

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић,
др Јован Дубовац, члан САНУ Душан Матић,
члан САНУ Чедомир Попов, члан САНУ Петар Поповић,
др Јашар Редпагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929 : 32 Марковић С.

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела. Књ. 13 / Светозар
Марковић ; уредник Радомир Лукић ;
[приређивачи Ђорђе Игњатовић... [и др.] ;
фотографије Радомир Живковић]. – Београд :
Завод за уџбенике и наставна средства, 1996
(Ниш : Просвета). – XI, 398 стр. : илустр.
; 24 cm

На спор. насл. стр. : Oeuvres complètes /
Svetozar Marković, – На врху насл. стр. :
Српска академија наука и уметности, Одељење
друштвених наука. – Тираж 2000. – Стр.
IX–X: Напомена о овој књизи / приређивачи.
– Белешке приређивача: стр. 339–374. –

Регистри. – Résumé.
ISBN 86–17–05121–3

1. Гл. ств. насл.

32.000.141.7"18" 327.323"18"

329.14(497.11)"18" 342(497.11) (091)

а) Марковић, Светозар (1846–1875) б)

Социјална мисао – 19в ц) Социјалистички

покрет – Србија – 19в д) Србија – Државно

уређење – 19в

ИД=49280012

ISBN 86-17-05121-3

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
- CLASSE DES SCIENCES SOCIALES -

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. XIII

Reçu par la Classe des sciences sociales
à la base des rapports des membres de l'Académie
Radomir Lukić et Vladimir Stojančević

Rédacteur

RADOMIR LUKIĆ

membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

MAISON D'EDITION POUR LES MANUELS ET FOURNITURES SCOLAIRES

BEOGRAD

1996

10=49280012

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
- ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА -

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига XIII

Примљено од Одељења друштвених наука
на основу реферата чланова САНУ
Радомира Лукића и Владимира Стојанчевића

Уредник

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА

БЕОГРАД

1996.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови
др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, члан САНУ Чедомир
Попов, др Јашар Редепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкробић

Секретар
Борђе Митровић

1195413/13

Приређивачи
др Борђе Игњатовић, Борђе Митровић, др Вера Пилић
др Андрија Стојковић и др Драгоје Тодоровић

Рецензенти
академик Владимир Стојанчевић и др Перо Дамјановић

Ликовно-технички уредник
мр Михаило Писањук

За извршног издавача
др Добросав Бјелетић, директор
Завода за уџбенике и наставна средства – Београд

*Главни и одговорни уредник у Заводу за уџбенике
и наставна средства – Београд*
др Петар Пијановић

Уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства – Београд
Драгутин Ранковић

Технички уредник
Мирослав Митић

Лектор
Светлана Милошевић

Преводилац
Стефан Лукачевић

Реџисери
др Андрија Стојковић и Борђе Митровић

Фотографије
Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректор
Јелена Бошковић

1195413/13

НАПОМЕНА О ОВОЈ КЊИЗИ

Ово је претпоследња књига ове едиције која садржи Марковићеве аутографе. Грађа у њој је распоређена у три поглавља: *I Чланци*, *II Писма* и *III Прилози*, док *IV* поглавље чине *Белешке ириређивача* и остали пропратни научни апарат (списак илустрација, регистри, *Résumé* и др.). Као што се из овога види, у односу на остале књиге овде недостаје поглавље *Документи*. То је проистекло отуда што их или нема или су већ унети у претходну, XII књигу, а део њих биће дат у следећој, XIV књизи. Наиме, како је овде распоређен материјал настао у време док је Марковић био на издржавању казне у пожаревачком затвору или непосредно после тога (јун–децембар 1874), тих докумената је мало и било, а многи нису ни сачувани.

Прво поглавље, *Чланци*, садржи мало радова по броју, само седам, али су они, скоро сви, од посебног значаја за праћење стваралаштва Светозара Марковића. Рад *Азбука социјалних наука*, истраживачи скоро да нису ни користили, а чланак *Светишеници* није ни убрајан (сем Скерлића) у његове радове. Ту је и „тестментарни рад“ Марковића: *Социјализам или друштвено ишћање*, па следе радови о устројству „државне системе“: *Суд*, *Срез*, *Финансија*, *Народна скушћина* (наводимо их по реду објављивања, а не по њиховој вредности). Што се тиче последњег који је у овом периоду објављен, *Вера и наука – и образовање у народном ирвцу*, дуго смо премишљали да ли да га штапамо под првобитним насловом *Библија или физика*, али смо остали при овом који је општепознат, под којим је текст коначно и изашао, и који је унет у све библиографије и радове до сада о Марковићу. Ова, XIII књига, рекли смо већ у напомени уз XI књигу, припада тзв. крагујевачком периоду Марковићевог живота и рада, мада су овде дати његови радови више везани за сам боравак у затвору, где их он и пише. Но, с обзиром на то да се тај његов рад наставља на онај велики замах

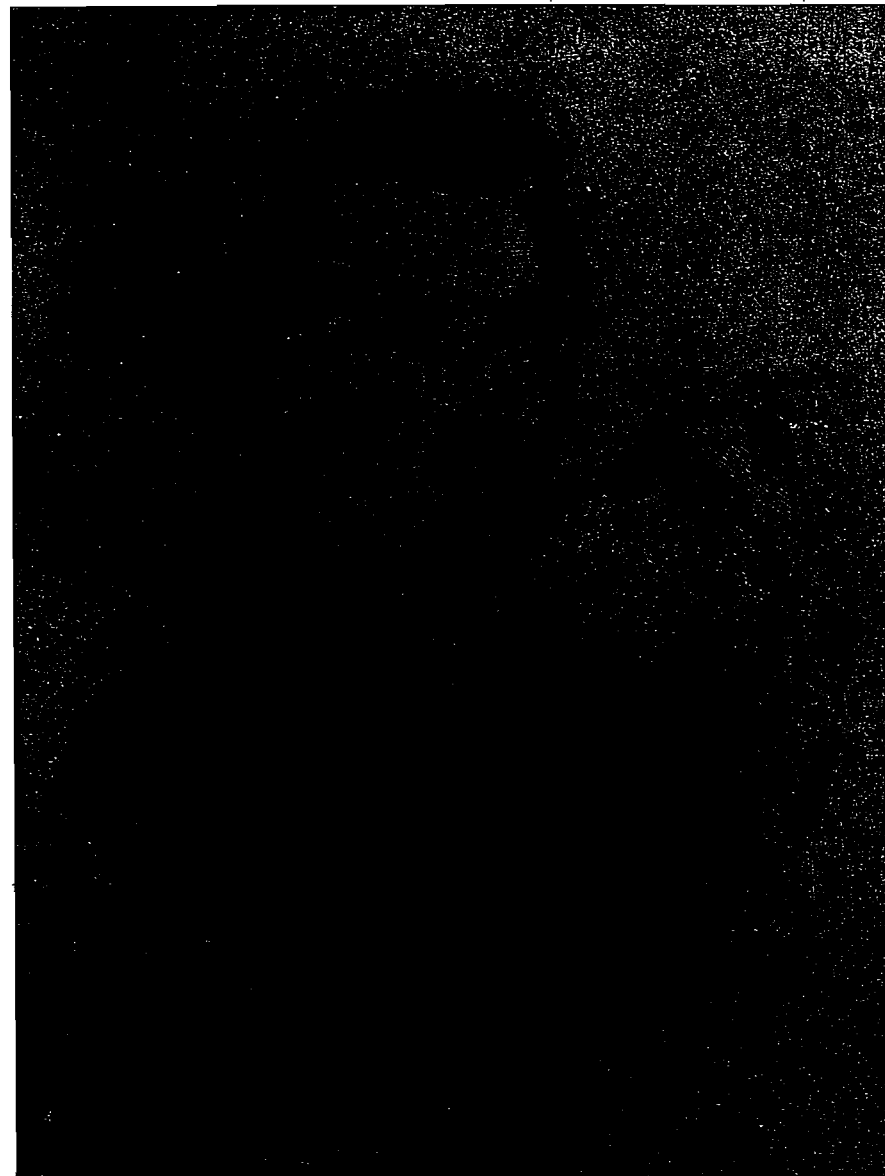
настао покретањем листа *Јавносии*, и да је добар део тих текстова био раније већ започет и објављен у дублу истог листа (*Глас Јавносии*), нема разлога да се ово тако и не третира.

Друго поглавље, *Писма*, такође је невелико по броју писама, има их само девет, што у целини, што у фрагментима, али су, по обичају, снажна и значајна за разумевање Марковићевог рада уопште.

Треће поглавље, *Прилози*, садржи и бројне и значајне текстове. Из њих се сагледава програмска оријентација гласила које издају Марковићеви следбеници: *Глас Јавносии* и први часопис *Раг*. Добрим делом се из ових прилога може видети и ново сучељавање са влашћу: притисци полиције, забране, суђења (15 „штампарских кривица“ имао је *Глас Јавносии* већ за првих 10 бројева листа, видети белешку 199), док уреднику *Рага*, Пери Тодоровићу, суде и због прештампавања Марковићеве књижице *Народна скупштина* и за чланке у часопису (видети белешке 60 и 127). Потом је ту и раритетан дијалог поводом расписа министра просвете, на најплоднија полемика тога доба – између Светозара Марковића, водеће личности „нове науке“ и либерала, Владимира Јовановића, у истоименим радовима *Социјализам или друштвено њивање*.

Београд, септембра 1996. године.

Приређивачи

Светозар Марковић, портрет из календара *Орао*, 1876.

I
ЧЛАНЦИ

АЗБУКА СОЦИЈАЛНИХ НАУКА

По руском аутору.¹

¹*Пре неколико иљада година Египћани су сматрали једну своју африканску расу као способну за виши човечански развитак. Европљане су сликали као беле, ишаране дивљачки по телу (тетовиране) и одевене зверињском кожом. Европљани после неколико иљада година тако исто, сматрају само своје стање као „цивилизацију“ и само своју расу, као способну за цивилизацију.* С тога гледишта они су прогласили у Америци, кад су први пут тамо дошли, све народе за дивљаке, ма да су многи од тадашњих американских народа својом цивилизацијом у многим одношajима стојали више но Шпањолци, који су их покорили. До пре неколико година они нису признавали да је црно племе способно за цивилизацију док их заједничко учење црнаца и белаца у американским школама не увери да је њихово мишљење било са свим погрешно. Па и данас они сматрају сву цивилизацију у Индији, Китају, Јапану и разним индијским острвима, где се њихове насеобине налазе, као нешто далеко ниже од „европске цивилизације“. Они сматрају и саме оне народе као нешто ниже од „Европеј[а]ца“. Само своје друштвене форме, Европејци сматрају, као узор човечанског створа, а своје појмове и осећања, као праве човечанске појмове и осећања.²

Са овог узаног гледишта европски научењак обично почиње да изучава науку о друштву и законе људске цивилизације. Разуме се он није могао ништа друго да пронађе тим путем него законе своје, европске цивилизације. Али по незнању он је то прогласио као „природне законе“ о друштву. Да узмемо за пример политичну економику, за коју обично европски научењаци веле, да је најтачнија од свију друштвених наука. Економика вазда узимље да је сувремени Европљанин, са његовом тежњом: да ради што мање а да ужива што више; да купи што јевтиније, а да прода што скупље – прави, природни човек и да човек такав до века мора остати. Она никад не замишља да човек може бити са свим другчи и да су људи одиста бивали и живели на земљи, који ни су знали за ту „природну“ тежњу човекову и за то друштвено начело. Излазећи од те предпоставке, да је човечански род са својим мислима и осећањима непомичан, економика је градила своје теорије па их је називала „економски закони“, а ти закони нису били ништа друго,

но спољашње појављивање човекове радње, која зависи од извесног правца у мишљењу и осећању, које влада у извесном друштву.

Са истог узаног гледишта Европљани су проглашавали, да су неке друштвене форме, праве, савршене, цивилизоване, човечанске; а друге на против, да су или варварске и дивљачке или производ човековог уображења, у којима немогу живети људи са својом човечанском природом, већ се захтевају неки идеални створови,³ неки „анђели“. Они тврде, ослањајући се једино на своје узано искуство, да су само постојеће европске друштвене форме способне да оснују срећу и благостање људско на земљи, а да све остале ни су ни за што.

Али кад се проуче различите људске цивилизације које су некада на земљи постојале, а тако исто и оне, које данас постоје, показује се са свим јасно, како је погрешно, узано, сићушно гледиште Европљана, који своју цивилизацију, своје појмове и осећања узимљу као узор човечанског савршенства. У исто време показује се, како се формама друштвеним у Европи у опште придаје много већа важност за људско благостање, но што је оне имају.

Многи народи проживели су на земљи и достигали врло високи степен цивилизације у најразличитијим друштвеним формама, па су све те друштвене форме и све те цивилизације – *пропале*. Само историјски писани споменици, народне приче, а поглавито остатци њихове огромне културе: развалине огромних вароша, канали и друге грађевине за вештачко сушење и заливање поља, храмови, пирамиде, оружје, посуђе и т.д. показује да је некада у разним крајевима земље цветао бујни живот, да је тамо била плодовита, рајска земља и многобројно, богато становништво, где је сада неплодна пустиња. Било је на земљи друштва комунистичких, која су достигла високи ступањ цивилизације као год и друштва где је била утврђена приватна својина и право наслеђства. Па су и једна и друга пропала. Било је друштва где је народ под деспотским и кастинским стројем државним достигао висок ступањ благостања као год и са демократском једнакошћу, изборном владом и преставништвом народним – па су све те државне форме пропале.

Из овога пропадања различитих форма види се да никаква друштвена форма *сама по себи*, не даје довољно јемства за народно благостање и за чврст непрекидни народни развитак. Форма или облик друштвени, то је организована, уређена друштвена снага, склопљена од снаге појединаца. Ова снага може бити употребљена на зло и на добро, према томе: какве мисли и осећања имају они људи, који владају том друштвеном снагом; или ако су то људи избраници народни: какве мисли и осећаји владају у народу и на што он жели да се друштвена снага употреби.

Грчки народ у Атини желио је да се друштвена снага употребљује на улепшавање вароши, да се дају позоришне преставе и да се народ издржава зато што беспосличари; римски легијони и римски „плебс“ *бирали* [су] владаре који ће подизати народу циркове и давати му леба без рада. Да је народ имао друге појмове и „изборна влада“ употребљавала

би са свим на другу цель друштвену снагу којом је располагала. Нико не сумња да би данашња држава у Европи, код све њихове рђаве организације могле да употребе друштвену снагу неизмерно корисније по народ; управо могле би да истребе сиротињу и тиранију и да спреме народе за савршеније друштвене форме – само кад би то хтели они, којима је друштвена снага у власти.

Још се очевидније види ништавило друштвене форме, кад оне нису производ правих човечанских мисли и осећања, у ситнијим установама, с којима људи имају сваки час посла: *мецлис* у Турској, то је суд избрани народом, па опет суд у Србији кога влада поставља, код свију његових мана, неизмерно је правичнији од мецлиса – а она је форма без сваке сумње савршенија. Ово се не да ничим другим објаснити већ да су појмови о поштењу и правци и човечанско осећање код српских судија чистији но код чланова турског мецлиса. Порота за штампарске преступе постоји у Мађарској као и у Енглеској – па каква је грдна разлика у суђењу једне и друге пороте! Или, узмимо за пример уставну владу и агитацију за изборе у Енглеској и Аустро-Угарској и т.д.

Мисли и осећања покрећу људе да раде у овом или оном правцу, они стварају оваке или онаке друштвене форме и употребљавају те форме или на срећу целог народа или на разоравање народа и уживање појединаца. *Форме једне исте по облику могу служити за једну и за другу цель*. По томе ако оћемо да изучавамо законе народног, да изучавамо узроке развитка и пропадања различитих цивилизација, ваља да проникнемо много дубље у народни живот но што су спољашње форме народног живота; ваља да пронађемо онај узрок, који те форме ствара и који њима управља, т.ј. ваља да изучимо *човека самог*, његове мисли и побуде, које га крећу да ради у једном или другом правцу – да ради на срећу и напредак људства и цивилизације или на њиову пропаст.

Изучити оне мисли и осећања човекова, која побуђују човека да се развија и усавршава и да распростире цивилизацију око себе, то значи изучити *основ друштвене науке*. То и јесте азбука друштвених наука, о чему оћемо да говоримо.

I.

На најнижем ступњу човечанства,^{2*} код племена, која се могу сматрати као дивљачка, разликују се два сасвим противна типа: једна су племена тиха, мирољубива, страшљива, неспособна за војну па и за самоодбрану, друга су на против грабљива, ратоборна, храбра и проводе сво време у ратовима и грабежу. Са свим је погрешно мишљење: да су људи на првом ступњу развитка у *опште грабљивци*, да се они кољу као грабљиви зверови и да је према томе неопходна деспотска рука, да угуши њихове зверске наклоности и да их принуди на цивилизацију. Колумб[о]⁴ чим је открио Америку нашао је оба споменута типа; и данас

путници описују једне и друге дивљаке на островима између источних обала Азије и западних обала Америке; у северним шумама и баруштинама у Европи, Азији и Америци и бесконачним шумовитим равнинама Америке.*

Мирољубива племена врло су вредна и способна за рад, вешто лове звериње, ватају рибу, пате стоку, али нису способна да се заштите ни од каквог нападача, већ их прво грабљиво племе покори и држи у ропству. С тога таква племена траже сама добровољно силне грабљивце и одају се њима у поданство, онако исто, као што у средњем веку мирни сељаци и варошани давали се добровољно у поданство силним и грабљивим грофовима, баронима и кнежевима, само да их ови заштите од других грабљиваца.

Кад проматрамо народе на вишем ступњу цивилизације, налазимо да народи мирољубивог типа износе већи део становништва на земном шару. У Азији ратоборна племена износе од прилике 7% целог становништва, а остали 93% тако су мирни и покорни, да им се Европљани диве. На целом земном шару мирољубиви тип износи 2/3 целог становништва.

Кад се упореде ова два типа један представља слабост, а други силу. Али заједно са слабошћу један представља: благост, нежност, вредноћу и способност за рад и образовање, а други на против: зверску суровост, лењост, неспособност за рад и презирање образовања.

³*Обично говоре да су ратоборна племена искрена, великодушна. У ствари је са свим обратно: нема лажљивији[x] и превртљивији људи од грабљиваца. Од најмлађих година грабљивац се учи да вешто лаже, краде и отимље.* Ваља се сетити само Турака и њихових разних договора и уговора са разним народима, за време њихових правих завојевања.

Где год су грабљивци покоравали мирна племена, они су уништили цивилизацију, коју су ови имали и обраћали све у првобитно дивљачко стање. Срећа је била, ако су мирна племена била, многобројна те ни су ишчезла под ударцима грабљиваца. У том случају грабљивци су мало по мало примали навике и нарави мирних племена, претапали се и ишчезавали у њима и тек после дугог и дугог времена, могла се опет започети цивилизација. Примера о томе има и сувише у људској историји. Тако је било са дивљим бугарским племеном међу мирним Словенима на Балканском полуострву, тако је било са Германима, који су разрушили римску империју, тако је било са Монголима у Китају и т.д.

Али свуда где су грабљивци завладали мирним племенима и где су се мешали с њима они су оставили дубоке трагове у самом карактеру народа. ⁴*Грабљивост Турака и њихова жеђ за богатством, влашћу и раскошним уживањем оставила је дубоке трагове код свију оних народа, које су они држали у покорности.* Ваља се сетити само оне ненаситне грабљивости влашких, грчких и српских старешина у време и она после ослобођења; оне азијатске жеђи њихове за страсним уживањем и раскошним разметањем. Да се та својства умањавају и код Срба и код Грка од времена ослобођења – примећава се очигледно.

Из овога што смо казали о грабљивцима и мирним племенима, лако је увидети ко су носијоци цивилизације: грабљивци или мирни? силни или слаби?

⁵*Ако бацимо један поглед на Азију видећемо одма линију која дели грабљивце од мирне. У прву половину долазе: источно-азијски висоравањ и бреговити Тибет, Ирански висоравањ, Туранска низина, Месопотамска долина, мала Азија, Сирија и Арабија. Овамо ваља додати и источно-индијско полуострво (стражњу Индију). У другу половину долазе: Јапан, Китај, Предња Индија и неколико индијанских острва: Јава, Тимор и други. У првој половини са свим су у превази грабљивци и њихови потомци; у другој половини владају такође грабљивци, но мирно становништво тако је многобројно, да има знатан утицај на јаван живот. Прва половина износи по простору 350.000 кв. миља, има око 95.000.000 становника; друга половина на простору од 130.000 кв. миља броји 700.000.000 душа. Где су грабљивци у превази тамо долази 270 душа на квадратну миљу; где су мирни у превази ту долази 5.300 на кв. миљу т.ј. 20 пута више.* Ове цифре говоре саме за себе. Густина насељена то је најпоузданије мерило цивилизације, јер насељеност може да се развија само увеличавањем народног благостања т.ј. увеличавањем производње, увеличавањем знања и техничке вештине, увеличавањем наравствености, умањавањем ратова и заразних болести и т.д. На против где насељеност опада знак је да сви услови народног благостања опадају.

Ако проучимо људску историју видећемо тако исто да су *слаби* били свуда носијоци цивилизације. Занати, техника и индустрија код Грка и Римљана била је у рукама робова; у старим азијатским царевинама тако исто; у кастинском Египту сељаци и занатлије заузимали су најнижи сталеж; у Европи, пошто је била поплављена варварима, простота – робови спахијски били су произвођачи; они су ударили темељ европској култури какву данас видимо. Грабљивци свуда сматрају рад као највеће понижење а мирне, страшљиве привреднике сматрају као последње људе на свету. Њихов идеал, њихов понос то је: нерадити, имати слуге и робове који за њих раде, уживати и разметати се.

Развитак првог религијозно-философског мишљења, први развитак науке, поникао је такође у редовима мирних и слабих људи. Певац *Илијаде* Омир слика се као слепи старац; Буда је живио као пуки сиромах; Христос се родио у јаслама,⁵ Брамине индијски и апостоли хришћански сматрали су сиротињу као свој завет; први научењаци били су забава великаша, као год и чауши и пајаци – тако је било код Азијатских владара, код Египатских Птоломеја, код средњевековних грофова и кнежева – па готово и данас код европске аристократије. Силни грабљивци презиру науку као и рад. Науком се баве вазда људи из најнижих сталежа друштвених.

Кад је чувени научењак Дарвин⁶ изнео своју нову науку о постанку разноликих видова у органском царству, он је ставио као главно начело у развиту свију органских створова: *борбу за опстанак*.⁷ По томе

начелу, веле, да се на земном шару рађа много више но што може да живи т.ј. да нађе средстава за живот. С тога у свом органском царству постоји непрекидна борба између организама – борба на живот и смрт, у којој пропадају сви они организми, који немају услова за живот – а остају у животу само они, који су кадри да одрже победу у тој борби. Многи европски научењаци, који су усвојили лођику грабљиваца, нашли су одма у Дарвиновом закону велики „природни закон“ да њиме оправдају обожавање *силе*. По Дарвиновом закону што су организми ближи један другом по своме строју. Што су им дакле потребе једначије, тим је борба међу њима жешћа и неизбежнија. Природан закон налаже дакле да човек мора живети у непрестаној борби – у непрестаном супарништву са другим људима. Европски научењаци пронашли су даље да је супарништво и борба за опстанак велики цивилизаторски покретач, да њему човечанство има да захвали за сав свој развитак.

Ако је то истина онда је човечанство осуђено на неизбежну пропаст. Човек може да опстане на свету само радећи, производећи; његова је прва потреба да *плоди живот на земљи*, те да би могао сам да остане на њој. У противном случају, он ће остати жалосни дивљак, го, суров, глуп, који не може да се спасе ни од глади ни од непогоде.

Ми смо видели да само слабе расе, слаба племена или слаби сталези раде, производе и плоде живот и средства за живот на земљи и то баш с тога што су слаби. Они не могу ни од кога ништа да отму па баш за то морају да савлађују природу, да упражњавају и употребљују свој мозак на мишљење, проналажење и изумевање; да упражњавају своје руке за рад – једном речи да се умно и културно развијају.

Али у борби за опстанак победа остаје силноме. А силни уме само да граби и да уништава, а не да ствара и умножава живот на земљи. Очеvidно, дакле, по лођици грабљиваца све човечанске цивилизације осуђене су на смрт пре или после.

А од куда су узели европски научењаци да борба и супарништво међу људима развија цивилизацију? Да ли су Галилеј, Њутн или Коперник⁸ имали у виду да одрже победу над себи равнима у „борби за опстанак“ кад су проводили цео век да пронађу природне законе, који су користили целом човечанству? Да ли су Гутенберг, Стифенсон, Уат,⁹ и други проналазачи без броја имали у виду да одрже победу у борби за опстанак? Да ли радници у Европи, који су развили своје око и прсте у безбројним радовима као што су н. пр. фина ткања, фина резба у дрвету, радови од метала и т.д. – да ли су они достигли то савршенство одржавајући победу над другим јединкама своје феле у борби за опстанак? Не! Не! и опет не!

Велики мислијоци научењаци и проналазачи радили су већином баш на против, имајући у виду не да победе, већ да уздигну себи равне, т.ј. да уздигну на виши ступањ савршенства све јединке своје феле – све људе. У томе старању они су истрошили сав свој организам, сатрли су себе саме и већином су умрли *без потомства*. Европски радници троше свој организам непрестано, код њих се укорењавају наслеђене болести,

цео се организам дегенерира и они се одељују у друштву не само као једна каста већ као *са свим различита раса људи*. Победу у борби за опстанак, у животињском – органском – смислу однели су и односе други, који већином нису ништа изумели нити пронашли, већ који су умели и могли да *приграбе*, оно што су други изумели и пронашли.

У борби за опстанак међу људима побеђује силан т.ј. грабљивци *неспособни за рад*. Својом победом они добијају средства за лењи нерадни живот и својим нерадом, раскошним уживањем и развратом изнуравају свој организам те напослетку и сами постају неспособни за даље плођење и одржање своје феле. Што су они неспособнији за рад тим више теже да изцеде и изнуре организам оних људи, који за њих раде. На тај начин победом силних изнуравају се и силни и слаби и обоје постају неспособни не само за даљи развитак и цивилизацију већ за сам опстанак. Тада се јавља оно стање, које је Дрепер назвао „старост цивилизације“.¹⁰ Цивилизација пропада заједно с народом. Где су некада живели људи у богатим варошима и селима ту остаје пустош и развалина.

Тако заиста изгледа на први мах кад се учи историја. Она даје много примера да велики „природни закон“ што га је Дарвин пронашао уништава не само слабе феле у човечанској борби за опстанак, већ уништава човечанску цивилизацију у опште.

Да ли је то тако? Да ли заиста постоји у природи такав закон? Да ли заиста овакав уништавајући резултат истиче из великог Дарвиновог открића?

Ми ћемо то доцније видети. Сад оћемо само да потврдимо да супарништво и борба, у обичном говорном значењу те речи, не рађају ништа осим рушења и опустошавања. Да све оно што је створено у човечанском развитку, створено је на против миром, удружљивошћу напослетку и покорношћу. Оћемо да потврдимо да је са свим лажно оно мишљење Европљана, које тврди да је цел и идеал човеков *богатство*, да је основно својство човекове природе *лењост* – да је према томе сваком цел да достигне богатство са што мање рада и да се отуд рађа борба у животу, у којој је свакоме човеку крајна цел, да достигне богатство без рада или на савременом ђифтинском језику да живи: од интереса, од ренте – *од капитала*.

Ми оћемо да потврдимо да онај, коме је идеал богатство и нерад неможе никад бити учесник у *раду* за напредак и усавршавање човечанства па ма колико се она грабљивичка класа европских научењака упињала да докаже да је то могуће. Онај коме је цел богатство са што мање рада, тај ће тежити да *отме, завлада, стекне, присвоји*, али не да *заради*, не да *увелича и расплоди живот* на земљи, не да *изуме и пронађе* што на корист свију, не и да *научи* кога – а то се оће за развитак цивилизације т.ј. за опстанак и развитак човека самог.

У даљим чланцима ми ћемо доказати проматрањем различитих цивилизација на земном шару, да је у људском друштву животињска потреба за опстанак вазда служила као рушијоц цивилизације и да су сва она друштва пропала, где су богатство и сила били човекови идеали, а

да се цивилизација управо у толико и дотле само развијала, докле су људи свађали своју човечанску целу на земљи или бар су инстинктивно радили да умноже живот на земљи, да утврде братску узајамност и дружевност место борбе.

II.

6* Човечанство постоји више од 100.000 година па опет више од 1/3 земног шара заузимају дивљаци. Површина суве земље износи укупно 2,380.000 кв. миља а од тог простора 855.000 припада дивљацима искључиво. На огромном простору од 155.000 у Тихом океану становништво дивљака износи једва 1/50 тога простора (т.ј. око 3.000 кв. миља) могла би ранити до 30 милијуна.* Откуда долазе те је дивљаштво још тако распрострањено по земљи после толико векова људске цивилизације?

Европски научењаци обично веле да је организам дивљака тако неразвијен да они нису ни способни за цивилизацију. Без сумње међу дивљацима има и таквих, чији је организам тако неразвијен, да се њиовом дивљаштву мора томе приписати. Но такви су дивљаци изузетак. Огромна већина дивљих племена показује да је способна за умни и културни развитак, али просто није навикла да напреже свој ум.

7* Разлика у форми и величини главе, на што се често позивљу научењаци не даје никакав основ да се отуда може закључити, да је човек паметнији са већом или мањом главом, са главом округлом или дугуљастом и т.д. Физиологија показује само да постоји свеза између величине и строја, облика и химијског састава мозга и умних способности – али каква? То је још непознато. По томе су неосновани сви закључци о неспособности дивљака за цивилизацију на основу облика њихове лубање.* Покушаји да се способности за цивилизацију дивљака одреде према величини и облику њихове културе – такође су испали увек несрећно. Нека племена умеду да раде земљу а неумеду да пате стоку, нека опет обратно; нека неумеду да праве лонце, а могу да живе у варошима и знаду варошке обичаје и т.д. Тврђење да дивљаци пропадају у додиру са цивилизацијом такође ништа не доказује да они за цивилизацију нису способни. Птица у кавезу не може да се плоди. Образована Европљанка свиснула би у турском харему, ма она тамо уживала највећа блага по турском појмовима. 8* „Тако гину дивљаци онде, вели Фљеровски,¹¹ где Европљани не могу да нађу узрок. Међу дивљацима, који се бројем умањавају, ја сам имао прилике да посматрам скривено осећање дубоког понижења, које их гризе. Дивљак гине онако као што гине образован човек на робији, или као што гине племе сељака, које се нагло обогатило закупом“* и после 9* при сносјају са Европљанима показало се јасно по чему они за тако дуго време нису изишли из дивљег стања. Европљани нису могли да им даду појам о човековој задаћи на земљи из простог узрока: што је ни сами нису

знали. Дивљаци нису нашли те људе с уверењем да је задаћа силног да употребљава своју сувишну силу да плоди живот на земљи и да помаже слабоме; силан ту се уздизао онако као и код њих; он је давио слабог својом силом и тада је био велик војник и јунак; користећи се згодним положајем да завлада са много ствари, он приморава много људи да раде зарад задовољства његових ђефова и измајсторисаних потреба и узвишавао се својим богатством. Дивљак је ту видео своја чувства и своје гледиште на свет, само у огромном размеру. То га је побуђивало да још енергичније иде пређашњим путем. Страсним, задивљивим очима гледао је дивљак на савршено европско оружје, на богатство и сјајност којим се окружавају њихови богаташи, што их уздиже над масом. Дивљаци су пређе ратовали само кад се сваде, одма после појаве Европљана код њих је завладала страст за освајањем.“* Ето зашто су дивљаци пропадали већином у додиру са европском цивилизацијом. А ако се погледа у историју људску то се налази сијасет доказа, који побијају мишљење, да су дивљаци у опште неспособни за цивилизацију. Многи европски народи који су данас на високом ступњу образованости, били су дивљаци иљадама година и образовали су се тек додиром и мешавином са другим образованим народима. 10* Дивљак Германац био је такав исти дивљак као што данас изгледа негар или обитаваоц Тијог океана и да Римску империју освојише Негри или мрки Полинезци, то би на сву прилику последице биле исте, мрки Полинезац усвојио би тадашњу европску цивилизацију, развио би се, и он би, као данас немачки научењак, лубање германског племена сматрао као лубање ниже расе. 11* Араби данас живе као дивљаци у пустињама Азије и Африке, а међу тим они су некада усвојили римску цивилизацију брже од Немаца.*

Није нам намера да овде заступамо права или част дивљака, већ желимо да утврдимо један општи закон човечанског развића, а за ту целу нужно нам је да утврдимо ту чињеницу, да није неспособност самог организма дивљака узрок, што је још и данас 1/3 земног шара насељена дивљацима. Оћемо да утврдимо да је већина дивљака са свим способна за цивилизацију, а што се они нису образовали у самој ствари, томе је узрок онај исти, који је уништио толике древне цивилизације, који задржава данашњи развитак и прети му уништењем. Узрок је тај неразумевање правог човечанског задатка на земљи, обожавање силе и богатства – једном речи: животињска борба за опстанак.

Од свију органских створова на земном шару човек једини ствара и увеличава средства за своје живљење, умножава живот на земљи. Очеvidно тим се одређује главни задатак човека на земљи – тај је: да плоди живот на земљи. У овој цели садржи се све: мир, дружевност, умни развитак, културни напредак – све што човека одликује од других животиња – јер само тим путем човек може да плоди живот на земљи. И заиста на првом ступњу човечанског развитака у човеку се јавља инстинкт, који показује на његов прави задатак. Тај је инстинкт – дружевност, 12* то је његова неодољива тежња да живи у друштву. Да живи за

друштво. Он жели да се допадне друштву, да заслужи похвале и поштовање од друштва у коме живи, ма то било са највећим личним тегобама; што више ова тежња надмаша често најјачу човекову тежњу – тежњу да сачува себе (инстинкт егоизма). Како се у човеку развија оваква снажна тежња да живи за друштво то ми остављамо да покажу природњаци,^o нама је довољно што знамо да проматрање над људима потпуно доказује ову чињеницу. Проматрањем дознајемо да задовољство што га човек осећа, кад зна да је улио друштву високо мишљење о себи, надмаша сва друга човекова задовољства. Овај друштвени инстинкт управо је само клица из које се развија васионски инстинкт – осећање и свест човекова да је члан целе васијоне и његова тежња да живи васијонским животом, зарад чега он жртвује своје интересе, жртвује и само добро мњење, што га друштво има о њему.

Са оваким природним својствима човек би могао имати најсрећнију будућност – па опет није проживео тако срећно као што би могао по својој природи. Како је друштвени инстинкт, који је гонио човека да живи за друштво, био врло силан, то се он јавља још код човека још на првом ступњу развитка. И тај инстинкт, који би могао бити најјачи покретач за развитак друштва и цивилизације, узимље *позитиван* правац и јавља се као највећа препрека цивилизације. Дивљак пре но што почне да се стара како ће да се сачува од непогоде, почиње да се шара и украшава, грди и сакати своје тело подносећи највеће муке, само да задовољи јавно мњење – да буде *леп*. Јунак Вахабит да докаже своје јунаштво дозвољава да му се дере кожа мало по мало, призивље при том своје предке и умире при тој операцији – таква је снага друштвеног инстинкта. Сваки корак дивљака одређен је обичајем и он управо живи за друштво. У Африци на обалама Индијског мора, живе нека приморска племена, која трпе јаку оскудицу у рани, међу тим они не једу ваљану рибу, која се налази изобила код њихових обала, не једу птице, газелу, зеца и другу дивљач; од домаћих животиња они једу само неке делове. Све је остало забрањено неким древним обичајем и нико не сме да преступи тај обичај.*

^{13*}Обичај је често упливисао на друштво тако силно, да је најслабији део племена добијао владавину и ми налазимо дивљаке, који живе под управом старца и старица, па при свем том ум човечији није могао да да овом инстинкту човечански правац, да васпита у људима човечанска осећања на корист целог друштва. Ум човеков није никако схватио задатак човеков на земљи, и с тога је друштвени обичај могао само да принуђава људе да секу себи прсте, да избијају зубе, да сакате своја осећања, као и своје тело.

^o Дарвин у свом последњем делу „*О постанку човека*“ показао је врло дивно, како постају човекови инстинкти, а поглавито човеков друштвени инстинкт.

Људи заражени лођиком грабљиваца, обично мисле да је првобитни човек био неки дивљи звер, који не може да види другог човека, а да не нападне на њега. Њима се чини да се људи растурају услед својих зверских наклоности и да је само деспотска рука кадра да их сједини, са својом крвавом влашћу. Чудно је што се човеку приписују таква својства, која између грабљивих животиња имају врло мало њих.*

Првобитни човек сувише је слаб за таквог грабљивца. Њему је друштво неопходно и он се управо тура и тиска у друштво. Често се налази више племена на малом пространству, они се згурали па им је мало ране, а да се размакну било би им довољно простора и довољно ране. Може се право рећи да је човекова тежња за зближавањем сувише јака, према способности за добијање ране, те отуда ничу многе рђаве последице којих неби било, кад би људи имали већу наклоност да живе разједињено.

Борба међу људима започиње се поглавито тиме, што се у друштву образује лажан појам о величини човековој, и што човек по свом друштвеном инстинкту тежи, да задовољи јавно мњење. Дивљаку се учини ма каква увреда. Отрпети увреду *срамота* је – ваља је опрати крвљу. Увређени убија онога који га је увредио или његовог рођака или члана његовог племена. Не осветити крв – још је већа срамота, за једног убијеног ваља убити 2, 3 – 10 противника. Готова је борба између племена, која је кадра да истреби цела племена. Кад су се у друштву образовали такви појмови о увреди части, личној и сродничкој освети, онда је тешко измислити средства како да се томе стане на пут. Свирепост и зверство управо се тек развија код дивљака *васпитањем у лажном правцу*, непрекидним трвењем и борбом. Н. пр. у почетку свађе дивљак ће однети плодове са воћака, али неће уништити воћњак. Доцније тек уништи и воћњак и усеје и цело село.^{14*} Да би избегли сударе око граница земљишта, дивљаци су делили земљу између себе и установили приватну својину. Ова случајна подела разуме се није могла да установи мир међу њима. Јављале су се и крађе и ове су опет изазвале крваву сродничку освету.*^{15*} Али осим тога код дивљака је уобичајено да према старешини не постоји ничија приватна својина – он може да узме од свакога све што оће. Он граби од других и то му се уписује у врлину. Он најмање потребује туђе својине, он би шта више могао да ради за друге слабије, да их помаже али друштвени појам о људској величини гони га да граби од њих.*

^{16*}Ропство код дивљака установљено је такође једино услед лажних појмова о величини. Дивљак на првом ступњу развитка управо мора да рани своје робове. Он њих издржава, а не они њега. По обичној подели рада најтеже радове ради госа, а робу се управо под смртном казном забрањују ти послови. Слободни дивљак сам гради себи обиталиште и чун, утврђује своје село; он се стара да роб гледа само кућевни посао, да не иде од куће, да незна управо како су постројена утврђења, како леже усеви, где су згодна места за лов звераци и рибе; он се непрестано боји да роб непобегне од њега и да неизда његове тајне. Ова подозривост често

га принуђава да буд зашто убије и поједе свога роба. Чак и тамо где су дивљаци учинили знатни напредак у своме развоју, ропство има сасвим други вид, но у државама цивилизованим и полудивилованим.*
Тек цивилизовани народи умеду да натоваре робове радом и да из њих вуку корист.

Осим друштвеног инстинкта, који би могао бити (и који је управо и бивао) најсилнији покретач цивилизације, постоји други тако исто силан инстинкт, а то је инстинкт *религијозан* т.ј. тежња да нешто обожава.

Како пониче религијозан инстинкт у човеку и то није наше да објашњавамо. Ми само обраћамо пажњу на чињенице, да човек на првобитном ступњу развоја обожава све што му падне у очи: дрво, камичак, птицу и сијасет других *невиних* ствари које у њему ништа непроизводе, осим усхићења и љубави за природу, као год и велике природне појаве, које му улевају страх и дивљење. И овај инстинкт могао би послужити као врло јак покретач, да се човек опријатељи са природом, да је позна и проучи, те да буде способнији за размножавање живота на земљи. Али и тај инстинкт узимље лажан правац. Човек обожава змије, које уништавају све питоме животиње, и он са религијозним осећањем поштује и чува ове гадове да се не затру; обожава тигра, крокодила и т.д. Инстинкт религијозни гони га да ради зло место добра као и инстинкт друштвени.

Људождерство код дивљака без сваке сумње је постало најпре из осећања религијозности каогод и приношење жртава. Најграбљивији месождери редко да и у највећој оскудици једу један другога. Још мање се може допустити да је то урођено човеку. Та потреба јавља се тек врло сложеним путем представа: да се тиме задовољава неко божанство а у исто време да се њиме задобија поштовање друштва – ако је ко кадар да жива човека принесе на жртву. Зато се код дивљака већином убијање људи, ма то било у боју заробљених, спроводи са разним религијозним церемонијама. Доцније разуме се навиком то постаје обичај.

Развојем религијозног чувства човек долази још до већих бесмислица. Особито кад се код њега образује појам о невидљивим боговима или о једном богу, он изазивље целу класу људи, која се стара да стане између човека и божанства. Она се проглашава као нека светиња и стара се да заузме привилегисан положај у друштву. Наклоност варати масу помоћу религијозног чувства јавља се на првом ступњу друштвеног живота. Некада су те преваре имале добру намеру н. пр. забрана да се неки усеви не дирају док не сазре. Али врло брзо интелигенција научи се да заповеда маси по својој увиђавности.

17* Тајна убиства издавала су се као тајна казна божија разгњевљеног бога и распростирани су сујеверни страх међу људима. Старешине племена брзо су задобили „по вишој божанској милости“ светињу „неприкосновености“. Они су пређе код дивљака били са свим обични људи и један дивљи цар могао је узети све што је хтео од својих поданика, али није могао да им заповеди да довате за неког Европејца 2 ора[ха] са

дрвета, већ је морао сам да се пење. – Такав начелник постаје доцније спрема својих поданика страшнији но ма какав крокодил, змија и друга бого-животиња.*

У првом знаку религиозног осећања види се право чисто осећање – љубав и усхићење према природи. Овакво осећање према природи могло је установити најпотпунију узајамност између човека и природе. Али је оно дубоко извраћено у самом почетку, те је постало оруђе најгорих злоупотреба као год и инстинкт друштвени. Овим је инстинктом друштво кварило поједине људе и изврћало њихове природне наклоности; а онај први постао је оруђе за извртање осећања масе у рукама власника.

18* Кад је сујеверије о божанствениости власти у народу укорене, онда су старешине саме из својих личних рачуна старали се да то распротране и укорене, успех је зависио ту од тога колико су људи склонили за сујеверије. Дешавало се два друштва, која стоје на једном ступњу развоја, да у једном пред владарем падају на земљу, а у другом владар мора да носи на леђима Европејца да добије од њега незнатан бакшиш. Божанствене почести одавале су се начелнику друштва, које је бројало једва неколико стотина душа, и нису се давале тамо где је било неколико сталежа и цела јерархија старешина. Предрасуде нису се укоренавале одједаред и власт добијена на тај начин губила се на једном усред буна и потока крви; но тако сујеверије масе давало је толико користи начелницима, да је сваки, који је случајем рата заватио власт, старао се опет да држи укоренењу веру и ради тога понижавао је себе као са неким прегореванем.*

На овај начин ми видимо како се код дивљака образује не само ропство, већ како се цело друштво дели на касте. 19* Инстинкти који су били кадри да побуде човека да размножава живот на земљи са свим су се извратили. Они који су имали највише средстава да размножавају живот на земљи, угађали су само себи или само незнатном вишем кругу, који није требао ничије помоћи. А потребе масе где је управо и био случај, да се плоди живот, нису ни узимале у обзир, шта више силни су тим више одузимали зараду слабијих, што су више тежили да се уздигну у мњењу друштвеном, да задовоље своје друштвеном инстинкту. На старешинама изливала се сва нежност становника, шта више боја коже код њих се мењала и постајала је лепша. Већи део производа целе земље – можда половина а можда још више – прикупљала се у руке начелника. Да је ту рад употребљен да становништво задовољи своје праве потребе, оно би било без сумње далеко многобројније. Старешине живили су без икаква посла, окружени богатством које им није било потребно; да ли су они били од тога срећнији? Старешина је живио као и пређе у једној колеби и ишао полу го. У њега је била огромна готовина производа, које су ждерали мишеви или су уништавали непријатељи у време војне. Да би ма како употребио своје богатство и да би утучао дуго време, приређиване су разне религиозне церемоније, и готовина од чести се уништавала на мртве боговима, а од чести се делила народу. На тај

начин већи део богатства враћао се тамо куда је и дошао – но како се враћа? Кад човек ради за себе, он производи најпре оно што му је најнужније; а овде производња зависи од дација, а не од потреба становника. Када се готовина враћала у народ, то опет нико није ништа добио по својој потреби, већ по обичним церемонијама и фантазијама вођа: човек, коме је требала рана, добио је трубу платна; коме није ништа требало добијао је много у невреме, а кад му је породица умирала од глади није имао ничега. Начелници нерадећи ништа постали су лењи и шишкови. Организам зактевао је делатности па им није давао мира; они су провели живот у најнесноснијим церемонијама и празницима, но у залуд су тражили задовољства у таким глупим забавама. Они су играли по цео дан једнолике коцкарске игре и радовали су се кад су пронашли неко пиће, од кога се може човек опити; оно је давало вештачки рад њиховим немирним живцима, доводило их је у несвесно стање, и тиме их је принуђавало да ћуте и не траже делатности. Ово неприродно, извртањено провођење времена, опет није задовољавало дивљака старешину, као ни многоженство. Његови су живци слабили; он је постао раздражљив и напоследку је дошао до усиљене свирепости, која карактерише источне деспоте. Последице су биле исте: дивљак заватив власт за кратко време долазио је до такве свирепости и подозривости да се по његовом делању очевидно видило растројство мозга, но он је беснио за кратко време и падао је под ударцем тајног убице. Свуда су ницале буне и општи раздор изазивао је напоследку малаксале силе вођа, но то становништво било је истребљено као и плодови човековог рада. Развиће је постало или са свим споро и болешљиво или са свим немогуће.

Ето то је слика „борбе за опстанак“, која по мишљењу оних, који криво тумаче учење Дарвиново, ваља да створи на земљи господство најсавршенијих човечанских раса. Борба има само један резултат: она уништава слабе, ослабљава силне и смеће човеку да не може да испуни своју задаћу на земљи.¹²

Но може бити рећи ће ко да ми узимљено реч „борба“ у врло узаном смислу; под борбом ваља разумевати напрезање човека да развије своје способности до највећег савршенства у корисном раду, који олакшава живот слабима. Па зар је така делатност борбе? Зар је така борба за опстанак која се води међу различитим фелама у царству животињском? Животиње не плоде ни растиње ни животиње, већ се користе својим савршенијим органима да истребе једна другу и да се користе оним, што је поникло без њихова учешћа. Пуста острва, на којима се место људи налазе само њихове камене грађевине и оруђа од кремена и костију – то су плодови те борбе. Способна племена постала су истребљивачи човечанског рода. Непрекидном борбом она су била доведена до такве зверске свирепости да су са одушевљеном жестокошћу секли плодовита дрва, уништили усеве, спалили села и убијали у њима све до једнога: жене, децу и старце; напоследку трпали су на гомилу стотинама трупова, запалили су огањ неки, искасапили су убијене на делове и у сред ноћи

на згаришту у развалинама са дивљачком виком и обредима одпочели су канибалско весеље, појели су месо непријатеља и мозак њихових костију. – Ето чему приводи та борба.*

Ми смо се послужили речима самог Флеровског да насликамо последице животињске борбе за опстанак, код човека на првом ступњу развитка. Код народа који су долазили до високог ступња цивилизације код којих се, као што веле, цивилизација *укочила*, налазимо исте појаве и исте узроке.

III.

Да се започне цивилизација друштва неопходна су два услова: мирно племе и плодовита земља. Свуда где год у древној историји налазимо цивилизована друштва увек налазимо да су ова два услова били неопходни за почетак цивилизације. С почетка мирна племена почињу да раде земљу и из номадског стања прелазе у стање непокретно; образује се неки племенски савез земљоделаца. Овај савез је врло слаб за заштиту и често незнатно номадско племе покорава целу федерацију земљоделаца. Но овако покоравање још увеличава број земљоделаца а не умањава се. Сва слаба чест завојевача као жене и робови науче брзо да раде земљу; а дугим живљењем и сами завојевачи постају мање ратоборни и више се брину да уреде своју државу. На тај начин јавља се местимице гушће становништво, јављају се поједина средишта, градови где се стиче сво богатство, ученост – једном речи све што је савршеније у целој околини. У околини често дуго и дуго време скићу номади са својим стадама. По неки пут из средине номада јавља се силовити освајач који прикупља гвозденом руком сва растурена племена, покорава сва стална, земљоделска племена са њиховим центровима, стапа све то уједно и оснива опширну државу. На тај начин постају цивилизације са својом оригиналном физијономијом, као што су биле све древне цивилизације у Азији и Африци.

Но док се образује овака опширна држава пролазе иљадама година. Једна држава се руши под ударцима грабљивих скитача, на њеним развалинама оснива се друга, која пролази тако исто као и прва. Тако се слажу цели слојеви цивилизације једна на другу, друштво људско за час се скупља, и организира и цивилизира, а час се опет растура и прелази у неко полу-цивилизовано, полу-дивљачко стање, где се на њему једва трагови познају од некадање цивилизације.

Ако из области достворене историје пређемо на друге споменике као и изворе као што су народне приче и легенде, слике са новцима, споменици, грађевине и т.д. то ћемо наћи цео низ цивилизација, које су наслагане једна на другу. Види се непрекидно једна иста појава: једна је цивилизација пропала, а на њено место подигнута је друга, која је тако исто разрушена и замењена трећом и тако редом.

АЗБУКА

СОЦИАЛНИХЪ НАУКАХЪ

ВЪ ТРЕХЪ ЧАСТЯХЪ.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

Типографія В. Нусвальда, Инженерная, № 13-й, д. Девятер.

1871.

Насловна страна књиге *Азбука социјалних наука*, Н. Флеровског,
по којем је Марковић приредио свој истоимени рад

20* Па шта је било од свију тих цивилизација? Ето пред нама средња Азија, од брегова Јапанског Мора она се простире то као равнина, то се пресеца горским ланцима, а затим се спушта у равну низину, која често лежи ниже океана и упире у Каспијско море. На том огромном простору свуда су сачувана предања некадање величине. Друго време номада – Монгола растерује приповедач, коју му казује бајке о некадањој слави његовога народа, Киргиз и Узбек Туранске низине са гордошћу казује путнику, како су некада његови предци освојили по света, што је оставило ово јунаштво предака њиховим потомцима?

Сиромашна Манпурија (сав северни део Китаја) покривена је бесконачним шумама и Китајци шиљу ту своје преступнике за казну. Номадска племена ту су помешана са сталним становницима, који по некад ништа не сеју осим проса и овса.*

21* У Туранској низини видимо на северу шаторе Киргиза од прилике у онаком стању, као што древни историци описују номаде. Истина тадашњи номади нису имали гвожђа, но народи често и без гвожђа достижу високи ступањ цивилизације и благостања, а познавајући гвожђе остају често полудивљи. Киргиз је сада заиста полудивљак, он је пуки сиромаш, скапава од сиротиње али неувиђа да је сиромаш; он ара и пљачка али неувиђа потребу да ради, да учи – да се цивилизира. А међу тим Туранске вароши Ташкент, Хопент, Самарканд, Сабе, Мерв сигурно су биле познате још у древној цивилизацији. Један део Турана припадао је старој Бактрији, и он је био цивилизован још у време Нина и Сезостриса. Тај део сматрали су као колевку персијске цивилизације. Зороастар¹³ тамо је проповедао свој науку, који се рачуна као први корак к једнобожију, када су Перси били још незнатан народ... Ако ова земља није данас у горем стању но што је била у најстарије доба што га памти историја, то за цело није се ни један корак помакла у напред. После смрти Александра Великог¹⁴ њено стање вероватно било је много боље. Али свака сумња одпада кад се њено данашње стање упореди са временом Араба кад је цела земља била напуњена универзитетима, ученим друштвима и библијотекама; кад су у Бухари и Самарканду постојале знамените академије и обсерваторије, када су у Самарканду састављене знамените астрономске таблице, које се и данас чувају у европским библијотекама и без којих Коперник и Њутон неби могли да учине своја велика открића; кад је у варошима Турана било по 700.000 до 1 1/2 милијона душа... * Таква је некада била земља, у којој је данас народ ближе дивљацима но образованим људима.

22* Ако са севера пређемо на југ пред нама лежи опширна Арабија – земља библијских приповедака и као што веле првобитна колевка Финикијана. Још у времена где допиру само басне и народне приче Арабија се славила својом цивилизацијом. Дуго од рођења Христова славиле су се својом старином и својом трговином јужне Арапске вароши као: Сана, Аден, Мареп (где је у библијска времена било знаменито Сабејско царство), Маскат и др. Још грчки морепловци причају да су у приморским арапским варошима налазили нечувено богатство. У

древности Арабија снабдевала је више сталеже тадашњег образованог света најфинијим предметима раскоши. Пре илјаду година Арапи су стојали на челу образованог света, расејали се по целом свету на огромном простору: у Азији до Тијог океана, у Африци продрли су тамо куда још до сада није допрла нога Европејца; у Европи они су били први учитељи тачних наука. Какво је данас стање тог славног цивилизаторског народа? Ево да изнесемо само једну путничку слику из прве половине овога века: ^{23*} „У северној половини Арапске околности оно мало вароши простире се пустиња где скитају бедујини. Турска влада држи их у покорности некаквом најамном војском, која живи у колонијама, не добија никакве плате и чини ужасна недела. Ни турски паша, ни месни шерифи и шејици нико нема власт над том земљом, већ сваки може да пљачка. Једна су племена бедујина плаћала данак турској влади, а друга су од ње примала данак, и ови непријатељски елементи нису могли да униште један другог само с тога што су сувише слаби и расејани... На овим огромним пустарама урађена поља налазе се као ретки изузетак, а како су шериф и паша били непрестано у непријатељству, то су у опасности и ови последњи усеви да ће бити уништени. Нико није знао овде колико он зависи, у чему и од кога, каква су његова права на имање, ко може да их заштити а ко да наруши – само за робове та су питања била решена.“* У другим деловима Арабије није ни мало боље. Вароши око Црвеног мора једва се могу упоредити са незнатним европским варошима. Њихово благостање зависи од њиховог положаја и од броја богомољаца, који посећују Меку,¹⁵ а не од радиности становника. У унутрашњости Арабије живе Вахабити, који су до скоро били такви дивљаци, какви се налазе само на острвима Тијог океана и у унутрашњости Африке. На Југу има неколико оаза, од којих има свака по који десетак села. ^{24*} Ево како изгледа једна од њих, Марерб, некадања столица Сабеевог царства из Библије, које се некада због богатства, пустоће и вредноће становника називало: „круна на челу створевине света.“ „Земљоделци тих вароши живе сада у најгладнијим колебама, трговци и нижи сталежи у таквим кућама са узаним прозорима, које више личе на куле. Иду они полу-голи и сиротињу сматрају као своје достојанство.“* У пешчаним пустињама живи становништво, које по дивљаштву и сиромаштву надмашује Вахабите; оно није нимало срећније од гладних пантера, који се луњају по тим местима, и у свету има мало дивљака, који живе тако рђаво. Из свега тога може се закључити за цело да је Арабија још у древности била у далеко бољем стању но данас. Готово сав њен простор насељен је становништвом, које није ни мало срећније од дивљака, и које је од цивилизације позајмило само кременаче пушке, које ништа неваљају.

^{25*} Упоредо са Арабијом у Африци леже земље кроз које протиче Нил. На горњем Нилу налазимо Абисинију, која је још онда била цивилизована, кад су становници Европе живели у најгорем дивљаштву.* ^{26*} Абисинија је рај африкански. Њени становници још и данас нису изгубили свест о древности своје образованости. На Нилу налазе се

грађевине које показују да је ту постојала цивилизација човека, који је живио у пештерама. Од овога доба, куда не допиру никаква предања народна, прошао је цео низ цивилизација и све су оставиле трагове у Абисинији. Египћани, Римљани, Араби – сви су они оставили трагове у језику, религији, навикама и друштвеним установама.* Па при свем том Абисинија се данас налази у таком истом дивљачком стању, као и Арабија.

Ако из Абисиније пређемо у Египат, тешко да ћемо наћи што боље. Стара египатска цивилизација тако је славна и позната да о њој, мислимо, није нужно говорити ни речи. ^{27*} А шта видимо данас у Египту? Радник у тој земљи – то је највреднији и најнесрећнији од свију радника на свету и опет је он проглашен за лењивца. Његови предци прославили су се чудесима из механичне вештине, а он ради са првобитним алатима, употребљава много мање гвозђа но његови предци у време Римљана. Сва је земља покривена развалинама, но не оним величанственим развалинама двораца, храмова и гробница, којима се диве путници. Те развалине налазе се само местимице. Главна маса развалина – то су само вароши и села данашњег Египта. Чак у најлепшим крајевима Каира налазе се куће, које тек што се не стропоштају. Најзнатније вароши и села личе са свим на гомиле развалина.*

Ми нећемо да описујемо стање становника у Египту. Довољно је да споменемо само тај факт, да од времена како су Мехмед-ага и његови наследници започели да „реформишу“ Египат, становници његови беже у Турску само да се спасу од гладне смрти! О Нубији где је цивилизација тако исто стара као и египатска, о Алгиру, који је некада био римска житница, о Тунису и целој околини некадашње Картагене – можемо само да речемо, да је тамо још горе но у Египту.

На свршетку само да наведемо закључну реч Флеровског о народима, где се цивилизација укочила.

^{28*} „Стање народа у тим земљама као две капи воде личи на стање дивљака. Местимице оно је боље и као да има неке знаке цивилизације, ма да се ти знаци састоје само у томе, што женске иду замотане од главе до ногу у неке прљаве крпетине, но у другим местима становништво може се упоредити са најгладнијим дивљацима, и у унутрашњости Африке има дивљака, који живе много срећније. – У Египту житеље није спасао проналазак књигопечатње и употреба гвозђа; њихова је земља пустија и сиромашнија но у оно време кад њихови предци нису познавали гвозђе и писали јероглифима. До данас њихове навике и поглед на живот остали су онаки, каки су били пре илјаду година... Ако се обрати пажња на оно што се казује у надписима о постројавању пирамида, то се види да су се Египћани и тада ранили тако исто рђаво, као и данас у фабрикама египатских монополиста; и тада су их жестоко гонили на рад, као и данас; и тада је лук имао исту улогу у њиховој јадној рани као и данас – они нису учинили ни корака напред, а учинили су несумњиве кораке у назад. Даље на северу у државама укочености, обраћа се већа пажња на одело, али то се исто примећује кад се упореди север-

ни дивљак са дивљаком из пустиње. Зар је боље у Персији, зар ми тамо не видимо такве исте куће – ниске, срушене, и саграђене од блата. У том осушеном блату пате се гомиле шткодљивих инсеката и отровних гадова; од кише оне се расплину и у њима се не може живети. Али опет оне се праве лако и у томе са свим личе на обиталишта дивљака.“*

У Персији, где је цивилизација тако исто стара као и у Египту, Флеровски вели: ^{29*} „Она је још већа пустиња и подсећа путника на неко безкрајно згариште, где земља личи на грудве изгорелих остатака, а на њој расту сами трњаци... У свима деловима Персије номадска и разбојничка племена тако су исто честа као и на Нилу... У Персији има много више развалина но вароши, развалине покривају негде огромне просторе, а вароши личе на села.“* ^{30*} „Разоравање Персије свршава се непрекидно и данас сиромаштво народа тако је велико да се просјаци бацају пред коња шаховог и ватају великаше за прси тражећи милостињу или смрт; и шах и његови министри знајући стање становника уступају молби. Савршено го сиромашак и радник, коме су подеране гаће сво одело – то је сасвим обична појава... А некада је Персија била богата земља; у једном Нишанурском округу било је 12.000 канала и водохранилишта, у Хорасану било је до 4.200 чесама и цела је земља била покривена варошима, које су се по броју становника могле упоредити са богатим престоницама Европе. Пут из Техерана у Испахан још у прошлом столећу изненадио би путника својом пријатношћу: тамо су свуда била велика села, лепо караван-сараји, уређена поља; а сада путник по томе путу налази само пустару, развалине и ретка села“.*

У Тибету у средишту будистанске цивилизације није ни мало боље но у Персији. У Љуангу (васална земља Сијамског краља) где је такође усвојена будистанска цивилизација, поља засејана пиринцем и стада волова боља су код дивљака, који живе у њиховој средини и које они сматрају као ниже животиње.

Тако је свуда код народа са укоченом цивилизацијом.

IV.

^{31*} Ако оним земљама, где су насељени дивљаци додамо земље где је цивилизација укочена, то ће цело пространство изнети на 1,700.000 кв. м. т.ј. скоро 3/4 целе суве земље. На целом том простору живи данас око 200 милијона људи. Веле да је становништво Египта пре 4.000 година имало неколико пута толико становника колико данас. Али да узмемо да је тада имао само 2 1/2 мил. и да се то становништво удвајало за 50 година, што није нимало сувишно, но већ пре 3.000 година то становништво могло би прекрити све оне земље где данас живе дивљаци и народи укочени. А у древности није био само Египат густо насељен и цивилизован – Месопотамска долина, мала – Азија, Сирија, део данашње Персије, северна Африка, која лежи на Средоземном мору, све су те земље биле некада далеко гушће насељене но данас.

Од куда је то што су ти народи изгубили моћ и способност да се цивилизују и умножавају – да плоде живот на земљи, кад су то могли пре толико иљада година?*

Да се објасни ово жалосно стање изанђалих народа, научењаци обично упоређују живот народа са животом оделитих личности, па веле да народ мора да остари и да умре по самој својој природи као и човек. (Тако објашњава развитак цивилизације и знаменити Дрепер.) Но овако објашњавање са свим је отрцано и погрешно.

^{32*} Извор развитка у човековом организму, то је за нас још задатак нерешен; ми не можемо да објаснимо за што је са свим неразвијен дечији желудац, који више личи на прево но на желудац у стању да рани дечји организам, но да га и брзо развија; а на против са свим развијен човеков желудац не само не може да развија човека, већ не може ни да га одржи непрестано у снази, и човек постојано опада у снази и стари. Ми упоређујемо непознато са мало познатим – шта може из тога да изиђе осим извращена истина? Осим тога ми упоређујемо две ствари, које никако не личе једна на другу. Ми видимо да је основ организма такав да он мора пропасти пре или после; на против основ друштвеног живота то су мисли и осећања, које могу да живе и да се развијају бесконачно, прелазећи од колена на колена све у бољем и бољем облику. Они гину само онда ако узму погрешан правац или ако им се препречи развитак... Ми можемо себи да представимо да друштво са потпуно чистим осећањима и погледом на живот живи бесконачно, да оно мења своје облике, који се органски развијају, и напредује непрекидно у течају безбројних векова, онако исто, као што су Европа и Америка напредовали од XVI до XIX века. Но ми не можемо да замислимо човека, који би могао рачунати на бесмртан живот, па ма како уредно живио. За нас је са свим јасно, да опстанак човеков на земљи зависи од њене температуре, од састава њене површине и т.д. Када се топлота на земној површини повиси или понизи до извесног ступња, то човек мора да угине; но ми не знамо ни један узрок по коме би морала да угине човечанска цивилизација и да се опет рађа, ма да су природни услови за цивилизацију једнако повољни. Ми знамо како се зачиње, расте и умире поједини човек, но у односу на државе и цивилизације народа, ми видимо са свим другу појаву. Ту нема ничега што би личило на развитак човековог организма. Човек не може за једну годину да порасте као шин; не може тридесет година да остане двогодишње дете а за тим у неколико месеци да постане муж; у државама то је обична појава. Иљадама година може бити Арабија била је раздробљена на мале државице; после Мухамеда она је наједаред саставила огроман, силан народ.* Државе не расту већ се слажу и разлажу...

^{33*} То исто може да се примени и на цивилизације. Цивилизација не расте већ се саопштава. Она је сложена из мисли и осећања. Мисли и осећања не постају и не мењају се у извесном, непроменљивом поредку, који се непрестано повраћа као извесни физијолошки процеси у оделитом човеку; они могу да се развијају бесконачно дотле докле год

за њих постоје повољни услови. Једном речи у друштвеном животу човечанства нема граница суштествовања а у животу појединаца, те су границе јасно и тачно одређене.*

Ако изучимо мисли и осећања код народа са укоченом цивилизацијом, видећемо да она имају исти правац као и код дивљака. Друштвени инстинкт овде је још јачи но тамо. Човек у државама укоченим живи за друштво, покорав се јавном мњењу и обичајима много строжије но дивљак у своме друштву – па ма он био најсилнији човек. Али и мисли и осећања људи у државама укоченим – имају са свим лажан правац, човек се уздиже у јавном мњењу тиме што шкоди другоме, што разорава целу земљу и упропашћава цео народ; управо за све оно за што би требао да заслужи највећу срамоту и презирање друштва.

Кад се Бајазит сусрео с Темерланом код Ангоре,¹⁶ који је имао 6 пута већу силу, као добар војник видео је да ће пропасти ако се пусти у битку; али он није могао да допусти ту срамоту, да је уступио непријатељу и он је волео да пропадне но да уступи. Така је снага друштвеног инстинкта у човеку. Али ми не видимо нигде овако снажне друштвене инстинкте управљене на добро у државама укоченим. Борба и победа у борби; власт и раскош – то су идеали човека у државама укоченим.

Неки мисле да су освајања олакшавала уједињавање човечанства, олакшавала су сношаје међу људима и на тај начин отварају пут цивилизацији. Но чим човек почне да изучава историју укочених држава уверава се на првој страни да је то лажно. Постојана завојевања највише су разједињавала племена и принуђавала их да се затварају и ограђују од странаца. Војнички и завојевачки народи виде у сваком странцу шпијона и непријатеља. Ваља се сетити само како је тешко путовати путнику и данас по Азијатским државама.

Али што је најглавније непрестана освајања и ратови тако искваре осећања и појмове људи, да они постану гори од најдивљих зверова.³⁴* Монголи и Турци од глава убијених непријатеља правили су куле; кували су заробљенике у казанима и т.д. У Јапанским летописима забележено је да су Јапанци у једном нападају на Кореју сакупили 14.500 глава и носове и уши њихове послали у Јапан.*³⁵* Араби су познати својом цивилизацијом, па опет баш у оно време, кад су се њима покоравали народи само да се избаве домаће тираније, Абдалмамк имао је војводу Хацаца, за кога се причало да се од детињства ранио крвљу место млекоом материним – тако је био свиреп. Бабе Хореми поубијао је до 300.000 људи. Абу-Ишак својом руком погубио је 500 заробљеника; за малу погрешку погубио је 300 својих слугу, убио је 8 своје браће и сву своју децу.*

Заједно са зверством код ових народа развијала се страст за грабљењем материјалних добара и за понижавањем слабијих. Отуда непрестани ратови у укоченим државама између појединих племена, појединих поглавара и појединих чета. Сваки се стара да завати и покори што већи број поданика и да их натовари порезом. Мала племена или разбојничке чете често принуђавају целе области или целе државе

да им плаћају данак за – *право разбојништва*. Египатске паше, Турци, Перси, Китајци, Јапанци и Енглези у Индији непрестано морају да плаћају данак својим грабљивим поданицима. За то тим већма морају да грабе од мирних.

³⁶* У оном делу становништа, које има највећи уплив на развитак мисли и осећања, јављају се појмови, који се често називају „ритерска племенитост“, али су у ствари прави разбојнички појмови. Код мирних људи рађају се врло брзо идеја рада и идеја мене, продаје и купње. Ритеру су те идеје сувише ниске. Мена и трговина њега понижавају као и рад. Економија то је тврдицење. Он мора бити гостоприман, издашан, великодушан, он је тврд на речи, плаћа тачно своје дугове* – али он се стиди рада и да би могао задовољити сва горња „племенита“ осећања он – *пљачка*. Он мора бити дрзак и силан, да би могао задовољити све своје ђефове и да би му се сви покоравали. Спрам слабих он је поносит и презире их. То су идеални појмови човека из укочене цивилизације. Бедуина сматрају обично као идеал племенитости. Он је гостољубив, његов је шатор свето место, у њему ће он бранити и свога крвног непријатеља. Али Бедуин презире рад. Он не презире лењиву и поноситу сиротињу; али дубоко презире вредну и утучену. Лењо и гордо богатство то је његов идеал; но он га обожава само онда, кад је оно добијено силом. Њему се не чини неправедно да унесрећи стотину и иљаду сиромашних радника, да задовољи само ђеф пљачкама... Турци и у опште виши сталежи на истоку осећају спрам њих симпатију. Знатни Турчин који је поносит и неприступан за све људе – раднике, не сматра као понижење да посети чадор Бедуина – тако су сродни њихови појмови.

³⁷* Ово лажно мишљење, које је уздизало поједине људе у јавном мњењу тим већма што је њихова делатност шкодљивија, развијало се и увеличавало непрестано у државама укоченим. Великаш и власник у државама укоченим као и дивљак, пошто је награбио силно благо и пошто је покорио сијасет платежних поданика старао се свима средствима да изнесе на видик своје богатство и раскош. И што је ко веће лудорије могао да учини са својим богатством тим се већма дизао у јавном мњењу. Они су дизали огромне грађевине без икакве потребе, трошили су ту некорисно рад стотинама иљада руку, који би принео огромне користи цивилизацији, само кад би се употребио на добро. Грађење за луксуз то је била страст свију власника у државама укоченим: пирамиде и храмови у Египту,* огромне пагоде у Индији, баште Семирамидине у Вавилону; силне грађевине Римљана, Араба и Византинаца – све су то производ варварске тежње власника да постану „велики“ својим раскошћом у очима поданика и потомства. А све те грађевине већином су не само без сваке цели већ и без сваког укуса и у Египту су шта више прописивали правила за облик грађевина и тиме разуме се уништавали развитак грађевинске вештине и укуса.

³⁸* Осим грађевина власници из држава укочених старали су се да се „узвисе“ својим најлуђим раскошћом. Персијски шахови имали су одело од самог драгог камења – теже и неукусније тешко је што и

замислити. Александар Велики подигао је костар од 16 милијона рубаља да спали мртво тело свога пријатеља Хифестијона.* – Фараони египатски тако су трпали дијаманте на лице и браду, да су се и сами Турци познати са своје раскопи узбунили, кад је њихов султан Ибрајим једном се обукао као Фараон.

Спомињемо ове цртице од раскоштва, али у опште раскош у свакидањем животу великаша у државама укоченим не може се описати. Јести по 200 јела о ручку, имати иљадама слугу, робова, наложница и т.д. то су идеали човека и државе са укоченом цивилизацијом.

Да би се могло овако живети у државама укоченим има само један једини пут а то је: грабљење и отимање. Сваки је употребљавао сву своју вештину само да што боље испеди своје подчињене, и није се бојао да употреби најгрознија средства само да дође до богатства.^{39*} У овој општој борби за богатство сваки се старао да што већма згњечи слабијег, а да што боље превари силнијег. Овака борба развила је таква осећања и појмове, да их обичан човек тешко може да свати. Сваки подчињени са свим искрено приклањао се пред величином свога господина и тим га је више уважавао, што је овај умео боље да исише своје поданике; у исто време подчињени је употребљавао сву своју вештину и памет да тога свога господара превари и да се уздигне на његов рачун; он се тим више уздизао у својим сопственим очима што је могао већма да понизи тога коме се клањао. Тако мисле сви почев од првог лица у држави па до последњег сиромаша.* А како је и последњи роб и чибугџија могао постати највећа личност у држави, то су сви паметни и славољубиви људи из свију сталежа гледали да се ти лажни појмови у народу држе.

^{40*} Са оваким појмовима може се мислити какав мора бити државни поредак у укоченим државама. Од владара до најнижег порешџије организује се цела војска пљачкаша. Да би владар могао добити 100 подчињени(х) ваља да ограби 1.000 и више. Што је владар умнији и енергичнији у државама укоченим, што је у њему јача жеља да остави по себи спомен тим је његова радња штетнија за његове поданике. Овај је факт очигледан у свакој укоченој држави; за пример, да узмемо султана Махмута III¹⁷ који је страшно желио да буде велики реформатор и да створи од Турске велику, снажну државу. Ево какве су последице њихових рефорама биле у малој Азији. У малој Азији била је нека врста феудалне системе, где су владали наследни племићи *деребеји*. Махмут је уништио племићску владавину и место њих поставио је паше, који су по турском обичају често искакали из робова, чибугџија, сеиза и др. Паше имајући на кратко време диктаторску власт пљачкали су народ далеко жешће но предње *деребеји*.* Но Махмут бојећи се племића морао је да помаже паше, а поглавито он је желио да створи дисциплирану војску и богату азну. Сваком је паши било заповеђено да достави извештан број солдата. Но пређашња система војена под *деребејима* била је уништена, а нова није уведена. Слуге папине ватали су на базару све од реда и вукли у војску; богати су се откупљивали митом, а сиромашни су

морали да иду у низам. Грабежи муселима и порешџија били су још ужаснији но папине; мала Азија је опустела од тога грабежа. Путници, који су пређе и сада тачно испитивали стање мале Азије, веле да је *реформом* умањен број душа у малој Азији са 2 1/2 милијона.^{41*} У Никомедији, која је некада уступала само Риму, Антијохији и Александрији веле путници „ви видите само полусрушене куће, гадне улице пуне полудивљих паса, гомиле блата и смрада, од куда сваке године постаје чума. Од Стамбола до Бер-базарџика једва има 30.000 душа. Мулација, где веле да је био библијски рај, сад је најјаднија земља.“*

У очајању мала Азија бачила се у наручје још енергичнијем и славољубивијем реформатору – Мехмед Аги – паши египатском. Али као што смо казали пређе његове су реформе биле тако грозне за народ, да су сами Египћани бежали доцније у Турску да се спасу од његових рефорама.

Сви велики људи и реформатори из држава укочених били су исто као Махмуд III¹⁸ и Мехмед-Алија.^{42*} Ваља се само сетити императора Веспасијана у Риму и његових знаменитих *сунђера*. Сунђерима он је звао своје чиновнике. Кад су се они сити награбили од народа, тада је император испедио из њих све што су од народа награбили. Међу тим он је био врло умерен и смиран. Солдати римски силом су га натерали да прими царски венац. Сјајност и раскош царског двора били су му одвратни, он је употребљавао сва своја блага на то да помаже сиротињу, устројава путове, подиже радиност и т.д. Али да би могао доћи до тог блага он је морао да пушта чиновнике да пљачкају народ.

Чиновници – сунђери, – то је метода свију источних управљача, да се поданици изцеди. Били умерени као Веспасијан или раскошни као цареви Персиски или калифе Арапске – то је свеједно.* Радни део народа био је опљачкан и разорен, а тим је био уништен приходни извор државни; рајске обрађене долине претваране су у пустаре; мирни радници ишчезавају; потомци њихови постају дивљачни и некадање мирне радничке задруге замењене су разбојничким четама, које уништавају све оне грађевине и оне споменике раскоши, које су њихови мирни предци створили. То је био свршетак свију држава са укоченом цивилизацијом.

^{43*} „Ништа није тако јадно и жалосно, вели Флеровски, као слика укочене државе, кад се она распада. Сво је друштво подељено на безбројну множину група и ни једна од њих не свађа прави задатак човека, дубоке узајамности, који постоји између човечанских интереса. Све свезе међу њима основане су на самим јадним и глупим предрасудама, а међу тим због тих предрасуда они непрестано проливају крв, муче један другог са жестином од које се човеку коса кострепи. Ево горе, камените и песковите пустиње, ево безкрајне равнине, све оне имају становништво подељено на безбројно много малих племена. Каква мисао сједињава сва та племена у једно цело? Да ли они имају какву год мисао о својој задаћи на земљи и да ли они теже да је испуне? Ни најмање, они шта више и не помишљају да за човека постоји такав

задатак. Стари обичај, предање – то је основ свезе, која их држи, а навика да се поковавају извесном старешини или извесној породици – то је основ организације. Може бити то су изметци? Можда је кад год та власт учила људе да испуне свој задатак? Ни најмање; она је наметута силом. Сва та племена мрзе једно на друго, гледају да шткоде једна другом колико год могу и смећу да се ни код кога не појави ни најмањи зачетак благостања. Какав је основ те мржње? предање. Каква је цел тој мржњи? то се ради услед неког непосредног, бесмисленог осећања мржње, без икаква размишљања. Таким групама покривене су не само Африка, Арапска, Монголска равнина (степа), Туран, но и планине и пешчане долине Сирије, Персије, мале Азије и т.д. и то је тако једнако бивало докле достиже памтење историјско. Упоредо с тим групама стоје групе сектатора са необразованим учитељима из гомиле народа. У чему се садржи њихова религија? Она учи мржњи ка свему; она учи варварским обредима, због којих народ не може да се множи...^{44*} Међу свима тим појавама најразумнија појава, то је племе, које се организовало за – *пљачку*. Они барем пљачкају друге да себе обогате, а не проливају своју крв – не наносе себи штету само да умање и своју и туђу срећу...

Но то су групе необразоване са необразованим вођама; ево других, којима рукују људи просвећени и учени. У Византијској империји питања црка, била су велика државна питања и из тих питања поникале су партије и партајске борбе. У Риму то се започело од времена императора Каја Калигуле.¹⁹ *У свима државама укоченим владе су се старале да образовану класу друштва занимају беспослицама...* Има ли што јадније него подела на гомиле услед религиозног сектаторства. Из чега ту прониче спор? Из једне измишљене речи, због неког ништавног обреда; због неког измишљеног одлучног појма, који не може имати никаквог практичног значаја.*

Ево због чега се људи боре и сатиру у државама укоченим. Цела та борба тако је глупа и бесмислена да се исказати не може. А међу тим људи, који су главни узрок целој тој борби раде поглавито услед *друштвеног инстинкта*; они су ради да се допадну друштву, да се узвисе у његовом мишљењу. И онај раскошни великаш који упропашћује иљадама породица за то, да погине на бојном пољу или да умре изнурен од раскоши и разврата и онај религиозни фанатик, који за своју луду мисао пролива потоцима крви – сви они мисле да тим испуњавају свој човечански идеал на земљи, да тиме постају велики људи у очима савременика и потомства. А да се та страшна снага обратила на опште добро – где би било данас човечанство?

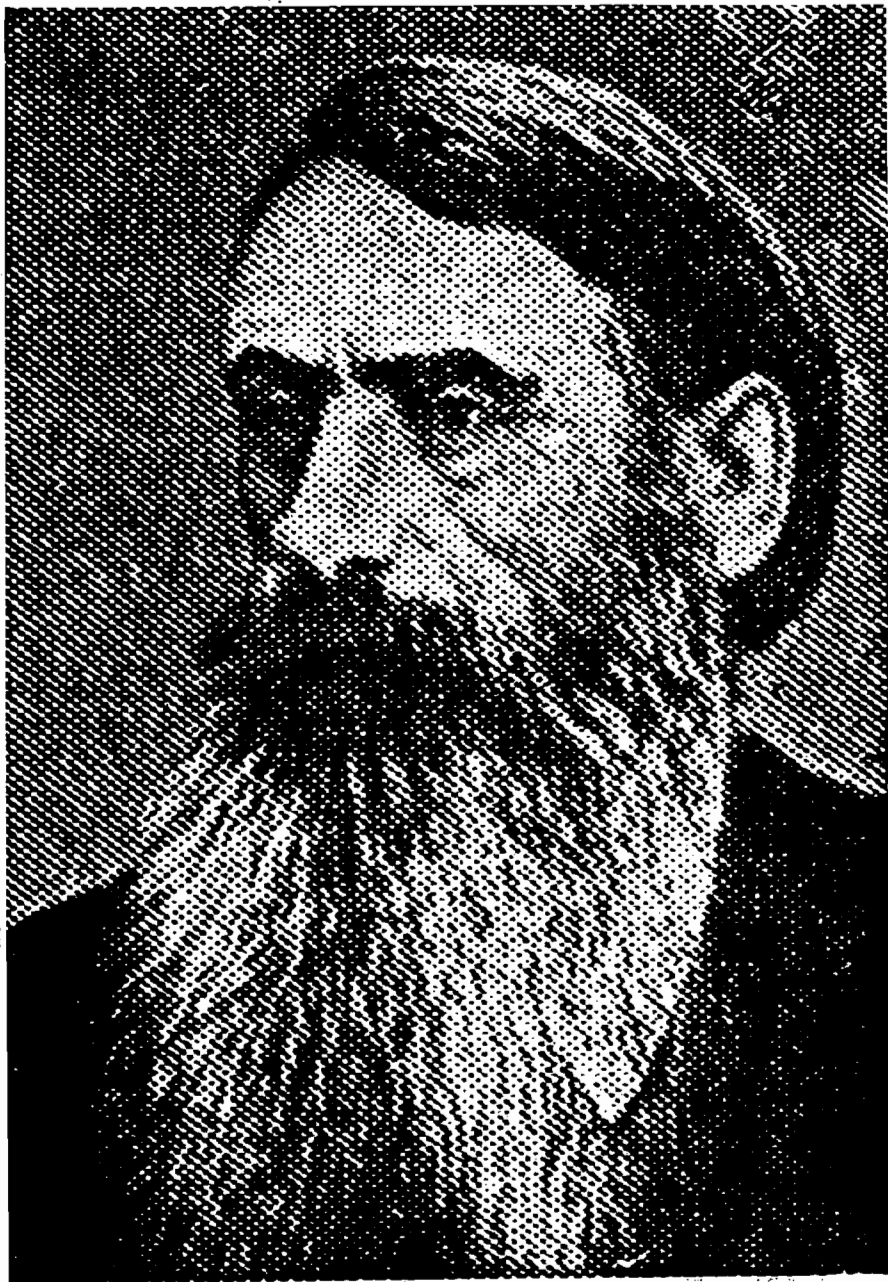
Кад је у питању једном укорењен крив појам о човековом задатку на земљи и човековој величини, онда никаква друштвена организација не може да спасе друштво од пропадања; све форме социјалне и политичне показују се као слабе и ништаве: све оне пропадају и народ после дугих векова цивилизације пада опет у варварство.

V.

У државама укоченим бивала су остварена сва ова социјална и политична начела, која се данас у Европи сматрају као тврди и необориви основи цивилизације: влада изборна и влада наследна, општинска и обласна самоуправа као и највећа централизација државна; приватна својина и право наследства и тамо је постојала подела рада, конкуренција у раду и размени и сви други економски принципи, који ваља да оснују материјално благостање човеково. Па какве су последице произвела сва та цивилизаторска начела?

Начело избора тако је просто и природно, да се оно налази код друштва на првобитном ступњу развитка. Али у државама укоченим изборна влада тако исто је насилничка, као год и наследна.^{45*} Ко жели да се увери да значај једне или друге форме владе или управе зависи од појмова и осећања народа, а не обратно, тај ваља само да проучи н. пр. изборну владу алђирских дејова. Ова изборна влада ни мало се не одликује од наследне владе источних деспота – све је то право насиље. Већина дејова умире такође насилном смрћу. Солдати, великаши и у опште оне класе, које имају највећу силу у земљи бирају вазда онога на владу, који ће им помоћи да до своје цељи дођу. Солдати су продавали званије дејова, као у Риму преторијани званије императора. То званије могао је добити сваки шустер, што н. пр. не може бити са президентом север. Америке, где се од президента траже нека специјална знања и дар.* Код Американаца укоренила се мисао, да није свеједно којим ће путем човек доћи до власти, и по томе уважавају само ону владу, која је добијена путем слободне агитације и слободног избора. До душе и овде уважавају човека често за његово богатство па и за ратничке способности, али опет отворено обожавање силе и богатства и насилно заватање власти уништило би човека у јавном мњењу, а не би га узвисило. За толико иљада година човечанство није учинило ни онај корњачији напредак. Ма каквим насиљем била власт заваћена, чим је само она заваћена и власт се уздиже својом влашћу у очима свију подчињених. У државама укоченим тако је уобичајено да се подједнако поштује свака влада, да у њима постоји непрекидна борба око власти и често тамо непостоји ни изборна ни наследна влада већ насилно заваћена.

За наследну власт мисле да она мора бити пажљива спрам својих поданика с тога, што се тим путем утврђује наследност у династији. Ако су поданици задовољни онда је сигурније да ће они по смрти опа признати његовог сина или рођака за владара.^{46*} Ово мишљење оснива се на погрешном појму о родитељском инстинкту – родитељској љубави спрам деце. Овај инстинкт има врло слаб уплив кад се упореди са другим великим покретачима, који човека побуђују да ради у овом или оном правцу. Ваља се сетити само како човек ступа лако у свезу с женском коју види први пут немислећи оће ли отуда понићи дете или не. Владари у укоченим државама поступају са својом децом као год и

Портрет Н. Флеровског (видети белешку 1)

са другим својим поданицима, а често још жешће и суровије. Често су убијали сву своју децу и држали насљедника у сарају као у тавници; давали су им управу над областима кад им је то ишло у рачун, а у противном случају постављали су им за управљаче своје робове. Родитељи из других слојева поступали су с децом сурово или благо према томе како је на њих упливисало јавно мњење. Ако се н. пр. у друштву више уважавало рођење сина но кћери, то је отац закопао од муке своју новорођену кћер живу у земљу. Са децом од ропкиње поступа отац друкче, а друкче са децом од кћери неког великаша и т.д.*

^{47*}Оснивати владу на тако слабом инстинкту било је врло глупо. Владари у државама укоченим обично ни су ни најмање марили ни каква ће бити њихова деца, ни какву ће им државу оставити, ни шта ће бити од њих после. Из 10 случајева 9 може се узети, да је влада основана на том начелу постајала извор осиромашавања и опадања народа.*

Ми смо казали да су извори цивилизације били вазда слаби а не силни, а то је нарочито случај у државама где је код силних укорењен крив појам о људској величини. Ту је свака власт, била она добијена избором, насљедством или силом – била у рукама силних и употребљавана је за цели, које су противне друштвеном благостању. За то су све те форме власти, као и сви власници, били они способни или неспособни, просеком имали један исти уплив на народно благостање. Сва разлика је у томе, што је изборна влада и влада заваћена силом разјуривала и разједињавала становништво, а влада насљедна централисала, покоравала, а на последку је опет и од ње произишало – *разједињавање*.

Што се општинске и обласне самоуправе у државама укоченим тиче, ваља се само сетити данашње турске државе. У њеној самоуправној општини владају неограничене чорбације т.ј. богаташи; у њеним изборним судовима, вилајетским скупштинама види се само насиље. Тако је то било у свима укоченим државама. Сваки власник, велики и мали, ма којим путем дошао до власти, употребљавао је своју власт против интереса друштвених.

Неограничена власт над великим имањем нарочито земљом и средствима за рад била је тако исто штетна, као и неограничена власт над људима. Као год што је лажно мишљење да родитељски инстинкт човека довољно побуђује да ради пажљиво своје добро, тако је исто лажно да човека може побудити да ваљано ради жеља [да] своје богатство увелича. Човек се стара да увелича своје имање у правом смислу само дотле док одиста има праве потребе да намири. После ове границе човек је све небрежљивији што је његово имање веће; а ако још има у рукама оруђа туђег рада, то обично они људи, који морају за њега да раде долазе у такав положај, да њиов рад постаје врло мало производан. Власници опет нимало се не брину о својој својини, троше своје доходе на најлуђе ствари и управо разоравају и себе и своје раднике. Тако н. пр. историја владавине земљом у државама укоченим једнако се окреће у коловрату: од крупних власника земље, под којима целом народу постаје несносно, земља прелази у руке владара, одатле дроби

се на ситне сопственике, затим се опет јављају крупни поседници и тако редом.

⁴⁸*Стање укочених држава разбија једну предрасуду, која је јако распрострањена у европском друштву, а то је као да се у образованом друштву рад тим већма плаћа, што је за друштво кориснији. Проматрање показује, да и у простом радничком народу у укоченим државама велике награде дају сасвим лажан правац радној снази. Најбоље се тамо награђују слуге великашке, чувари харема, евнуси и т.д. Затим пљачкаши и војници; много мање занације, који производе предмете неопходно за цео народ. То су обично или пука сиротиња или робови, које је сваки мучио, гњавио и цедио порезом и сваком глобом. С тога је сваки презирао прави корисни рад, а тежио је оним занимањима која су управо пречила народни развитак.*

Подела награде у вишим сталежима укочених држава још је била шкодљивија за народно благостање. Највеће награде добијали су тамо или они који су имали власти или они, који су могли да се користе издашњошћу власти. Према томе у више друштво највише су се уздизали они који су умели да гњаве и цеди народ. С њима упоредо ишли су они који су помагали власницима да одрже народ у покорности, а то је духовенство, које је проповедало сујеверије и гушило сваки покрет мисли у народу. За духовенством долазе лиферанти и интересије (зеленаши); фабриканти већ добијају много мање. Научењаци тамо се цене врло мало. Што је мисао дубља, тим се теже она распростире и тим теже озбиљни научењак може да задобије поштовање. ⁴⁹*Велики научењак једва је могао да опстане. Обичан рутинер, који је само преживао оно што се до њега знало, стојао је боље, но и рутинер није могао да издржи конкуренцију са жречевима, који су распрострањавали лаж и сујеверије. Овај одношај између корисне и штетне делатности најочигледније се слика у Египту, за време последњих векова јазичништва и првих векова Хришћанства. Док су Египтом владали Перси, наука тамо није могла да се зачне; она се зачела код Грка у оно време, кад је разлика између највеће и најмање награде код Грка била мања но игде у свету. Ову већ израђену науку пренео је Александар Велики у Египат и заиста она је ту за време Птоломеја донела велику корист.²⁰ Али и у Египту људи су се ценили тим више, што су добијали већу награду; наука је почела да се квари, она је постала забава великаша, самостално мишљење ишчезло је код дворских и великашких научењака, а остала је само рутина. Није прошло ни два века, а духовенство одржа победу и над рутином; основало се царство мрака и незнања, а тим је дошао и материјални пад народа. Код Римљана иста појава: наука постаје забава, на последку јавља се духовенство и уништава све.*

Подела рада и размена производа у државама укоченима постојала је тако исто као и у Европи, али примена техничких проналазака ишла је истим путем, као и усвајање научних истина. Што је мисао проналазача дубља, тим је проналазак сложенији, теже се примењује и разуме се тим је мања награда даровитом човеку. Ми видимо да проналазци

земаља где је радиност веома развијена немогу да се примену у укоченим државама, ма да се помоћу тих проналазака може више да уради са мање труда. ⁵⁰*Ако, на прилику, даровит механичар изуме машину, те може бити 25 људи могу сада да произведу толико колико пређе 100 људи, али да се машина примени ваља потрошити капитал; а ако капитал носи велики проценат н. пр. 60%, као што често бива у укоченим државама, то против здравог смисла та машина не може да се примени.* Ако капиталист оће да је користан човеку за радиност у опште, он ваља да усвоји савршенији начин производње ма му он недоносио ни паре асне. У том случају он се неће обогатити, али он ће увеличати количину еспапа, који служи за намирење преких потреба народних, он ће заслужити веће поштовање но други капиталисти. Но у земљама укочених држ. гди се човек уважава само по богатству, такво дело навукло би човеку само презирање, шта више оно никоме не може ни да падне на ум.

Велика награда што је добијају виши слојеви друштва, ни најмање их не побуђује да се занимају вишим радовима, на против она их је само кварила и деморалисала. Материјална средства, имају једно врло важно својство: кад пређу извесни ступањ она више незадовољавају никакву човекову потребу, но тим више умањавају његову срећу у колико он више тежи да се егоистично њима користи. Ваља се само сетити како и шта уживају владари и великаши у укоченим државама.

Али како је поникла она висока цивилизација у укоченим државама, која је очевидно тамо постојала, кад све форме политичне и друштвене, што је она створила, немогоше да је спасу од пропасти?

Један једини поглед на историју развитка и пропадања арапске цивилизације показује нам јасно на узроке тог узвишавања и пропадања.

Први покретач арапске цивилизације била је њиова нова вера – вера: да су они изабрани народ који је Богом позван да изврши једну мисао на земљи. Ова мисао која је у прави мах поникла у главама неколицине за кратко време обухватила је многобројна племена разбацана на широком простору арапских пустиња и све их је сјединила у једну целину. Сви људи који су ступали под барјак пророков били су одушевљени идејом, да они имају да изврше на земљи неку велику, *васијонску* мисију; они нису живели само за свој трбух за светска уживања – са свим на против: сваки од њих сматрао је као највећи свој идеал да претрпи муке и погине за веру пророкову. Заиста први муамеданци били су у оно време људи необично умерени, прости и човечни. Изузев једино многоженство, које је пророк Мухамед увео, немогући да одоле своје „сладострастију“, у свим другим уживањима мухамеданци су били необично умерени. ⁵¹*Кад је Калиф Омар ушао у Јерусалим, казују историци, он је јапио на камили, на којој је био један цак с лебом и урмама и једна мешина воде – сва рана калифова, а његова аљина имала је на леђима велику закрпу.* И заиста у то време код свију Араба простоћа у живљењу била је свеопшта; шта више прости Араби имали су само једну жену. Међу њима није било никаквих виших сталежа, калифе су биле изворне, а њиово је

поступање спрам других народа било тако благо, да су Хришћани њих дочекивали свуда као избавитеље од својих власника. То најбоље сведоче необично мале војске, с којима су они извршили своја огромна завојевања. ^{52*} За време калифа Абу-Бекра војвода Халид за нападај на Персију узео је само 2.000 људи. Чим је упао у Персију њему је дошло до 18.000. С том војском он је освојио сву западну Персију до Еуфрата. За освојење Египта пошло је 640, из Сирије само 4.000 људи. Северна обала Африке од Египта до Гибралтара такође је освојена са помоћу домаћих становника, који су страшно мрзили картагенског патријарха због његових насиља. При освајању Шпаније Тарик је имао најпре 12.000, а потом 8.000 људи. * Али ^{53*} Араби су проповедали: „У исламу нема ни кнежева ни сиромаша, већ има само мухамеданаца.“ И заиста нигде није било мање сиротиње но код Арапа. Хришћанима тако се допадала простота мухамеданаца првих времена да су после првог позива одма својевољно прелазили у ислам, особито Несторијани, Аријани и Јермени, а они који нису хтели да мењају веру волели су да плаћају данак но да остану под пређашњом владом.*

Мухамед освојач²¹ силне државе живио је у малој собици; он је добијао огромну множину дарова и војене пљачке, али их је све употребљавао на општу корист. Он је сам музо овце, седео на земљи, крипо своје аљине и обућу, чистио под и у опште служио се сам. После смрти оставио је незнатно имање и то је завештао држави. Калиф Омер, о коме смо мало пре говорили, сматрао је умно образовање као неопходан услов за човека на високом месту и он је био најобразованији човек своје земље. Абу-Бекр као Калиф живио је у почетку својом трговином, затим заузет изкључиво државним стварима, живио је на државни рачун и потрошио је за свог живота околу 1.800 рубаља. ^{54*} У половини VII века намесник Зијад држао је целу Персију са 4.000 људи и у земљи је била така сигурност, да, као што веле, нико није ноћу затварао врата. Он је узимао на се одговорност за сваку крађу од граница Индије до Црнога мора.* Ето какви су били први носиоци нове вере и арапске цивилизације.

Живљење за неки виши идеал, а не за телесно уживање, или као што вели Флеровски, живљење *васијонским* животом,²² то је карактерна црта, код свију народа, који се нагло развијају. Човек се умно поглавито разликује од животиње, што он свађа себе као честицу друштва, као честицу човечанства – као честицу васијоне. Он одређује себи задатак на земљи, који жели да изврши, и у колико је тај задатак тачно свађен, у толико је сва радња људска *човечанскија, узвишенија*, у толико је људска цивилизација сталнија и напреднија.

Ми смо казали пређе да су мисли и осећања основа друштвене форме, покретачи цивилизације. Док се мисли и осећања код људи правилно развијају, дотле напредује и цивилизација, али чим они узму лажан правац, чим људи почну да замишљају лажан идеал своје среће и почну да теже томе идеалу – пропаст је њихова неизбежна.

Мухамедов идеал блаженства, који је он изобразио у свом рају, био је непрестано образац среће, коју су муамеданци замишљали. Док су они водили борбу за ширење своје вере, дотле је била неплодна, енергија, дисциплина, строги војнички живот. А осим тога дотле их је само одушевљење за победом своје вере задржавало, да мисле на уживања, што се у рају налазе. Али чим су они извршили своја опширна завојевања и инстинкт васијонски престао да утиче, они су почели да остварују своје идеале о срећи и блаженству овде на земљи. А под блаженством они су сви разумевали владавину материјалним стварима, грубо телесно уживање, од сваке врсте.

Они ни су држали да се срећа човекова увећава са развитком његових природних способности, но на против са развитком богатства, која баш затупљује природне човекове способности. Отуда је дошло да је јавно мњење и код Араба почело уздизати људе прем богатству у власти.

На тај начин Араби помажући науку и умни развитак помагали су и све друге услове, који су морали *гушити* науку и на послетку почели су да мрзе на науку. Јавно мњење, које у државама укоченим уздиже тим више, што имају више власти и богатства, побуђује их све који су већ једном заватили положај, да се уздижу над другима и да теже да свој положај оставе наследницима. На тај начин постаде код Араба наследност код потомака пророка; наследност учених (таљба) наследно духовенство (марабу); наследни начелници племена (каиди). Знатнији начелници као бејови, ханови, паше, старали су се такође да постану наследни. Тако исто сви силни старали су се на свагда да присвоје све изворе доходака. Харун ал-Рашид, калиф багдатски,²³ познати покровитељ наука и вештина, био је у исто време најраскопнији човек свог времена. Али у то време код Арапа се узносила раскош и сви великаши подражавали су калифа у спољашњој сјајности и разметању. Разуме се да је таква околина морала страшно рђаво утицати на научењаке а како је јавно мњење одобравало и уздизало такве поступке то је било тешко и готово немогуће самосталном мислијоцу, да критикује овако живљење, које гуши све човекове способности... Отуда ми видимо, арапска цивилизација, која је имала сјајан успех у реалним наукама, која је уздигла све земље којима је завладала, имала филозофију која је критиковала религију, у којој су ницале чак и социјално-демократске теорије – та цивилизација није могла да развије народ у политичким одношајима. Показује се да су Араби у почетку својих освајања имали више политичког и моралног здравља, такта и осећања, него у оно време кад су цивилизовани муслимани завладали огромним простором земље, од Шпаније до Индије. Ова политичка и морална неразвијеност довела је до тога, да је арапска цивилизација још за време господовања Араба као и Римска, била загушена теологијом, и напоследку мухамедански свет допао је у руке грубих фанатика неспособних за образовање, али са великом политичком вештином.

Ако испитамо развитак мисли и осећања код других народа, кои су као и Араби прошли високи ступањ цивилизације, а затим дошли у

стање укочености, наћи ћемо исти закон развитака.^{55*} Узмимо за пример Индијску цивилизацију. Још у доисторијска времена у средњој Азији образовала се дружина проповедника: Брамини. То нису били свештеници; шта више прве књиге индијског закона Веде, изриком забрањују браминима, да приносе жртве и врше свештеничке церемоније. Тек доцније су брамини образовали свештеничку касту, а у оно време то су били слободни учитељи народни, који су учинили завет да образују људе, и на основу своје науке, да склопе ново друштво у индијском народу. Да би достигли ту циљ они су живели просто,* одрицали су се телесних наслада као хришћански аскети и калуђери, који су убијали своје тело, али опет браминима је био завет да живе само за своју велику мисао, за то су се они морали навикнути на свако трпљење и оскудицу.^{56*} Они су прешли преко Хималаја и својим дружинама и школама прекрили су сву Индију. У почетку народна предања казују, да су они живели по шумама и пустињама, да их је народ гонио и убијао;* али доцније, они се јављају у средини богатог и образованог становништва.^{57*} И они су као и Арапи распростирали реална знања по народу. Обрађивање пиринча и шећерне трске и употреба челика дошло је из Индије. Индијска индустрија била је на високом ступњу развитака још у најдавніја времена; у тачним наукама они су такође дотерали врло далеко: њима је било познато да је земља округла; из математике њима је било познато све што су Европљани достигли тек у XVI веку. Али што је најважније брамини су основали чврсту социјално-политичку организацију индијских општина која је издржала све буре и навале страних освајача, и кад су Енглези наумили да ту систему замене другом, они су брзо увидели да су европске системе штетне за Индијанце и опет су повратили пређашњи поредак.*

Како је висока била индијска цивилизација још у прастара времена показују огромне развалине вароши, које су врло многобројне и поједине износе често до 20 енгл. миља у простору – што превазилази све вароши што се налазе на свету. (Ваља још знати да Индијанци [Индијци] обично праве куће на више катова.) И данас после толиких опустошавања завојевача, Индија спада међу најнасељеније земље, а њено становништво, међу најпитомије и највредније људе на свету. У Индији има предела где живи по 19.000 душа на 1 кв. миљу!

Али и ова прастара цивилизација укочила се још у прастара времена, и као што смо горе споменули из истог узрока, из кога је пропала арапска цивилизација. Брамини, цивилизатори Индије, као и Арапи, сматрали су као нешто са свим „природно“ да човек тежи раскоши, уживању и нераду, само они су увиђали да је то штодљиво па су гледали да ту тежњу угуше. Они ни су знали да је човеку природан са свим други идеал, и да он може достићи своју срећу остварујући тај други идеал, па да му ваља само осветлити и показати праву, човечанску циљ; срећу свију људи. Не – они су просто хтели да сачувају своје питомце од раскоши и телесне разнежености, оним средствима, који[ма] источњак оће да огради своје жене од њихове природне тежње –

полне љубави, т.ј. брамини су употребили харемску дисциплину као средство, да очувају људе од разврата. Чим су они стали на ту тачку онда је цела њихова цивилизација пошла суновратце. Да би оградили своју паству, они су већ морали да се организују као један staleж свештенички, а за тим као једна каста, која вечито тугорише над народом. Као „виши“ staleж они су брзо почели да се ограђују од нападаја одоздо, за то су обукли своју просту науку у плашт тајанствености, а кад је већ дошло до тога онда је испод плашта тајанствености врло брзо ишчезла садржина – наука, а остали су само голи обреди и церемоније, онако исто као и код муамеданског и хришћанског свештенства. Кад је браминска наука постала гола формалистика, онда они нису били више народни учитељи и цивилизатори већ просто народни господари. Пређе су се они борили са војницима бранећи народ од солдачког насиља. Двадест и један пут, вели народно предање у Ведама, устајали су војници против брамина и свакад су били побеђени. Али сад су брамини били господари и они су имали исте идеале о човековој величини као и пре војници т.ј. власт и богатство. Они су постали сада једна лења развратна, необразована класа људи, онако исто као и хришћанско свештенство у средњим вековима; а да би више њих могли бити независни господари и да би народ могли лакше да држе у покорности, они теже да га раздробе на мале државице, онако исто као и католички калуђери и као муамеданске калифе, имами и други. У неко доба јавља се будизам као опозиција браминству, онако као што беше доцније протестантизам опозиција католичанству, само што будизам беше далеко радикалнији. Он је са свим одбацивао свако божанство, а с њим све церемоније, све цркве, све касте свештеничке. Његов је идеал био: да сваки човек постане буда т.ј. философ и научењак и ради за срећу човечанства (исти идеал, који је истакнуо позитивизам у XIX веку). Али Будини ученици у борби са браминима, да би добили ослона у народу сад одступили од својих начела, уведоше обреде и церемоније, и место дружине, постадоше дружина свештеничка, као и брамини; а што је најглавније на супрот власти браминској, они хтедоше да ставе централизацију државне власти. Али војнички, државни власници били су народни грабитељи и то даде повода да брамини употребе свој давно укоренењени уплив код народа, те да народ побуне и против државне власти и против будизма. Брамини одржаше победу, будистански учитељи беху прогнати из Индије, а с тим паде и покушај реформе. Од тог доба цивилизацијом индијском владала је укоченост, а одма с тим и опадање народног благостања и Индија стоји данас на далеко нижем ступњу но што је била пре 3.000 година.

Ми можемо сада тачно одредити узроке од којих су пропале све старе цивилизације и који су укочили многе сувремене цивилизације.

Сваки човек тежи да достигне највећи степен задовољства, највећу срећу, као што он разуме своју срећу. Што су човекове способности разноврсније, тиме је он способнији да ужива, да осећа задовољство да се приближава највећој срећи. Ми смо говорили пређе, да ова тежња

доводи човека да живи у друштву. ^{58*}Ми смо казали пређе, да је међу свима силама које у човеку дејствују најважнији његов васијонски инстинкт т.ј. његово осећање да је он члан васијоне и његова потреба да живи и ради као члан васијоне. Један облик тога инстинкта, то је инстинкт друштвени т.ј. његова тежња да живи и ради као члан друштва, да ради за човечанство, за свој народ, своју општину. Ови инстинкти, кад су само развијени, постају најјачи покретачи у животу и раду, ради којих људи жртвују све своје потребе и сам живот. Они дакле играју највећу улогу у човековој срећи.

Услед овог васијонског инстинкта људи се склапају у дружине, покоравају се једном човеку, који је само кадар да истреби све ситне предводитеље и да их стопи у један велики савез и да их поведе на велика предузећа.* Тако су Грци ишли са Александром Великим, осећајући свој позив, да пронесу своју цивилизацију по целом истоку. Тако су се римски легијони покоравали својим конзулима диктаторима и императорима, осећајући свој велики позив, да цивилизирају цео свет и да створе једну велику државу у целом свету. Они су трпели притисак императора, сносили су и допустили највеће ласкање и пужење пред њим, само да уздрже сјајност императорског престола, који им је био потребан за њихову светску империју. Али чим људи виде да њихов васијонски инстинкт није задовољен њиховим савезом, они сви губе вољу да тај савез одрже и он пропада. А у државама укоченим васијонски инстинкт код људи није могао да се задовољи већ по самом начелу, на коме су оне поникле и основане.

Ми смо казали пређе, да су људску цивилизацију основале слабе расе, које нису могле да грабе и освајају. Човек је тако и могао само да се развија: непрестано радећи и учећи се. Развитак радних способности, развитак вредноће и знања то и јесте прави човеков развитак, који одговара човековом задатку: да плоди живот на земљи. Најпотпунији развитак радних способности, вредноће и знања достиже се највећим и најсавршенијим развитаком човекова организма. А ово се све може постићи највећим развитаком мирне удружљивости с другим људима. То и јесте тежња човековог васијонског инстинкта; то и јесте највиши идеал среће, што је човек може постићи. Према томе одређује се задатак човеков на земљи, то је: да ради све што је најкорисније за друге људе, разуме [се] на што је он способен. И у друштву ваљало је да се тим човек већма уздиже сам у својим очима и пред друштвом што је његов рад кориснији за друштво. То је природни пут да се човеков васијонски инстинкт задовољи.

Али у друштвима, која су основали грабљивци или где је усвојен идеал грабљиваца о срећи и величини људској, као што је вазда било у укоченим државама, идеал човекове среће јесте богатство, раскош, разнеженост, власт. Сваки тежи томе идеалу, а он се најлакше достиже грабљењем и отимањем – борбом, те с тога у тим државама никад се човек не уздиже радом, који је користан за друштво. Али на тај начин никад не може да се задовољи човеков васијонски инстинкт онако исто

као што гладан човек не може да задовољи глад: шапом, сламом или маовином. То утоли за тренутак глад, али поквари желудац, за тим ослаби цео организам. Таке исте последице долазе кад се обмањују инстинкти васијонског живота – не само инстинкт остаје незадовољан но човек пада морално све ниже. Инстинкт васијонског живота одликује се од инстинкта глади тиме, што он нема индивидуални, већ друштвени карактер. Кад један човек вештачки и лажно задовољава инстинкт, страда и слаби не само он, већ и цело друштво.

^{59*}Распадање друштва почиње се увек услед незадовољних и несваћених инстинкта. Сви почев од врховног господара па до последњег сиромаша осећају се рђаво; они су били несрећни и тежили су да изиђу из свог положаја, но куда да пођу – то често они нису могли да појме. Ето по чему је тешко разумети улогу, коју су ту имали инстинкти васијонског живота...* Када историци казују покрете, који су ницали у време распадања државног то код њих налазите само то што они називљу славољубиве тежње обласних и подчињених управитеља, грабљивост сталне војске и т.д. ^{60*}Разуме се обласни управитељи могу своје подчињене да побуде на буну против законитог поредка, но војска, која је тиме покренута обично се разбегне при првом сусрету с противницима, још вата своје старешине и издаје их законитој власти. Када регуларна војска диже буну, она разуме се заиста зактева себи награду после победе, али је врло лакомислено држати, да се она буну с тога што има наду да ће добити ову награду; која стотина дуката коју у овом случају добија бунтовник солдат, има за њега врло малу вредност јер он их потроши одма и после два дана нема ни крајцаре. Први весник свију оваких буна, била је вазда та околност, што сви у друштву губе уважање један према другоме, сви осећају да им нешто не достаје и сви говоре о врлини, која тобож не може да постоји. Да су узроци буна и преврата, ти што се показују на први поглед, то одкуда би друштва као што је н. пр. турско било, у почетку могло да постоји у истом облику, у којима се доцније почело да руши као и многа друга? Први јаничари живели су строго и сурово и били су далеко храбрији и енергичнији; по чему њима тада није долазила мисао у главу, да изнуде за себе такве подарке, као што су вазда изнуђивале регуларне војске и као што су радили сами јаничари доцније?* Турци су и тада узимали огромне пљачке од народа на које су нападали, али ни то није могло да их разврати, јер су они још били под силним утицајем једне мисли: да они врше велико и славно дело покоравајући народе вери пророковој. Овај васијонски инстинкт држао их је у једној целини и стојао је на супрот свим утицајима, који су тежили да његово друштво разруше. Али чим је тај инстинкт остао незадовољен распадање државе започело се и никакве државне, вештачке форме не могу да задрже то распадање.

^{61*}Чим инстинкти васијонског живота нису задовољени, то уређење друштво почиње да пада стрмоглавце. С почетка се земља напуни разбојницима као европска Турска и Грчка. При даљем наравственом падању стално становништво оставља своја поља и вароши, почне да

прелази у стање чергашко. Ми видимо укочене државе, не последње, које су се некада славиле својом цивилизацијом, гди је у сталном стању остала само 1/4 становништва а 3/4 прешле су у стање чергашко. Процес тај може довести друштво у савршено дивљачко стање; за пример томе служе у Азији монголске пустаре, у Америци многа места, где се налазе споменици цивилизације, а сада живе сами дивљаци. Овај покрет, у колико се може посматрати, не врши се непрекидно у једном правцу, но показује непрестана колебања, то на једну, то на другу страну. Час се примећује силна тежња да се из сталног стања прелази у чергашко, а час обратно. Што су осећања и страсти горњег слоја друштва ненормалније, тим је силнија тежња да к чергашком стању дођу и обратно. Ова колебања престају тек онда, кад друштво дође у савршено дивљаштво, па и тада ово се без сумње врши тако споро, да је тешко приметити. Први прелаз распадања, то је појава разбојника, који имају политични карактер. Ово се налази не само у средњим вековима но и у времена која су нам блиска, у време силних унутарњих раздора у XVI веку, у време ралигиозних ратова. То се појављивало у земљама, које су биле на највишем ступњу цивилизација. Како су слабе друштвене форме да уздрже друштво у целини, показује се најочигледније у таким приликама. Показује се да су баш најенергичнији централизатори најчешће доводили друштво до распадања; по некад зато је било довољно само неколико промена управе. Како лако долази друштво у овако стање види се у томе, што се то дешава још и данас код образованих народа. Савремени политични карактер разбојника у Италији и Шпанији свима је познат. А још на свршетку прошлог столећа разбојници су освојили Неапољ и поставили краља на престо.

Живљење разбојника и чергаша без сумње је горе но живљење варошког и сеоског становника, оно је односно горе у сваком стању друштва без изузетка. Преобраћање сталног становништва у чергашко по томе показује веома висок ступањ распадања, јер у то време стално живљење остављају не само мужеве него и жене и деца, које далеко мање покрећу незадовољни инстинкти васијонског живота. У време распадања, оваке прелазе чине не само људи сиромашни и угњетени, не само људи који имају неко имање, већ баш и људи богати. Но и за најсиромашнијег овај прелаз скопчан је са већом патњом. У најсиромашнијој земљи укочености, ако видите стална човека у бедном оделу, то чергаш иде са свим го, женска у селу или вароши замотава се од главе до пете, а њена суседка под чергом нестиди се да се покаже гола са свим, ма да је још млада девојка. Ако стални становник једе рђав леб, то његов чергашки сусед рани се црвима и инсектима; он је срећан ако добије млека, а блажен ако добије прегрш каквог зрна на дан. Ако стални становник живи у колеби, то чергаш живи у пештери или под ведрим небом. Вечна глад која постоји међу бедујинима, породила је код њих појам да је рај место где ће они бити увек *сити*. Мухамед обећао им је рајско блаженство у коме ће они сав живот проводити у јелу и

пићу. У истом месту стално становништво свагда се брже множи но чергашко. По чему човек сам својевољно ствара себи гори положај?

Њега вуче тамо незадовољени инстинкт васијонског живота. Човек постаје ајдук или чергаш из истих узрока из којих се узрока буни или пристаје секти, коју гоне. Он немисли о томе да ли ће му бити боље или горе при промени. Он је само незадовољан и незадовољени инстинкти васијонског живота вуку га са неодољивом силом да тражи промену. Поредак што га окружава врећа његово осећање; било шта било но он неће више да живи у томе поредку и иступа из њега. Он подноси све патње свог новог положаја, а неће да поправи своје стање враћајући се староме, јер је он својим протестом против тог поретка задовољио своје узбуњене инстинкте. Не може се рећи, да ова немирна тежња која пониче усљед незадовољених инстинката, потпуно обмањује човека у овом случају. У чергашком живљењу он као да се умири, он добија опет осећање свога достојанства, у њему се опет јавља моћ нормалног развитка, која је била ишчезла. У земљама где постоји тако распадање, долине где живи стално становништво, називљу се: места неправде, а пустаре номадске зову се места слободе. Саме тешкоће чергашког живота укрепљају му живце и уздижу наравствену силу. Приметив своју надмоћност, свој утицај на околна племена, чергашко племе куша срећу да опет установи нормални друштвени поредак. Овај коловрат продужава се дотле док се на историјској позорници непојави опет племе са већим способностима, но његови претходници...*

Ми смо показали узроке са којих пропада цивилизација једног народа. Узрок је морална неразвијеност народа, лажни морални појмови т.ј. лажни појмови о задатку човековом на земљи, о његовој срећи и моралној величини. Историја нам показује да ваља врло много услова да се започне цивилизација једног народа: мирноћа и способност становничка, плодовитост земљишта, и што је тако исто важно: многобројност народа, да одржи нападаје варварских народа. Али осим свега тога потребан је покрет мисли, развитак осећања и ума, па да се цивилизација одиста развија и да један народ постане носилац цивилизације. Кад и како се склапају сви ти услови то је тешко пронаћи. Барем историја до данас неуме на то да одговори. Араби су били за кратко време цивилизатори света; али после тога они живе скоро илјаду година, то је онај исти народ, са истим способностима – па је опет ближе дивљацима, но образованим људима. Какви услови ваља да се стекну па да се они опет цивилизирају – то нам је неизвесно. Али то је очевидно да тешка „борба за опстанак“, коју су они издржали, није развила њихове велике природне способности које су они имали без сваке сумње. Да се те способности развију неопходно је осим свију услова за физичку победу над другим организмима, да друштво има још правилан, човечански, морални идеал о човековом задатку на земљи. Без тога свако друштво, после победе умире од *сопствене, унутарње болести*.

VI.

Ми смо посматрали стање дивљака и народа са укоченом цивилизацијом и показали смо узроке, који задржавају њихову цивилизацију у стању непокретном. Но међу народима код којих се цивилизација такође неразвија има једна особита врста, на коју до сада нисмо обраћали пажњу. То су народи код којих се религија преобратила у голу формалистику и ова формална религија задржава развитак цивилизације. Шпанија, и Португалија, јужно америчке државе – то су земље где царује формална религија.²⁴

Ми се нећемо дуго задржавати описујући цивилизацију ових народа. У њима се понављају све оне појаве, које смо већ пређе поређали: жудња за богатством и влашћу код виших сталежа; крајња сиротиња и утученост код нижих; непрекидна разбојништва по целој земљи, непрекидне буне и преврати. И кад неби било блиско суседство и мешавина са народима цивилизованим, све би цивилизације пропале са свим као што је пропала египатска и персијска цивилизација и друге. Занимљиво је само промотрити узроке који задржавају цивилизацију народа, који су заражени формалном религијом.

^{62*}Почев од владара Вавилонa и Египта па завршујући са императорима и великашима римским ми у укоченим државама налазимо непрестано силне људе, код којих је уображење напуњено сликама сјајности и раскопи. У томе они виде живот пун наслада и томе они теже са страсним заносом. Њих одушевљава девиз створен у западној Азији: „Пиј, једи и наслади се, све друго је ништаво.“* Али учитељи формалних религија проповедају идеал: они проповедају аскетизам; убијање тела и лишавање свију телесних наслада и уживања. До душе духовенство и више класе теже, да се оделе што већма могу од народа својом величином; јер је њихов идеал, да својом сјајношћу престављају величину божију. За ту целу они цеде народ до голе душе у корист величанствених храмова, и сјајности слугу божијих – јер се тиме показује ништавило народа и „величије божије“. Али више класе морају такође живети аскетски, а награбљено богатство морају употребљавати само на то, да засену и поразе просту масу својим божанственим сјајем и величином.

Но и ако су идеали формалне религије са свим различити од идеала укочених држава, о којима смо говорили, у резултатима оне се слажу. Људи који убијају своје тело, постају неспособни за рад, умни развитак, за цивилизацију. Спремајући се за други живот, они постају овде на земљи просјаци и идијоти. Виши сталежи окружени богатством навикавају се врло брзо на раскошан живот. Аскетизам код њих постаје маска под којом се крије изнеженост и разврат. Уз ово долази још и страх виших сталеже, да свет и наука не продре у ниже слојеве, што би пољуљало њихов положај. С тога духовенство, преставници интелегенције народа и некада једини народни учитељи и цивилизатори, постају

гонитељи науке и цивилизације, гори но и сами дивљаци и азијатски деспоти.

Ми смо само мимогредно споменули државе формалне религије. Споменули смо само као једну чињеницу више, да цивилизација народа мора остати непокретна, чим он нема правилан појам о човековој цели на земљи.

Сад можемо упоредити све земље нецивилизоване са онима које су цивилизоване.

^{63*}Око 1,800.000 кв. миља на земној површини заузимају дивљаци, народи с укоченом цивилизацијом и народи са формалном религијом. Овај простор износи 6/7 целе суве земље. На том огоромном простору може се узети око 260 мил. душа т.ј. 140 људи на 1 кв. миљу. 275.000 кв. миља заузимају народи западне и источне цивилизације. Број душа ту износи око 850 мил. т.ј. на 1 кв. миљу око 3.091 душа. Дакле ове су земље насељене 20 пута више. Из тога се види, колико би износило становништво целе земље, кад се размножавање људи неби задржавало необразованост и наравственим узроцима.*

Но и цивилизоване земље можемо поделити на два главна дела: државе источне и западне цивилизације. У прве долазе: ^{64*}Китај, Јапан, Индија, нека острва, нарочито Јава; по простору оне заузимају 145.000 кв. миља и броје око 645 милијона душа. Простор што га заузимају западна цивилизација износи 130.000 кв. миља и броји на 205 милијона душа. У земљама источне цивилизације на једну квадрат. миљу живи 4.450 душа, а у земљама западне цивилизације живи на квадратну миљу око 1.575 душа.* Источна цивилизација била је уништена од Монгола много доцније и много страшније но европска – западна – од Германаца, па опет је насељена много гушће.

Ова једна чињеница показује очевидно да је друштвеност и човечност код источних народа развијена далеко више но код западних народа; јер то је несумњива истина да густина насељена расте сразмерно развитку човечности у сваком друштву.

За Европљане може бити врло несносно, да им се каже, како они по развитку човечности у 19 веку стоје ниже Китајаца или Јапанаца, али је тако заиста. ^{65*}У Мароканској империји живи по 800 душа на кв. миљу, а Мароко се рачуна као једна од најназаднијих држава са укоченом цивилизацијом, где живе народи европског порекла, има свега 58.955 кв. миља где живи више од 800 душа на кв. миљу, свега 189,048.443, а износи 3.207 на кв. миљу. Ми дакле видимо да је простор што га је населила источна цивилизација скоро три пута већи и опет је тамо становништво гушће.*

Ове чињенице показују нам очевидно, да европски народи ни су никад стављали себи као целу да размножавају људство на земљи – то ће рећи: да развијају човечност и радиноћ, да плоде живот и шире цивилизацију на земљи. Њихова цивилизација ширила се инстинктивно, несвесна о свом великом задатку. Шта више ми имамо пуно чињеница,

где Европљани нису ни били носијоци цивилизације, већ носијоци варварства код других народа.

Како Европљани мало раде за ширење цивилизације показује нам најбоље Енглеска, која је изаслала највише колонија по целом земном шару.

^{66*}У Енглеској и Уелсу има 7,785.000 радника, који добијају 1.783 мил. рубаља т.ј. сваки 229 р. годишње. Затим има 2,053.000 људи из виших сталежа који имају 2.850 милијона рубаља. У Енглеској један радник, више класе, из тако званих вештака (skilled)²⁵ зарађује просеком 500 р. на годину. Ти радници не само намирују своје потребе, имају библиотеке и т.д. већ могу прилично и да уштеде. При таким условима за намиривање потреба 2,053.000 душа вишег сталежа треба 1.026,500.000 рубаља. А њима остаје преко 1.823 мил. да плоде живот на земљи.*

^{67*}Но Енглеска аристократија имајући у власти таква огромна средства употребљава их не за васијонске цели, не за плођење живота на земљи већ на то да се напије шампањера, да мења неколико пута преко године намештај у стану, да држи раскошне еквипаже и т.д. једном речи богатство што је допало руку од природе и друштвеног слоја, она употребљава тако како би га могао употребити и најнеразвијенији човек. Да би човек употребљавао ствари на васијонске цели нуждан је неки развитак и савршенство; но да би њима задовољио своје вештачке потребе, не треба ничега; и последњи нитков може их на то употребити.* Сви инстинкти васијонског живота имају код њих лажан правац исто као и код дивљака и народа са укоченом цивилизацијом. ^{68*}Још је жалосније, што европски научењаци проповедају, да су цивилизоване европске земље сувише насељене и да се треба старати како да се насељеност не умножава. Они са свим заборављају да 5/6 земље леже још не насељене, да оне чекају народ са начелима праве, свесне цивилизације, који ће их населити.*

Цивилизација Европска није дакле сватила ни први задатак човеков на земљи, да плоди живот. Кад човек свати овај први задатак, треба му још много усиљавања, док појми како ће да размножава срећне људе и на последку: како ће да размножава срећен људе у највећем размеру.

Разуме се ако упоређујемо све пређашње цивилизације и сувремену источну цивилизацију са европском, наћићемо да и у њима нема свести, човек се ту сваки пут развијао питајући; своје успеху он је био обавезан или природној благодати карактера, или мирним склоностима или умном развитку. Али нигде ми не налазимо, да је човек свесно ставио себи цель, да множи живот на земљи и да је систематично ишао к тој цели. Сваки пут он као да је нехотице долазио до цивилизације тежећи за са свим нечим другим. То друго, сувишно и штетно, стојало је увек на првом месту, а цивилизација на другом. У многим друштвима духовенство брани благе нарави, што оће да привуче себи народ, да покори војнички сталеж и да живи у раскоши и разврату, раскош и разврат то је његова цель, цивилизација јавља се само као паразит те тежње и у њој ишчезава; у Египту и Вавилону цель је владара – завојевање, сјај-

ност и раскош двора; код Атињана, Римљана и Картагењана цель је да од своје вароши начине најсилнију државу, која ће да цеди богатство са свију страна – цивилизација ту се јавља нехотичном борбом партија. Македонци и Араби су хтели завојевања, величине – они плоде цивилизацију само као средство да понизе своје суседе и да се над њима уздигну. У западној Европи и Америци владари су мислили само о сили, богатству свога двора, виши сталежи само о томе, како ће да се узвиси један над другим раскошћом и комфортом – цивилизација се јавила као паразит борбе за ту цель; она тако исто има мало корена у људском осећају и тако је исто нестална, као и све пређашње. Цивилизација у правом научном смислу, цивилизација свестна – није постојала још нигде, то је дело будућности.

Ми смо упоредили густину насељености у државама источне и западне цивилизације и из тог једног факта видели смо како је још ниско морално развиће Европејаца. Ако промотримо друге чињенице видићемо тај исти резултат.

Превакводство европске цивилизације над свима другима, поглавито се састоји у развитку умном. Развитак науке, количина знања код Европејаца стоји далеко више но код народа источне цивилизације; али практична примена знања у животу, ако не стоји ниже, више не стоји за цело. Агрикултурна наука код Европљана стоји далеко више но код Китајаца, али само у – књигама. У ствари Китајци на истом простору земље, једнаке плодovitости издржавају далеко већи број душа но Европљани. Земља је код Китајаца далеко боље обрађена но код Европљана и научна књижевност о практичном рађењу земље код Китајаца је далеко многобројнија. Европљани су пронашли машине, о којима народи источне цивилизације немају ни појма, али је давно позната истина, да те машине даде онога, који с њима ради, а не помажу му. Узрок је томе једино морална неразвијеност. Онај који влада машином оће да испеди онога, који му ради, како би више богатства награбио. Тако исто: онај који је богат неће да примени науку и техничко откриће у производњу, па ма то било од неизмерне користи за друге људе, само ако му та примена не даје велики интерес т.ј. ако не може да испеди друге људе и присвоји богатство.

Тако исто код Европљана развијена индивидуалност, лична независност и енергија. Ова својства у свези са њиховим високим умним развитком, дала им је моћ да организују и опреме такву војничку снагу, каквој народи источне цивилизације нису могли да одоле. И Европљани се јављају свуда у војеним сударима као победијоци и завојевачи, али не као цивилизатори.

Шпањолци и Португалци истребили су скоро са свим народе, које су покорили, али ми смо њих избадили из реда цивилизованих народа и убројили у народе са укоченом цивилизацијом. ^{69*}Али ако се обратимо на њихове суседе Французе видећемо исте појаве. Од свију њихових колонија највећа је Алжир. Они су само донели своје моде и навике код арапске аристократије и распалили су код ње жеђ за богатством и

гњечењем. Положај земљоделца тамо је гори но у Персији. Смртност међу становницима тако је ужасна да се ретко налази и у државама укоченим. Мавриско становништво,²⁶ некада славно са своје вредноће изумире постојано у варошима; у 1850 и 1851 г. у том становништву било је 3.567 рођења, а 9.930 смртних случајева. Француска влада још је гора од турске, јер се од турске владе може народ ослободити, а од француске не.*

Глас Јавности, бр. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16 и 17, од 15, 17, 24, 27. и 31. VI; 3, 7, 10, 14, 21, 24. и 28. VII; 4, 7. IX 1874.²⁷

СУД.

У „Јавности“ од 1874 године пошто су изложена начела за устројство општина на основу општинске самоуправе, сасвим су опширно изложена општа начела за устројство праведнога суда.*

Пуштајући се сада у разлагање, како да се устроји најбољи суд за наше прилике, да повторимо резултат, који је добијен излагањем општих начела за устројство праведнога суда.²⁹

1. Задатак је суда да свакоме пресуди шта је право; дакле да свакоме ујемчи стварну правду.

2. Да се на суду оцени стварна правда, не може се и не сме се никако судити по параграфима, већ се мора судити по памети – по души. Писани су закони само помоћно средство при суђењу.

3. Да би судија могао оценити дело, нужно је познавање предмета о коме је спор; нужно је познавање људи којима се суди и свију околности, које се на дело односе. За ту целу није никако нужно нека особита правничка спрема, већ је поглавито нужно код судија разборитост и поштење.

4. Савршенство судија ваља тражити у општем образовању народа, у које спада и познавање отачанствених закона, а никако не, у изучавању судских формалности.

5. За стварну правду судске инстанције нису никако потребне.

6. За контролу над судом нужна је јавност у претресу и саветовању судија и слободна критика судских пресуда.

Из овога може сваки јасно увидети, да се не може учинити никаква озбиљна реформа у устројству судова, док се сам закон и судски поступак не реформишу тако, да се суд може предати у руке народу. А то опет не може никако бити, док се не усвоји ово гледиште на писане законе и судске формалности. Тек на том, може суд постати оно што

* О овоме говорено је у „Јавности“ у чланцима Општина и Суд и Правда. Сви су чланци прештампани у засебној књижици, и могу се добити у крагујевачкој штампарији, као и код познатих наших пријатеља у другим местима – по врло јевтиној цени: грош комад.²⁸

треба да је, т.ј. место где се дели правда, а не место, где се изврше правда и право измајсторисава.

I.

Сад дакле да поставимо питање: како да се устроји најбољи суд за *наше прилике*? Ту је тешко дати одговора. Најбољи суд и наше прилике! Да ли то може како да се сложи?

Кад би по *теорији*, коју смо изложили, хтели да изменимо *целу* нашу судску систему, ми би с главним планом брзо били готови.

Ми усвајамо ово што је у „Јавности“ било већ једном предложено, да се код нас узме срез, као главно средиште управе, (види 13 бр. од прошле године: „Велика општина“).³⁰ И за средиште суда ми држимо, да би то било најбоље место. Ни врло мали круг, да се не би могао издржавати ваљан суд, ни врло велики да би људима било далеко ићи на суђење.

Кад би увели пороту за сва грађанска и кривична дела без разлике, онда не треба више но по један стручан судија у сваком срезу кога бира народ оног среза на среској скупштини и који би био тумач писаног закона, кад порота изрекче свој суд. Суд би назначио који су дани у недељи одређени за кривична, а који за грађанска дела; а поротници би били *сви становници* једног среза, који уживају сва грађанска права и они би били обавезани да сваки по реду долази у суд и врши поротничку дужност. Поротни списак био би састављен у почетку сваке године и налазио би се увек код суда.

Ако се узме 50 – 60 срезова у Србији (место садањих 65) или просечно 5000 пор. глава на један срез (ми узимљемо да свака окружна варош припада по неком срезу), а пет поротника дневно, онда тек на *хиљаду* дана долази да сваки грађанин мора *један* дан бити поротник у среском месту! Ако одбијемо недеље и празнике, кад суд не суди, то ће пасти од прилике у *четири* године по један дан. А ми држимо да баш падне на једнога и три дана у години као на неке газде, кад се узме да се крајња сиротиња ослободи од те дужности, што неби требало, то неби био никакав терет за њи.

У оваком суду суђење би било усмено и пресуде његове биле би *одмах извршне*. Никакве апелације, ни касаације. Персонал оваког суда био би врло мали свега 3 – 4 писара, за пријављивање парничара, вођење протокола при претресу и за друге текуће послове. Рачуноводство је такође врло просто, јер суд нема посла са главном контролом и полицијом, већ са среском управом, којој суд предаје и новце и рачуне о њима сваког месеца.

Осим општинског суда, коме би ваљало делокруг проширити, уз овај суд постојао би само још изборни суд, где би обе парничне стране саме бирале поротнике. При оваком суду обе стране имале би изјавити суду, да пристају на овај изборни суд и тада би пресуда тог суда била

такође извршна. Ми знамо да би се подигле целе гомиле протеста с разлогом и без разлога против оваког суда. Говориће се: прости људи не уму да оцене дело, особито ако је заплетеније н.пр. трговачки уговори, па разна заплетана кривична дела, па штампарске и друге политичне преступе и т.д; већина је нашег народа сиромашна, па је уз то наш народ искварен, могу се поротници подкупити; могу се прости људи наговорити, завести, а могу имати против неког и лично нерасположење. Даље разлоге оваке сорте није нужно да набрајамо. За тим долазе други политички разлози: шта би страни свет рекао? Ми оћемо да се изједначимо са осталим цивил[из]ованим народима, а овамо уводимо нешто, што нигде у свету не постоји? Па шта би рекли стране капиталисте, кад би ми увели такав „варварски“ суд у нашој земљи? Па стране силе, кад би видели таку – установу? и т.д.

Кад би било нужно само да побијамо ове и све друге разлоге, који би се могли навести против оваког простог суда, било би нам врло лако.

Ако трговци немају вере у овакав народни суд, ко им брани да изберу између својих познаника изборни суд, па нек им овај пресуди. Управо највеће и најзаплетеније парнице, од којих наши адвокати имају највећу бербу, а судови највеће таксе, имају наши трговци. А узрок је већином, што или једна или друга страна, а по некад и обадве оће што да укајишаре. Зар није боље за народ, да неплаћа зарад оваких парница грдну судску машину? и зар није боље и поштеније и за трговце, да оним кратким путем решавају своје спорове? То исто важи и за странце. Ако немају вере у овакав суд, нек себи осигурају изборни суд.

Што се тиче кривичних дела, ми смо доста опширно разложили у прошлом чланку,³¹ да баш у њима правда и народни интереси неби пострадали од народног суда.

За политичне и штампарске преступе може многи посумњати: да ли може да их суди народ? Ту се узимље у рачун: необразованост народа и поштовање и страх од власти. Да, ако се замишља да над народом вечито стоје капетани и начелници, онда се још може говорити о утицају власти на суђење. Али ми већ предпостављамо да нема начелника ни капетана. Остаје дакле државни тужилац пред поротом у једнаким околностима са окривљеним. Баш у политичним стварима, народ наш уме да суди боље но и један други народ, боље но и *огромна већина* наше интелигенције. Ту прости људи и ако не разуму финоће у теоријама, разуму јасно, који брани поштење и народне интересе, па суде по души. Ми који баш у овоме имамо искуства више, но и један од оних, који писаше у новинама о тој ствари,³² можемо да кажемо ово: и при данашњем нашем полицајском систему много је већа сигурност за правду и личност окривљеног за политичан преступ, кад би га судила *порота*, но наши државни судови. Само да се поротници бирају *коцком* из поротног списка, а *не на други начин* где би власт могла протурити и намештати за поротника кога хоће, и да окривљени има право искључити оне, који су му лични непријатељи. Ваља знати, да у целој

Србији нема ни толико судија државних, колико би се могло на прсте избројати, који у политичним делима могу да суде самостално. Они некако инстинктивно налазе, да је окривљени увек крив ...

О другим разлозима: да је наш народ сиромашан и да се поротници могу поткупити, да се може судити по личном расположењу и т.д. све то и да се може десити, неће се зацело дешавати више пута, но што се може десити при данашњем систему сталног суда по личном расположењу и т.д.

А што ће нам извесни страни свет казати да смо варвари – шта нас се тиче то? Зар нама странци дају леба? Само кад ми знамо да ћемо се ми овим путем брже развити и изићи из „варварства“ – нек говори ко шта хоће.

Од страних сила ми такође нећемо никад ништа добити, па нам и не треба о њима водити рачуна.

Сад долазе „практични“ разлози од практичних људи од закона. У старо доба, рећи ће неко, кад су били прости одношаји, могао је бити и тако прост суд; али у данашње време кад постоји „интабулација“, „секвестар“, „обустава“, „меница“³³ и сва друга средства којима се осигурава и доказује својина како ће овакав прост суд да суди у одношајима, који су често врло заплетени? Па после: како ће један судија да стигне на све стране? Код толиких процеса куда ће он пре да стигне, да врши друге послове, који у суд долазе? Оћели он испитивати кривце које ће да суди? и т.д.

Што се тиче првог питања: како ће да суди онако прост суд у данашњим заплетеним друштвеним одношајима, где често долазе врло сложени процеси? ми можемо врло лако да одговоримо. Те „фине“ процесе наш ће суд судити врло грубо, али зацело у праведности неће бити ни мало лошији, (а сигурно биће бољи) но данашњи параграфски судови, јер се управо у оваким делима на данашњим судовима правда највише изиграва. Управо овакав прост суд *упростиће* многе друштвене одношаје и умањиће број „заплетених“ парница, јер ће се свако чувати и заплитања и парница.

Овим се у неколико одговара и на друго питање. Број парница биће мањи, а ми тад имамо 50 – 60 судова место пређашњих 17.³⁴ Притом многа дела предају се општинским судовима. Даље, по нашем плану срески судија је у исто време и члан среске управе; дакле и суд је управо саставни део управе. Ако би се десило, да у неком суду има толико посла, да судија не може сам и да испитује кривце, или друге неке послове да врши, који неспадају у само суђење, врло је лако поделити посао и предати те послове другом ком из среске управе. Али сигурно то ће бити врло редак случај. При оваком крутом и брзом суду, где нема никакве добити за кајишаре, који оће да извршу правду, ни за оне буцаклије пискараче, који подбадају људе на парнице и стварају судовима гомиле посла – врло ће се брзо у свима судовима знатно умалити број парница. Невероватно је да ће се игде тужити на сувишан посао.

Ми неговоримо о појединостима у самом устројству оваког суда и његовим одношајима спрам других власти, јер желимо пре свега да објаснимо основно начело оваког суда и његову разлику у самом темељу од данашње судске системе. На то и обраћамо поглавито пажњу читалаца.

Хм! разлози су ту, а можемо их навести још много. Али осим разлога ту стоје грдне препоне. Пре свега постоји факт: данашњи систем судски, са свима личним интересима; па ту су разне предрасуде и плашње, па „виши државни обзири“ и т.д. Савладати све те препоне – *једним разлогом* – то је немогуће! Дакле – наша судска система као да је *немогућна* „за наше прилике“.

Е лепо. Ми ћемо бити мало практичнији.

Заиста излажући овако прост судски систем, ми смо само хтели да покажемо један најбржи, најјевтинији и најправеднији суд, као *цел*, којој ваља тежити при реформама судске струке. А да се достигне нешто чему се тежи често се морају пролазити разни привремени степени.

И при реформи суда, ако се немогу потпуно остварити сва она начела, што смо их поставили за суд и правду сад одмах, могу се остварити нека и донекле. Разуме се то треба да буде почетак и покушај, на основу ког би се преображај судске струке даље поступно развијао.

Задржавајући наше основно начело, да се суд преда у руке самог народа, најбоље је [р]оширити за први мах делокруг општинског суда и уредити срески суд („суд велике општине“ в. 13 бр. „Јавности“ 1873 г.)³⁵ на темељу изборном.

Више њих правника говорило је у скупштинама и у штампи, да се нашим општинама може предати суђење о границама и о деоби земаља и о свим оним одношајима земљорадничким, које оне саме добро разумеју. Него сви они стављали су као границама извесну цифру вредности. Ми држимо да надлежност судова не треба никако одређивати по вредности предмета, већ по каквоћи дела. Ако се на пр. за општински суд у опште признаје, да он може судити о границама земаља или друго шта, онда нема смисла органичавати парнице, које он суди до 500 гроша или ма какве друге суме. Већ просто треба казати: општински суд суди о границама земаља од ма колике вредности. То исто важи и о споровима за дуг, и за све остало. Једном речи надлежност суда ваља ограничавати *каквоћом* спорног дела, а не количином вредности. Јер очевидно општ. суд ће судити једнако праведно и оно дело од велике вредности и оно од мале вредности. (За сиромаша вреди мала вредност толико исто и више можда но за богаташа нека велика сума). На против дела, која суд општински не може да суди н. пр. дуг по меницама, или извесна питања о својини, или уговоре, или извесне преступе и злочинства и т.д. те неће никако ни судити.

Што се тиче „апелата“ против општинског суда ми се са свим слажемо са мишљењем оне господе, која предлажу општински одбор, као апелату, јер то у ствари није никаква друга инстанција, већ исти општински суд, само је број судија већи.

Тако исто ваља одредити делокруг среског суда, при том ваља имати на уму: да ту судије бира народ; да судије могу бити и небити правници и да тај суд суди по памети и само се помаже законом.

По нашем мишљењу, почем ће ту увек судити *петорица*, као у општинском одбору то овде није нужно никакво друго суђење; особито, што се не може тако лако и јевтино наћи у *истом* срезу други *бољи* суд, који би ономе првом служио као апелација. А ми разумемо да апелата има смисла само онда ако се извесно зна, да је виши суд бољи т.ј. да има више услова и средстава за праведно суђење, но онај први.

Оно што не дође у надлежност општинског и среског суда, оставља се параграфским судовима, са инстанцијама. Али како ће таквих дела бити врло мало у целој Србији, то се број окружних судова у целој Србији може свести на 6 до 7 тако да на 200.000 душа од прилике дође један суд.

Један наш пријатељ саопштио нам је приватно³⁶ други судски систем: да буду срески судови онаки, као што смо их ми описали, као првостепени, а извесне пресуде њихове да прегледа касација. За све остале пресуде да постоји апелација, али тако, да у целој Србији буде десетак апелацијоних судова, куда би парничари ишли на ноге. Ту би се дакле судило усмено, као и на првом суду. Окружних судова нема.

Овде постоје две инстанције: срески суд и апелација, или срески суд и касација. Ниједно дело не иде преко три степена. Судије у Апелацији и Касацији поставља државна власт и они суде по писаном закону.

Ми нећемо овде ништа да говоримо о овом систему; остављамо, да наш пријатељ сам развије своју мисао.

Но да би се могла изумети још која палијативна система, али у ствари остаје оно *најбољи, најпростији и најјевтинији* суд, што смо га изложили у почетку овога чланка. То треба да нам је мета, коју ваља достићи.

Глас Јавности, бр. 2 – 4, од 17, 19. и 24. VII 1874.

СРЕЗ.

I.

Кад је био говор о општини³⁷ напоменуто је да је наша општина већином још врло слаба, па се не може самостално развијати у правцу економском, просветном и здравственом. За то јој је нужна већа задруга – срез.

С тога у нашој земљи при оваком нашем умном и материјалном стању најважнији чинилац за народни развитак мора бити *срез*. Општина је сувише мала, а округ или још даље централна државна власт, сувише су далеко, да би могли утицати на развитак појединих општина и народа што у општинама живи.

Кад се код нас заводио државна управа, управо се није мислило: на што је то све? Оће ли се тиме подићи народно благостање, просвета, поштење? Него – стварало се једно по једно надлежатељство; крпило се, дерало се, па се опет крпило и тако је ишло све даље у напред без одређеног плана и без одређене цели.

Суд, кад је већ народ увидео, да је претегла дара меру; да државне установе, које су створене зарад народног благостања, у ствари оће да упропасте оне рад чијег су благостања створене – подигао се општи глас: *да се наша управна и судска струка реформишу!* У скупштини је изречено да се при преображају има поглавито у виду: *јевтиноћа и пристоћа свију установа, а с овим и брзина и тачност при одправљању свију послова, које извесно има да врши.*³⁸

Ови су услови заиста неопходни и њи све ваља увек имати на уму, кад је реч о реформама. Али по нашем уверењу то још није довољно. Мала ће и незнатна добит бити за наш народ, ако се нешто мало скрати број чиновника у Србији; ако се умањи нешто мало трошење артије и други канцеларијски трошкови; ако се они чиновници што сад седе по окружним варошима и Београду растуре по Србији (да проносе цивилизацију) и ако народ на тај начин дође у ближи додир са властима, да може лакше и брже одправљати своје послове код њих.

Све је то мала, врло мала добит за народ. Да би то сасвим јасно увидели да узмемо један груб пример. Наш народ плаћа сад државног пореза с главе на главу по 6 талира. Узмимо да општински прирез у

целој Србији износи просечно 4 талира с главе на главу, то онда плаћа у Србији свака пореска глава 10 тал. или 240 гроша годишње. Узмимо да је неком државном реформом учињено чудо т.ј. да су тако вешто удешене установе у Србији, да није више нужно плаћати порез! Остаје дакле сваком 240 гроша годишње.

Каква је то добит за једног човека? Колико један човек може повећати своје благостање ако му се сваке године поклонити с неке стране 4 дуката? А при том ваља узети у рачун да је код нас свака пореска глава преставник породице од пет душа! Ту долази на сваку душу мање од 50 гроша годишње, кад неби било порезе. То је управо мало више од *— ништа*.

Уштеда државних трошкова и народних терета сама по себи неће народу донети велике асне. И државне реформе, које *само* то имају у виду, неће много користи донети народу.

Ако се оће збиљска реформа у нашој управи — реформа која би заиста користила народу, нужно је: 1. Да се у начелу призна да је задатак државних установа да служе народном благостању; дакле да су оне баш удешене за ту цел. 2. Да се сам народ покрене из свог мртвила; да он сам у своје руке узме бригу о свом благостању, а то ће рећи — *да он узме управу у своје руке*.

За народно благостање нужна је самоуправа.

Ми не желимо никако, да се садањи бирократски систем „реформе“ т.ј. да се он закрпи и замаже, већ тражимо: *да се садањи бирократски систем управе уништи, а да се утврди самоуправа народна у свима струкама*. Тада тек уштеда у државним трошковима добија своју праву вредност. Кад се усвоји, да се државне установе нарочито подижу за помагање и развитак народног благостања и кад народ сам располаже оним уштеђеним вишком — онда се тај вишак неће распасти у мале делиће и потрошити неприметно, но ће се њиме подићи такве установе, које ће увећати укупно народно благостање.

Без економске реформе у нашој производњи, а поглавито у нашој земљорадњи остаће јалове све наше државне реформе т.ј. оне нам неће донети ни слободу ни просвету. Реформе економске морају се започети од општина: прикупљањем распарчане земље у гомилу, удруживањем рада и капитала и увођењем савршеније производње. Али ми немамо толико образованих и вештих људи, који би могли да покрену и руководе ту ствар; нити општина има средстава у први мах, да такве људе спреми и набави. Срез мора бити у томе главни покретач, јер он је у стању да подигне школе за образовање земљорадничко, занатлијско, техничко-индустријално. Срез може, прикупљајући средства свију општина, постати само средиште за образовање *радника* сваке врсте; осим тога може бити посредник и помоћник појединих општина и задруга за набавку савршенијих алата, семења и т.д. (у колико то неби узели на се разни заводи н. пр. поједине стручне школе) *па и потребног капитала и кредита*.

Даље подизање путова и мостова, регулисање река (брана и воденица), чување и подизање шуме; старање о одржању здравља и неговање болесника у целом срезу — све ће то бити још за дуго главна брига среза. Говорећи о општини ми смо споменули,³⁹ да се оне брину о свему томе у своје кругу, али, изузев поједине богатије општине, оне то нису у стању да врше. Мало је која општина у стању да плаћа сама инжинира, лекара, да подиже болницу, да издржава средњу школу и т.д. У опште свуда где је потребан већи издатак за какву потребу, морају се општине обраћати срезу т.ј. морају се старати удруженим силама, да своје потребе намире, у колико се то може достићи.

Према нашем материјалном стању и према количини образованих стручних лица, за сада није могуће ни све срезове устројити тако, да сваки може вршити онај културни задатак, који му ми намењујемо. Али ми стављамо то као цел коју ваља достићи. Ако се не може свуда све ово увести наједаред, може се увести поступно, само треба имати увек на памети главну мету па радити *непрекидно* свом снагом да се та мета достигне.

[III]⁴⁰

Ми смо хтели да обележимо у кратко, шта треба да буде главна цел управне реформе. Није то само, да се нешто мало упрости и појевитија бирократски поредак, већ да се измени сама суштина и цел управе. Ми желимо да створимо органе, као: *среску скупштину, срески одбор и среску управу*, којима би *главни* задатак био, да раде на свестраном, културном развитку нашег народа.⁴¹

Разуме се, ми желимо у исто време и да се наша управа упрости. Управо то је једно с другим скопчано. Устројством среске самоуправе, постају непотребна и окружна начелства и капетанства. То је јасно разликао писац „Велике општине“ у броју 13 „Јавности“ од прошле године.⁴² Ту је у главним цртама обележен делокруг среске управе. Ми у основу усвајамо онај делокруг и организацију среске управе, где од ње одступамо то сваки може видети.⁴³ Ми је наводимо овде да се још једном проучи.

„Сваки срез или велика општина да на скупу или скупштини својој одабере из свих својих крајева петнајест лица. Они нек изберу измеђ себе председника велике општине и додаду му у помоћ још четворицу, од којих нек буде један помоћник председников, а тројица чланови. То је суд једне велике општине.⁴⁴ Ови пет врше послове непрестано, а сви петнајест месечно по једанпут већају о општим потребама, ма у ком кругу њихове власти. Избор њихов саопштава се административној власти ради знања. Избор вреди за три године...“⁴⁵

Надлежност судова великих општина: 1. *грађанска*: а) да у последњем степену решавају грађанске парнице, које су суђене код судова малих општина, б) да води бригу о сирочадима и њиовом имању, према

уредбама, које би се издале. 2. *Кривична*: а) да испитују и казне иступе; да испитују преступе и злочинства, да могу затворити због тог кривца, који се ухвати на делу, или за ког има несумњивих доказа, а бескућник је, па може побећи или је опасан за друштво. б) да извесне преступе пресуђују, што би се законом ближе означило. 3) *Одправна*: а) да извршују пресуде судова и решења којима се стављају забране, б)⁴⁶ да примају тужбе против општинских судова због злочестих путова, мостова и водојаза, да би то било у свом реду. 4. *Школска*: а) да воде надзор о дужности учитеља и успеху⁴⁷ ученика; б) да очеви дају своју децу у школу и оне да казне глобом, који то не чине; в) да подижу примерне земљоделске школе; г) да општинским трошком подижу нужне занате. 5) *Санитетска*: да се стара о здрављу народа помоћу способних лекара и просвећених учитеља црквених и народних. 6. *Газдинска*: а) да води надзор над шумама селским и чува их од сатирања међусобног села и сељака, а тако и над испустинама појединих села, б) да према приликама месним прегледа рачуне малих општина и стара се да им приходе умножи а трошкове уштеди. 7) *Финанцијска*:⁴⁸ да прима данак од малих општина и предаје казначејству; да наплаћује све прописане таксе, што су за државну касу и предаје их месечно. Таксе, које наплаћује суд великих општина по својим решењима, или глобарину за иступе и преступе не долазе у државну касу, него у касу исте велике општине за подмирење трошкова. 8) *Полицајна и политична*⁴⁹ – по одређеним прописима.“

Овде је у главним цртама обележен делокруг среске управе. На први мах може то изгледати страшно много, нарочито кад се помисли да укидањем окружних начелства и капетанства сви послови ових надлежатељства падају сад на срез, а осим тога суђење и толики други терети. Али ваља знати пре свега, да при данашњој нашој управној системи многи „послови“ само за то и постоје, што постоје начелства и капетанства, а сви ти „послови“ ишчезли би одмах, чим би нестало оних петљанија, које су изазивале и стварале те послове. Осим тога ми замишљамо заједно са управном реформом и реформу нашег суда, финансије и свију грана управе. С тиме многи послови или одпадају са свим, или се веома скраћују. Тек са овим свима реформама среска управа може постати ваљана, проста и јевтина и може донети народу оне користи, које се од ње очекују.

Глас Јавности, бр. 5. и 6, од 27. и 31. VII 1874.

ФИНАНСИЈА.

Ми смо започели да говоримо о реформама у нашој држави. До сада смо говорили управо само о суду и управи у општини и срезу.⁵⁰ Намера је наша била да изнесемо основна начела за простију и јевтинију управу и суђење, а у исто време да изнесемо основна начела за самоуправу у општини и срезу.

Али уређење суда и управе није нека засебна цел, коју народ жели да достигне. Народ жели бољи и јевтинији суд и бољу и јевтинију управу с тога, што у опште жели да поправи своје рђаво стање у сваком погледу. Да се ово достигне не помаже само реформа у суду и управи, већ је нуждан цео низ рефорама у свима струкама државе, које стоје у свези, и које морају бити тачно прорачуњене и удешене. Иначе, поједине реформе, ако се не уведу саме за се, могу врло лако остати јалове, т.ј. не принети народу онакве користи, какве народ од њих очекује.

Међу реформама, које стоје у свези са уређењем суда и управе стоји у најтешњој свези финансија, за то ћемо о њој да говоримо одма на првом месту. Очеvidно, кад се замисли да општина и срез постану у неку руку самостална тела у држави, онда се мора допустити да они имају своје приходе и расходе, који су пређе спадали већином у буџет државни – дакле да они добијају самосталан буџет. Према томе досадање финансијско уређење мора се у неколико преиначити чим се замисли укидање досадањих начелства и организација среза и општине на темељу самоуправе. Али ми нећемо да ограничимо наше разматрање само на оне неопходне, управо канцеларијске, реформе, које би се том приликом морале увести, да се доведу у сагласност са новом управом. Ми желимо да јасно одредимо: шта је цел државне финансије у опште? па да према тој цели наведемо све реформе у целој нашој финансијској системи. Ако јасно одредимо шта оћемо да постигнемо нашом финансијом, онда ћемо лако одредити какве су реформе финансијске код нас нужне и ваља да их извршимо.

I.

Задатак је финансије да подмирује материјалне потребе државне. То је казано у опште, а да би видели које су то државне потребе морамо се пустити у појединости.

Да би могли одредити државне материјалне потребе пре свега морамо знати шта је задатак државе.

Некада се сматрало, да је задатак државе да само чува ред; т.ј. да чува личност и имање, па да свакоме остави слободу да се развија докле год хоће – разуме се ако *може* и ако *уме*. Данас је то начело у науци са свим одбачено, а у пракци још и пре. Сваки зна како је у нашој држави. На пр. наша држава диже школе, плаћа учитеље, издржава сиромашне ђаке у земљи и на страни; стара се за земљорадњу, занате и у опште за развитак привреде у земљи – помаже новчано пољско-привредно друштво; даје кредит појединим помагачима из државне касе; стара се чак за облагорођавање пасме коња и за развитак свилоделства у нашој земљи. Ми нећемо овде да испитујемо колика је асна од свега тога за народ, него нама је главно да покажемо како [је] наша држава далеко од онога начела, по коме она треба да буде само чувар реда у земљи. Наша држава неће само да ујамчи „слободу“ за развитак појединих личности, но у извесним случајевима, по могућству, даје средстава и начина да се појединац развије: материјално, умно и морално.

У начелу ми можемо изрећи задатак народне државе а овај је: *да свима средствима подпомаже развитак сваког свог члана* т.ј. да свима средствима, којима располаже, ради за материјално напредовање народа, здравље, просвету, морал и слободу. Ни једна држава то начело јавно не признаје, него све још тврде, да оне имају чисто пандурску дужност: да чува ред – али у самој пракци држава се све више шири са оним начелом, у коме смо ми изrekli задатак државе.

Разуме се до данашњег дана државе су све једнако биле уређене поглавито за то, да чувају поредак и – више ништа. Шта више врло често државе су биле нарочито уређене да се под закриљем „законитог реда“ народ цеди у корист појединих породица или појединих сталежа. Како је било у нашој младој државици пређе – ми нећемо овде да говоримо. Ми смо већ казали да и код нас у пракци све више продире мисао да држава треба да помаже сваковрсни развитак појединаца. Ова мисао продире и код наших државника, а већ код народа она је са свим природна. У најновије доба на нашим скупштинама тражи се да држава помогне кредитом задужене земљоделце, да се одуже; да она набави народу стручне зналце и учитеље у земљорадњи; да она помаже развитаку индустрије и т.д.⁵¹

У „Јавности“ више пута је говорено да је материјално стање народа основа реда, просвете и морала. Према томе држава треба да своју главну снагу обрати на *ову прву и основну* цел, јер кад је она постигнута, све се остало може постићи. *На ту цел мора бити поглавито обраћена финансијска снага државна.*

Да богме и наша држава, као и све европске државе, није тако уређена, да би могла обратити своју главну финансијску снагу на материјално унапређење народа. Још она троши највећи део својих прихода на одржање реда т.ј. на издржавање саме државне машине – плаћање чиновника и канцеларија. Али са реформом државне машине у свима струкама; са умањавањем чиновника и канцеларија треба упоредо да се реформише финансија. И то разуме се у том правцу, како би држава могла све већма помагати материјални развитаку народа.

Имајући у виду овај задатак државних финансија, ми ћемо најпре промотрити: изворе наших државних прихода, као и оне приходе, који управо нису „државни“, али се њима опет намирују опште народне потребе, устројство главних делова наше финансијске управе и наше државне и друге опште народне трошкове. А кад ово проучимо, лако ћемо увидети које су нам реформе у нашим финансијама нужне, да би могли постићи онај главни задатак.

II.

Извори наших државних прихода деле се на четири главна дела: *Непосредни данци, посредни данци, таксе и привреда правитељства*. Остале одељке: као „повраћени кредити“, и „непредвиђени извори“ ми остављамо на страну, јер они у ствари долазе увек из ова четири извора или нису прави државни приход. Непосредни данци доносе више од половину свију државних прихода, а сви остали приходни извори доносе близу половине.

У случајевима, кад се код нас показивала нека изванредна потреба н. пр. за куповање оружја или одеља за народну војску, онда се та потреба подмиривала изванредним прирезом на цео народ.

Непосредни данци су: порез, бећарски данак и арач.⁵² Главну суму прихода у нашој држави даје порез. (По буџету од 1872 г. преко 18 мил. гр. пор., а бећарски данак и арач једва 100.000). О нашој порезној системи говорено је доста на последњој скупштини. Било је доста гласова, да није никако правично, што се усваја 6 талира с главе на главу за целу Србију, јер народ у кршевима ужичким, чачанским и др. не може никако да плаћа толико с главе на главу, као у Морави, Јасеници, Стигу, Тимоку, Мачви, Колубари и др. Даље говорило се да није никако право, што је утврђена највећа цифра (у селима 15 талира, у варошима 30 т., а у Београду 60 талира) од које се не може плаћати већи порез. То је већина признавала; то је признавала и влада, али нико није смео ни да предложи озбиљно, да се код нас порез плаћа по имању. Лако је наћи узрок зашто нико није наваљивао, да се таква пореска система уведе код нас, и то је, што нико није веровао, да се код нас може оценити вредност имања бар толико тачно, да пореза по имању буде правичнија но садања. То је покушавано пре неколико година, кад је скупштина већ била узаконила порез по имању – изишле су пописне комисије; радиле су по неколико месеци,

потрошиле неколико иљада дуката, па – ништа. Резултати су били тако нетачни, да се по њима није могло ништа предузети. И тада се сваки бојао, да се не баце неколико иљада дуката узалуд. Да се тачно определи вредност имања, ваљало би пре свега премерити сву земљу која се обделава, а за то би требало великог трошка и много стручних људи. Српски народ је сувише сиромашан и у људима и у средствима, да би могао оваким, тачним начином, да определи вредност имања у Србији па да по могућности разреже порез, за то је та мисао напуштена.

При оваком стању ствари у Србији, тешко да се може скоро увести пореза по имућности – онако, као што би то требало да буде по правди и по науци. Него опет устројством в. општине нешто се достиже. Тим устројством велики део државног буџета дели се на поједине срезове. Ту суму, заједно са оном коју општина или в. општина разрезује, много је лакше разрезати по имућству на све пореске главе у једном срезу. За онај део, што се плаћа држави, остаје за сада стари начин разрезања порезе т.ј. по главама, док се та система не измени. Али сад се не мора плаћати 6 талира с главе на главу, већ доста мање, почем срезови узимљу на се један део пређашњих државних расхода. Дакле разрезавање се мања сума неправедно. Осим тога ваља укинути са свим ону границу „максимум“ преко које се не може порез плаћати, па нек се може бар у границама једне општине разрезивати порез по имућности, кад се не може у целој држави.

Поједине општине могу доста тачно оценити имућност својих грађана и саставити списак свију грађана по имућности. По тим списковима оне ће разрезивати прирез за своје општинске ствари. Ти спискови служиће и за разрезавање приреза за рачун в. општине, као и за разрезавање пореза. Држава ће према броју пореских глава одредити само општу суму, коју треба срез да плати, а суд велике општине постараће се да ту суму разреже на све своје чланове по имућству. Овим путем може се достићи бар у границама среза, да се порез разрезује по имућности. Ова реформа није бог зна како велика, али она је врло корисна и има ту добру страну што би се *одмах* могла извршити чим би се уредила в. општина.

Посредни данци могу се такође у нечем реформисати. Посредни су данци: ђумручина, трошарина и регални данци на со, дуван и на рудокопње. Осим ових посредних данака, што их држава наплаћује има још неки, које наплаћују општине, као: аренде за клање стоке; акциз на продавање вина и ракије на крчму, кантарина, а у Београду постоји и акциз за продавање туцане кафе.⁵³

Да узмемо најпре ђумруке, трошарине и регале. То су управо данци, који су измишљени да државна каса што пре и лакше дође до новаца. Ово је нарочито згодно средство, да се што пре дође до новаца у оним земљама, где народ иначе не би никако, или неби радо дао исту суму новаца, кад би му се потражила у виду непосредне порезе. Осим тога ђумручина се од вајкада употребљавала као средство, да се забрани улазак туђих фабриката у земљу и извоз сировина; а често и да се закрати

извоз домаћих сировина. Ово све ђоја у интересу домаће радиности – заната и индустрије.

Ми не уважавамо ни један од ових разлога. У „Јавности“ је већ било говора о данку⁵⁴ и ту је казано, да данак треба да је равномеран т.ј. да пада једнаком тежином на све. То се посредним данцима т.ј. ђумруцима, регалима и трошаринама никако не достиже. На против ту се спрам имућности узимље данак са свим противно правичности: већи терет носе сиромашније класе. Осим те мане, мана је том данку и та, што се он неосећа тако јасно т.ј. незна сваки грађанин колико он управо плаћа у виду ђумрука, трошарина, регала и т.д. а ми сматрамо као основно начело порезе: да сваки грађанин зна тачно шта плаћа. Што се тиче другог разлога он је такође са свим ништаван. Може се подићи у Србији (или у Турској) каква му драго заштитна ђумручина – то неће подићи ни за лек нашу индустрију. Индустрија, као и свака радња треба предходно: *радне руке, знање и капитал*. Заштитна ђумручина не може да створи ни један од ових чинилаца производње па дакле не може ни подићи индустрију. Подижући ђумручну заштиту спрам туђих производа ми изазивљемо странце да то исто чине спрам нас – па шта смо онда добили? Позивање на историју разних народа, који су ђоја ђумруком подигли индустрију – ништа не вреди. (Многи наши млађи писци у томе су се повели за Американцем Керијем,⁵⁵ па трпају за доказ оном тврђењу све његове историјске и статистичне примере, а у ствари тешко се може замислити што *површније и некритичније* но што су Керијеве цифре и историјски наводи.) При иоле озбиљнијем проучавању историје види се, да су тамо били са свим други услови, који су подигли индустрију, а ђумручна заштита била је са свим узгредни помоћник.

Према овоме што смо казали ове приходне изворе ваља постепено укидати. У колико наша држава буде паметније уређена, да заиста користи народу, у толико ће народ бити свеснији и увиђавнији; разумеваће корист свију државних установа, па ће драговољно давати према свом имућству на издржавање тих установа. У толико они посредни данци неће бити ни нужни. Ово је казано у опште шта ваља радити у будуће, али има посредних данака, које ваља укинути одмах. Ту су на првом месту касапске аренде и акцизи по нашим општинама. Многе наше општине већ саме увиђају, да то није никакав „општински приход“, јер се то у ствари плаћа из њиховог џепа. Па место да се лепо и поштено разреже по имућности иста сума, која се добије за аренду или акциз, плати се још неколико стотина талира арендатору у виду добити, при том се изазове сијасет свађа и раздора у општини; пропадају толики општи интереси, а уз то се још кињи и мучи толики свет при добијању најнужније потребе, као што је н. пр. месо. Од државних данака на првом месту ваља укинути *регал на со*, а за тим постепено смањивати и укидати трошарине и ђумруке на предмете, који су *неопходни* за живљење или који се употребљавају код огромне већине народа, а корисни су.

О судским и у опште канцеларијским таксама мало шта имамо да кажемо. Оне ће се смањити по себи, чим се наше суђење и државна управа упросте.

У привреду правитељства долазе: приход државних добара; интерес на новце; приход књигопечатње; приход економије топчидерске и државне ергеле; приход пошта и телеграфа и приход управе фондова. О свим овим приходима, осим управе фондова немамо шта да говоримо. То су већином приходи од особених завода, који баш и нису за то подигнути да увеличају државне приходе. Према томе, кад би о њима говорили, морали би поглавито испитивати, да ли они одговарају оној цели ради које су подигнути. Но сада, кад је реч о финансији, о томе нећемо да говоримо. Остаје нам дакле само управа фондова, као једна од најважнијих финансијских завода у нашој земљи. О њој ћемо говорити у идућем чланку.⁵⁶

III.

Разни фондови, као: *удовички* за удовице и сирочад чиновника; *школски* за подизање школе; црквени, манастирски, *болнички* и *инвалидски* постали су код нас у разна времена. Историју њихову нећемо да излажемо, јер нам није потребна. Од 1862 год. установљена је управа фондова и њој су тада предати не само новци фондова, који су дотле постојали, но и новци свију пупиларних маса, с којима су дотле руководили судови.

С устројством управе фондова имале су се у виду две главне цели: прва, да се самим фондовима боље управља, те да боље одговоре цели за коју су намењени; а друга и главна цель била је, да се на тај начин уједињеним капиталима из целе Србије отвори један јак новчан завод, одакле би наш, већ тада презадужени, народ могао добити новце по јевтин интерес, да се одужи.

Имајући у виду ову другу цель, управа фондова у основу била је као нека *хипотекарна* банка (банка која даје кредит на непокретно имање). Она је спустила интерес на 6% и утврдила је одплату 2% годишње и тако је давала капитале на зајам за 23 1/2 година са 8% интереса и одплате у једно. Установа штедионица од 1871 по окрузима, управо је развитак исте мисли: да се створи неки завод за давање зајма на непокретно имање, да се свет незадужује зеленашима. Иста мисао, која је изазвала управу фондова онаку, какву је сад имамо. Са истом намером изишао је и закон о заложницима од прошле године.

Ми ћемо најпре да кажемо неколико речи о самој установи фондова, а после ћемо прећи, на ону другу њихову улогу.

Ми смо у начелу за то, да једно уређено друштво има установе где би могли живети људи у старости или у опште кад су постали неспособни за рад, а који су у време своје младости и снаге вршили савесно свој посао. Тако смо исто у начелу за то, да се друштво стара о породицама

и сирочадима – умрлих, који немају средстава за живљење и образовање. Али смо у начелу противни томе, да то буде *привилегија једног сталежа*; да се држава стара само за удовице и сирочад чиновника, а не и других својих чланова. С тога смо у начелу противни фонду за удовице и сирочад чиновника.

До душе рећиће се: па то чиновници установљавају укидањем од својих уста, од своје плате. Пензија што се даје њима и њиховој породици – то је њихова зарада. То би они имали кад би и код приватног друштва осигурали своје породице месечним улагањем извесне суме, кроз више година.

Кад би то била приватна установа ми неби ништа говорили; али то и јесте главно, што је то државна установа. Држава је *уредила* ту установу и она је непрестано одржава својом снагом; држава јамчи свакоме чиновнику за она права, која добија сваки чиновник улогом у тај фонд; напоследку држава га *помаже новчано* и без те помоћи државне он се никако не би могао одржати, јер су његови расходи редовно већи но приходи. Ово преимућство, што га држава даје једном сталежу у земљи, ничим се неоправдава: нити су то најкориснији и најважнији радници у земљи, нити су опет најсиромашнији. Сваки привредник, који производи предмете неопходне за живот кориснији је од њи, а огромна већина чиновника има већи приход, но што је средња (просечна) цифра прихода једне породице у Србији. Огромна већина чиновничких породица спада по приходу [у] *више средње* класе у Србији.

Из ових разлога види се јасно, да је са свим неумесно и неправично да се држава брине само за породице једне класе, која није у такој оскудици а о другима се не брине, којима је та брига много нужнија.

Па шта оћете ви? може неки запитати. Оћете ли да сваки српски грађанин има право улагати у фонд, па да према његовом улогу жена му и деца имају пензију по смрти, или и он сам у случају болести и немоћи? То би заиста било праведно, према начелу, по коме постоји данашњи чиновнички фонд. Али ми не мислимо да је за нас овај начин удесан за осигуравање појединих породица. Ми желимо да се државна управа упрости, а овим би јој се натоварила једна огромна машина на врат. Има других много бољих средстава да се свачија породица и сирочад осигура у друштву. Ми ћемо о томе говорити други пут, на другом месту. У овај пар ми држимо да је ова установа, оваква каква је, установа *сталешка*, да је то једна *неправична и неумесна привилегија* и као такву, да је ваља *укинути*.

Овај разлог има тим више места, што ми тежимо, да се наша држава устроји на начелу *самоуправе*. Досадањи чиновници губе свој садањи положај у системи самоуправе и долазе у ред осталих грађана. Са свим је природно да се овом изменом чиновничког положаја треба укидати и њихове привилегије, које су их одвајале од осталог народа. Њихове уложене капитале који се буду затекли при укидању овог

фонда, држава ће постепено или одједаред исплатити, а нове улоге од тог тренутка неће примати.

То је наше мишљење о фонду чиновничком.

Школски фонд управо је највећи и најважнији од свију наших фондова. Он је установљен у тој цели да се од његовог прихода подижу школе и плаћају учитељи. За ту целу установљен је и нарочити школски прирез по два цванцика на сваку пореску главу годишње. Да би тачније оценили важност и потребу ове установе, ми ћемо промотрити само начело тих фондова, који се установљавају за школе, болнице и друге опште потребе.

С економског гледишта разни фондови за разне установе, које су корисне и нужне народу – *нису никако потребни*. Нека нико не мисли, да народ неби могао издржавати толике школе, кад неби имао н. пр. фонд од толико стотина хиљада дуката, који даје држави толики интерес годишње. Ко даје тај интерес? народ – онај исти који плаћа и порезу. Све то иде из једног цепа. Рецимо, ради простоће примера, да народ плаћа 1 милијун гроша за школе и да 500.000 долазе од интереса школског фонда; а толико исто од приреза. Народ мора сваке године зарадити (произвести) управо милијун гроша за школску потребу и толику вредност мора извадити из свог цепа те предати држави. За народ, за целокупну народну економију, нема никакве разлике, да л' ће он ту сву суму дати у виду интереса или у виду приреза. За поједине људе у народу, ту да богме има разлике, али за цео народ – не. Он толико плаћа – те плаћа. Нико не може разликовати онај грош који је примљен за интерес на државни капитал од оног, који је примљен за прирез, нити се у народној економији осећа разлика између ових грошева. Један део годишње народне производње отишао је на школске потребе – то је језгра. – Оно друго је само форма.

Друга је ствар, ако народу треба рецимо универзитет, па мора да потроши одма за једну годину 100.000 дук., а он не може за ту потребу да да више но 10.000 дуката годишње. Онда, да богме, мора се чекати и образовати фонд за 10 година, док се не сакупи сума од 100.000 дук.; а тада ваља ту суму утрошити наједаред.

Има још један случај, кад народ треба да установљава фонд за просвету. Кад народ стоји материјално тако добро да може извесну суму одвајати на просвету; а нема још способних људи за учитеље. У том случају, треба прикупљати капитал, који ће се доцније утрошити кад буде нужно. Осим та два случаја нема никакве нужности да постоји фонд за просвету.

Ово што важи за просветни фонд важи и за болнички фонд и у опште за све фондове, који служе на то, да се од њиховог интереса издржавају разне корисне установе. Што је установа фондова свуда укорењена, то је једна навика данашњег друштва, – навика, која се врло лако објашњава склопом данашњег друштва и појмовима, који у њему владају. Ту сваки тежи да живи од „интереса“ и обично већина, који вуку „интерес“, не мисле, да *неко мора сваке године изнова зарадити*

и њихов првобитни „капитал“ и тај њихов интерес, иначе би њихов интерес и капитал пропао за кратко време.

Но ми нећемо овде да се пуштамо у дубље разлагање економске теорије. Да се вратимо на практично гледиште.

Кад већ народ има сакупљен капитал за просвету 100, 200 и више хиљада дуката, а има довољно спремних људи за оснивање ваљаних школа, онда нема смисла да тај капитал даје под интерес људима, који га ни у пола неће употребити тако *производно*, као што може да га држава *производно* употреби.

А како ће га држава употребити производно?

Нека подигне толико ваљаних школа, колико има средстава; нека прорачуна и распореди сав капитал тако, да за неколико година утроши сав капитал заједно са свим приходима, који буду за то време припали за просвету. За то време нех прође кроз *ново-уређене* школе један нараштај – то је од прилике 8 до 10 година. Ми рачунамо да из тих школа изиђу образовани агрономи, технолози, механичари, инжинири, занатлије разне струке и т.д. Само кад би 1000 таквих радника добили од једаред од једног школског нараштаја, како би се огромно подигла наша производња! А при ваљаној употреби наших средстава то је најмања цифра коју можемо добити. Шта је интерес 6, 12, 24 и 50% годишње? Наша би просвета дала далеко већу добит, јер би сва наша производња добила огроман полет, који се ни израчунати неда! Треба при том имати на уму да се и сва будућа средства за просвету употребљавају на исти начин.

Овај разлог мислимо да и најпростији човек може разумети. За нас је много корисније да утрошимо капитал школског фонда, само са добро уређеном школом, него да дајемо тај капитал сељацима, а још чешће интересцијама, који га примају од државе по 6% а дају после од 24% до 100% и више.

На овај начин ми мислимо да ваља ослободити „управу фондова“ од два најглавнија фонда. Остали су сви скупа са свим незнатни. „Управа фондова“ остаје још по свом имену, али у ствари она не би имала да рукује фондовима, но – *да изврши ликвидацију тих фондова*. По закону о окружним штедијоницама од 1871 год. окружне штедијонице рукују свим капиталима свог округа: црквеним и манастирским капиталима; општинским капиталима, пупилним новцима, прирезима болничким, среским и окружним док се не утроше на оно, на што су намењени и депозитима, који би имали да леже подуже време код окружног суда или полиције. То су управо сви капитали, којима је до сада руководила управа фондова, осим она два фонда, за које рекосмо да их ваља укинути. Самим развитком штедијоница иде се са свим природно да се *уништи управа фондова*.

Но ми нисмо обраћали пажњу на другу улогу што је имају фондови. Казали смо, да је управа фондова у ствари неки завод за давање кредита на непокретности. Чиме ћемо да заменимо или да накнадимо

губитак ове установе, кад уништимо фондове, који су имали толики нагомилани капитал?

О томе ћемо говорити у идућем чланку.

IV.

Ми држимо да је страшно непрактично било што се до сада толике наше владе стараше, да давањем кредита појединцима спасу народ од зеленаша и кајишара. Да се народ избави од задуживања, ваља му подићи производњу. Да се подигне производња први је услов: организација рада – *удружење радне снаге*.

Говорећи о срезу ми смо казали, да среско преставништво и среска управа покрећу удружење за производњу код нашег народа, и да му помажу набављањем стручних зналаца и разних средстава за производњу. То је заиста најпречи посао, да се наша производња подигне и наш народ извуче из сиромаштине.

Наше законодавство има овде такође огромну улогу у овом послу. У предмету о коме сад говоримо најпречи је посао законодавства, да узакони, да се новци државни не дају свакоме који има залогу – непокретно имање. Него да се новци државни дају поглавито *произвођачима*, и то на извесну радњу. Преимућство да имају задруге земљоделске, занатлијске и индустријалне. Ова преимућства неби била ништа ново у нашем законодавству, јер сада и у закону о устројству управе фондова и у закону о устројству штедијоница постоје така преимућства, н. пр. тежацима за израну⁵⁷ или набавку стоке и алата и др. Даље треба узаконити да имају преимућства за кредит: задруге и лица, за које јамче општине и срезови. Дајући новац на зајам задругама и појединцима, за споменуте цели, држава треба да узакони извесна општа наређења односно разних радилишта, и рада у њима; такође да узакони право државног (односно – среског или општинског) надзора над тим радилиштима.

То су радикална средства да се наша производња подигне и то: земљорадња, занати и индустрија упоредно. Стварати индустрију у земљи где је земљорадња заостала за 500 година, а заната готово нема – то је лудорија. С тога треба укинути све оне законе о повластицама и привилегијама појединим предузимачима, којима се хоја хтела да подигне индустрија у нашој земљи. Оне никад неће подићи народну производњу, само могу напунити џеп појединим шпекулантима.

Да се достигне главна цель државног кредита т.ј. да се државним кредитом подигне производња, најудесније је установити толико финансијских завода у разним местима колико је потребно за целу Србију. Ти заводи не би били за нас ништа ново, у начелу, јер код нас већ постоје окружне штедијонице. У самој ствари ови нови заводи, које ми називљемо *народне банке*, биле би наше данашње окружне штедијонице, само у нечему дотеране и усавршене. Најлакше би било

да се садање окружне штедијонице преобразе у народне банке, а у другим местима, где окр. штедијонице не постоје да се подигну по истом плану.

Осим оних новаца, којима данас рукују окр. штедијонице, у народне банке ишле би све суме од пореза, такса и глоба код општ. и среских судова – у опште сви срески и општински приходи, који долазе на известан круг који обухвата једна народна банка. Ту се разуме само онај део прихода који неће општина или срез да троши за подуже време. Оно, што је за извесно кратко време (до 6 месеци) нужно општини или срезу, ови задржавају себи, а оно, што треба централној управи, шиље се одмах њој. Почем се буџет за општину, срез и државу у напред одређује за годину дана, а зна се колико се троши за месец, два, три и т.д. то би народна банка увек знала, какве редовне приходе и редовне издатке има у сваком месецу. Према томе би она удешавала своју радњу, као и свака приватна банка.

Управо ове *народне банке* биле би *окружна финансијска управа*, која би руковала свим приходима и расходима једне области (неколико срезова); руковала би црквеним и манастирским капиталима; пупилним имањем, и т.д.⁵⁸ У исто време то би био један завод који прикупља растурене ситне капитале из разних *нерадних* руку и премешта их тамо, где ће се они употребити за *рад* – за производњу – дакле једна *банка за подизање производње*.

Ми смо ставили нарочито да она прима и онаке суме, које после шест месеци мора да изда, јер се и те суме могу за то кратко време употребити корисно за народ. Сваки који разуме ток произвођачке радње зна, да је за производњу земљорадничку, занатлијску и индустријалну потребан различан кредит. За *стални* капитал, као што су: земља, зграде и машине које трају више година, фабрике и т.д. потребан је обично кредит на више година, који се наплаћује поступно н. пр. као данас из управе фондова. На против кад на пр. у задрузи занатлијској и индустријалној треба сировог материјала, или каква друга ситнија набавка, или треба издржавати за кратко време радника, јер за неко време нема продње *израђеној* роби и т.д. онда су нужни зајмови за кратко време. (То су зајмови, који се у данашњем газдинству вуку на „*менице*“ на *три, четири, до шест*, месеци). Таки су зајмови по данашњем закону за *израну* земљорадника, за *семе*, за набавку плуга, кола и т.д. Кад банка има *извесно* примање, које њој непрекидно перижодично долази и кад зна тачно рачун о свом примању и давању у сваком дану (што мора знати) она може чинити народу огромну помоћ са овим кратким зајмовима (банкер би казао: може чинити велики обрт са кратким меницама).

Осим тога ове народне банке могу распрострањити своју радњу и на другом пољу. Ове банке могле би посредовати при уплатама из једног места у друго. Сваки би могао положити свој новац код банке, а за то би добио *упутницу*, коју би свака народна банка у Србији исплатила. Врло је лако удесити да једна банка може и телеграфом наређивати исплату другој банци. Тако исто врло је лако удесити да се и поштански

аманети не шиљу „делижансом“⁵⁹ у металу, но у банкиним упутницама – бар од оних места где банке постоје. Ово би се могло удесити на разне начине; па би се можда могло удесити да се аманет у новцу може полагати код сваке среске, па чак и општинске касе – но о томе овде нећемо да говоримо.

Разуме се да би народна банка за ово посредовање при уплатама и шиљању новаца имала извесну награду.

Врло је лако увидети, да се на истом начелу може уредити *цела наша финансијска управа*. Место „*главног казначејства*“ у министарству финансије, *главне контроле* и *управе фондова*, ваља подићи *централну државну банку* на истом начелу на коме су основане окружне банке. Све окружне банке стоје под општом државном гаранцијом. Оне стоје у свези међу собом и са државном банком; управо оне су огранци главне банке. И ако одређени окрузи из којих приходи теку у извесну банку и чије рачуне она води – опет су све оне гране једног стабла. Оне су све солидарне т.ј. јамче и плаћају једна за другу, као што држава јамчи за све њи.

Капитал, што сад припада *непокретној државној каси*, предао би се на руковање *државној банци*, и она би према потреби народа распоредила тај капитал на све окружне банке. Сви државни приходи утицали би у њу, као што сви општински и срески приходи утичу у окружну банку* и она и њима рукује, а тако исто и са државним расходима. Мимо тога радила би све оне послове у *великом размеру*, које смо споменули за окружну банку. Она би подпомагала сва већа предузећа произвођачка или непосредно или би кредитирала поједине окружне банке, кад је то овим нужно.

Да неби радња ма које банке застала, ако би у неком тренутку нестало код неке банке металног новца, установљавају се банкине билете за које јамчи држава, и које примају све јавне касе као готов новац, а исплаћују све народне банке. Као што рекосмо ове се билете пуштају у обрт само кад потреба захтева и увек у ограниченом размеру, да њихова вредност буде увек равна вредности звечећег новца.

Државна банка има монопол за издавање свих билета. Овај монопол има свој разлог, што га нема ни један други. Количина новаца, што у једној земљи тече у обрту зависи од количине производа, који су у обрту и од брзине обрта. Кад ову потребу не може да подмири метални новац онда извесна количина новаца од артије (банк-нота) може да циркулише са равном вредношћу, баш и без довољне гаранције. За сваког банкира и

* Овде да приметимо, да ми под „округом“ једне банке никако не замишљамо данашње округе. Него изабраће се једно место на средокраћу између 2, 3 и 4 среза, које је најудесније и за вишу школу, коју један срез неби могао да подигне, и за окружну војену управу и т.д. А разуме се кад поједини срезови буду у стању, они могу сваки за се своју касу удесити да буде *народна банка*.

приватну банку свакојако је добит, да испусти извесну количину капитала од артије т.ј. капитала који у ствари не постоји, и да на тај капитал вуче интерес. Може се рећи: али он јемчи за тај капитал; његов стварни капитал може бити износи толико и још више но колико је он пустио банкнота. Свеједно. Нек он вуче интерес на онај капитал што га заиста има, а не и на онај што га нема. Целокупна народна производња и целокупни народни обрт захтева или допушта извесну количину банкнота т.ј. новца, који нема стварне вредности, који се за њи даје. Добит на тај уображени капитал треба да вуче *цео народ*, јер то је његова заслуга.

То је разлог што државна банка треба да има монопол за издавање банкнота.

Устројство народних банака и централне банке у основу је исто, као и код других кредитних завода. Управа је: управитељ, благајник и нуждан број књиговођа. Где је посао мали, као код наших штедијоница, ту управитељ и благајник може бити исто лице.

Према оном задатку, који народна банка има да врши, што смо мало пре изложили, зајмови се из банкине касе издају поглавито произвођачким задругама на јемство општине или среза, на исто јемство дају се зајмови за израну, семе и т.д. Таки зајмови не требају никаквог даљег одобрења, већ се одма издају из банчине касе. Зајмови, што их траже приватна лица, без споменутог јемства, но само на основу сигурне залогне или сигурног приватног јемства, треба да се најпре одобре. Почем таквих зајмова неће бити много, то за испитивање да ли су поднешена јемства довољна и њихово одобрење, може постојати одбор из грађана, који живе у месту, као код данашњих окружних штедијоница. Овај одбор бирају среске управе из оних срезова на које се банка распростире, у договору са општином где банка станује.

Контролу над главном банком врши главна државна управа, а над окружним банкама комисије, које изашиљу среске управе. Контрола се врши на онај начин, као што се прегледају рачуни код приватних банака, т.ј. прегледају се непосредно рачуни и каса а не као што ради наша главна контрола; која испитује акта и тражи погрешке у сабирању или погрешке у формалним погрешкама против „законских наређења“ и то обично 2 – 3 године доцније, пошто је руковач неке касе или оладио, или отишао са свог места а осигурао своје имање и т.д. Прегледање целокупне радње бива годишње; а месечно или тромесечно (као и код других банака што чешће то боље) издаје се биланс на јавност и прегледа се каса.

Ми смо у главним пртама обележили задатак народних банака, њихов делокруг и њихово устројство. Опширније није овде место да говоримо, јер нам је овде главна цел да утврдимо начелно како да се уреди добра, а јевтина финансијска управа у земљи, а у исто време како да се најбоље и најкорисније набави кредит народу за подизање производње. Сваки, који пажљиво проучи наш предлог увидиће, да се оваким устројством финансије постиже и једно и друго.

Ни управа фондова ни штедијонице, нису ништа помогле, да се наш народ спасе од сиромаштине, а неће помоћи ни заложнице. Она прва два завода давала су интерес поглавито имућнијим људима, који су с њима или водили трговачку спекулацију, или најчешће давали сељаку новац са претераним интересом. Произвођач се није користио таким зајмом, јер је он прескуп. Заложницама оће се управо да набави средство, да се исплати дуг зеленашима. За народно газдинство то није добит но штета. Произвођачи ту недобијају никакав нов капитал за развитак своје радње.

Народу се не може економски помоћи другче, но, да организација кредита иде упоредо за оснивањем задруга и организацијом производње. Ту дакле финансијска реформа мора ићи у исто време и складно за другим државним и друштвеним реформама. Према овој потреби ми смо удешавали предлог за реформу финансијску.

V.

Ми смо казали у главном какву финансијску управу ваља сад увести, сагласно начелу општинске и среске самоуправе. Разуме се наједаред неможе се све остварити као што се оће. За то можда неће бити довољно спремних људи. Али опет оно што је најнужније: да народна банка врши главне послове финансијске управе и да даје кредит народу – то се може постићи одмах, чим се озбиљно захте. Развитак ове установе остаје за будућност, но ми оћемо овде да у главним цртама обележимо тај развитак.

Већ из самог начела оваке једне установе види се, да ми у велико бришемо ону разлику између државних интереса и интереса народних – или што се каже интереса друштвених. Што се више буду развијале све оне установе за производњу, просвету и др. које смо напоменули говорећи о самоуправи општине и среза, све ће више нестајати полицијских и судских послова код среза и општине. Задруге за производњу – земљорадничке, занатлијске, индустријске – разгранаће се, рашириће се, ступаће једна с другом у савез зарад различитих заједничких послова и потреба и тако обухватиће поједине општине, а можда и целе срезове. Једном речи, наша „држава“ постаће оно што треба да је, а то је уређено друштво, коме је циљ да оствари народно благостање.

Ми не одређујемо време, за колико се година може извршити такав преображај у нашем животу. Ми само стављамо мету, куда треба да тежимо са нашим реформама, и казујемо пут, којим треба да идемо.

Заједно са оваким развитаком целог друштва, са развитаком задруга, мора се развијати и финансијска управа. Она ће све мање знати да врши „државно“ рачуноводство; да рукује „депозитима“, „пупилама“ и т.д. јер ће се таки послови непрестано умањавати. На против, она ће све више добијати значај једног новчаног завода, који врши све разноврсне

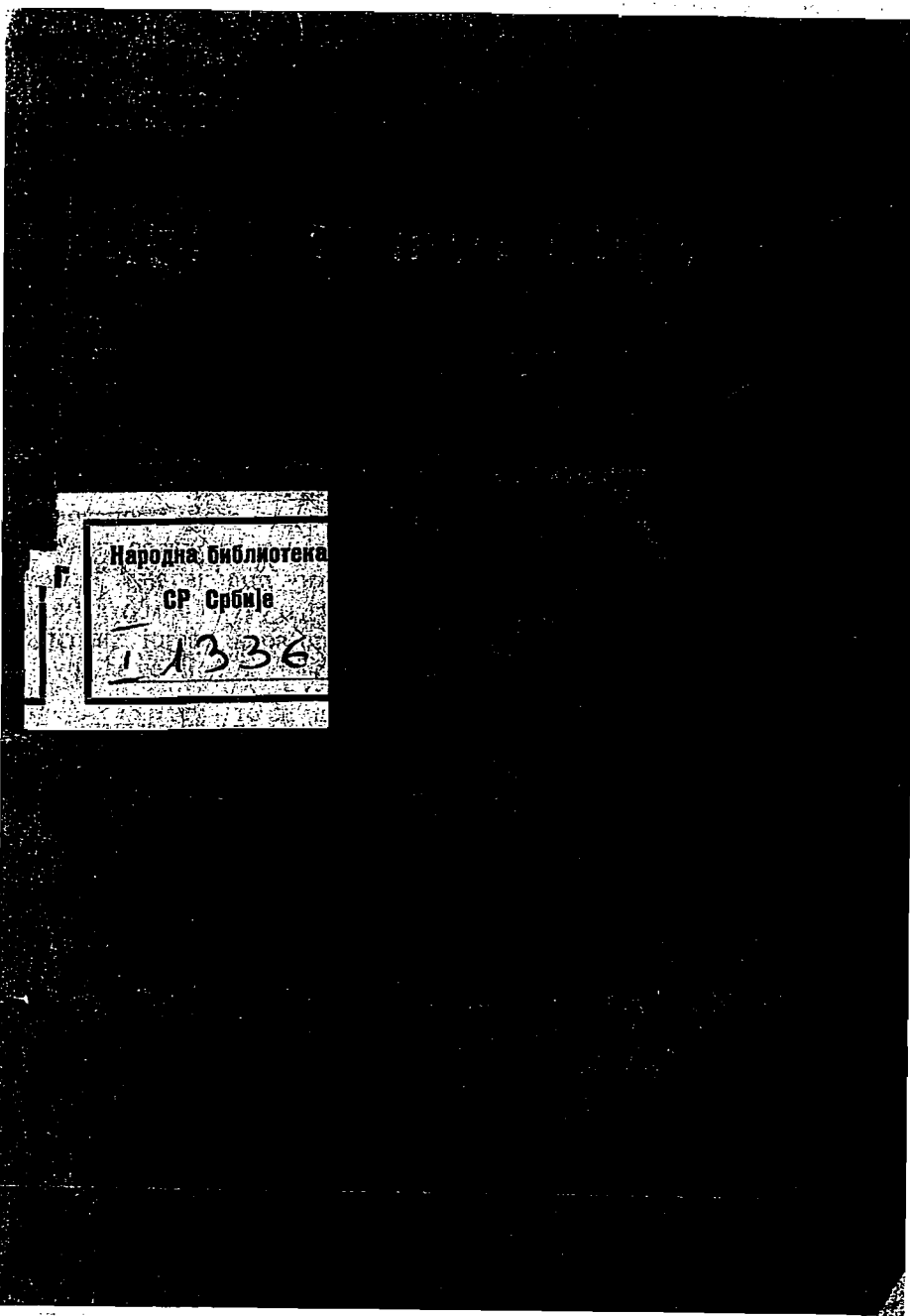
послове за кредит и саобраћај, који су нужни за једно економски развијено друштво.

Банка прима израђене производе разних произвођачких задруга у комисијон и плаћа за њих извесну количину вредности, а узимље на се дужност да тај производ прода. Банке све стоје једна с другом у свези. Оне воде статистику производње у свом крају и бележе цене сваковрсних производа на својим пијацама. На тај начин свака банка зна стање производње у својој земљи, а тако исто стање понуде и тражње у сваком крају. Она дакле може бити најбољи комисијонер за продају сваке робе. А разуме се, врло је лако удесити да свака банка зна тачно стање пијаца и у страним земљама, те тако она може бити за нас најбољи посредник и у међународној размени.

То је само први ступањ развитака народне банке. Ту она само при сваја један од „комисијонарских“ послова, као што се ти послови зову данас. Но она може ићи још даље. Имајући статистику израђених производа у целој земљи она може бити посредник и регулатор у размени. Али она може имати врло лако и статистику рада и капитала. Знајући дакле и потребу целе земље а тако исто своју производну снагу у целом народу и у појединим деловима, друштво помоћу народне банке може најбоље регулисати саму производњу. Почем друштво поглавито даје кредит произвођачима, и у његовим рукама се налази највећи део капитала, то оно може по вољи својој давати и премештати своје капитале у оне гране производње, који су за друштво нужнији и најкориснији.

Још и даље остаје народној банци широко поље за развитак, но ми даље нећемо да идемо. Држимо да је и ово доста, да се обележи правац којим треба ићи. Само треба једном отрести се мисли, да се „државно рачуноводство“ вечито врзе око „такса“, „депозита“, „пупила“, „пореза“, „плате“ и т.д. Треба стати једном на то гледиште, да се је човек удружио за то, да достигне највећи ступањ савршенства који је он у стању да достигне. Да према тој цели треба удешавати све човечанске установе без разлике. А кад се усвоји једном то гледиште, онда је лако појмити, да и финансије државне треба удешавати према тој главној цели.

Глас Јавности, бр. 7–12, од 3, 7, 10, 14, 17. и 21. VIII 1874.

Чланци Светозара Марковића *Срез и Финансија*, штампани у посебној књизи
(Крагујевачка друштвена штампарија, Крагујевац, 1874)

НАРОДНА СКУПШТИНА⁶⁰

Наша народна скупштина има у новој српској историји, своју историју. У време првог устанка она беше преставништво народа, коме су сви полагали рачун: војводе, саветници, па и сам вожд. Код народа патријархалног то је обичан пут, којим народ врши своју највишу (суверену) власт у земљи. Почем нема писаних закона, то и скупштина нема посла као „законодавно тело“, т.ј. не издаје никакве законе. Сваки старешина зна шта је право и како треба да ради. Ако неради право и поштено одговараће народу за сва своја дела. Скупштина је дакле у то време управо била највиша контрола у земљи. Но осим тога она је долазила на *договор*-са старешинама. Управо сама скупштина није била неко правилно изабрано тело, но су ту долазили сви људи, који су се сматрали као *први* у земљи, сами и без избора. Њихови закључци у разним општим пословима били су као неко упутство старешинама, како треба да раде.

Тако је било и за време владе кнеза Милоша. Он се преко скупштине договарао с народом шта му ваља радити и како, а пред њом је полагао рачун о свом прошлом раду. Пред скупштином давао је кнез Милош оставку и предлагао народу Молера⁶¹ и другове за господаре кад му је требало да уклони супарнике својој неограниченој власти. Скупштина је била највећи судија и најстарија власт у земљи; њој су *непосредно* одговорне све извршне власти у земљи *почев* од кнеза.

Заиста у друштву патријархалном народна скупштина никад не може да буде оно што је „парламент“ у западној Европи; нити може ту да се утврди европска „уставност“. Проста и здрава човекова памет не може никако да појми ту европску памет, да „кнез кнезује а не управља“. Прост човек не може никако да разуме да у земљи „управљају министри“, а не кнез, који *поставља* министре; и да *ови* министри треба да одговарају народу за све штете и несреће у народу, а не онај, који је господар над министрима, по чијој милости и памети они седе на својим столицама. Шта више прост човек са здравом памећу, као што беше н. пр. кнез Милош, не би никад ни примио тако достојанство, где он само „господари“ и прима плату, а *ништа не ради*, т.ј. не меша се у државну управу и друге опште послове. Ако су овакав положај неки сматрали доказују и Наполеон I. и Никола император руски и сви

способни, а крути владари којима није ишла у памет *уставна* монархија. То је осећао и кнез Милош.

Скупштина је дакле у Србији била врховна власт, којој је кнез сам непосредно давао рачун о свом раду и договарао се с њом шта ће у будуће радити.

Овакав одношај између кнеза и скупштине није било ништа особито код нас Срба што нигде није било код других народа. Тако је било обично код свију патријархалних народа само у разним облицима. Прости људи кад бирају старешину, по обичају који је у народу утврђен, дају му увек неограничену власт „на бога и на душу“. Такве су власти били код Римљана: конзули, директори и трибуни. Сви су они били избрани од народа за извесно време. За време своје власти владали су *неограничено*; али за то и одговарали су неограничено – својим имањем и својом главом. Тако су народној скупштини одговарали и први германски кнезови, ма да су били наследни и ма да време њихове владе није било одређено. Тако су стојали кнезови спрам скупштине код свију Словена. Ако је кнез био рђав за народ – народ га је позивао на одговор пред скупштину, па га је збацивао, прогањао, и т.д. Ако је био уобичајен ред наследства кнежевског звања у некој породици, онда се узимао по реду други а по некад се богме и ред кварно.

Ово спомену смо узгред; да се вратимо нашој скупштини.

Хатишериф султански, у коме је био ујамчен „устав“ Србије, донео је Србији неко европско бирократско „устројеније“. *Совет* је ту постао врховна законодавна и контролна власт. Скупштина је ишчезла из реда народних установа.⁶²

За време владе Карађорђевића скупштина се јавља само два пута 1848 и 1858 године. Први пут се она сазивље у време свеопштег европског револуционарног потреса, који је допрео и до српских граница. Управо револуција Магара и покрет Срба и Хрвата у Аустро-Угарској изазвао је ову скупштину. Њен је рад остао нејасан и неодређен. Законодавна власт она није била; контролна још мање. Влада се само саветовала с њом шта да ради у оним мучним околностима. На последку народна скупштина оставила је своје жеље упућене влади, које између осталог садрже протест против бирократског поредка у држави.

Тек 1858 године народна скупштина јавља се у оном облику, као што беше за време кнеза Милоша, т.ј. као највиша власт у земљи. Она узимље владу на одговор и то: *кнеза непосредно и збацује га*, пошто није сам подписао оставку, коју му је скупштина поднела.

Скупштина св. андрејска израдила је први закон о народној скупштини. Али тај закон није уздигао народну скупштину на ону висину, коју треба да заузме народно преставништво. По њему народна скупштина могла је само да *предлаже* савету и кнезу своје закључке, а савет и кнез *никако нису били обвезани, да те закључке узаконе*. Тако исто осим буџета и још два три предмета скупштина није ни *одобравала* законе, већ су сви закони издавани и мењани, *без скупштинског*

одобрења. Ни кнез ни министри ни су били скупштини одговорни за своја дела.

Управо по закону св. андрејском совет је признат, као највиша законодавна власт, као што је био по турском уставу. А он је имао и највишу управну и контролну власт. Него овај закон никад није ни ступио у живот.

Од 1860. год. до новог устава, скупштина се састајала сваке треће године. Она је управо била сиграчка за владу, а за народ сувишан трошак и дангуба. Она је давала „савете“, ако ју је ко за то питао, а њена мњења нико није био дужан да уважи. Она је имала право да одобри или не одобри буџет; али влада је могла да потроши из „готовине државни каса“, колико јој је требало, и за то није била ником одговорна. У опште она је постала ништавно оруђе у рукама владе, којим је само парадирала пред светом – *ђоја* и у Србији постоји народно претставништво!

Устав од 1869 год. дао је скупштини по форми нешто више, но што је имала у закону од преображенске и закону од св. андрејске народне скупштине. Она је добила право: *да се без њеног одобрења ниједан закон несме издати, изменити или протумачити*. Али њени закључци опет су остали само *предлози* за владу, а не *закони* јер формално законски предлози долазе само од владе. У опште и код скупштине, као и у свему, устав од 1869 године „узимао је једном руком што је другом давао.“ Састав скупштине, избор председника и подпредседника, изборни закон, пословни ред, учешће владе у одборима и дебатама – све је то тако написано да су народном претставништву остала незнатна права.

II.

Прегледали смо летимично историју наше народне скупштине. Као што се може лако увидети, из првобитне патријархалне установе, она се за 50 – 60 година развила – као *аномалија*.

Сад кад се опет почиње говор о промени нашег устава, долази као најглавнији предмет: како да се уреди наше законодавство? А у овом питању најважнији је предмет – народна скупштина. Како да се устроји народна скупштина? и какав положај треба она да заузме у земљи? то су два главна питања, од којих зависи битност наше скупштине, и нашег законодавства.

Нека господа попују нам и сад, као и увек да не треба да смо претерани; да смо ми мали и млад народ; да треба да се развијамо „поступно“; да мудрим установама утишамо и зауздавамо нашу „бујност“ и т.д.

То је све лепо. Па да видимо шта све то значи.

Ми смо млад народ и треба да се развијамо поступно. Е лепо. У *прва* времена и код Енглеза, и код Немаца и код свију Словена владар је био *извршна* власт (по данашњем називу); а не „суверен“, не највиша власт у законодавству и другим државним пословима. Он је владао по *праву народном*; по обичајима и законима, које је народ створио. Даље,

народна скупштина, која је била састављена из *главних старешина и првих људи из народа* била је владарев савет и његов суд и он је њој одговарао животом и имањем.

Ако ћемо ми да идемо „поступно“, онда треба да почнемо с почетка, одакле су започели сви народи (као што смо и ми започели у први мах). Ако смо ми још „патријархалан“ народ, онда ено какав треба да је одношај између владара и народне скупштине.

Али шта долази даље после патријархалности? Ако оћемо „поступно“, после патријархалности долази спахијска (феудална) система. Оне главне старешине и први људи из народа постају *властела мала и велика*; војводе, кнезови, жупани и т.д. они заватају сву земљу и све људе на њој као своје имање. Народ постаје раја. Краљ или цар управо је био највећи властелин, јер је имао највеће имање у земљи и људима.

И сад је постојала „скупштина“, и сад су у њој седели „главне старешине“ и „први људи“ – али њихови интереси сад су са свим одвојени од народа. Они заступају интерес свога сталеже (властела и свештенство) и против владара и против народа.

Ако ћемо „поступно“, то је други ступањ, кад се изађе из патријархалног стања, т.ј. тако је било свуд у западној Јевропи, па ако је то правило и за нас, онда тако треба да буде и код нас. Хм! Тешки!⁶³ Нек проба, ко оће да заведе овако стање и код нас – ми то нећемо.

Да видимо како се даље „поступно“ развијало овако стање. Ми ћемо ради пристоће прегледа узети онако, како се радило у Енглеској, док се није из сељачко-спахијске државе, створила спахијско-индустријална.

Преставите себи, да „скупштина“, у којој седе: властела мала и велика, попови и калуђери (а ни један претставник сиротиње раје) заједно са краљем реши „законитим путем“, да се сви пашњаци златиборски одузму од појединих сељака и општина, па да се све преда властелину томе и томе, јер то је његово добро – његова својина. Даље да се сви они планинци, који живе раштркани по горама, сатерају у долине, где им властелин одреди место, а да се сав онај горски предео, који је остао пуст од људи, насели са неколико стотина хиљада оваца и неколико десетина хиљада говеди.

Ала би се могло сад дивно подићи сточарство у том крају! А како се брзо *мора* развити „цивилизација“ у долинама, где је свет сабијен насилним мерама.

Властелин, као велики госа, могао би сад усавршити пасме оваца и говеди до највећег ступња. Ту су овце за вуну друге, а друге за лој и месо. Тако исто и код говеди, различите су пасме усавршене за млеко, лој и месо. Томе има енглеско сточарство поглавито да захвали за свој огромни напредак, а то све не би могло да буде, да није енглеска властела онако поступала са сељацима и њиховим имањем.

Но да идемо даље.

Замислимо, да опет онај властелински парламенат прогласи „законитим путем“ најплодније срезове и округе у Морави, Стигу, Тимоку и др. за добро спахијско; да збрише сва села из целих срезова, и разруши

сиромашне сељачке чатрље; да уништи сељаке сопственике, а створи бескућнике и њи да натера помоћу „слободне утакмице“ да раде код њега на надницу. Ала би се сад дивно могла развити земљорадња.⁶⁴

Тако је заиста рађено у Енглеској. Сељачку земљу одузела је властела као своју плячку. Што није у први мах заватила силом оружја, то је после отела путем „закона“. Кад је сељак остао без земље, онда је лако могао властелин, или његов арендатор – „фермер“, подићи *велико газдинство*.⁶⁵

Ту је гомила радника радила у скупу, по одређеном плану, са већим капиталом и савршенијим оруђима. Дабогме рад 50 тако организованих радника, с таким средствима вреди више, но рад 100 инокосних радника. То је главни узрок што је у влажној, магловитој и неплодној Енглеској земљорадња достигла већи ступањ савршенства, но ма где у Јевропи. А то не би могло бити да сав раднички сељачки свет није остао без земље.

Кад се гомила сељака остави без земље, а није потребна у селу, она мора по нужди, да иде у варош да тражи посао. Тако је створена она огромна *резервна* војска за занате и индустрију, чему Енглеска индустрија има поглавито да захвали за свој огромни индустријски развитак. Тај је пролетеријат дао Инглезима масу својевољаца за војску и морнаре, којима је освајала Индију и одржала толике своје колоније.

Са неким разликама, тако је у главноме текао сав „поступни“ развитак западних народа при прелазу из спахијског (феудалног) доба у индустријално, које се и сада продужава.

Упоредо са овим друштвеним развитком развијала се и народна скупштина код свију народа на западу.

Код Инглеца велика властела, која је била јача но и краљ, одма из патријархалног стања заузела је већи део законодавне власти. Но у борби са краљем она је морала да уступи један део власти малој властели и градском становништву. Тако су постала два преставништва у Енглеској за прављење закона. *Горњи* дом, где је по наследству долазила највећа властела и *доњи* дом, где је долазило *по врло ограниченом избору* преставништво мале властеле, трговаца и индустријалаца. Тек у доцније време кад се у Енглеској нагомилало огромно богатство, грађанство, т.ј. трговци и индустријалци као главни господари новца, постали су сила у Енглеској и главна снага законодавства пренешена је у доњи дом, где је било преставништво капитала.

У Енглеској је, готово одма из патријархалног друштва, краљевска власт изгубила значаја, па је државна власт прешла у руке властеле и капиталиста. Кад су та два сталежа добили у своје руке законодавну власт, онда је природно у њихове руке прешла и власт извршна. Министарство, т.ј. прави господар у земљи, зависило је са свим од воље парламента. Краљ је постао мртва фигура; носио је титулу, вршио разне церемоније и – вукао огромну плату, више ништа.⁶⁶ Тако је постала знаменита „Уставност енглеска“, која се трајно држи и до сада. То је просто победа два сталежа над радничком масом народа; ти су сталежи организовали *јаку владу* над народом, која је кадра била да одржи насилнички „ред“ и

до данас. Ко год оће може се дивити енглеском „реду“ и „законитости“ – ми такав ред не желимо нашем народу.

У другим државама није поникло овако стање одмах из патријархалног друштва. Негде су краљеви одржали победу над властелом, било са помоћу цркве, било са помоћу несвесног народа, и основали су *неограничену монархију*. Но та влада није била стална и свуда, после дуже или краће борбе, та је влада морала да уступи један део своје власти сталежима: властелинском, поповском и богаташком.

У главном „уставност“ и „парламентаризам“ свуд у Јевропи постао је на исти начин. То је резултат победе горњих сталежа у друштву и над краљем и над огромном већином народа. Негде само већина народа добила је да додирне крајчак господарске батине, али то само врхом од прстију, али саму батину, која га туче, још никако не може да истргне из руку власничких.

Ето такав је био „поступни развитак“ у западној Јевропи. Тако су неки народи добили два дома у законодавству, који заступају разне сталешке интересе; тако су добили други право да *министарство* (реци: владајући сталежи) управљају земљом, а краљ само „краљује“; тако су добили трећи – где горњи сталежи нису однели победу у борби, већ остао краљ као највећи властелин – да краљ има већи део државне власти у својим рукама, да од њега зависи и народно законодавство и извршна власт.

Оћемо ли и ми такву поступност? Оћемо ли да уведемо најпре властелу и да владар постане највећи властелин? Оћемо ли да поделимо земљу и људе међу властелом? Оћемо ли да опустимо планине и дубраве од људи, па да их населимо стоком? Оћемо ли да слистимо раштркана села по равницама, да сјуримо сељаке у вароши, а наше плодне равнице да радимо надничарима и – *парном машином*? Оћемо ли то све?

Та то би била „поступност“! Тек из таквог стања било би заиста „природно“ стварати таку „уставност“ и такав „државни поредак“, као што је створен понегде, и као што га оће код нас још да усаврше неки наши реформатори. На западу се из таквог друштвеног стања створио „конституционализам“ (уставност) и бирократски поредак. Тамо је бар ишао неки поредак по нужди – силом догађаја. Ама на што то уводити као нешто „природно“ и „поступно“ код нас, где није никако онакав друштвени строј! Где је ту поступност? Та то су најгоропаднији „скокови у природи!“

III.

Ми држимо, да се ниједно друштво не може другче развијати но поступно. Свако ново стање, сваки нови поредак пониче из овог пређашњег, које је било пред њим. Другче не може ни да буде. Никакав *радикалан* преображај не може се учинити у једном народу, па ма како он у теорији био правичан и користан за народ, ако у народу нема *људи* и

средстава да се тај поредак оствари. Узмимо најпростију ствар: задруга за земљоделску производњу донела би нашем народу огромне користи, без сваке сумње. Али колико има код нас људи, који су кадри да склопе и одрже такву задругу, да она покаже своје користи? И колико ће времена проћи док здружена производња буде распрострањена по целој Србији, па ма сви на томе радили, који год су кадри, без икакве сметње?

Тако тешко иде и у свима другим установама. То и приморава сваки народ, да иде поступно у свом развитуку. Кад ми говоримо *о кореном преображају* наших установа, ми увек имамо на уму овај закон друштвеног развитка. *С тога ми не мислимо никад да одједаред створимо нешто, што у теорији замишљамо као најбоље*. То није могуће. Но ми мислимо да најпре створимо оно стање, које је најбоље *од свију оних*, којим се могу код нас остварити, имајући у виду наш умни и материјални развитак.

Тог се начела ми држимо у свему, па тога и у законодавству.

Питање је сад само: какав треба да је *поступни* развитак у законодавству код нас?

То је врло лако разумети.

Да се вратимо за један тренутак опет на онај одношај између народне скупштине у патријархалном друштву. Народ је тамо суверен, а владар извршна власт. Владарско је звање наследно, али опет народна скупштина има право да га суди, или да га збаци за *безакоња*.

Сад оће се да избегне збацивање владара, да би се утврдио стални поредак у земљи и избегло партијско цепање на разне династичке присталице. Намера је врло основана. Да се то достигне оће да се уведе код нас уставност т.ј. да кнез – кнезује, а да не управља; да министри одговарају за државну управу, а не кнез, као што је било пређе. Добро. То се врло лако даје достићи.⁶⁷

Ми усвајамо у начелу уставност, само је питање како да се наша, српска, уставност уреди.

Наш је народ био суверен т.ј. извор највише власти у земљи, док још није било устава. *Нек му се то право ујемчи уставом*. У енглеској то право имају владајући сталежи, јер парламент има право да *из основа себе преобрази и иземни форму државну*. Код нас нема владајућих сталежа, но народна скупштина представља цео народ,⁶⁸ с тога код нас *народна скупштина која прави устав, треба да има права*.

Наша је држава монархистична и кнежевска⁶⁹ власт је наследна у династији Обреновића. По уверењу свију наших монархиста и најоданијих пријатеља династије Обреновић, наш је народ по својим појмовима монархичан и по свом осећању одан владајућој династији. Ми то неоспоравамо. На против велимо: што који тврђе верује у горњу истину, тај, по самој лођици, мора пристаги с нама, да треба законом ујемчити народу суверену власт. Јер тада ће очевидно *народ одржавати најчвршће оно законито стање, које се њему тако допада*. Потреси и партајство на такав начин било би немогуће, народ би чувао поредак што га је поверио. Само кад би се народ заиста толико развио, да *увиди потребу*,

да му ваља измену државни склоп, он би се користио својим сувереним правом. Други га не би натерао. Да идемо даље.

Владари су пређе владали по правним обичајима народним. Дакле, и ако у то време није било писаних закона, у ствари морао је сваки владати по правним појмовима народа – по неписаним законима, које је сам народ створио. Ако је поједини старешина или сам владар повредио те неписане законе, онда је бивало незадовољство, а кад се то накупи повише – бивале су буне и преврати.

Но сад је наш народ изишао из оног укоченог стања, у коме је живео под Турцима. Његови друштвени одношаји изменули су се и мењају се непрестано, а с тим и правни појмови његови. Потребно је да се ти друштвени одношаји утврде и осигурају законом – да се право свачије одреди. Да би се могло у држави непрестано управљати по законима, *које сам народ издаје и ствара*, као и у друштву патријархалном, нужно је *да народ има непрекидно сву законодавну власт у својим рукама*. То зактева „поступни развитак“ законодавства у народу.

Дакле осим власти *уставодавне*, коју треба да има народ као суверен, он треба да има и власт *законодавну*. И једно и друго он је имао у друштву патријархалном, само у другом, али *врло грубом облику*. Сад се *облик мења* са развитком цивилизације, али суштина, језгра, остаје иста.

На последку, да не би владар одговарао народу, треба да одговарају министри, или у опште – *влада земаљска*. За ту целу у јевропским правим парламентарним земаљама, састав министарског кабинета, зависи са свим од састава политичних партија у народном представништву. Порази ових партија при изборима, или измена њихове снаге у самој скупштини, вуче одмах и пад кабинета.

Но код нас нема разних сталежа, који воде партајску борбу у парламентима. Наша скупштина је преставништво народа. Влада треба са свим да зависи од народног преставништва. Тада ће она бити народу одговорна за своју управу.

Како се све ово може уредити говорићемо у следећем чланку.

IV.

Ми смо преокренули ред у нашем говору о народној скупштини. Требали смо најпре да говоримо о склопу народног преставништва, па после о његовом положају и законодавној власти; а ми смо говорили најпре о положају народне скупштине у држави, као власти уставо- и законо-давне. Наше историјско излагање на то нас је довело. Но то ништа не штоди. Да пређемо сад на прво питање: *какав треба да је склоп народне скупштине? Под тим разумемо и начин бирања, и њен састав и њено поступање при вршењу своје дужности.*

Да не би ко помислио, да ми у законодавству оћемо нешто изванредно, што не постоји ни у најнапреднијим земаљама, ми ћемо најпре

споменути нека најнапреднија законодавства, која су постојала и која сад постоје, или се предлажу да се установе.

Код Римљана за време републике римски народ је имао тако звану *непосредну законодавну власт*. За сваки закон, који је предлагао конзул или друга која власт, требао је да гласа цео народ по извесним окрузима, као што се тада делио римски народ. Где је био већи број тих округа, оно је било народно решење. Најпре су ти окрузи били *курије*, где су племићи имали већину. Но доцније кад је победио народ племиће, гласало се по *трибусима*, где је прост народ има већину. Овде до душе народ није формулисао закон, већ је само имао право да гласа: *прима или одбаца*. Али треба имати на уму, да су сами предлагачи закона били људи *избрани* од народа, нарочито кад је прост народ завојевао себи установу *трибуна*, који су били прави народни заступници. Ту је народ управо при избору знао кога бира и какве ће законе избрани трибун предложити за време своје власти.

Ми не велимо да је ова установа била савршена, али треба имати на уму, да су Римљани тада били још *мање цивилизовани*, но сад ми. То је у исто време доказ, *да народ не треба да достигне бог зна какав ступањ образованости, па да појми да је он суверен и да баш сваки грађанин треба да каже сам своје мишљење о закону, који се тиче његове коже*, а не да други за њега говори.

Овај се облик законодавства уводи данас у Швајцарској. Нарочито је усавршен у кантону⁷⁰ *циришком*, где законе предлаже не само *кантонски савет* (врховна управа у земљи), но и сваки пут кад 5000 грађана неки закон подпишу, савет мора тај закон да стави на гласање целом народу па од народа зависи да тај закон прими или одбаци. Ту дакле и поједини грађани имају право да предлажу законе целом народу, само мора бити изванредно број предлагача.

Непосредно законодавство (*референдум*, као што га зову) усвојено је као законодавство целог савеза, а тако исто примљено је у многим кантонима, само без оног права, да 5000 грађана могу предлагати законе.

Ово су најнапреднија законодавства, где народно преставништво и не постоји, но сваки даје свој глас непосредно за сам закон. Колики је ово напредак, према обичним „народним скупштинама“ – то сваки може лако увидети. Сваки и најпростији човек боље уме да оцени ствар, која му се поднесе, да ли је добра или рђава, но да оцењује *човека*, кога бира за посланика. Н. пр. који од наших најобичнијих људи не уме да цени дал је боље уредити овако или онако општину, капетанију, суд, кулук и т.д.? Та то су ствари с којима он има сваки час посла; са којих он толико пати. А од куд он зна шта ће на скупштини говорити и радити посланик, за кога је он дао свој глас? И како бирач може ценити појмове и карактер једног човека, кога већином и не познаје, мањ по чувењу?

Управо за народе необразоване то би била практичнија форма законодавства, но народно преставништво, јер необразован човек боље оцењује закон, но личност. Не велим да и овде при неким законима, нарочито онима који се тичу предмета које народ незна, не би било

гласања на веру, али то исто бива и у скупштини необразованог народа, да се за *исте* законе гласа на веру. Преимућства непосредног законодавства за прост народ опет претежу.

У земљама где је образованост већа, нарочито где је положај друштвених сталежа обележен, извесне начелне партије – преставнице интереса разних сталежа – стоје са свим одвојено једна спрам других. У тим земљама најнапредније партије предлажу други облик законодавства. Оне траже главну измену у бирању посланика. Оне неће да се посланици бирају по срезовима као што је сад већином. При овом начину бирања пре свега не морају доћи на избор сви бирачи, па опет избрани посланик иде у име целог среза. Даље, кад у срезу буде мањина бирача за неког посланика, сви ти гласови пропадају. Може бити једна партија бира једног посланика на више места (као код нас г. Чумића 1871 год. у Београду, Шапцу и Смедереву) и он је свуд остао у мањини, а он је може бити добио више гласова но ма који од посланика, које је један срез изабрао. Гласови мањине сви пропадају и она нема у скупштини заступника, ма да је у народу заступљена у огромном броју. (Тако је радничка партија у Немачкој при последњим изборима изгубила на 100.000 гласова бирачких – у мањини). Из ових разлога социјалне-демократе у Немачкој предлажу да се цела земља сматра као један округ, па да се у закони број н. пр. 5000, 10.000 и т.д. колико треба да гласа за једног посланика. Чим се за једног посланика јави толики број, па ма се он скупии из целе земље, тај је посланик (овим начином н. пр. бирачи из Београда, Смедерева и Шапца скупии би своје гласове за г. Чумића и он би био изабран, а по садањем начину, њихови су гласови пропали узалуд). Разуме се сваки бирач гласа само за једног посланика.

Оваквим изборним законом достигло би се ово: Свака би партија у скупштини била заступљена у онакој сразмери, као што је заступљена у народу; они који не дају ни за кога глас, не би ни имали своје представнике, у опште људи најсвеснији и најенергичнији били би највише заступљени у скупштини.

Почем се⁷¹ овај закон предлаже у оним земљама, где постоје *организоване партије* са свим јавно; почем те партије држе јавно своје конгресе; израђују своје програме на њима; распростиру своја начела на јавним зборовима и преко својих журнала – то се управо може рећи, да би овај облик законодавства могао заменити непосредно законодавство. Јер у самој ствари посланици једне партије предлагали би само оне законе, које је њихова партија по свом програму означила, а тако исто гласали би само за оно што је целој партији у интересу. То се сад већ јасно примећује код посланика радничке партије у немачкој скупштини.

Ми смо нарочито изнели ова два облика законодавства, што их сад у Јевропи заступају најнапредније партије, да се види јасно: *шта је то радикалан преображај у законодавству?*

Наши су захтеви врло умерени. Ми желимо само да наша народна скупштина, коју је народ уобичајио да сматра као своје преставништво, постане *право народно преставништво*.

За ту целу ваља⁷² узаконити:

1. Да народну скупштину састављају само чланови које је народ изабрао.

2. Да сваки *српски грађанин*, који ужива поверење својих бирача може бити посланик без разлике *занимања, стања и година*.

3. Имајући у виду оно што смо споменули, говорећи о срезу, т.ј. да свака садања окр. варош припадне неком срезу, ваља уништити разлику између вароши и села што се тиче бирања, па да сваки срез од 3000 пор. глава шиље по једног посланика, и да се сви посланици бирају *непосредно*, а не преко повереника.

4. Да среске скупштине имају право предлагати законе, и да се на среским скупштинама сваки пут читају закони, који су на последњој народној скупштини донешени.

5. Да се узакони слобода јавних зборова; да сваки грађанин сме усмено и писмено саопштити свој програм бирачима, и сазивати бираче, да им да рачуна о својој радњи.

О свима овим тачкама држим да није нужно говорити, јер су оне и по себи јасне, а и доста је говорено о њима у свима независним нашим новинама. Само ћемо да објаснимо оно у тачки 2. што не стављамо никакву границу у годинама за избор посланика.

Пре свега не може се ничија памет измерити по годинама. Може неко бити тако паметан у 21 години као што други неће бити, па ма колико живио. После треба грађанима оставити право да они сами реше, да л' је неко кадар да их заступа, а не у напред решавати, да нема право, јер нема 30 година! Нека се нико не плаши да ће тада долазити „балавци“, „ђаци“ и т.д. у скупштину. Наши су бирачи врло озбиљни људи, и они пре свега уважавају озбиљна, разборита човека. Управо било би понижење и увреда помислити да ће наш народ бирати сваког „младића“, ако се не стави граница у годинама.

Но осим ових разлога за нас овде у Србији постоји један важан практичан разлог, да се укине граница година. Искуство у животу долази по годинама – то је истина. Али *наука, стручно знање* – већином иде са свим обратно. *Обично млађи људи владају далеко већим знањем у разним наукама, које засецају у живот народни и имају логичнији, научнији, поглед на све појаве у друштвеном животу но старији људи*. Та је појава са свим обична и на западу а код нас је то баш правило. Врло је лако објаснити од куда то долази. Све гране наука нагло се развијају. Школе и књижевности извесне струке све су боље. Млађи људи обично су познати са последњим резултатима науке, напротив старији, осим редких случајева (н. пр. професори који се баве искључиво науком) ретко прате развитак науке. И ако то чине за коју годину кад из школе изиђу, то врло брзо престаје, чим наступи „практика“, породичне бриге и материјалне незгоде. Ово се нарочито код нас у Србији може приметити на први поглед.

Искључујући млађе људе из скупштине, искључује се управо најбоља научна снага и стручно знање, које не може заменити „практика“ и „искуство“. Ово је главни разлог да се укину границе у годинама.

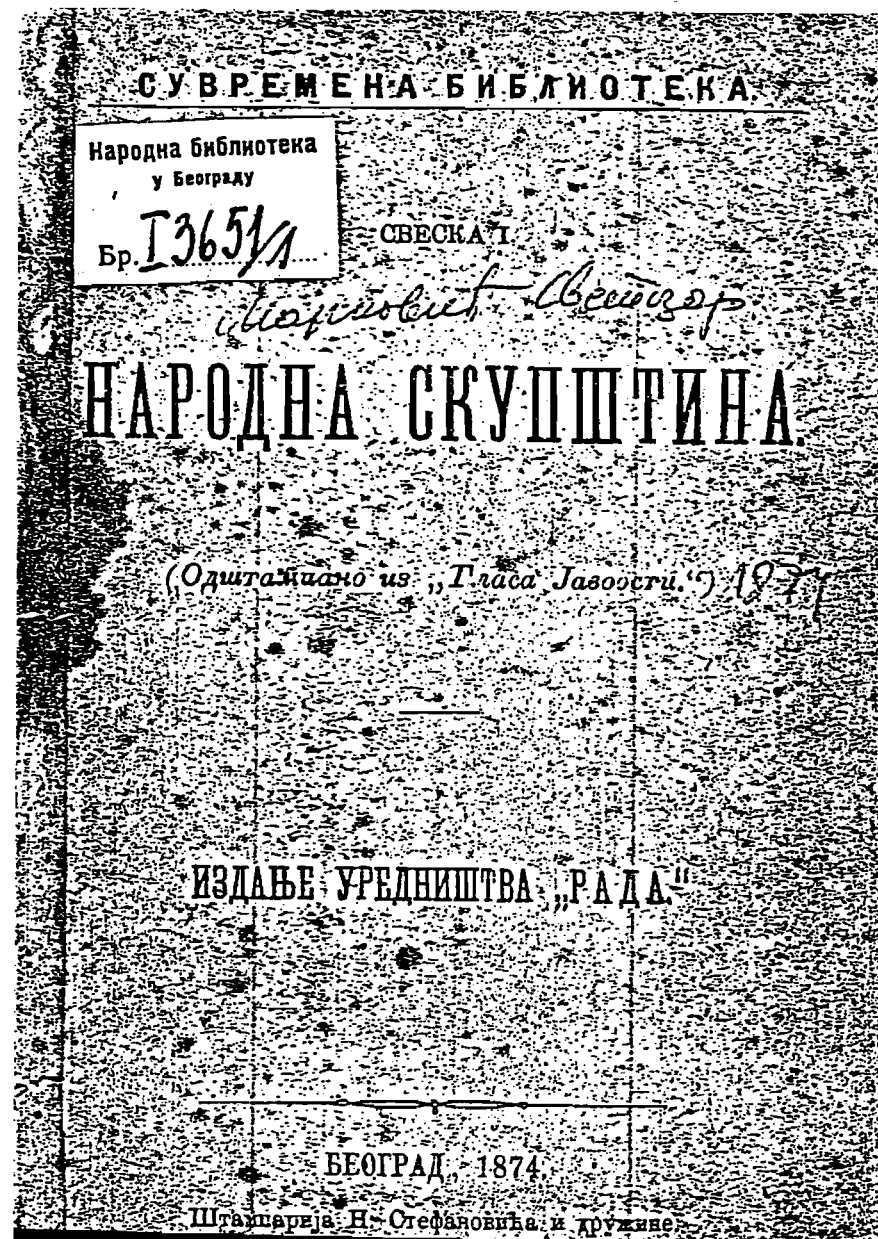
V.

Да би скупштина била народно представништво у правом смислу те речи, нужно је да се ваљан изборни ред узакони, и да се сви други услови тако удесе, да народ може оценити потпуно људе које шиље на скупштину, и да може увек изабрати оног, кога оцени. Али да би народно представништво могло издавати законе, по свом уверењу, као што сам народ разуме своје потребе, нужно је да скупштина буде потпуно независно законодавно тело.

За ту цел ваља узаконити:⁷³

1. Да скупштина сама бира себи представника и остале званичнике.
2. Да она сама одређује пословни ред при дебатама, и да има право сваки пут сама изменити све оно што јој смеће слободном претресању предмета.
3. Да она сама одређује предмете који долазе на дневни ред.
4. Да скупштина и поједини посланици предлажу формалне законске пројекте као год и влада, а не као до сад само влада.
5. Да владини повереници и министри говоре у скупштини само онда, кад што предлажу или бране своје предлоге, или кад скупштина тражи од њих објашњења и одговоре у неком предмету.
6. Да закони што их скупштина донесе ступају у живот и ако их кнез непотврди, само ако их две скупштине једно за другим донесу, (макар да су на обема скупштинама исти посланици).
7. Да се скупштина скупља у одређено време, које се утврђује законом без ичијег позива и остаје дотле докле свој дневни ред не испрпи.
8. Да нико нема права да распусти скупштину или одложи њене седнице. Поздрави и одпоздрави између кнеза и скупштине при отварању и затварању скупштинске радње постоје само као дела учтивости, али немају никакве свезе са правом скупштинском радњом.
9. Да ни један скупштинар не може бити одговоран за свој говор у скупштини.
10. Да се ни један скупштинар не може ставити под суд без одобрења скупштине за време скупштинско и
11. Да би се избегао сваки сукоб између кнеза и народа, скупштина сама бира врховну управу (по садањем – министре) и она је збацује, у случају кад је њена радња незаконита и штетна по земљу.⁷⁴

Ово су главни услови⁷⁵ да скупштина постане у самој ствари највиша власт у земљи. Може нам ко пребацити, да ограничавамо круг кнежеве власти, нарочито кад се узму у обзир ове последње тачке. То не стоји. Свуда у уставно-монархистичким државама владар поставља

Марковићев рад *Народна скупштина*, после забране у листу *Глас Јавности*, прештампан је у целини у посебној књижици (издање уредништва часописа *Рад*, Штампарија Николе Стефановића и дружине, Београд, 1874)

министре и саставља владу. А по овом предлогу демократска скупштина (или народ непосредно) бира врховну управу. Изгледа као противност. Али није тако. Што је за народ добро, оно је боље и за његовог владарца. Добро народа то је интерес кнеза и обратно.

Да ли је то демократска или недемократска установа то нас се слабо тиче. Питање је само: да ли је она добра и за нас удесна? Ако је добра и удесна, онда шта нас се тиче, што ће јој когод дати овако или онако име. Тога се не треба плашити из ових разлога:

Код нас стоји⁷⁶ монархија – прво за то: *што народ тако оће*, друго за то: *што су наше спољне околности такве, да се никаква друга форма државна не би трпила од стране наших суседа, од којих зависимо*. Ово су разлози заиста важни и монархија треба да постоји. Али сад је реч о томе: како да удесимо најбољу управу земаљску не дирајући начело монархично?

Сваки зна да један човек не може бити у исто време добар војник, добар правник, добар администратор, добар финансиста, добар економиста и т.д. Да богме то не може бити ни владар. У самој ствари владар не треба и не може да се меша ни у једну струку државне управе, јер за то треба имати стручна знања. Ту све раде министри са свим по својој знању и својој увиђавности. И ако владар потписује поједине законе и указе и издаје их у своје време, у ствари то је дело дотичног министра и владар се ту ослања са свим на његово знање и поштење. Као год што владар нема свагда стручног знања, да изbere *стручне znalце* за врховне управљаче. Он није свагда пратио и оцењивао радове појединих чиновника док су дотерали до министра, ни приватне ни јавне, по којима се могло оценити њихово знање и поштење, нити је слушао и читао критике, које су о њему познате. Он просто бира људе на веру, као што и законе потписује на веру. У самој ствари дакле министри управљају земљом без икаква учешћа владарова. А кад је то тако у самој ствари, онда није саветно остављати да формално изгледа, да се владар меша у управу, а тако мора да изгледа, као да бира врховну управу. Ту увек народу даје се повода да због министара долази у сукоб с кнезом, кад је управа рђава, а кад народ сам бира врховну управу, то се избегава.

Владар је представник политичног јединства народног; заступник и носилац народног достојанства пред страним светом – тако веле монархисте. Па нека тако буде. Али у пословима где се захтева стручно знање, ваља оставити народу да он бира људе, којима ће се ти послови поверити, и да он те људе контролише.

То је разлог, да треба народ сам да бира врховну управу. Мислимо да је нарочито код нас потребно да се ово усвоји. У оним силним партијским борбама, које вођаху династије и њихове присталице око престола, за тридесет и више година, на врховну управу и на сва важнија места у нашој држави долазиле су увек присталице оне партије, која је одржавала победу. Главна је цель владѣ била да се одржи у власти. За народно благостање нико се није бринуо, за то се нико није од управљача ценѣо по знању и карактеру, но по политичној и династичној боји. И

то може да буде донде, док народ не узме сам у своје руке државну управу. Иначе ће код нас непрестано лични и партаоски рачуни гутати народне интересе.

О другим тачкама није нужно да говоримо, јер мислимо да ће нам сваки поштен човек одобрити. Неке су од тих тачака постојале још у закону св. андрејске скупштине, као, да се скупштина сама скупи, ако се не сазове у одређено време, и да нико није одговоран за свој говор у скупштини. Остале тачке такође су сасвим обичне у свим парламентарима.

Имамо још да додамо неколико речи о грађењу устава.

Ми смо казали напред да је народна скупштина највиша власт у земљи. Према томе она једина има право да мења законе земаљске, она има право да реорганише из основа цео склоп државни, који је постојећим уставом утврђен. Устав се управо тада и мења, кад се има да промени.

Почем је устав важнији од свију других појединих закона, јер је он основ свима законима, за грађење устава сазивље се *велика народна скупштина*.

Велика народна скупштина има *једино* право, да прави устав. Устав почиње да важи од оног тренутка, кад га потпише велика народна скупштина. Нема места да устав потписује владалац. То је противно начелу, да је народ извор сваке власти. Народ даје кнезу власт над собом, и сам одређује колику ће власт имати над народом. Почем се уставом одређује и граница кнежеве власти и народних права то је природно, да и једно и друго одређује сам народ.

Предлог да се устав мења може учинити или једна редовна скупштина или извршан број среских скупштина. У оба случаја редовна скупштина одређује дан кад се имају изабрати посланици за велику народну скупштину и дан кад се ова има сазвати.

Сва војска у Србији заклинѣ се да ће бранити устав земаљски; и за време док траје уставодавна скупштина, сва је војска подчињена непосредно скупштини.

То су главни услови:⁷⁷ да се *законитим* путем утврди народни суверенитет; да народ сам решава о свим својим потребама; и да сам располаже свим средствима да изврши оно што је узаконио као потребно.

Имајући у рукама право уставо и законодавне власти, и имајући право да бира непосредно и нижу [и] вишу управу – све ће оно остало имати.

Глас Јавности, бр. 13 – 17, од 24, 28. и 31. VIII, 4. и 7. IX 1874;
Народна скупштина, Савремена библиотека, свеска I, Рад
Београд, 1874, стр. 28 – 31.

СВЕШТЕНСТВО.⁷⁸

Прилике у којима се развијао српски народ у многоме се разликују од прилика у којима су се развијали народи на западу. С тога и неки сталежи у српском друштву имају са свим други значај и моћ, но што је имају ти исти сталежи на западу. Тако на пр: поповштина је на западу прегрдна сметња свакога напретка. То је организована (уређена) чета развратника и варалица, која је приграбила у своје руке образовање и обучавање и направила од школе расадник највећег кварежа и разврата. С тога на западу борба, коју води најнапреднија партија с поповштином по готову је тако исто важна као и борба која се бије са изанђалом буржуазијом и отрцаним либерализмом.

Код нас стоје ствари друкчије.

Наше свештенство, као сталеж, нема никакве моћи, никакве силе. То су људи, који само у толико важе, у колико припадају овој или оној партији, ал сами за се они не сачињавају никакву партију. С тога крстоносни рат против свештеника не би имао код нас никаквога смисла. А јавили се потреба да се удари на свештенство, то их треба ударати као помоћнике некога другог сталежа, без кога поповштина не би вредела ништа.⁷⁹

Код нас сво свештенство, у главноме, могло би се поделити овако: Једни живе у селу и живе онаким истим мучним животом као што живи и сав српски народ. И они копају земљу, чувају стоку, трче, муче се и опет не састављају крај с крајем и опет нигде и ништа од све муче.

Други су позаватали више чиновне, или каишарски стекли прегрдна имања (У смедеревском округу међу најбездушније каишаре долази један поп, а има их тако и по другим округима). Ови су људи завек пристајали уз најзатуцаније назадњаке. Лижући бирократске чанке, вазда су подизали читаву ајку на људе, који желише напретка овој земљи. Из њинога реда изишли су они „свети оци“ који силују девојке и жене, који трују депу, убијају људе и арају манастирске касе.

Они први свештеници били су увек уз народ па тако ће бити и у будуће. То су људи светлога карактера, то је кремен, о који треба само креснути, па да сене жива варница. Но упамтите; то су оне силне природе, које су имале толико моћи и живота, те чим су прешле богословски праг и ступили у српски народ, одма су се отресли свију оних

глупости и разврата којим их је усрећила богословска клупа. Развијају се догађаји у којим ће требати својим животом да се докаже ко је уз народ. Ми знамо да ће се у реду првих бораца наћи и свештеника, но то ће бити људи а не попови и богослови, то ће бити какав поп Лука, који се на Мишару коље с Турцима, то ће бити какав поп Јова, из Врбе који у опанцима и ћулаву ваздан копа а кад га позову да попуни „кондуит-листу“ он одговара: „идем ја у моју њиву да се „кондуитирам“, да копам кукуруз, а ви кад сте бесни сиграјте се са тим артицама.“ Но не бојте се, то неће бити ни г. Јаков, који тражи у скупштини да се повиши архијереима плата, те да се могу возати на четири коња „јер то, вели, захтева њино архијерејско достојанство“, ни смирећи отац Нестор, који иде у Панчево те купује ате и парипе а његови ђаци, богослови, са два гроша дневно, умиру од глади. (Но да, отац Нестор био је онда још поп Никола па му није ни замерити што је тражио да купи каруце. Било је изгледа да ће човек постати владика.)

Толико о свештеницима у опште.

Да ово рекнемо побудио нас је „Сион“, који у свом 24. броју говори о „Раду“. Ми се од свег срца радујемо што „Сион“ сумња да ће „Рад“ бити оно, што је од њега „Сион“ очекивао.⁸⁰ За нас не може бити боље препоруке до кад нас нападне „Сион“. Наручбине и одзиви, које једнако добијамо из унутрашњости, неизбежно се морају увећати од кад и „Сион“ о нама проговори. (Ала да оће још и „Видов-дан“ да нас покуди!)⁸¹ То је онај „Сион“, који на својој последњој страни, последњег броја, кука, како му ни 150 уписника нису платили, а међу тим у истом броју вели: „Наш народ оберучке се хвата за све што га води узвишеној цељи.“ Дакле: за „Сион“ не мари нико, значи: он и не води никог ни узвишеној ни не узвишеној цељи, он је просто излизан бешлук, за који немари нико више.

Јел тако „Сионе“?

У једанпут браните и г. митрополитовог „Пријатеља младежи“⁸² и исповедате се да сте ви баш за науку и напредак.

Но г. митрополит на свакој другој страни говори: „Наука је шупља“, „наука је пушта“. Дакле једно од двога мајстор „Сионе“: или науку или фантазије.

А смъшивать эта ремесла.

Есть охотники но мы не изъ вхъ числа.⁸³

Но можда сте и ви поборници оне науке, коју износи г. митрополит у „Пријатељу младежи“: „Мудар је онај који иде по земљи а мисли о небу!“ Не меарамо вам; шта више честитамо вам што нам олакшавате посао, износећи сами навидик своју умну немоћ. Но не може нам се на ино а да вам не кажемо да оно што ви у г. митрополитовој читуљници називате науком, ми зовемо фантазијом. Још и то морамо да вас опоменемо: да ко иде по земљи а блене у облаке може лако да се спотакне па да расцопи нос. С тога је најпаметније да онај, који је већ отишао у маглу и облаке и не дроби о реалним потребама народним и о путовима, како да се оне подмире.

Велите: новинарски је задатак тежак; ти људи међу своју слободу на коцку. Мудро речено! Штета само што људи, који радећи на новинама међу своју слободу на коцку, па је још и изгубе, штета само велимо, што су ти људи у очима „Сиона“ „безбожници“ и „бунтовници“. „Сион“ неће прокоцкати никад ништа; то му ми јамчимо.

Велите: наша је интелигенција починила чуда од кад смо се ослободили. Е ако нигде ал ту сте баш погодили! Наша бирократија доиста је починила така чуда и покоре да се српском народу сад доиста пуши глава са свију страна, и ако нам се ко диви, доиста има и за што.

Но није само то, још много које чега занимљивог износи „Сион“ ал на жалост „Рад“ нити има воље ни времена да се више занима са сионовим беспослицама с тога се за навек опрашта са „Сионом“.

Рад, бр. 3, од 8. VII 1874, стр. 46 – 48.

СОЦИЈАЛИЗАМ

или

друштвено питање.

Под овим именом донео је „Гласник српског ученог друштва“ у својој XXXIX свесци једну подугачку расправу од г. Владимира Јовановића.⁸⁴ „Гласник“ је књига која се још врло мало чита код нас, ма да на њој раде мал’ не сви наши „учени“ људи; с тога је и поменути чланак мало коме познат од српских читалаца. Међу тим питање, које се у њему претреса управо је најважније сувремено питање; оно у данашње време има не само значај научни – теоријски – но је управо најважније практично питање; питање о животу и развоју друштва. Огромне масе људи покрећу се данас; они, који нису „позвани“ да учествују у весељу живота при данашњем друштвеном склопу, буне се против њега и траже енергично промену; оно мало „позваних“ и „изабраних“ бране тако исто свом снагом свој привилегисани положај. Борба се често води с оружјем у рукама, а када се једна или обе стране уморе и ослабе од многих жртава, онда се наставља умна борба у штампи, на скуповима, и скупштинама и т. д.

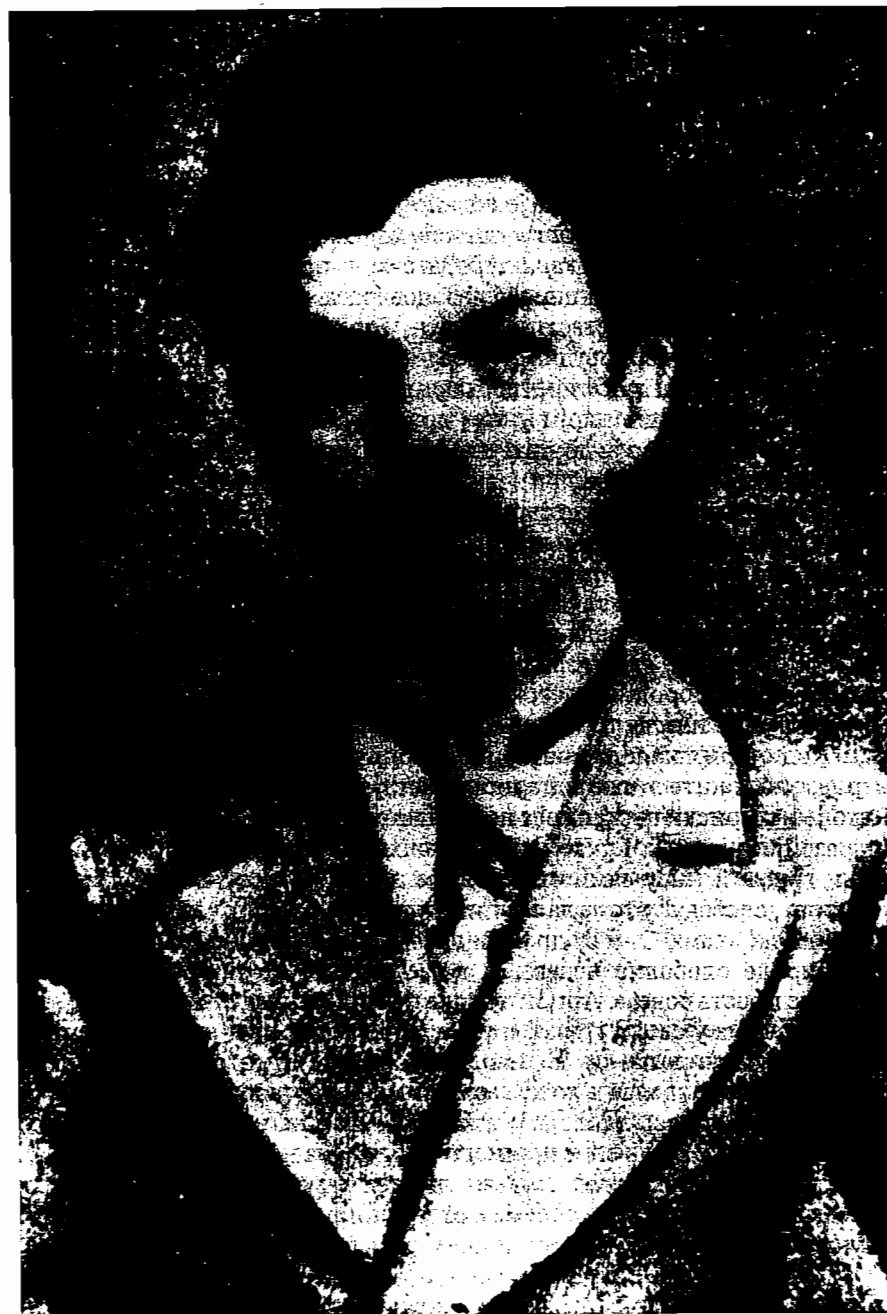
Да је у таком друштвеном стању питање о уређењу друштва најважније друштвено питање – по себи се разуме. Али и онде где та борба још није развијена, или је још неприметна, јер се не води у маси, друштвено питање има огроман практичан значај. Сваки народ који жели да свесно управља својим развојем, који жели да живи као људско друштво, а не као стада или друштво животињско, мора знати јасно, какве последице истичу за појединца и масу од извесног друштвеног склопа; мора знати законе друштвеног развоја и мету којој тежи друштво, склопљено механично, несвесно, а куда треба да тежи, ако жели себи срећу и напредак.

Ето из тих разлога ми држимо, да је вредно да се о томе питању опширније поговори и да се промотри с друге стране, а не с оне с које га је проматрао учени писац у „Гласнику“. Но ми нисмо наумни да критикујемо у свој опширности рад г. Јовановића. У том случају ми би морали да обарамо управо сваку његову економску и правну поставку,

што је он изриче ђоја „у име науке“. Наша су гледишта и назори о друштвеном склопу и развиту тако различни, да су готово свуда са свим противни један другом. Критика у таком случају била би управо бесмислена дангуба, јер би полазила са других основа, који су читаоцу непознати, а које писац чланка у „Гласнику“ сматра као „неистине“. Ми ћемо место критике на мишљење г. Јовановића изложити просто наше мишљење о „социјализму“ а свраћа ћемо пажњу читалаца на његов рад у толико, у колико нам буде нужно, да противним назорима осветлимо своје мисли. Али опет рад г. Јовановића не може остати без неких примедба. Г. Јовановић свима социјалистима од реда одриче, да су они тежили да „смысле“ друштвени склоп на темељу науке о друштву, и да су они у опште што радили на тој науци, но вели, да су само они, демократе (тј. људи који мисле као и г. Јовановић) радили на темељу науке, и да они говоре истину. Ми ћемо промотрити и показати читаоцима са колико је научности и свесности писао г. Јовановић своју расправу, па према томе нека сваки решава, у колико се може ослонити на његов суд о научности социјализма.

Пре свега да споменемо једну интересантну чињеницу: референти г.г. Стојан Бошковић и Стева Поповић нашли су да је ова расправа изврсна и да заслужује највећу награду коју друштво даје;⁸⁵ на против члан истога одсека г. Мита Ракић нашао је да је та расправа проста компилација некога француског „историјописца“ социјализма (Сидр) и да не заслужује да уђе у друштвени орган – „Гласник“. Ово спомињемо узгред, а сада да се обратимо самој расправи.

Који год је проучавао историју старих класичких народа приметио је ову општу појаву у њиховом мишљењу: они сматрају човека као нешто споредно, као средство којим друштво достиже своје цели. (Ово тврди и г. Јовановић у својој расправи). Личност се жртвује за друштво. Ми се навалице служимо овим изразима, којима се обично карактеришу стари појмови о личности у друштву, премда ти изрази нису са свим тачни. Они дају повода да се изводе закључци, као да се ту узимље да је „личност природни непријатељ друштва“. Стари нису тако узимали. Они су баш са свим јасно разумевали, као и сувремене „демократе“, да је друштво скуп личности: да благостање, срећа и напредак друштва, значи благостање, срећа и напредак свакога појединца. Али у исто време они су разумевали, да се то не може постићи, ако сваки појединац не буде сматрао као своју моралну дужност, да живи и ради тако, како је за све најбоље, и ако само друштво не буде уређено тако, да сваки појединац врши заиста онај посао у друштву и на онакав начин како је за све најбоље. Отуда поничу они закони, установе и обичаји у Елади, где се човек васпитава, спрема, навикава да живи за друштво; отуда поничу њихове моралне теорије о жртвовању личних телесних угодности, па и саме личности човекове зарад општега блага; отуда на послетку поничу многа њихова државна устројства и државне теорије које се данашњим демократама чине страшно деспотске и тиранске за „слободу“ личности.

Снимак Пера Тодоровића из млађих дана
(када је покренуо и уређивао часопис Рад имао је само 22 године)

У самој ствари врло је могуће да у патријархалном друштву личност доста трпи од власти старешина – од државнога устројства – јер је сама личност у то доба још сурова и неразвијенија. Али не треба превидети једну врло важну чињеницу, која је врло значајна за оцену закона и државних теорија тога времена. Стари народи у опште не знају за државне мајсторије европске државе, којима се „ујемчава слобода“ као што су: разне одвојене струке, контроле, одговорна министарства, стални парламенти и т. д. Код њих је главно јемство за слободу личности и напредак друштва *моралност личности* којима се поверава управа јавних послова, њихово *знање* и *карактер*. Зато се на пр. у Шпарту, или Платоновој идеалној републици, управа поверава старцима, код којих се замишља зрелост, искуство, поштење, – у опште све човечанске врлине. Разуме се кад се таквим људима поверава управа јавних послова, распоред радне снаге и т. д. ту се претпоставља, да ће они достићи онај *идеал правде* у својој радњи који у том друштву постоји. (На овим истим темељима замишљао је друштвену организацију позитивиста О. Конт после 20 и толико векова.)

Форма је дакле нешто споредно код старих мислилаца, а главно је лично поштење. С тога њима није ни на памет долазило да форма или друштвена организација може окивати личност, кад су све личности постављене управо у такво стање, које одговара *њиховој природи*. Овде се најјасније огледа утицај мишљења из патријархалних, породичних одношаја, где глава породице или породични савет одређује свакоме члану породице његов посао и нико не може ни да мисли да то није праведно или да то ограничава чију слободу.

Код старих народа постојало је ропство; постојао је осим робова народ, као нешто ниже од аристократије и најпосле аристократија. Како је историски постала ова подела на сталеже – не спада овамо; но у најразвијеније доба Грчке и Рима, њихови највећи мислиоци и најбољи грађани нису замишљали да је то стање неправедно; нити су тражили „слободу“ у томе да се уништи неједнакост сталежа и права што су с тим скопчана. Они су држали да је ропска *природа несавршенија* од природе слободна човека; и да је племићка природа виша од природе проста човека. Аристотело је на основу тога правдао ропство у Грчкој и нема у својој грчкој и римској историји ни једне чињенице која би сведочила да су ти народи поимали, како је бесмислена и неправична та подела на људе савршеније и несавршеније природе.

Али када је већ постојало тако гледиште на човека, онда је било природно, да су и највећи мислиоци онога доба налазили у томе идеал друштвеног савршенства и идеал личног савршенства, да се сваком одреди положај у друштву према његовој природи и да сваки с највећим одушевљењем и савесношћу ради оно за што је одређен.

Тако је Огист Конт, чувени оснивач позитивне философије у XIX веку, у преписци с Џ. С. Милеом бранио потчињеност женскиња мушкињу. Природа, вели, створила је њу за известан, потчињен положај, и по томе њена врлина у томе је, да са највећим одушевљењем ради у своме

положају дужности које су с тим положајем скопчане. У опште та је теорија врло општа код свију великих моралиста, који су хтели да се друштвена организација оснива поглавито на моралном појму о дужности човека спрам друштва и човечанства.

Ми бележимо ове главне прте у мишљењу класичких народа: они не одвајају у опште друштво од државе; код њи закони – *друштвена воља* – обављају све човечанске друштвене одношаје; економске и естетичне потребе, религију и васпитање, породицу као год и државу у данашњем смислу. *То дакле није нека особина „социјалиста“* из тога доба но је опште мишљење онога доба.

Средњи век и сва колена до недавног времена васпитала су се предањима класичних народа, није дакле чудо, што се у свим списима из средњег века, из времена реформације све до најновијег времена, показује силан утицај оних предања. Осим тога утицаја, са развитком хришћанства, и хришћански религиозни морал имао је велики утицај на мишљење целог тог периода. Под утицајем те две струје развијала се човечанска мисао у свима правцима, а поглавито у оном кругу, који се тиче човека и друштва. Негде превлађује један утицај, негде други, али у главном они имају једну општу прту: *човек је дужан да живи за друштво* – то је његова морална дужност (и дужност пред богом); на том темељу уређује се друштво, како би сваки најбоље одговорио својој моралној и религиозној дужности.

И ту је дакле тежња за неком савршеном друштвеном организацијом – тежња општа. Разуме се да је патња простога народа и насиље владајућих сталежа било кроза сва времена један од главних узрока оним револуционарним покретима, у којима се показује тежња да се друштво преобрази. Разуме се да је то стање утицало поглавито на стварање разних планова за пресображај друштва; оно је управо изазивало умни рад људи у том правцу. Но ми не ћемо да говоримо о томе овде јер се по себи разуме. Побуне против спахија, богаташа и владара, које су у средњем веку и у време реформације узимале често религиозни карактер, показују само, да је умним стањем народа у то доба поглавито била завладала религија.

Из свега овога изводимо ове закључке:

1. Погрешно је сматрати социјализам као питање о идеалу или узору друштва, а социјалисте као људе, који се баве смишљањем таквих узора. Проматрајући сву књижевност у опште, сву умну радњу људску до најновијег времена ми налазимо да се *сви велики умови и све највеће моралисте* баве смишљањем таквих планова, а они су тако различни у мишљењу, да се никако не могу стављати у једну врсту. Ту има људи, који сматрају као узор потпуну једнакост и братство, заједничко живљење и имање, без приватне својине, а тако исто људи, који сматрају као узор приватну својину, оделито живљење, па чак и поделу на касте. На пр. Фенелон у својој *Монархији* Салетинској износи на управо *властелинску монархију* као *узор друштва* (о томе се може уверити сваки српски читалац из „Телемака“) и њега г. Јовановић ставља у један ред

са Т. Мором, Морелијем или Бабефом! Па и саме „демократе“ имају свој „узор друштва“, разуме се основан на приватној својини, и као што ћемо доказати доцније њихов узор друштва, логично развијен, врло се мало разликује од прудонског *ан-архизма*.

2. Погрешно је замишљати, да социјализам оће тиранију друштва над личношћу, да социјализам сматра да је личност природни „непријатељ друштва“ и т. д. Демократа г. Јовановић вели да „демократија“ значи „друштво које само собом управља, на основу слободе једнаке за све; да сваки живи по својој вољи и савести, а над целим друштвом влада воља и савести свију или општи разум и општа воља.“ А што оће социјализам? Ко влада у друштву социјалистичком? ваљда да не нека сила из „другог света“ но „општа воља оних људи који састављају једно друштво? И како би то могло да буде друкчије? Где би се нашла та сила, та војска од „ђавола и караконцула“, која би била у стању да одржи неки ред у друштву, који се члановима друштва не допада, који њи гњави и тиранише?! Ни један од социјалиста није био тако глуп, да је замишљао такве немогућности као нешто могуће. Сви они замишљају да се друштвени ред одржава добровољно, да се закон издаје општом вољом; да су старешине изборне и одговорне и т. д. У томе се они не разликују од „демократа“. Разлика је само у томе какав је тај друштвени ред, који се чува и одржава општом вољом. А што се у старом и средњем веку до француске револуције и нове научне епохе, друштвена власт често оснивала на ауторитету, на старешинству, па чак и на кастичној подели људи према савршенству њихове природе – то је, као што смо казали, карактер тога доба, а не само карактер социјалиста.

У XIX веку О. Конт, који се никако не може узети као „социјалиста“, замишљао је свој узорити stroj друштва на истом темељу, као што смо већ једном споменули.

Г. Јовановић (или његов француски аутор) хтели су само да натрпају да је социјализам то исто што и тиранија, и с тога гледишта они су натрпали у социјалисте све људе, који су по њином мишљењу заступали апсолутизам. Ту је дошао и папа Грегор па чак и Хобес – највећи бранилац права својине, права силе и у опште бранилац постојећег друштвеног поретка.⁸⁶

3. Погрешно је па и *несавесно* износити, да социјалисте стављају као начело *заједнину жена*. То је начело могло понићи у оно доба, кад се жена још сматрала као *приватно имање* човеково. Под утицајем тих појмова и разни писци социјалистички преобраћајући приватно имање у имање заједничко, преобраћали су и жене из приватне својине у заједничку. Али на част социјалиста мора се признати да су они први одбацили та гледиште да је жена имање човеково, социјалисте су *први* устали за *равноправност* женскиња у друштву. (О чему се г. Јовановић може поучити код првог аутора демократије Ц. С. Мила). Према томе *већина* социјалиста из старијег и *сви* из новијег доба, не само да нестављају начело да су жене заједничке, но још теже да униште данашњи неморални положај женскиња, где су оне врло често заједничка имовина

мушкиња. У томе је „социјална демократија“ зацело далеко чистија и напреднија од „демократије“.

Ми смо извели ова три важна закључка посматрајући старију класичку књижевност, коју је управо проматрао и г. Јовановић. Проматрајући социјалистичку књижевност 19 века још се јасније опажа апсурдност оних назора. Да узмемо само на пример Фуријера и његову систему. Та је система поникла из начела да су сва својства човекова, све његове страсти, онакве какве су, добре и корисне за друштво; да ни једну од њих друштво не треба ни да гуши ни да ограничава, но на против треба гражити такву друштвену организацију, где би човек управо живео *по своје жеље* где би му све страсти и жеље биле задовољене. Ако има чега „утопичног“ у овом плану то зацело није „тиранисање личности“ од стране друштва. Тако се исто и теорија Прудона оснива на *крајњем развиту личне слободе и индивидуалности*, и опет г. Јовановић не налази да је бесмислено товарити социјалистима такве глупости: да је личност природни непријатељ друштва и др.

Али од почетка овог века почињу да се развијају природне науке; почиње да се изучава природа човекова, и да се појаве у друштву изучавају тачним научним методом. Г. Јовановић мисли да су демократе – пронашле барут; да су они једини почели научно да испитују човекову природу и његове потребе и на том темељу да подижу науку о друштву; да они испитују природне законе друштва и да из онога што је било изводе оно што може бити; а да социјалисте једнако „измишљају и смишљају“ оно што нигде није било нити може бити, да из старих планова испредају нове и т. д. Ми ћемо доцније показати, ко је тачније изучио науку о друштву – демократија или социјална демократија. За сад ми немамо посла са демократијом, но са г. Јовановићем. Ствар је у томе, да је њему сувремена научна социјалистична књижевност *савршено непозната*, њему је сасвим непознат научни рад Карла Маркса, Енгелса и др.,* који су на основу тачног научног испитивања уништили са свим демократску науку о друштву, а поглавито њену основну науку – политичну економију. У тим списима изложена је теоријски она наука, која је доцније формулисана у појединим радовима Интернационале – дружине радника – и њеним секцијама. Г. Јовановићу није познат ни овај практичан рад као и онај теоријски. Тако да изложи сувремене теорије социјализма, којих он налази „без броја“, он не узимље радове главног савета интернационале, његове закључке, рапорте, манифесте и др. такође радове конгреса интернационале и њених појединих дружина на – не то је њему непознато.

* Од тих радника г. Владимир спомиње само Ласала са неким крајњим произвођачким асоцијацијама, а његов прави рад из кога би се видио његов прави план о друштвеном устројству – г. Владимиру је непознат. Упоредо са Ласалом утрпан је међу социјалисте и њифта – демократа Шулице „фон“ Делић!

Кад би г. Јовановић доиста проучио сувремене социјалистичке „системе“ он би нашао, да таквих система има управо само једна – *колективизам*; а друга система, која се показује у Интернационали у *огромној мањини* – *митиелизам* управо је система *демократска* основана на приватној својини. Место истинске штудије г. Јовановић наводи неке изреке појединих социјалиста, од којих многе познајемо како говоре на скупштинама и митинзима (а повађене су из „Revue de deux monde“⁸⁷ који је он употребио у раду), а међу њима *нема баш ни једног*, који би имао некога значаја, као карактеристика неке системе. Сувремена социјалистичка књижевност њему је дакле била непозната и он је нигде не спомиње у својој расправи, а овамо изриче над њом свој суд – *онако по чувењу са сокака!* Како се то зове? Како би то било кад би неко утврдио да демократија има безбројне теорије о узору државе, па за доказ томе не би узео законе и установе демократске где су оне остварене; радове припознатих научњака или радове скупова, који се доиста могу узети као преставници демократскога мишљења; него би покупио што је ма ко – величина непозната – негде на приватном скупу рекао или у неким новинама написао, ма какву ситницу о преображају говорећи о овој или оној оделитој установи? Изишло би зацело демократских (монархијских и других теорија) „теорија и планова“ далеко више но што г. Јовановић налази у соц. демократији.

Напоследку имамо да приметимо, да г. Јовановић не признаје ни један озбиљан научан спис од припознатих научњака не-социјалиста, као што су на прилику Мил, Л. Штајн, Дириго и др. иначе не може се појмити, како он може у данашње време да трпа и подмеће социјалистама такве глупе и блутаве измишљотине, као што је тиранија друштва над личношћу, груба материјалност у животу, заједнина жена и т. д. што су поменути научњаци давно одбили од социјалиста.

Толико смо имали да кажемо о научности рада г. Јовановића. Имамо још нешто да кажемо о његовој савесности.

Г. Јовановић као и многе његове „колеге“, пребацује социјалистама њихове насилничке тежње са превратом, њихове узвике „крв за крв“, и т. д. Заиста ако има ичега гадног и подлог у људским поступцима то је та гадна и подла дрека на „тиранију“ оних који су удављени и изнурени патњом и сиротињом, стрељани, гоњени и апшени – све у име „поретка“ и друштвене „слободе“. „Комунци“ париски устају против оне владе верзаљске, која је управо скуп самих, који се већ неколико година јагме за власт – демократија назива комунце варварима, лоповима и разбојницима; верзаљска влада⁸⁸ стреља свакога заробљенога „комунца“ као бунтовника; комуна прети да ће и она стрелати оне присталице верзаљске владе, које има у рукама, ако се њени заробљеници буду убијали – варварство! вели г. Јовановић; они треба да се дају стрелати, али не ни у ратној одбрани, да враћају истом мером. Верзаљци сипљу на „комунце“ куршуме, картеч, бомбе са петролеом, а „демократија“ тражи од „комунаца“ да буду „човечни“; шта ваљда да пуне пушке ружама и мирисом од мошуса? Њих осуђују

на смрт, робију, депортацију по 20 – 30.000 – они не смеу ни да у овом очајном тренутку, ни у овој освети да узвикну : „крв за крв“! Ни пошто! Они требају да чекају док се г.г. Тијер, Макмахон, Дик-де-Брољи, Одифре, Паскије, принчеви орлеански и т. д. „моралишу“; док се они сами смиљу да даду *патницима слободу*, па ће они онда имати и једнакости! Јели то сва твоја мудрост демократију, што је саветујеш убијенима и угњетенима?

Демократија је објавила своју појаву на историску позорницу крвавом француском револуцијом. Сваки увиђаван човек признаје данас, да је оно била законита и неопходна борба, и да би било бесмислено, када би демократе чекале да се у неограниченој феудалној монархији са католичанством развије „слобода“ и братска „једнакост“. Сваки увиђа да је у интересу демократске слободе и једнакости требало *силом срушити* пређашњи друштвени поредак. Оно право, које је демократија признавала себи, она одриче чим се оно окреће против ње. Демократија је често пута уништавала радничке покрете ватром и гвожђем, тако су социјалисте често имале и сувише право, када су демократску слободу, једнакост, и братство прекрстили на друго тројство: инфантерија, кавалерија, артиљерија!⁸⁹ И сад оно срество, које свака партија употребљава у друштвеној борби, г. Јовановић уписује у грех социјалној демократији! А чим мисли г. Јовановић да се може уклонити један поредак, који гуши слободу и једнакост и не допушта огромној маси људи ни физички опстанак, а камо ли морални развитак? Ваљда постом, молитвама и моралним придикама?

Но доста о овој демократској бесмислици! Докле постоји насиље у друштву биће борбе и друштвених преврата, али људи неће бити људи но ће се преобразити у неки нови животињски створ. Борба није никако „начело“ социјалиста, но је нужно срество *свуда где год постоји тиранија*, коју треба срушити. То зна сваки демократа као и г. Јовановић.

То је све што смо имали да кажемо о раду г. Јовановића. Читаоци према томе нека цене његову вредност. Ми сад прелазимо на саму ствар и то – почећемо онде где г. Јовановић сврпује своју расправу: каква је разлика између демократије и социјалне демократије и њихових гледишта на друштво?

I.

Демократија и социјална демократија.

Неки физичар почињући говор о топлоти рече: сваки зна какво је осећање топлота и према томе има неки појам о тој појави; никаквом дефиницијом не може се дати тачнији појам о њој. Тек пошто се изуче безбројне појаве, у којима се појављује снага топлоте, добија се јасан научан појам о том предмету и тада сваки лако може сам саставити дефиницију. Тако је о сваком предмету. С тога ми не ћемо хитати да *претходно*

у једној формули збијемо дефиницију демократије и социјалне демократије но ћемо најпре изложити њихове суштствене знаке, по којима се познаје и разликује и једна и друга партија у друштву.

Да почнемо баш од главног чвора: ко у ствари оће да оствари личну слободу – демократија или социјалисте?

„Демократија значи да друштво само собом влада и управља на основу једнаке слободе за све и свакога. Она је тако рећи влада правде, где се свима и свакоме признаје једнака слобода, ту је сваки властан од себе, свако живи и ради по своме разуму, по својој вољи и по својој савести, над целим друштвом влада свест и воља свију, или општи разум и општа воља“. Тако карактерише г. Јовановић демократију. Кад се ово прочита на први мах изгледа врло лепо, али кад се само подубље размисли и запита: какво друштвено устројство замишља демократија где би била остварена сва та блага – показује се одма, да су то само голе, шупље фразе.

У самој ствари демократија замишља као идеал друштво основано на приватној, неограниченој својини, на слободи рада и слободи утакмице; никаква друштвена снага не сме се мешати у радњу појединаца, јер то би била тиранија друштва над личношћу – дакле: ни ограничавањем права својине општим друштвеним договором – законом; ни организацијом рада општим договором и сагласношћу; ни регулисањем утакмице! Све је то тиранија!

Е па лепо. Ми видимо данас друштва основана на темељу, што га демократија сматра као природни темељ друштвене организације. То су готово све цивилизоване државе у Јевропи и Америци, а поглавито република Швајцарска и сев. Американска. Ту има до душе неких споредних узрока као што су: монопол, привилегије и др. које ремете природан развитак „слободнога рада“ и „утакмице“ али то су узроци споредни и ми можемо ради удеснијега теоријскога расматрања замислити, да ти споредни узроци и не постоје. Да видимо шта ће онда бити.

У Јевропи и Америци опажа се сасвим јасно да мало газдинство *исчезава*, а замењује га велика *фабричка производња*. Почетак је учињен у индустрији; она је већ у велико порушила занатлијску производњу у свима напредним земљама, па сада све више продире у земљорадњу и њу помоћу парног плуга, парне машине за жетву, машине за сејање и т. д. преобраћа у фабричну производњу. На сваки начин фабрична је производња огромни напредак према ручном, неорганизованом раду у малом газдинству. У великом газдинству рад је организован, уређен; ту раде стотинама и хиљадама руку по једном општем плану са најсавршенијим средствима; ту се развија огромна произвођачка снага, која се ни на који начин не може створити у малом газдинству. Проматрајући природни развитак друштва ми видимо *закон економски*, да се сва привреда друштва организује у великом размеру. И када велико газдинство не би природно истицало из ових узрока, који постоје у данашњем друштву, друштво би требало

да га створи, јер само на тај начин човек може да се ослободи грубог, телесног рада, да замени свој рад радом машина и природних сила, а сам да добије време за умни развитак и виши друштвени живот. Развитак технике и у опште примена природних наука у производњи неопходно је везана са укидањем малог газдинства и фабричним уређењем производње.

Кад замислимо друштво у коме је привреда уређена са свим на темељу сувремене науке, онда нам се представља сав рад раздељен између извесног броја радничких гомила – било индустријских било земљорадничких; питање је само: у каквом се одношају налазе раденици у тој производњи: да ли су они слободни независни произвођачи или су најамничари који раде за плату неком газди? У данашњем друштву они су најамничари и што се друштво више развија све се већи део народа преобраћа у најамничаре. То никако не долази од „привилегија“ „монопола“ и т. д. већ баш истиче из самог *начела приватне својине*. Може демократија укинути све монополе и привилегије и створити најпотпунију слободу рада и слободу утакмице, друштво ће се опет непрестано цепати на огромну већину најамничара и мањину капиталиста и разуме се доћи ће до тога, да у том друштву неће бити ни „слободе рада“ ни „слободе утакмице“ нити икакве друге слободе, што је замишља демократија. Већина ће морати просто да се продаје богаташима и да ради по ваздан само да би мањина могла раскошно живети.

То је неизбежни природни развитак друштва, основаног на приватној својини; то је „природни закон“ тога друштва. Замислите једног Цинцината, који оставља диктатуру, коју му је отаџбина поверила у време опасности, па иде на своју њиву да је оре сам својом руком; или каквог Карађорђа, који оставља власт кад опасност прође па набија обруче на каци и вата рибу са својим селацима у Јасеници. Какве су то дивне слике! Замислите друштво самих Цинцината! Сваки има своју кућу, своју њиву, свој плуг, своје волове! сваки ради својом руком и зарађује све што му треба са својом породицом! Идила! појезија! Ама кад се изближе промотри та појетска слика, види се да она није баш тако лепа, као што се представља. Ту се види тежак мучан рад, који човека понижава до скота; види се крајња сиромаштина и патња; види се незнање и сујеверје; види се сваки час пропадање појединаца и читавих области од глади и болести; у опште виде се сви знаци који карактеришу – *ниски ступањ цивилизације*.

Демократија напада на социјалисте тим, што је комунизам био остварен у „дивљачком друштву“. То је са стране демократије или проста *лаж* или *неразумевање* предмета. У дивљачком друштву има *заједничке владавине*, али нема организоване производње и свију других услова, што их даје *знање* и *виши развитак човеков*, што је карактеран знак социјалистичког друштва. У опште читаоци ће се уверити да социјалистичко друштво нити је било, *нити је могло бити* остварено у пређашња времена. *Оно се тек остварва*. Међутим то

друштво што га замишља демократија бивало је остварено и сада га има и код образованих и необразованих народа. Ми можемо сад потпуно да оценимо то друштво; или мало газдинство и сиротиња општа, или велико газдинство и *најамничарство* – дакле опет сиротиња огромне већине народа.

Развитак и примена технике и производња у великом размеру – то је неопходни услов за цивилизацију човечанства. Производња у великом размеру не може се замислити друкчије но или већина надничари без имања – *пролетаријат*; мањина власници свију срестава за производњу – *капиталисте*; или сви радници, сопственици и властници срестава за производњу, дакле – *заједничка својина и производња*. (Да ли ће у овом последњем случају срестава за производњу бити својина појединих радничких дружина, општине или државе – ту нема начелне разлике; то су управо разни ступњи и облици у развоју *једног истог* начела, као што ће мо то доцније доказати.) Први друштвени „идеал“ заступа демократија: други социјална демократија.

Као што се види сасвим јасно из свију шупљих фаза демократије провирује – буржуазија, пролетаријат, новчана тиранија, „социјална револуција“ и све остало што краси данашње друштво. Ми знамо да ће се демократија бранити од овог закључка и рукама и ногама, али тако је у истини. Нека нам каже г. Јовановић, којим средствима мисли демократија да спречи распадање *демократског* друштва на капиталисте и пролетаријат, и да спасе своју „слободу“ од владе цепа т. ј. од *најгрубљег материјализма*? Разуме се демократија сматра свако регулисање својине и рада, као атентат на слободу личности, а без тога куда ћемо?

Нама није нужно да доказујемо, да ли је „капитал“ праведно стечена и „уштеђена“ имовина или не. Ми ћемо да признамо као да је данашње друштво поникло најправеднијим и најзаконитијим начином; ми изостављамо и феудалне пљачке и отимање земље од народа путем „законодавства“ и привилегије и монополе – све као да није ни постојало. Само питамо: да ли је вероватно да је подела друштва на капиталисте и најамничаре *последњи и најсавршенији облик* у друштвеном развоју? Даље питамо преставнике српске демократије: по чему је та слобода најмљивати *живе људе* за паре и продавати своју снагу другоме као еспап, а по чему је то „тиранија“ најмљивати капитал т. ј. мртве ствари од општине или државе (као што је замишљају социјалисте) а бити *власник од своје радне снаге и од производа те своје радне снаге*?

Јер у истини демократија сматра оно прво као слободу а ово друго као тиранију.

Или да узмемо други пример, који је нама ближи, па ће се боље разумети. Газда Јоца из Паланке веле да има преко 100.000 дуката разданих под интерес народу. Он је то имање стекао без икаквих монопола и привилегија. Користећи се слободом рада и слободом утакмице, он је, као што причају, једног срећног дана ликвидирао своју дућанску трговину и са 7 – 800 дуката готових отпочео је давање новца под интерес.

Са свим „праведно“ и „законито“ он је продавао или давао на послугу своје дукате и на *најдемократичнији* начин (т. ј. користећи се *неограниченом слободом* утакмице) стекао је своје велико имање. Рецимо да „газда Јоца“ у име наплате својих дуката присвоји 4 – 5000 ланаца земље (од прилике толико се код нас може купити за суму од 100.000 дуката добре земље) и постане „власник“ и агроном, а пређашњи поседници те земље његови надничари (што је са свим могуће и вероватно) он оснива велико газдинство на свом имању; уводи машине и све друге проналаске у земљорадњи; напредак је у земљорадњи огроман, доходак се са истога простора земље удвојава и утројава, али – пређашњи поседници, носиоци српске демократске слободе, још су сиромашнији и зависнији од газда Јоце но пређе док су још имали његове новце под интерес. Ето то је та „слобода“ тај „идеал“ што га замишља српска демократија свом народу. (Српска *не*-демократија тежи бар да спречи колико толико тај процес и издаје „закон о пет дана орања“.) Доиста код нас се најбоље може сада, у самом постајању, проматрати развитак капиталиста и пролетаријата, без помоћи икаквих монопола и привилегија. Тек кад се развије колективни „Газда Јоца“, кад постане цела класа капиталиста, почеће се „наш напредак“ т. ј. савршенија производња.

Сад ми питамо свакога демократу: да ли је савесно да српски народ *чами* у *сиротињи* и чека док се развије савршенија производња у којој ће он опет бити *тако исто сиромашан, глуп и зависан као и пре*? Или боље да се он постара зараније да *друштвеном снагом организује својину и рад* и осигура себи материјално благостање, умни развитак и слободу? И почему је оно прво слобода, а ово друго тиранија? (И опет је г. Панта Срећковић, демократа у оставци, рекао јавно да „нови апостоли“ оћеју да наш народ вада комунске коње као што је некада вадао турске.)

Ми не ћемо да говоримо ништа више о демократској „слободи“. Читаоци могу из досадашњег увидети, да демократија у истини не разуме шта је слобода. Слобода је резултат друштвенога устројства, а не може се замислити као нешто апстрактно. Човек „слободан“ најпре треба да је *материјално независан*, да је *образован*; да *разуме своја права* и да је у *стању да их врши*. Без свега тога – шта значи слобода? Г. Јовановић вели: демократија оће да се *најпре човек учовеча* па „*тек* за човека који зна за што је на свету, и како да буде што треба да је, тражи она благостање“ (sic!). Прости радници у Јевропи мисле са свим обратном; они веле: „дајте нам *најпре* толико срестава, да можемо да живимо као људи; дајте нам толико слободног времена и срестава да можемо изучити и изобразити, па ћемо се „*учовечити*“ – постаћемо људи, а сад смо само теглећа марва.“ Које је гледиште правилније? Само „демократија“ држи да је оно право истина, а сваки непомућен ум мора признати да је истина ово последње.

Човекова снага, човекова вештина у раду, човеково знање – све то не долази „наитијем духа светог“ независно то од човекове „воље“ и „слободе“ – но зависи од човековога положаја у друштву од саме колевке.

Човек мора најпре да се одгаји телесно, да се васпита; да се изучи, па онда тек да има „ум“, „вољу“, „савест“, да може имати „одговорност“ за своја дела. Ни ум, ни воља, ни „савест“ не расту на човеку тек онако – „од природе“ – „као печурке после кише“; са свим обратно: од околине и свију утицаја њених на човеков организам, у течају његовога развитка, зависи његова природа.

Демократија не види да човек по својој природи зависи од друштва, и да је та зависност у извесном смислу све већа што је већа човечанска цивилизација. Само дивљак може да живи сам за себе, да „бира“ рад по својој вољи (само што ту управо нема шта да бира), да се одмара кад хоће, за своју асну, а на свој ризик – а све на своју личну „одговорност“. У цивилизованом друштву то нити постоји нити може да постоји. У цивилизованом друштву избор рада човековога зависи већ од положаја што га је заузео својим рођењем, од спреме коју је добио у младости и од сијасет других узрока друштвених. Време рада већином не одређује он сам, но то зависи од каквоће посла и опет друштвених услова; асна или штета тако исто. Што се више људско друштво преобраћа у друштво индустријално, ми видимо све јасније како се производња организује и лична слобода у раду ограничава; а тако исто се ограничава приватна својина. У свакој фабрици одређено је тачно време рада – почетак, трајање и свршетак; сваки има своје одређено место, као клинчић у машини; сваки мора радити у одређено време и то баш онако као што треба, иначе се кочи цела фабрична машина од гвозђа и људи. Био ту радник најамничар или свој госа – све једно је, он се мора подврћи општој регули у раду, који зависи од самога техничког устројства производње, иначе он може радити у друштву. У појединој фабричној радионици далеко већ нема „цинцинатске“ слободе. Али не може је бити ни у целом друштву кад се друштво узме као целина.

Разне гране производње стоје једна с другом у тесној свези, на пр. производња угља са применом паре у производњи; производња пређе с једне стране са ткачком индустријом, а с друге стране са производњом памука и т.д. Количина производа у једној грани производње мора стајати у некој утврђеној сразмери са количином производа, у другој грани иначе се јавља *непотребан производ*, производ који нико неће да купи, а то ће рећи јавља се „криза“ и пропадање индустријалних предузећа, која нису „умела“ да удесе производњу према захтевима пијаце. С друге стране јављају се сваки час усавршавања то у једној то у другој страни производње; разни проналасци чине да се исти производ производи брже и јевтиније. Фабрикант (или фабриканти) који је у стању да јевтинијом робом за извесно време снабде пијацу с траженом робом, туче и разорава своје „колеге“. У исто време разна усавршавања машина чине те је час у једној час у другој грани производње извесан број радника *непотребан*; са највећом муком и патњом они гину и пропадају, док се како год не утисну у друге врсте производње, за које већином они нису ни способни.

У опште све појаве у данашњем индустријалном друштву показују јасно, да у њему не постоји и не може да постоји ознака „слобода“ као што је замишља „демократија“. Не може ту више бити ни речи; требали друштвена организација капитала и рада? но је само питање: оће ли друштво да општим договором, а у корист своју организује производњу или ће то оставити „природном току“ *данашњег* друштва т.ј. да класа капиталиста организује производњу у своју корист? Ово последње није никако празна плашња, већ је то сасвим могуће и остварљиво. У данашње време сваком је индустријалцу познато, како се склапају огромни капитали за разна индустријална предузећа, железнице, канале или за разне трговачке и кредитне послове. То су акционарске дружине, где сваки улаже извесан део капитала, и постаје власник једнога дела предузећа т.ј. добија право на извесан интерес и дивиденду. Овде се већ показује са свим други облик својине, но што га разуме демократија. Ни један акционар нема права својине ни на један клинчић или одпад од целе производње; *сваки је атом својина свију акционара*; производња се врши по општем плану, управљају њом најмљени управљачи: директори, инжињери, механичари, хемичари и др. а извршну најмљени радници – т.ј. све људи, који немају интереса као сопственици у предузећу и опет та предузећа дају огромну добит. Сушти комунизам! Но то још није највиши ступањ комунизма у данашњем друштву. За време Наполеонове владавине ђенијална чивутска глава банкар Исак Перера смислио је план да прикупи *сва* индустријална предузећа Француске у руке једне огромне банкирске кумпаније. За ту цел основан је чувени институт „Credit Mobilier“.⁹⁰ Цел тога института била је, по плану Перера, да све акције разних индустријских предузећа откупи и прикупи у своју благајну, а на место откупљених акција да изда акционарима равну вредност у облигацијама завода „Credit Mobilier“, које би облигације вукле одређени интерес. На тај начин акционарска кумпанија „Credit Mobilier“ постаје власник свију тих индустријалних предузећа чије је акције одкупила. Владатући многобројним радњама она је у стању да губитке у једној радњи надокнади добитцима у другој, а тиме уништава сваки „ризик“ (као и код кумпанија за разна осигуравања) и добија могућност да на сваку облигацију плаћа *једнаки* интерес. Овај ђенијални план пропао је, по сведочби Дирина од кога смо ми узели ову белешку, само због корупције наполеоновске владе, која је имала јакога уплива на организацију и радњу ове дружине; иначе по самој идеји он је сасвим могућ и остварљив, и у мањем размеру непрестано се остварује код свију индустријалних друштава.

Ето какав се *административни комунизам остварује у данашњем друштву* – комунизам много страшнији но што беше комунизам Бабефа, или комунизам Кабе-а, противу којих ратује демократија. У овом комунизму влада не „друштвена воља“ већ воља акционарске кумпаније; онамо бар сами радници, чланови друштва бирају управу и

мењају је, а овде су старешине саме себе поставиле; решење акционарске скупштине замењује друштвени „закон“, воља деспотске управе одређује рад и оцењује награду; решава о животу и образовању радника и његове фамилије; одређује његов друштвени положај и сва његова „права“. Али то демократија не види или ако види она забија главу у песак само да не гледа оно што неће да призна.

Ми смо дакле нашли да демократија не разуме историјски развитак друштва, као год што не појима смисао слободе, с којом се толико разбацује. Она не види економски преврат у друштву, који се врши пред њеним очима. Она једнако брани свој идеал – својину из времена цинцината и Карађорђа – а не види да тај идеал пропада сам услед оних истих сила, које су и створиле у извесном добу ту својину. Напослетку она не види да така система својине значи сиромаштину, глупост и неслободу, и да сваки народ мора што пре да преживи ту систему, ако жели да изађе на виши ступањ човечанског развитка. Ако се обратимо историји ми ћемо лако разумети ову заблуду демократије.

У француској револуцији јавља се сувремена демократија у правој својој сили.⁹¹ Демократија је бранилац политичке слободе против самовласти краљева и племића; бранилац *слободне приватне својине* – против својине *феудалне*; бранилац *слободне рада* – против разних *монопола*, *привилегија*, *ћумручких такса* и т.д., у опште демократија је бранилац новог друштвеног строја против старог феудалног. Све оне установе против којих се борила демократија поникле су у друштву феудалном, изазиване потребом оног времена и одговарале су управо одношајима својине и државном устројству оног времена. Туторство, ограничавање, тиранија – огледа се у целом друштвеном склопу. Тежећи да ослободи народ демократија је управо учинила оно што сад пребације социјалистима т.ј. она је „са прљавом водом избацила и дете из корита.“ Уништавајући краљевску и племићку власт, она је у исто време ставила као начело да се *никаква* друштвена власт не мена у „приватне“ одношаје грађана т.ј. избацила је из свог програма сваку организацију рада друштвеним договором. Видећи да је тамо власт давала само привилегије и повластице мањини и тиранисала већину, она није увиђала, да друштво као једна целина може имати и са свим други задатак – да укупном снагом развија и усавршава, сваког свог члана. Демократија је у томе терала до крајности. Тако на пр. баш за време радикалне демократске владе (Јакобинаца)⁹² хтели су неки радници да оснују радничку задругу за производњу и узајамну помоћ, али влада је то забранила, јер је вели то враћање старих еснафа (!) који су укинута у Француској. Демократија тога доба није разумела разлику између радничке задруге и еснафа, као год што данашња демократија не разуме разлику између *социјалистичке* федерације општина и федерације општина из средњег века.

Од тога доба управо развила се нова теорија о држави, као нечему што је са свим различито и одвојено од друштва. Видели смо да се у старом веку и код свију дубоких мислилаца средњег века ови појмови управо не разликују. Сви они стављају као задатак државе (или друштва) благостање сваког грађанина појединце и према томе сви стављају као основно начело, да се државним законом уређују сви одношаји држављана, дакле и својина и рад па често чак и уживање и брак и т. д. Демократија желећи да заштити слободу својине и слободу рада и слободу утакмице, ограничава улогу државе само на чување „друштвеног поретка“ – онога разуме се који је демократија створила или тежила да створи. Разуме се, нити се остварио потпуно онај политични, нити друштвени строј, што га је желела демократија. С тога је она продужила своју борбу против постојећег стања ствари и сад се у смислу друштвеном бори као партија *републиканска*, која оће владу на основу слободног договора свију равноправних грађана; а у смислу економском бори се против свију монопола, повластица, привилегија, и друштвеног помагања појединаца или једне класе. У обадва ова случаја демократија је чинилац напретка докле год је она окренута против старих партија и старог поретка друштвеног у колико се он још задржао. Али у овој борби демократија није опазила, како се из оних истих чинилаца, које је она сматрала као тврди темељ слободе и напретка, развија нова неслобода и економска и политичка. Она није опазила нову фазу друштвеног развитка и нове друштвене потребе. И када се појавила нова партија у великој друштвеној борби – социјална демократија – она је њу дочекала са онаким истим непријатељством, као што је некада она била дочекана од старих партија.

Но ми не ћемо да излажемо развитак борбе између демократије и социјалне демократије. Ми смо само хтели да поставимо њину начелну разлику и мислимо да се она сад лако може формулисати у неколико главних тачака.

1. Демократија сматра као природни основ друштвеног уређења *приватну својину* – социјална демократија на против сматра као природни основ друштвеног уређења заједничку својину. Ту је социјализам – задругарство противстављено индивидуализму – инокоштину.

2. Демократија не разуме сувремену развитак технике и сматра *мало газдинство као идеал друштвеног строја*. – Социјална демократија напротив сматра *велико газдинство на темељу научних проналазака као неопходни услов за развитак човечанства*.

3. Демократија сматра *организацију својине и рада друштвеном влашћу (законом)* као *тиранију друштва над личношћу*. – Социјална демократија напротив сматра *такву организацију рада, као неопходни услов за слободу и свестрани развитак личности*.

4. Демократија сматра *државу* као нешто одвојено од друштва и ставља је само *као чувара друштвеног реда*. – Социјална демократија

напротив сматра државу као организовано друштво* и њој ставља у дужност да се занима свима одношајима људским, само ако се тиме увеличава срећа и напредак свију чланова друштва.

Ово су суштствене разлике једне и друге партије. Ми остављамо на страну ситне разлике у погледу на морал, религију, просвету, политични stroj, јер се у свима тим питањима обе партије у главном слажу. Сад остављамо на страну демократију, а постараћемо се да изложимо у појединостима главна начела социјалне демократије.

II.

Приватна својина и задружна својина.

Г. Јовановић критикујући социјалисте, који човечије право доводе до човечијег рада обара то и износи своју – демократску – теорију права. Право се, вели он, не изводи из самога рада но из целе човекове природе, а ова се изражава умом, вољом и савешћу, слободом и одговорношћу. Слобода развија личне способности и дарове, личну снагу и вредноћу, личну увиђавност и личну штедљивост.

На слободном употребљавању и слободном развоју личне способности и личних дарова, личне снаге и вредноће, личне увиђавности и штедње на привредном пољу, оснива се право сопствености. Мучно да би икоји иоле дубљи философ право разумео како се то „оснива“ право сопствености на свему овоме? А у главноме каже се просто: ко је јачи, вештији и паметнији и т.д. има више, а ко је слабији, невештији, глупљи и т.д. има мање – т.ј. управо се правда оно што данас постоји у друштву. „Ко може да увати на једном месту два пута више рибе но други он има право да заузме и реку и обалу где се риба вата“, као што би рекао Прудон. Кад се људи мењају производима и услугама, вели даље г. Јовановић, сваки у цени својих производа и својих услуга прима друштвену оцену (а да ли је та оцена праведна т.ј. по правој вредности учињена?) и друштвено признање својих привредних и производних својстава. „На прилику: газда Јоца дајући у размену 7 – 800 дук. учинио је својим дужницима толику услугу те је за то добио као „друштвену оцену“ и „друштвено признање својих привредних и производних способности“ од којих оно 100.000 дук., на против они њему нису учинили управо никакву услугу јер су већином остали пука сиротиња. Али разуме се газда Јоца имао је „ума“, „воље“, „способности“,

* Отуда данашње „државне“ социјалисте стављају као своју мету „народну“ или „социјалну“ државу. Па и они који да веле треба уништити „државу“ па оставити само „друштво“ у ствари замишљају уништење данашње „политичко-полицијске“ државе а остварење државе социјалне, која да богме може имати разне облике.

„слободе“ и „одговорности“ за 395 драма, а сви они скупа нису имали ни за 5 драма!

Г. Јовановић се уопште одликује у својим списима многим китњастим фразама, а великом оскудицом лођике и разумевања предмета. Кад би хтели да побијамо сву збрку његових правних и економских појмова, потрошили би сувише артије. Но на час демократије буди речено, да ни један од њихових бољих мислилаца не трпа овакве бесмислице да оправда право својине.* За то ми ово одбијамо на „личну одговорност“ г. Јовановића, а сада ћемо у кратко изложити како оснивају право својине не социјалисте но у опште људи од науке.**

Основа је права својине, у његовом постанку, прост факт: *завлађење*. Човеку је потреба да живи, да одржи себе и своју фелу и он завлађује свим спољним предметима, који му могу служити, а за исти циљ – преобраћа у својину и земљу и животињу па и самог човека. Ту се право човека ни најмање не разликује од права курјака или лава, који ждере човека да утоли своју глад. Прост факт – завлађивање – разуме се још никако није „право“ – бар у оном смислу у ком ту реч узимљу научењаци. Међу тим тај факт истиче из човекове „природе“: што је човек јачи и вештији, тим је у стању више да завати и завлада т.ј. да присвоји већу својину. (То је случај где вештији рибар присвоји реку и обалу.)

Ако се узме да је човек завладао земљом и да у њу улаже свој рад, да добије производ – ни ту још није оправдано оно право првог завлађивања. Узмимо на пр. 2 човека и пред њима 2 плуга земље; један је кадар да уради два плуга и да збере с њих плод, а други не може да уради више но само један – даје ли та већа снага и способност „право“ оном првом да заузме оба плуга и да овога другог остави са свим без земље (без средстава за производњу) за то што је слабији? Очеvidно ту нема правног „основа“. Дакле ни сам рад не даје безусловно право својине или тачније не правда право својине – ту још нешто не достаје. У сваком израђеном предмету има два дела: *материја и снага природна и својства предмета створена радом*. Онај први део човек није произвео, но га је претходно морао присвојити. Завлађање – својина – мора дакле претходити раду. А када она мора пре рада постојати она се онда не може ни изводити из рада. *У оваком грубом значењу ни рад дакле не може бити основ права својине*. (Шта социјалисте разуму с тим, да је рад основ права својине казаћемо доцније.) „Сви покушаји, вели Дириџо, да се својина изведе из неког природног права, остали

* Види Ц. С. Мил књигу II. главу прву и другу „о својини“ „Основи политичке економије“.⁹³

** Види Дириџа пети отсек, прву главу: „о својини и привредној способности“ „Курс народне и социјалне економије“.⁹⁴

су до сада без успеха, и овај неуспех долази неопходно из саме природе ствари. И у будуће остаће сви такви покушаји без успеха, *докле год се оће намерно да се теоријски оправда садањи облик тог уређења у својој целокупности која је историјским развитком до нас дошла.*

Ту је дакле главни чвор: оће да се нађе неки „природни“ основ за право својине, *онако како оно данас постоји* – а то је немогуће. Ма колико да се демократија, као што је г. Јовановић, заклања за „науку“, и она пати од исте болести с тога и не долази ни до каквог резултата.

Да би прост факт завлађивања постао *право*, неопходан је један услов, *који постаје тек у друштву* – неопходан је услов *да сви чланови једног друштва имају једнаку могућност да прибаве својину.* „Једнака могућност“ захтева опет ово двоје као неопходне услове: 1) *да сваки човек има једнаку могућност да развије своје способности у оној мери докле само допушта његова природа; и 2) да сваки члан има једнаку могућност да присвоји толики део природних предмета колико одговара његовој снази – или боље сразмерно његовој природи.* Друштво у коме нису испуњени ови услови није основано на праву или, ако је по вољи – основано је на сили. Да прегледамо како пониче право својине и само друштво. При првом завлађењу разуме се завата који шта може, ослањајући се на своју личну снагу, или на снагу своје породице или племена. При одређивању граница права својине, као и свију других права, сила игра главну улогу. Друштвени договор, утврђен или обичајем или законом, или и једним и другим уређује *фактична права.*⁹⁵ Ако ова права трају дуже постају историјска права, права застарелости и т.д. Разуме се облик својине и друштвени одношаји мењају се, а мењају се упоредо и правни појмови друштва. Друштвени преображај све више иде к томе, да друштво постане правно друштво. Тај преображај врши се увек под утицајем две силе: једна је сила фактична измена стварних одношаја – дакле и одношаја својине, – која измена долази из саме потребе за одржањем и живљењем; друга је сила умни развитак – развитак правних појмова. Под утицајем те две силе креће се човечанство напред; уништава оне прве одношаје, који су постали на основу грубе силе и дотерује их према својим развијеним правним појмовима. У колико друштво већма изједначаје свакоме своје члану могућност да прибавља својину, у толико се то друштво већма приближује правном друштву.

Но да се вратимо на главну ствар. Својина значи дакле просто присвајање – завлађивање и састоји се увек из два чиниоца: један је од природе и човек који га себи присваја одузима га од свију осталих људи (у томе смислу вели Дириго, и без Прудона са његовом збрканом дијалектиком, још мислиоци 18 века називали су својину „крађом“); други је чинилац постао човековим радом и нераздвојно је скопчан с оним првим. Сваки човек за свој опстанак мора имати својину т.ј. мора имати нешто чиме он намирује своје личне потребе. То је његова полазна тачка у присвајању својине. Да би се својина оправдала нужно је да сваки има једнаке услове да прибави својину –

ми смо то већ казали – а та могућност постаје тек у друштву. Право својине, као и сва друга права, истиче тек из узајамних одношаја једнаких за све. Иначе ако појединац има „право“ да сам нешто присвоји и преради за своју корист, не бринући се за друге, оснивајући своје право на својој природи, други јачи телесно, има толико исто права, да му отме све што је присвојио и произвео, ослањајући се опет на своју „природу“, јер природа је може бити њему дала лењост и физичку силу, па он мора да се користи свим средствима у борби за опстанак.

Мислимо да смо јасно изложили шта је основ права својине. По овоме можемо лако ценити у колико је један или други облик својине основан на праву. Да узмемо приватну, неограничену, својину, коју демократа г. Јовановић сматра као природну и вечну друштвену једноу. Питање је просто: даје ли приватна, неограничена својина једнаку могућност свима члановима друштва, да прибаве својину? А то је питање управо ово: даје ли приватна својина материјалну могућност сваком члану да развије све своје способности? То питање треба да реши економија. Заиста у првобитној култури, где је број становника врло мали на извесном простору земље, и кад се становништво занима поглавито сточарством и земљорадњом – приватна својина одговара том услову. Сваки човек има могућности да заузме земље, што му је потребна за стоку или за усеве, толико колико му треба. Али што се више развија човечанска култура та могућност све се више ограничава. Ми смо показали у прошлом чланку („Демократија и социјална демократија“)⁹⁶ да се развитком цивилизација уништава приватна својина непрестано и да огромна маса људи долази у такву зависност, да ради за другога. Ту већ појединци присвајају не само природне предмете, које нису произвели, но присвајају и рад других људи. Ту се право својине преноси не само на мртве ствари но и на живе људе. Првобитни правни основ својине потире се са свим.

Ето на чему социјалисте оснивају право заједничке својине. Приватна својина не даје свима једнаке услове за прибављање својине у цивилизованом друштву, не даје свима једнаку могућност за слободан свестрани развитак, но огромну већину доводи у зависан, ропски положај, да ради за другога. У друштву нецивилизованом она опет не даје могућности да се производња подигне на виши ступањ и оставља човека у зависности од природе. (Ово је последње главни основ за што социјална демократија у земљама нецивилизованим тежи да организује заједничку својину). Кад сва оруђа и средства за производњу постану заједничка својина и кад сваки има право да с њима користи, по условима које друштво одређује једнаким законом за све – онда је сваком осигурана својина. Кад сваки од рођења има средстава да се васпита и изучи друштвеним трошком, онда сваки има развијену снагу (т.ј. све способности) па се може користити својином. Кад су та два услова испуњена онда сваки који ради (јер то је општи услов за све) има право да присвоји производ свога рада. Ето шта значи код социјалиста да је рад основ права својине т.ј.: 1) Само рад даје право на својину, а не

власништво над „капиталом“, не интерес, рента и т.д. 2) Сваки који ради има право на својину и то сразмерно свом раду. Социјалисте дакле изричући ово начело већ замишљају друго друштво и у њему друго право. Иначе у данашњем друштву онај правни основ у истини опет би изашао на оно што постоји т.ј. који је јачи, паметнији, вештији и т.д. он може више и да заради и да уштеди и разуме се он ће пре или после доћи у положај „капиталисте“ који не живи од свога но од туђег рада.

У питању измеђ приватне и заједничке својине ово је дакле главно: који од та два облика својине даје човеку више услова за човечанско живљење – ту разумемо не само материјално благостање („масне попасе“ г. Вашеро) но: слободу, умни и морални развитак, у опште све што човека чини човеком?* Ако приватна својина даје ту могућност – онда је бесмислица укидати је, нити би и један социјалиста био тако глуп, да само зарад неких „принципа“ ратује против једне установе, која даје човечанству све услове за развитак. Ако може остати у друштву тако стање да сваки има своју кућу, своју земљу, своју стоку, своје алате и ако је тако стање угодно за развитак сваке личности – никаква сила на свету не може порушити то стање. Оно је праведно, природно и вечно – и остаће док тако.

Развитак правних појмова и правних установа стоји непрекидно у тесној свези са развитком економских појмова и установа. Ко не разуме ове последње увек ће се саплитати у правној теорији. Г. Јовановић не види никакву разлику између правних основа приватне својине и правног основа *колективне* – заједничке – својине као што је разуме сувремена социјална демократија, па пита: ако појединац нема права на својину, откуд то право једној дружини, општини или држави? Право друштва истиче из права појединца, јер друштво је скуп појединих личности, а ако ове имају права равна нули, онда је њихова сума – право друштвено – равно нули. Разуме се да је тако. И социјалисте право друштвене или заједничке својине изводе из права личности на својину. Свака личност има право на својину, а да би то било *фактично* право, а не само право по имену мора друштво осигуравати сваком свом члану могућност, да прибави својину. Дакле: мора да установи заједничку својину.

Него овде има још нешто што г. Јовановић (и већина из „демократије“) не разуме. Он не разуме основну разлику између приватне и заједничке својине, о чему је управо спор у науци између социјалиста

* У овакој форми ставља Ц. С. Мил питање о приватној и заједничкој својини: нека се испита која је боља. Он – ватрени заштитник приватне својине – признаје, да је начело заједничке својине далеко боље, но што је *данашња* приватна својина. Али он вели да приватна својина може бити боља од заједничке, ако се – *ограничи непокретна својина и наслеђство* и ако се ограничи број рађања у друштву. Дакле највећи демократски научењак 19 века само помоћу највећег апсолутизма ограничавања рађања држи, да приватна и то *ограничена* својина може бити боља од заједничке својине.

и не-социјалиста. Ако једна радничка дружина, или општина, или сама држава, влада неким имањем – својином – то још није „заједничка“ својина. То је у начелу *приватна* својина и она се ни по своме основу, ни по последицама не разликује од приватне својине. Ако једна дружина има *неограничено* право својине над извесним простором земље, или у опште над неким *капиталом* – она тиме искључује све остале чланове од уживања извесне количине природних предмета, као год и приватан поседник или капиталиста. То исто важи и за општину и државу ако се оне користе својином неограничено, за своје цели, као што то бива у данашњем друштву. Да се приватна својина преобрати у заједничку нужно је, да је она потчињена општем закону; да сваки може бити учесник у уживању својине, ако само испуни услове који важе за све чланове друштва. На пр. руска општинска својина земље заједничка је својина, ако постоји општи друштвени закон, по коме *свака* општина мора да прими у своју задругу новог члана који са стране дође. Само у том случају општинска својина преставља напредак према приватној својини. Иначе је једна заоставштина старога доба, која још јаче брани *приватно* право но и лична својина. То исто важи и за радничку асоцијацију. Ако се радничка асоцијација користи друштвеним (државним) капиталом као неограничени власник, онда је она у ствари сопственик, и то је својина једне корпорације из средњег века. Таку својину не сматрају социјалисте као заједничку својину. Тек ако је дружина потчињена у своме праву општем закону, као пређе општина, онда је њена својина – заједничка, друштвена својина. Главно је дакле чиме се разликује заједничка својина од приватне то јавно или друштвено право, којим се сваком члану јамчи да може бити члан извесне дружине или општине и користи се разним правом, вршећи разне дужности; као и сви други чланови те дружине или општине. Тек кад се изврши овај преображај у правним установама, онда је приватна својина преобраћена у заједничку – пре не.

Разуме се овај процес не може се извршити без извесног економског преображаја. Врло је могуће; да ће у друштву најпре заменити личну приватну својину приватна својина радничких задруга и општина (чим се уведе велико газдинство у производњи), па ће се тек из ове прелазне форме развијати заједничка својина. Но ми овде оћемо да смо на чисто са правним појмовима. Велико газдинство – то је појам економски. Оно може постојати као својина једног капиталисте или кумпаније капиталиста; може постојати као својина радничке асоцијације, а може постојати и као својина целог друштва (ма да је оно у рукама појединих задруга) у оном смислу који смо мало час навели. Само у овом последњем случају приватно право замењено је са свим друштвеним правом.

Ми смо се до сада старали да утврдимо јасан појам о праву приватне својине и праву заједничке својине, с тога смо се поглавито кретали у области права. Но да би јасно разумели сам облик друштва, које је основано на заједничкој својини треба да сиђемо из области

права на земљиште економско, да проучимо строј социјалистичког друштва. То ћемо учинити у следећем одсеку.

III.

Социјалне системе.

Социјална система значи унутарње уређење или склоп друштва. Свако људско друштво развија се непрестано под утицајем разних узрока. Склоп друштва дакле није нешто стално и непроменљиво, но се непрестано развија и мења. Социјалисте, доктринери у томе су поглавито грешили, што су мислили да се може измислити неки склоп за друштво, који се не би никако мењао, но би вечито трајао. Према томе су они склапали своје планове за друштвени преображај. У ту исту погрешку падају и „демократе“ и у опште све старе партије. Сви они замишљају по неки облик друштва као нешто стално и непроменљиво. Социјална демократија не мисли тако. Она узима да се друштво непрекидно развија и организује на бољој основи. У колико људи јасније схваћају своју природу, своје потребе и друштвене законе, у толико су они способнији, да се паметније организују. Умна снага дејствује на развитак људске организације, као свака природна снага. Наука о друштву има задатак, да развије умну снагу човеку, да му покаже пут и сретства, која га воде к цели у великом раду – друштвеној организацији. У колико се човек више уздиже над стадом животињским, у толико мање његова друштвена уређења зависе од грабљивих животињских нагона или од глупости и неких случајних прилика. Човечанско друштво почиње да се уређује свесно, на основу сазнатих истина, имајући одређену цель пред очима. У будуће не може се ни замислити друкчији развитак.

Према томе „социјалне системе“ што ћемо их изложити нису никако скројени калупи за неко укочено друштво, но су општа начела за друштвену организацију у појединостима, и општи нацрт друштвеног склопа, који се оснива на тим начелима. Разуме се, свако начело трпи у примени различите измене, у след разних утицаја и сукоба са стране. Према томе једно начело остварује се поступно; пролази разне прелазне форме, док достигне праву форму у којој се оно потпуно остварује. Ми ћемо овде управо да изнесемо разне поступне економске облике, у којима се остварује начело заједничке својине, те да видимо то начело у његовој примени. Г. Јовановић вели да социјалисте имају „безбројне“ системе и планове као идеал за ново друштво. Ми смо већ казали, да система друштвена није ништа стално, но се непрестано мења, и у томе смислу мора бити „безбројно“ система, као што данас на пр. има „безбројно“ друштвених система и планова. Но ми ћемо показати, да су савремене социјалне системе у основи сасвим једнаке,

и да се разликују само у појединостима, а то долази отуда, што су се морале и у пропаганди и теоријском извођењу да обзиру на разне „околности“ и времене и месне „прилике“. Узгред још напомињемо да ми остављамо на страну све социјалистичке и комунистичке школе, које су поникле до 1848 год. Оне за нас немају никаквог значаја, јер немају за собом никакве друштвене партије. Оне долазе у историју социјално-економске књижевности. Нас се овде тичу социјалне системе данашње социјалне демократије – једне снажне партије у друштву; која се од 1848 год. показује као активни радник на друштвеном преображају.

Диринго побијајући у својој „Нар. и соц. економији“⁹⁷ ону господу која трабуњају о „безбројним“ системама савремених социјалиста, вели да у ствари међу њима *нема никакве начелне разлике*. Система Ласала само је ограничена и у неколку осакаћена система Луј-Блана, а колективизам интернационале управо је раширена и развијена система Луј-Блана. Система Ласалова у главном је ово: *радничка држава оснива се општим гласањем свију чланова државе*. (О форми владе он *несме* ништа да говори.) Држава прима на себе да државним кредитом помаже образовање радничких произвођачких асоцијација. Кредит се даје на истом основу и на исти начин, као што држава даје кредит данас појединим жељезничким дружинама т.ј. или даје гаранцију за извесни проценат па друштво само тражи капитал од приватних капиталиста или даје новчану помоћ. У оба случаја држава има право контроле над друштвеном радњом и право ликвидације, ако послови друштвени иду рђаво. Дружина враћа држави позајмљени капитал са интересом. Ова система има врло много и теоријских и практичних мана. То је увиђао и сам Ласал и он је јавно говорио на радничким скуповима, *да не може да искаже своју мисао потпуно*. У јавној пропаганди и агитацији, где је он излагао своју теорију, он се морао држати у границама постојећих закона. Право асоцијације било је ујемчено законом, а тако исто државна помоћ корисним предузећима. На оба ова права, која су била призната државом, он је оснивао своју произвођачку радничку асоцијацију, и на тај начин она је изгледала као нешто *обично*, и сугласно са постојећим правним појмовима и законима. У ствари он је већ замишљао потпуно уништење капиталистичке производње и организацију рада државним путем, али му је била *претходно* нужна *радничка* држава. За ту цель он је државну помоћ за произвођачке асоцијације стављао само као захтев држави буржуазној и феудалној – дакле поглавито као сретство за агитацију. Иначе произвођачке асоцијације, као што их је он изнео, још су на темељу приватне својине, али допуштају врло лако даљи преображај и развитак. Радничка држава кад би се једном остварила, може врло лако приватно право својине произвођачке задруге преобратити у јавно право (које смо изложили у прошлој глави), и то тим лакше, што су произвођачке дружине основане државним капиталом или јемством.

Система Луј-Блана изложена је на ширем темељу.*⁹⁸ Ту одма држава излази као организатор целокупне производње. Његове произвођачке асоцијације оснивају се државним капиталом и све су између себе солидарне т.ј. не воде између себе никакву утакмицу. За опште и државне потребе оне одвајају један део своје зараде, за одржање и умножавање своје главнине такође, а остатак деле сами произвођачи. Ми не ћемо да улазимо даље у појединости ове системе, него ћемо одма да пређемо на најразвијенију савремену систему – *Колективизам*.

Колективизам као система није дело једног човека, но је поникао из саме друштвене потребе, као мисао једне целе партије у друштву – партије, која је поникла природним развитком индустријалног друштва. У тој партији има разуме се и научењака, који су теоријским својим радом у многоме развили колективизам (особито Карло Маркс), али у главноме колективизам је дело целе партије социјално-демократске, која је организована у „Интернационали“. У време када је поникао колективизам, инглеско законодавство већ је у велико почело да се меша у економске одношаје грађана. Почело је да одређује време рада и у фабрикама и у раштрканим мануфактурним радионицама; да ограничава рад деце у времену рада и по годинама пораста; да одређује време учења за децу која раде у фабрикама; да подвргава фабрике државном надзору, што се тиче свију услова за здравље радничко и т.д.

Ту се већ уводи у великом размеру: регулисање својине и рада друштвеном снагом – државним законом. А од тога „регулисања“ до организовања рада и својине друштвеним законом, само је један корак. Тако у то време већ је постојала у Инглеској „Лига“ за откуп земље од аристократије парламентарним актом. Лига, којој је био на челу Мил, *заштитник приватне својине*, у главноме хтела је да сву земљу преобрати у државну својину, па да је после даје радничким задруга под аренду. У опште друштво индустријално у Инглеској већ је достигло онај ступањ развитка, на ком је приватна својина немогућа. Човекова мисао у опште мора да се ослања на примећена факта. Дотле мислиоци, који су правили планове за друштвену реформу нису налазили ослонаца у савременом друштву за друштвени преображај, сад су тај ослонац увиђали и прости радници.** Тај је ослонац развијена техника, развијена машинска производња, које у самој ствари чине те је приватна

* Читаоцима који знају стране језике, а желе да проуче опширније ову систему, препоручујемо његово дело „Organisation du travail“ у другом издању, ако се не варамо од 1847 год. Ту Луј-Блан излаже и организацију земљоделског рада, а Дириинго, не знамо по чему, не налази код њега ту организацију.

** Види критику Екаријуса на полит. економију Мила. (Eines Arbeiters Wiederlegung der National – Oekonomischen Lehren John Stuart Mill's.)⁹⁹ Изшла је на инглеском и немачком језику. Екаријус је радник – шнајдер, и био је неко време секретар главног савета интернационале.

својина немогућа. То је карактерни знак колективизма што је он узео савремену машинску производњу, као основу за друштвени преображај.

По тој системи основна је произвођачка јединица у друштву – радничка задруга, којој припада капитал т.ј. сва оруђа и средства за производњу. То важи и за земљорадњу, као и за индустрију. Али колективна својина задруге није приватна својина дружине, но је *јавна друштвена* својина, као што смо то раније објаснили. Или да објаснимо простије. Сва средства за производњу припадају држави, али држава не влада њима по својој вољи; не може их на пр. продати коме у личну својину, или на његово лично уживање; него на основу државног закона предаје свакој задрузи изванредан део и свака задруга влада извесним капиталом. Радничке дружине су групуране по струкама, али оне опет нису просте произвођачке асоцијације. Оне као год и општине, дужне су по општем закону да примају нове чланове у свој круг; оне имају да се брину о школи и просвети, да врше извесне јавне послове – једном речи ту се сливају све данашње „државне“ и „друштвене“ радње. Према томе колективна задруга управо је једна *социјална јединица* – основни елемент из кога се склапа цело друштво. Дириинго их управо назива: *социјалне општине*.

У самој ствари *општина* и *федерација општина*, што је заступају поглавито Словени (Руси и Срби) у социјалној демократији, не разликује се од ове колективне системе. Разне прилике у којима се излажу социјалне теорије чине, те писац мора и преко своје воље да остане нејасан и непотпун у свом излагању. С једне стране мора да се обзире на „постојећи поредак“ и његове чуваре, а с друге стране мора да има у виду појмове и језик масе те да буде бар од чести разумљив. То даје често оружје противницима да троше своје „општроумије“ извртањем и превртањем оних начела, која се управо излажу. Тако је и г. Јовановић примио на веру од неких западних надрикритичара, да је федерација независних општина, што је траже социјалисте, била остварена (?) у средњем веку и да така система не даје јемства ни за унутарњу слободу ни за независност од страног непријатеља. Заиста ако би ко хтео да на пр. *данашњу* Србију разбије на две хиљаде и неколико стотина *данашњих* општина, које су већином мале, сиромашне, раштркане на великом простору, са врло рђавим средствима за саобраћај, па би још хтео да свака од ових општина врши државну функцију – тај би (социјалиста или не-социјалиста) био права будала. Ни један социјалиста не замисли таку општину. Општина је код Словена једно име, које је врло често значило то исто што и – *република*. На пр. Општина Дубровачка, Пољичка, Новгородска, Пеховска и др. Она је дакле означавала једно политичко тело (а не само последњу административну установу као у данашњој Србији), које може да постоји као засебна целина. Словенске социјалисте позајмљују од словенске општине управо само њено име. Пре свега општина је код социјалиста једна *економска* задруга – тим се она одликује са свим од општине средњих векова и свију досадањих општина; али као економска задруга она се разликује и од произвођачке

задруге, чланови њени, као што смо пређе напоменули примају се у општину по општем друштвеном закону и сваки члан добијајући сва општинска права, добија право да се користи општинским капиталом (земљом, оруђем и т.д.) као и сви други чланови. (У владавини капитала и у опште у заједнини општине могу бити разни степени: може општина сама владати земљом заједнички, па делити земљу и давати сваком на употребу за извесно време (као у руској општини); даље општина може бити организована као произвођачка задруга, а може ићи још и даље). На послетку општина врши своје јавне послове као једна политичка целина, или као саставни део веће политичке целине. Општина је дакле у исто време и *економско* и *политично тело* т.ј. као год и колективна радничка задруга. Даље, социјална општина није ограничена ни по броју душа, ни по простору. Она треба да је толико велика, да се може сама развијати т.ј. да врши све своје функције. Величина њена дакле зависи од земљишта, густине становништва, срестава за саобраћај и тако даље. (Као год што се сада говори да политична јединица: „велика општина“ буде читав *срез*, који броји просечно на 5000 пор. глава.) Та величина може се мењати према потреби. Ако је општина велика, може се делити; ако је мала може се увеличавати спајањем са другим општинама, а и на други начин, као што ћемо мало час напоменути. Савез ових социјалних општина, то је федерација општина, што је замишљају социјалисте.

Разуме се, овака федерација не личи ни мало на федерацију средњевековних општина, ни по строју, ни по оној мисли која креће и управља развитак сваке општине појединце и целога савеза. Главна разлика између „федерације и општина“ и „државе радничке“, која преставља управо савез радничких колективних општина, није никако у начелу. *Разлика је управо само у култури*. Радничке задруге организоване по разним струкама (разним гранама производње), управо су удешене за веома развијено *индустријално* друштво. На пр. у Инглеској читаве области заузеле су једном граном производње: негде је фабрикација гвожђа, негде памука, негде вуне, негде су радионице угља, негде земљорадња у великом газдинству и т.д. Ту је друштвени развитак већ прешао преко општине. Општина готово и не постоји у ономе смислу, као што постоји код народа земљоделских, где још постоји у велико приватна својина земље и општинска својина. У индустријалном друштву развијено велико газдинство даје већ готову основу за организацију; држава је ту природан покретач и организатор производње, и радничке задруге по струкама рада, које су већ од чести организоване у фабрикама, природне социјалне јединице. Тако стање за данас постоји само у Инглеској, од чести у Белгији, у једном делу Француске. У маси на целом континенту западне Европе: у Француској, Немачкој, Италији, Шпанији и др. постоји мешовито стање: има индустријални центрова, где је прикупљено на стотине хиљада радника, а има области, које се по култури ни мало не разликују од нашег друштвенога строја у Србији. Ту дакле природно мора бити мешовита

организација – и земљорадничке социјалне општине и радничке задруге по струкама. Шта ће бити социјална јединица у друштву, то дакле зависи једино од развитка културе. Ту нема утврђенога калупа. Срез, округ или држава уређују на својим скупштинама друштвене основе. Они раде непрекидно као један жив организам: мењају, дотерују, исправљају – у опште удешавају све према својим потребама, а по својој увиђавности. Главно је ту социјалистично начело: да се општим договором и законом уређује рад и својина и сви економски одношаји, као и други *јавни послови*, којима се данас бави држава и њени органи.

Проматрајући економски развитак друштва ми можемо сада предвидети у ком се правцу морају развијати и социјалне општине и радничке задруге. Земљоделска општина (под овим именом ми увек разумемо социјалну општину) уводиће све више и више машинску, фабричну производњу, развијаће све већма и већма своју радну снагу; поједине индустријалне производње спајају се са земљорадњом: уводи се разноврсност занимања, јер је то нужно и за развитак и продуктивност земљорадње и сваке производње. Радничке задруге, које се баве једном производњом, обратно морају тежити да своју производњу споје са производњом сировина т.ј. са производњом земљоделском, јер је то нужно за здравље радника и физички развитак расе, који је страшно осакћаен машинском производњом; а то је корисно и за саму производњу, јер се умањују непотребни трошкови за пренос. У свом развитку обе ове културе теже да се зближе и изједначе.

Још Керије¹⁰⁰ пре тридесет и више година ударио је на тај развитак цивилизације, у коме поједине државе производе само сировине, а друге само фабрикате, и он је указао потребу, да се свако друштво постара да у својој средини развија разноврсно занимање, да зближује производњу сировина и њихову прерађевину и у опште да се свако друштво стара да по могућству само производи све своје потребе. У ствари то показује надмоћност образовања и техничког развитка у једном друштву над другим. Што се више народи изједначају у образованости тим више мора падати она разлика у произвођењу.

Што важи за различите државе то исто важи и за поједине области у једној држави. И међу њима постоји така иста а често још и већа разлика у производњи, но између појединих држава.

У опште ми још сад можемо ставити као закон социјалнога развитка ово: свака социјална јединица (по нашој поставци: *општина*) тежи да развије своје моћи; да сама производи све своје намирнице, а да разменом добија само оно што није устању да производи. 1) Размена и пренос производа своди се све више на оне предмете, који најмање коштају при преносу, а то је: знање, наука, вештине и – сам човек. 2) Применом науке човек по могућству мења и саму природу и даје јој стална својства, која су му потребна за живљење.

Општина се дакле мора ширити и развијати у том правцу, да по могућству завати све гране производње, које су јој нужне за живљење и тада тек може постати самосталан организам. Разуме се тим не ћемо

да кажемо да човечанство тежи да се разбије на неке самосталне атоме, који један од другог не зависе. На против ми држимо да ће саобраћај и свеза између појединих група бити све живља, само држимо да ће се производња неопходних намирница ослободити ненужног преноса и посредништва, а саобраћај ће се односити на виши културни живот друштва. Но ми смо отишли далеко. Нужно је да изближе промотримо строј колективне општине.

Главна је устројство рада и плата за рад у општини. (Узгред примећујемо да ћемо називати општином и колективне радничке задруге, јер се оне у ствари не разликују од наше социјалне општине.) Ми смо казали још у почетку да колективизам оснива друштвени преобраћај поглавито на машинској производњи. У машинској производњи само техничко устројство даје основ за организацију рада. Ту је већ одређено свако место; радник мора радити онако како је удешено, јер не може дружије, одрђена је управо и снага која је нужна за извесан посао (према томе данашњи фабричар одређује за који посао може употребити дечији рад, где женски, а где опет одраслу мушку снагу и т.д.); а тако исто утврђено је и време рада за које мора сваки радити, јер је сваки радник нужен, као саставни део машине. Ту дакле отпада она главна замерка, која се стављала свима социјалним системима, а то је: да се не може одредити количина једнога рада; да се не може одредити радничка вредноћа. Очевидно, што се више и потпуније буде примењивала машинска производња у свима гранама производње све је лакше оценити количину свачијега рада.

Па још нешто. Пре је постојало нерешљиво питање како да се оцене разни радови, који се по каквоћи разликују? Машинска производња решава, или управо уклања то питање. Машинска производња дели све сложене радове на најпростије механичке операције. Вештина радничка ту игра врло малу улогу, јер машина удешава рад, који је ту дакле просто трошење снаге и вредност рада одређује се једино према количини потрошене снаге. То се такође примећује у данашњој индустријској производњи. Машина изједначаје најамницу, и што има разлике, то је заостала историски (почем се неки радови сматрају као „виши“ – без икаква основа по сведоцима Маркса); или је производ „страјкова“ т.ј. отпора радничких дружина – то су дакле изнуђене разлике. У опште може се ставити као закон: што се више и савршеније примењује машина у производњи, све мању вредност има каквоћа рада, и рад се све тачније може измерити једино по количини.

Питање је дакле: колико вреди у опште механичан човеков рад?

Луји-Блан у своме пројекту за реорганизацију рада, дели сав приход једне радничке задруге на три равна дела: једна трећина припада држави као накнада за њен капитал и у опште за све потребе; друга трећина припада целој задрузи за њене опште потребе: као школа, библиотека, болница, црква, неговање старих и немоћних и др., а трећу трећину дели између радника, који су управо тај производ произвели. При оваквој подели Луји-Блан је имао поглавито у виду то,

да су све задруге између себе солидарне т.ј. да све треба једна другу да помажу; према томе свака треба да да извесну суму држави за опште потребе; такође имао је у виду да су сви чланови једне задруге између себе солидарни, да су њихови општи интереси подједнако важни за све, према томе одредио је да сваки члан даје подједнако за опште потребе задруге један део своје зараде, и да сваки прима равну награду. Овака подела на три тала оснива се поглавито на моралној обвези свакога члана спрема своје задруге и спрема целог друштва. Но морално начело стоји увек у сагласности са појмовима правним и економским, и ми ћемо одма показати да је основна мисао Луја-Блана у главном тачна, ма да је подела на трећине груба, од ока.

У производњи учествује природа и човеков рад. Ово је једини чинилац са стране човека и по томо производ припада раду. Капитал или средство за производњу, заиста помаже човеку у производњи и рад је човеков у толико развијенији у колико су му оруђа за рад савршенија. Али „капитал“ не придаје никакву нову вредност предмету. Он се у предмету увек просто *репродуцира* т.ј. вредност једнога материјала и оруђа, који су потрошени у неком производу сумирају се са вредношћу рада, који је на њих потрошен непосредно; и почем и вредност материјала и оруђа није ништа друго но сума вредности радова који су на њихову производњу потрошени, то је вредност свакога производа у опште равна вредности свију радова, који су у њега уложени или утрошени. Тако данашња економска наука одређује вредност предмета. Према учешћу рада управља се и деоба. Али има још нешто. Друштвеним комбинованим (удешеним) радом увећава се производна снага свакога радника појединце, т.ј. сваки радник у једној радионици где је рад организован, производи више но што би производио усамљен, неорганизован са својим средствима. Већа производња рада у фабрици, и др. то је управо производност удруженог рада. Савршенство удружености зависи од савршенства технике, а ова опет не зависи само од рада тих радника што су у радионици но од укупног рада целога друштва – од науке, проналазака, усавршавања пређашњих нараштаја. Друштвена удруженост и њен укупан рад увећава дакле производност сваке радничке задруге и свакога појединце. (У капиталистичком друштву капиталиста, владајући мртвим стварима, влада и живим људима, па и над удруженом снагом радионице и целога друштва и све њих експлоатира; па набијајући на тај начин своје цепове уображава да је то његов „капитал производан“ – не сећајући се да кад би то била и истина он није произвео друштву *радну вредност* за тај капитал, но је по законима „поделе богатства“ постао његов власник.)

Дакле под производношћу рада треба разумети троје: лични рад свакога појединце; укупни рад дружине и рад целога друштва. Тиме се оправдава она трочлана подела Луји-Бланова. Ми немамо тачну меру, да одредимо сразмеру по којој треба да се дели производ на ова три дела, али можемо поставити нека општа начела. Потрошена човекова снага треба да се надокнади. За ту целу треба да се потроши извесна

количина предмета, као што су: рана, одело, огрев, обиталиште и т.д. *Вредност производа, који може да накнади потрошену човекову снагу* – за дан, месец, годину и т.д. што се већ узме као јединица мере – *то је вредност његове радне снаге*. Али човек трошећи сваког дана извесан део своје радне снаге може да произведе више но што је нужно за накнаду (репродукцију) те исте радне снаге. Он је у стању да створи више, те да боље живи, да олакшава свој рад, да прибавља озбиљске угодности и т.д.

Имајући све то у виду, а исто тако имајући у виду, да у социјалном друштву капитал („олакшање рада“) прелази по договору у општу својину, да се подмладак васпита и изучава општим трошком и у опште да појединац има многе друге угодности на општи трошак – ми можемо ставити као правило за личну награду сваком раднику у друштву ово: *вредност којом може да накнади своју радну снагу и још одозго вредности, које на извесном ступњу културе набавља сам лично*. Разуме се сума ове вредности у сваком друштву одређује се експериментално – по искуству, и утврђује се социјалним договором.

Што се тиче она друга два дела они се такође утврђују искуством, само кад је онај први одређен, а ради се по истом начелу. Колико има да надокнади задруга или социјална општина од утрошених вредности? Колико јој треба да се изједначи на раван ступањ културе са свима другим општинама? и колико на њу припада од општих друштвених трошкова? Ако и преко свега тога што год претиче то иде на увећавање своје и друштвене произвођачке снаге, или на увеличање угодности и т.д.

Ми смо већ напред казали да је награда за сваки рад једнака. Ту разумемо награду за сваки радни час, или радни дан – што се узме за мерило рада. Али награда се даје у *вредности* а не у израђеном производу. *Награде су дакле равне у количини али нису у каквоћи*. Сваки може да живи како оће, по свом личном укусу.

Ми смо говорили до сад о награди радника, који учествују у произвођењу материјалних добара. Али има и таквих радника који не производе материјална добра, али су неопходни за друштво, као лекари, учитељи, научњаци и др. Ти радници или су у јавној служби и онда се њин рад оцењује по општем правилу, што важи за све раднике, или се баве својим радом као слободном професијом, онда се њихов рад оцењује приватном погодбом.

Трговина и размена производа организује се као јавна служба – онако као што су данас организоване поште и телеграфи. Жељезнице, канали, лађе и у опште средства за пренос – постају државна (односно „општинска“) својина, и врло лако је појмити, да се са извесним друштвеним установама – агентурама – и крупна и ситна, и унутарња и међу-народна – трговина може организовати тако, да се произвођач мења непосредно са произвођачем и да се вредност производа увећава преносом управо у оној мери, колико заиста пренос вреди. (О овоме види опширније Диринга National und Social Oekonomie.)¹⁰¹

О организацији кредита држимо да није нужно да говоримо специјално, јер се већ из данашњег система кредита у многим државама може видети, како се организује кредит као друштвена установа.

Као што су читаоци до сада могли разумети у нашој системи постоји у велико *приватна својина*; само су одвојени они предмети који могу бити приватна својина, од оних који никако не могу бити приватна својина, и одређен је начин, како се може прибавити приватна својина – начин који свакоме даје могућност да прибави својину. Даље у нашој системи постоји и *слободна размена*, само што је вредност сваког предмета напред одређена, цена се слаже са вредношћу, што не бива у данашњем друштву. Друштво води тачну статистику рада у свим струкама, статистику својих произвођачких средстава, као и статистику производа. Проналасци и усавршавања нису тајна, но се уводе свуда у исто време чим се где пронађу, јер су задруге и општине солидарне између себе и не праве утакмицу; оне се такође узајамно осигуравају за случај штете. У нашем друштву не може бити „сувишне“ производње и „трговачке кризе“ јер се производња оснива на тачном предрачуну, а не на „утакмици“ и жеђу за обогатењем на туђ рачун. Сваки тежи да одиста заради оно што има. Према томе свака задруга прима врло радо у своју средину новог члана, јер је то нова *радничка јединица*, која само увећава произвођачку друштвену снагу, а не чини никоме утакмицу. На овај начин свака општина може да увелича број становника ако јој је то потребно. А ни једна општина нема се бојати сувишне навале и густине становника, јер свака општина има интереса да увелича своју радну снагу.

Даље види се да у колективној системи постоји размена и трговина основана на новцу. Али овде је новац само једно угодно средство за размену, а није господар над производњом. Може бити да се развитком цивилизације „благородни“ метали не ће имати такве вредности у друштву, јер не ће имати *употребе* („употребљиве вредности“); можда ће виши, развијенији човек *презирати* жуту и белу боју и сјајност злата и сребра што сад служи за украс у посућу и накиту, што их данашњи човек обожава. Новац од благородних метала изгубиће своју вредност, али ми не треба да се бринемо за та времена. Људи ће тада сигурно наћи начина и средстава како да удесе своју размену.

Ми нисмо ништа говорили о унутарњем животу једне задруге; о степенима заједнице, који се могу у њима развити и т.д. Држимо да то није нужно. Са развитком *морала* у друштву могу се развити и друге појаве. Може наступити онако стање у општини, које су желели да остваре С. Симон и Луји-Блан: *да сваки ради према својој снази и према својој потреби*. Ту би подела производа била уређена *на вишем начелу правичности, но што је право рада*. Може се цела општина организовати као једна породица – то би био *потпуни комунизам*. То је

све могуће у „будућности“, али нама није нужно овде да излазимо ван граница колективне системе.

На послетку ми нисмо ништа говорили о прелазним степенима, које друштво може прелазити, у свом преображају из приватне својине у колективизам. Ту су могуће разне варијације. Као год што је „феудална својина“, са многим својим пратиоцима постојала дуго време уз приватну својину, тако је врло могуће да ће приватана својина са својим установама постојати још више или мање, кад се почне уводити колективна својина, док са свим не исчезне у потпуно преображеном друштву. Толико се само може рећи у главном: у колико се више буде развијало знање у маси, и у колико се више буде развијала техника у толико се лакше, брже и потпуније може применити колективна система.

Социјална демократија није израдила колективну систему у појединостима, а врло је лако појмити за што. Колективизам није доктрина једног научника, који се стара да је „логички“ развије тако, да јој ни један клинчић не фали, но су то *општа начела једне активне партије, која ради да та начела оствари*. Разуме се, социјална демократија ради да задобије јавно мњење и масу народа, па да онда на општинским, окружним и народним скупштинама, путем законодавства организира друштво. Ту би се водила „специјална дебата“ о појединим начелима; ту би се удешавало „према народним потребама“, ту би се већало о начину и средствима како да се поједине установе створе или постојеће преобразе, да дођу у склад са целом системом. Тек у животу и раду видели би се недостатци системе и средства за њено исправљање. Колективизам постао би *живо друштво, а не мртва система*.

Ето шта значи код сувремених социјалиста да се њихова партија „не управља ни по чијој глави, нити по систему какве школе, него иде корак по корак за социјално-економским фактима, и оснива се теорично и практично на колективном раду“. Г. Јовановић није ни опазио прегрдну провалу, која дели *начела* једне дружине од „безбројних“ система, које су „смишљали“ и „испредали“ поједини доктринери пређашњих времена! Међу тим ту су провалу означиле социјалисте још 1848. у „Манифесту комунистичке партије“.¹⁰²

Ми са овим завршујемо излагање сувремене социјалне „системе“. Сваки непристрасан и разложан читалац може се уверити својим умом да то нису никакве „социјалистичне“ и „комунистичне“ теорије поквареног запада, но су то општа друштвена начела, *која важе за свако друштво и примењују се општим договором према народним потребама*. Такође сваки се може уверити да се та начела остварују у данашњем друштву и да сав историски развитак друштва показује, да се та начела морају остварити. И они народи, који не буду увиђавни да их остваре усљед развијене свести о својим потребама, биће *приморани* нуждом да их остваре.

IV.

Митиелизам или узајамничарска система.¹⁰³

Ми управо не би требало да говоримо о овој системи, јер она не спада у социјалистичне системе. Но ми смо се још у почетку нашега говора у неколико обвезали, да ћемо је изложити, јер је она управо *најлогичнији* развитак демократске идеје о приватној својини.

Оснивач је сувременог митиелизма Прудон, познати француски радник – књижевник. О Прудону и његовом раду постоје најразличитија мишљења: неки га сматрају као ђенијалног мислиоца и страшног критичара – други опет за простог софисту; неки у њему налазе такву збрку у мислима, да сумњају, да ли је он сам себе разумео шта је и шта оће – други на против тврде, да је он оставио за собом *најизрађенију*, најпотпунију економску систему; неки га сматрају за највећег револуционара 19-ог столећа – други веле да је он прост „буржоа у интересу пролетера“.

Ми овде не ћемо да се пуштамо у разбор ових различитих мњења о Прудону. Толико ћемо само рећи, да он заиста није првокласни ђенијални мислилац. Његова је мисао вечито у метафизичкој магли, а често се развија у таквим скоковима и противностима, да је свакоме човеку, који је навикнут на строго логично излагање мисли, досадно да прати његове закључке. При свем том он је темељитији и дубљи мислилац но обичне „економисте“ демократе и недемократе, који на њега нападају; а у ствари никад нису у стању да појме дубљину његове мисли. Он влада фразом – дијалектиком, и у томе је он заиста страпан противник. При том страшно воле оштре, револуционарне фразе, за то се он већином допада оним младим „револуционарима“, који више воле оштрију фразу но знање и лођику. Међу тим Прудон је радник и до крајности поштен борац за слободу радника. Све што говори – говори са искреним уверењем да је то истина. И код све његове збрке, нејасности и противуречија у излагању, може се јасно разбрати једна *целокупна* система, која се развија у свима његовим списима. Ми ћемо одма прећи на ствар да видимо саму систему и њене основе.

Још у првом свом спису „*Ша је то својина?*“ у коме је изустио своју зло-чувену фразу: „својина је крађа“¹⁰⁴ он у ствари није противник приватне својине, није социјалиста, но баш оће да утврди приватну својину.* Прудон налази да је својина крађа, јер је основана на *завлађењу*, на *пљачки*, на *ренти*, на *интересу* – у опште не на *раду* и на

* Неки налазе да је Прудон у свом посмртном делу *Teorie de la propriété* побио сво оно што је пређе писао – одрекао се својих начела. Но кад се с пажњом проучи и дело „*Ша је својина?*“ и „*Теорија својине*“ увериће се да у овом последњем само је јасније и опширније развијао исте мисли, које су изнешене у првом.

правој вредности рада. Међу тим он држи да је лична својина основа личној и друштвеној слободи; да је дакле она природни темељ друштвене организације. Својина је оруђе за тиранију, за експлоатисање човека човеком, тек онда кад се *не оснива на раду и не прибавља радом* но на неки други начин. Његов је задатак био, да пронађе начин: како да се удеси, да се својина може прибављати само радом? – како да се измири приватна својина и лична слобода?

Прудон је приметио прво у својини земље, да је ту први основ својине – завлађење; и ма да доцније, т.ј. после завлађења долази човеков рад, који чини земљу плодовитом, Прудон је јасно увиђао, да у сваком произведеном предмету остаје један део, који није произведен радом, но је просто присвојен. Кад је већ то опазио онда је тражио начина, како да задовољи правичност, те да сопственик земље не присваја себи тај део, који он сам није произвео, на које дакле сваки члан друштва има толико исто права колико и он. Требало је одредити колики је тај део. То је казивала економска наука. Економисте веле да је *рента*, коју прима поседник земље, *плата за природну плодовитост земље* т.ј. тај део приноса са земље не долази ни од рада ни од уложеног капитала, но од својства земљишта. Рента је дакле тај део, који не треба да припада ни поседнику ни произвођачу, но целом друштву. Но Прудон није умео да извуче из овога начела тачне закључке. Логички би било према томе закључку, да је он у опште укинуо сваку ренту т.ј. да је обавезао свакога поседника земље, радио он сам или не, да плаћа друштву (односно: општини или држави) толику суму, колика се сматра као „рента“ у том пределу, да предаје друштву онај део производа са земље, који није произведен његовим радом.* Место тога Прудон ставља друго правило: плата, што је даје арендаш поседнику сматра се као део отплате за саму вредност земље, и после неколико година пошто је арендаш исплатио арендом (т.ј. *рентом*) праву вредност земље он постаје сопственик те земље. Земља се дакле не даје под аренду но се продаје на повремену отплату – отплату у којој се рачуна сама „вредност“ земље а не „рента“ коју она вуче поседнику. Рента поседника укида се. У ствари дакле Прудон не укида ни „ренту“, ни приватну својину непокретности. Онај који ради сам земљу прима и ренту са ње. Прудон само жели да не вуче ренту онај који не ради земљу, па и за то он не употребљава револуционарно средство: експропријацију без накнаде, но да је откуп по правој „вред-

* Ми критикујемо само нелогичност Прудонових закључака, али сам његов основни појам нити је тачан, нити практично извршљив. Нетачан је с тога, што ако човек већ нема искључнога права својине на оно што није произвео, онда је логично да сви чланови друштва имају на то једнако право и да се то право ујамчи, као што чине социјалисте. Не практично је с тога, што се рента на тај начин *не може одредити* као што су мислили старије економисте и Прудон.

ности“ земље (т.ј. по текућој цени земље јер „вредност“ земље то је еспап, који *не постоји* – ма да Прудон као и све економисте, не разуме шта то значи). Кад би демократија у опште разумела Прудона видела би, да он заступа чисто демократско гледиште на својину земље. Он брани *мало газдинство и приватну својину*, као и демократија, само још јаче тежи да уништи недемократску установу, управо средње-вековну „привилегију“ – ренту. Он у томе само логичније поступа но што обично чини демократија: *он тражи тако уређење друштва, да рента никако не може да се установи, ни у форми феудалне привилегије, ни у форми „капитала“.* То би требало да чини и демократија, ако одиста сматра приватну својину као основ слободе.

Да видимо Прудоново гледиште на „капитал“ т.ј. на средства за производњу у опште.

Г. Јовановић налази да Прудон погрешно узимље да је само новац капитал. Сваки се може уверити из Прудонових економских списа, да је то измишљотина и клевета на њега од стране г. Јовановића (или његовога француског аутора). Прудон као и све економисте његова доба узимље, да је *капитал нагомилан прошли рад*. Прудон сам пита: *од куд прошлом раду привилегија над садањим радом?* За што да у размени између рада и капитала прошли рад на пр. 100 гр. вреди 100+12 а на против *садашњи* рад да вреди само 100 – 12 (т.ј. онај 112 а овај само 88 или какав већ буде проценат или добит на капитал)? Рецимо да је прошли баш *зарађен* и *уштеђен*, ама и садашњи је тако исто „зарађен“ и „уштеђен“. За што да се само прошлом раду одређује „награда за штедњу“, а садашњем раду место награде још се за „штедњу“ одређује казна? Да објаснимо ово Прудоново умовање.

Вредност производа одређује се количином рада, који се у производу налази. На пр. ако се један шешир производи радом од 12 часова, а један час рада вреди 2 гр. онда је вредност шешира 24 гр. Под радом од 12 часова ми разумемо сумиран рад, рад за добијање сировине, од које се прави шешир (н.пр. слама); рад за прављење алата којим се плете слама, као и рад за узгредне материјале који су за шешир нужни. Рецимо да сав рад за добијање материјала и оруђа, што се троше за један шешир, вреди 4 гр. т.ј. два радна часа, у том случају радник који је направио шешир радио је 10 часова и добио је за тај рад рубљу. Продајући шешир он је извадио 24 гр. т.ј. управо сав рад што је у шешир уложен. То је случај, ако је радник свој госа. Али шта ће бити ако радник није свој госа но ради за капиталисту, или је капитал узео под интерес? Вредност рада остаје иста, 1 час вреди 2 гр; шешир се продаје опет за 24 гр., али сад радник не даје за материјал и оруђа само 4 гр. но, рецимо 5 гр. (т.ј. 25%); он добија само 19 гр. Прошли рад плаћа се сад 2 1/2 гр. час – садашњи само 1 гр. и 36 пара. Од куда та разлика? Зар садашња 2 часа рада не вреде толико исто колико и пређашња 2 часа?

Али, веле демократе à la г. Јовановић, онај капиталиста учинио је раднику услугу јер му је *позајмио* и дао средства за рад, за ту услугу,

зајам он тражи накнаду.* Али пре свега та услуга вреди само 4 гр. и толико радник треба да врати, а после и радник је учинио капиталисти услугу: он му је прометнуо сламу најпре у шешир а после у цванцик и дао му је цванцик у место – сламе! Зар то није услуга? Из овога примера може читалац разумети основну Прудонову мисао. Овакав однашај између прошлог и садашњег рада постоји свуда: било да се радник најмљује код капиталисте; било да он позајмљује капитал у виду новаца; било да га најмљује, на пр. кућу, радионицу и др. Свуда за прошли рад плаћа не његова вредност, но неки сувишак, а разуме се овај сувишак који се даје прошлом раду одузимље се од садашњег рада. Прудон дакле изводи неправичност данашњег друштвеног строја из неправичности размене; с тога он одатле и почиње друштвени преображај. Он оће да организира кредит тако, да се капитал не позајмљује никако, но да се мења: равна вредност за равну вредност, дакле да нема ни интереса на новац, ни добити на капитал уложен у машине и зграде, кирије на кућне станове (у колико се кирија плаћа као интерес на уложени капитал), као ни ренте на земљу.

Прудон још није разумевао значај велике индустрије и капиталистичког газдинства; с тога је код њега појам о одношају радника – најамничара врло не развијен. Тако он на пр. не увиђа, да кад би капиталиста плаћао потпуно вредност рада. т.ј. кад би се његов капитал само мењао са данашњим радом за равну вредност – да онда не би било капиталиста и надничара. Јер шта би онда био капиталиста кад не би присвајао један део садашњег рада без накнаде? Прудона и његове присталице – „митиелите“ – социјалисте су нападали са свога гледишта на конгресима Интернационале, радничке дружине, због начина како они мисле да укину спекулацију садашњег рада, и у томе они имадоше право, као што ћемо мало час видети. Али са демократског гледишта Прудонова је теорија „unangreifbar“ – што веле Немци – она се не може напасти.¹⁰⁶ Сваки који сматра приватну својину као основу личне слободе, мора у начелу признати, да сваки треба да има толико, колико заради и уштеди. Који је вреднији, умнији, штедљивији – нека има више од другог, који је нижи у тим својствима од њега. Али у размени нека се сваки мења по правој вредности: равна количина рада за равну количину рада. Прошли рад не сме имати привилегију на рачун садашњег рада. А ко признаје ово у начелу мора тражити начина, т.ј. установа да се ово начело и оствари, а не тек да остане голо начело.

* Ову теорију вредности основану на „услугама“ унео је у економску „науку“ Бастија;¹⁰⁵ али су је све сувремене озбиљне специјалисте у тој науци избациле из науке, као страшно површно, сокачко умовање, а старије економисте нису никад ни долазили на тако апсурдну теорију. Судећи по више списа г. Јовановића за њега је Бастија велики ауторитет, и из њега он црпе своју демократску „науку“, од које се отреса сваки демократа који одиста зна економску науку.

Дакле организацијом кредита Прудон је мислио да оствари своју мисао, да ослободи садашњи рад од спекулације прошлог рада. Да видимо ту организацију. У први мах Прудон је развио мисао: да се централна државна банка у Паризу, која је припадала неколицини акционара, а радила под државном гаранцијом, преобрати у народну банку пошто се акционарима врати њихов капитал. Он је овако умовао: централна банка нема више од 100 милијуна франака, а ради као да има капитал од 400 милијуна.* Она вуче добит на капитал који у ствари нема. Она дакле у ствари не даје кредит народу, но прима кредит од њега. Чиме народ кредитира банку? Очеvidно својом укупном производњом.

Развијена народна производња чини, те банка може да испусти неколико стотина милијуна у артијама, које нису покривене металном вредношћу. Потребна циркулације и размене робе чини, те се те артије примају по номиналној вредности и банка вуче од њих интерес као и од звечећег новца. Очеvidно овака монополија, која даје неколицини добит, коју нису заслужили, није праведна, и треба је укинути. Али Прудон је пошао даље. Видећи да народна привреда даје могућност да неколико стотина милијуна вредности циркулише без металне основе, он је у опште решио да се може организовати кредит без металне основе, – кредит, који би се ослањао једино на народну производњу. На овој главној мисли темељи се Прудонова народна банка и њен „бесплатни кредит“ – „Credit gratuit“.¹⁰⁷ Он је предлагао да се образује одмах решењем законодавног тела народна банка у Паризу, с потребним филијалима у департаментима; да се изда толика вредност у папирима, колика би одговарала потребама размене у Француској; да народна банка спусти процент на ескомтовање меница и у опште на своје капитале 1% до 1 1/2% – управо на толико колико да се покрију трошкови око манипулације банчине. Оваким устројством кредита Прудон је мислио да побије у опште све проценте из капитала, кућне кирије и т.д. на исту величину, т.ј. да принуди све капитале: земље, куће, фабрике да се „мењају“ приближно по равnoj цени са садашњим радом. Он је даље предлагао да се установи лични кредит радничким задругама, и да се установи кредит на израђене производе. Ова је мисао доста слична са оном као што неке данашње банке дају кредит на производе; ту се увек даје 1/2, 3/4 – више или мање али никад потпуна вредност производа. Али Прудон је мислио да се произвођачу одма издаје потпуна вредност производа и да банка (или њен одељак – продавница) узима даље на себе бригу и ризик, да продаје израђени производ по правој вредности. Тиме је Прудон мислио да избави са

* Ове су цифре од прилике узете, јер се правих цифара више не сећамо. Но овде је главно начело које се развија, а цифре су узете ради примера.

свим малога газду – произвођача – од приватнога кредита и власти приватнога капитала.

Оваку уставову мислио је Прудон у први мах да створи путем законодавства; дакле: „општим договором“, или ако је по вољи, *силом државне власти*. Али пошто није нашао одзива код законодавства, он је покушао да оствари *један део своје мисли* приватним средствима и тако је поникао његов предлог за оснивање „банке за узајмничарски кредит“. „Credit mutuel“¹⁰⁸ у ствари је дакле само по нужди осакаћена првашња крупна намера Прудонова. Ту је Прудон предлагао да се само сви учесници банке обвезу да ће примати билете банке по номиналној вредности и – банка је готова. Тишлер који изради стб или столицу добија од банке билет с којим може купити даске код трговца с грађом или леб код пекара и т.д. разуме се да банке остаје да прода израђени производ. Иначе разуме се банка ради све банке послове, ослањајући се, не на метални новац, но на рад, на потребу размене својих чланова.

У самој овој организацији Прудоновој царује „неограничена слобода“. У том смислу демократија се мора слагати са Прудоновом идејом. Економисте нападају на Прудона због његових абсурдних појмова о кредиту и новцу. Он је замишљао да се може мењати „производ за производ“ без посредништва новца (као што се види у организацији узајмничарског кредита). Међу тим то је врло погрешно узимање. Мењати производ за производ не могуће је и с тога, што производи спрељени за употребу већином не могу да се држе, изложени су кварењу и пропадању и ни приближно не дају ону лакоћу при обмену и превозу какву даје производ у коме је оличена, да се тако изразимо општа вредност, – т.ј. новац. Производ који се употреби као средство за обмену треба да буде постојан, да није подложен брзом кварењу и трошењу, а за све то најудеснији су метали, који се најмање промењују под утицајем коме су изложени у циркулирању као средство за обмену. Сем тога тај производ мора да има извесну вредност, извесну количину утрошенога рада на његово произвођење, и при промени за друге производе, да се мењају равне вредности. Новац дакле мора да буде еспап који има своју вредност, као и други еспапи, или ако му је преставник артија онда за њом мора стојати метална основа.

Дружине или појединци, који би из Прудонове банке узимали новац по јевтин интерес морале би међу собом да воде онакву исту утакмицу и трвење какво воде и данас, јер остају сви они узроци који изазивају ту утакмицу. Сви који узимљу новац под једнаким условима не могу да производе у једнаким условима и они који би имали за се повољније прилике тукли би својим јевтинијим производима своје другове, јер цену производа увек одређује *средњи друштвени рад*, т.ј. *нека количина рада, која је на извесном ступњу развитка производње неопходна*. Ако се н. пр. фабричним машинским радом пар ципела израђује за 20 часова (рачунамо ту и рад за метеријал и остало), а радом занатлиским ручним за 30 часова, а час рада плаћа се 2 гр., ципеле се не ће продавати по 60 гр. него по 40 гр. *јер је то неопходан друштвени рад*

на том ступњу производње. Може се десити случај да ће се плаћати и по 60 гр. ако фабрични рад није још у стању да подмирује сву потребу, али то ће трајати за време, и пре или после занатлиско ће производња пропасти. То је слика како велико газдинство туче мало. Овај одношај који овде постоји између занатлиског и фабричног газдинства показује се сваки пут кад год једна фабрика у једној грани производње усаврши своју радњу. Она туче своје супарнице онако исто, као што фабричан рад туче занатлиски. Даље у системи утакмице количина производа није удешена према потреби трошача; негде се јавља сувишан број радника, негде недостатак, производња се управља према потреби богаташа, а не према потреби масе – колебање цене, кризе трговачке, развитак луксузне производње – све је то производ *неорганизације производње*. Никаква организација кредита и размене не може излечити друштвено зло – јер оно не лежи у кредиту и размени већ у организацији самога рада. На против: *размена основана на приватној својини мора произвести као последицу спекулацију садашњег рада у корист прошлог*. Без организације рада не може бити ни организације кредита, а још мање – „бесплатни кредит“. Ма како била удешена државна банка она мора банкротирати, ако даје кредит на личност, или на производ, појединим лицима или задругама, које на основу „слободне утакмице“ туку једна другу.

Организација кредита не спасава дакле демократску приватну својину од пропасти, овај последњи покушај демократије да спасе „слободу утакмице“ остаје не остварен и не остварљив.

Ми смо изложили поглавито економску страну Прудонове системе. То је управо језгра те друштвене системе. Кад би се остварила овака економска организација, онда по Прудоновом мишљењу не би било патње и несреће у друштву, па не би било ни тираније и ропства. У таквом стању друштва могуће је замислити и допустити: *ан-архију*, т.ј. безвлашће – не друштвено стање. Место државе друштво постаје једна економска задруга. Него Прудонова друштвена система има и своју особиту државну теорију. Ми је овде не излажемо јер је она довољно тачно и опширно изложена код г. Јовановића; само нам је чудно како г. Јовановић не увиђа, да је она чисто *демократска* државна теорија, а не социјалистична. (Да ли је она истинита или погрешна то је сад друга ствар.) Прудон, као и сваки демократа, сматра сваку организацију рада и својине, као тиранију друштва над личношћу. Отуда је поникла његова бесмислена полемика са Луји-Бланом и у опште са свима социјалистима и не социјалистима, који год оће да путем законодавства утичу на друштвени преображај. Даље његово одрицање државе и државне власти долази логично кад се само развије демократски појам о личној слободи. Одричући све привилегије рођења, демократија своди најпре државну власт на „суверену вољу народа“, која је постала „народним договором“. Али и ова „суверена воља“ (или друштвени договор) није могла пасти одозго с неба, и не може црпети своје право из облака. Она се оснива на личном праву човека, дакле на *сувереној*

вољи појединца да ступи у овакав или онакав договор. Али ако је тако, онда појединац може и да *не ступа* у такав договор и да се не потчињава сувереној вољи друштва; он може да ступа у слободан савез, у поједине групе са другим људима, без обзира на „суверену вољу“ друштва, а ове групе тако су исто слободне, да по вољи образују савезе и да их кваре – као и приватне уговоре. „Државно право“, „државна власт“ престају. Настаје ан-архија т.ј. *потпуна демократска слобода*. То је дакле крајњи развитак политичке и економске децентрализације, и друштво би природно морало доћи, пре или после, у неко слично стање, кад би се само могло замислити да остаје вечито приватна својина и мало газдинство.

У осталом, Прудон никад није јасно извео своју мисао о ан-архији. Он није могао ни приближно да покаже облик таквога друштва. Његова ан-архија губи се у магли као год и демократска слобода. Све што из те магле провирује изгледа доста познато: слобода куповине и продаје – слободан „кшефт“ – то ће рећи: *буржоазија, капиталисте, надничари* и т.д.

V.

Организација просвете.

Ми смо за кратко време прекинули излагање социјалистичких начела. Хтели смо узгред да покажамо једну целокупну систему, која се оснива на начелима, која су са свим супротна социјализму. Продужујући нашу главну мисао, ми долазимо одма на организацију просвете у друштву, јер то је један од главних стубова у организацији новог друштва. Сви нападаји на облик новог друштва, као да такав облик ствара тиранију, да кочи напредак цивилизације, да води грубом материјализму и т.д. потиру се са свим, само кад се замисли, да *социјалистичко друштво даје опште и специјално образовање сваком свом члану општим трошком*.

Највише начело докле се уздиже демократија односно просвете то је: *да је образовање обавезно за све грађане* и то бесплатно. Ово значи 1.) да свака породица мора дати своје дете у школу у одређено време, иначе ће држава натерати породицу казнама да то учини; и 2.) да се за посећивање школе ништа не плаћа. Ово друго управо је само укидање привилегија, по којима је могао учити само онај који има пара да плати за слушање лекција. Ту држава узима на се да издржава школу. Ово прво значи да држава или друштво не допушта родитељима искључно право да са својом децом неограничено управљају до пунолетства; да друштво сматра у деци будуће грађане, и узимље на се у неку руку да оснује *дечије право* и да га ограда законом.

Овако као што се ово начело обично схваћа и нетачно је теоријски и неизвршљиво у пракци. Држава може узимати у заштиту право

деце и обвезати родитеље да *пуштају* децу у школу, и да их у добу кад треба да уче не употребљавају за своју послугу или у опште за неку своју корист. Али држава нема права да натерује родитеље да *издржавају децу, онако, како они нису у стању да то чине*; да им забрањују да се не користе дечијом помоћи у раду, кад су деца већ кадра за рад, а овамо да су родитељи дужни да их ране, одевају и т.д. па још да их снабдевају и са школским потребама. Кад би држава имала то право, она би доследно морала имати право, да *забрани сваком сиромашном лицу да ступа у брак и да има децу*, – да уведе потпуно *Малтусов закон*.¹⁰⁹ Обавезати сиромашног човека, који није у стању да школује своју децу, да мора децу школовати – то је *најбесмисленија тиранија*. Из истих узрока тај је закон и не извршљив и то се показује у свима сиромашним земљама, где је он примењен. Свуда се огромна већина деце, на разне начине, извлачи из школе, или ако и посећује школу ради форме и „воде се у списку“ у ствари она ништа не уче и просвета се ни за лек не унапређује тим законом, него шиљу децу у школу они, који би то радили и без обавезе. На послетку да приметимо и то, како овај закон често употребљују назадњачке партије, као средство агитације, да узбуне сиромашни народ против демократије, и онде где сиротиња има учешћа у законодавству, она сама одбацује такве законе, као на пр. у циришском кантону 1869 године.

Социјална демократија не допушта такве бесмислице. Она сматра у деци будуће грађане, али тако исто поштује у њиховим родитељима људе, и не нагоне их на немогуће и нечовечне обавезе. Ми смо казали раније у једном одељку: право својине оправдава се у друштву само под ова два услова: 1.) да сваки има материјалну могућност да прибави средства за рад и 2.) да сваки члан друштва има развијене све своје способности, докле допушта његова природа. Овај други услов значи управо, да сваки члан друштва буде *свестрано образован*. Друштво је дужно дакле да образује свога будућег члана, да га учини способним да ужива сва права у друштву, и да врши све обавезе – тада тек има смисла „право“ и „дужност“ за свакога члана у друштву. Настава, образовање свију чланова у друштву не достиже се дакле у социјалном друштву, простом обвезом родитеља, да шиљу децу у школу, него се образовање подмлатка узима као друштвена, општа обавеза, у којој мора сваки да учествује, према својој могућности, па имао он деце или немао.

Ми овде не ћемо да говоримо о самој организацији школе и школске системе – у социјалистичном друштву; то би био посао педагошке науке. Ми оћемо само да обележимо главне разлике у организацији просвете у једном друштву, које се оснива на приватној својини и другом, које се оснива на заједничкој својини. Једну смо разлику већ видели: у првом друштву образовање новог колена сматра се у главном као приватна ствар сваке породице и свака породица дужна је да о свом трошку васпита своју децу; у другом је образовање новог колена друштвена дужност и сва се деца издржавају општим друштвеним трошком, докле год не буду кадра, да сама зарађују издржавање. Да видимо даље разлике.

У науци о образовању разликују се три стране човекове, које треба да се развијају; према томе и образовање се дели на: 1.) *физичко образовање* т.ј. *развитак тела, телесне снаге и способности за физички рад*; 2.) *умно образовање* т.ј. *развитак моћи мишљења и богатство са стварним знањем*; 3.) *морално образовање* т.ј. *развитак осећања друштвености у човеку, развитак појма о човечанској узајамности и навика да човек ради у истом смислу* (развитак „воље“).

У ономе првом – у физичком образовању – има две стране: развитак тела и телесне снаге у опште, чврстоћа тела спрам разних спољних утицаја, издржљивост у ма каквом телесном напрезању и т.д. то је све једна страна; друга је страна вечбање тела за извесне радове у економском смислу, – *спремање човека за произвођача материјалних потреба*.

При данашњем друштвеном строју не може се ни мислити да се може дати овако свестрано физичко образовање сваком члану друштва. Првобитно физичко образовање – *гајење деце* – то већ припада свакој породици, да га према својим средствима изврши. Ту дакле зависи са свим од имућности породице, образовања и заузимања родитеља и других услова, оће ли дете постати здрав или болешљив човек, оће ли остати читав човек или осакаћен и кржљав богаљ. Данашња школа хтела би да да и неко физичко образовање, за то сви педагози наваљују, да се уведе гимнастика, као редован предмет у школи. Но разуме се гимнастици остаје тек да развије ону клицу, коју је добила; да исправља оно, што се већином не може исправљати. Али напослетку гимнастика се само бави у опште развитком тела. Физичко образовање у том смислу, да човека спреми за произвођача материјалних предмета – данашња школа не даје никако.

Умно образовање дели данашња педагогија на *опште* и *специјално*. Ми не ћемо да оцењујемо да ли је ова подела са свим тачна и у опште не ћемо никако да се упуштамо у критику сувремених педагошких појмова. То би нас одвело ван наше цели. Ми ћемо само да обележимо шта се данас разуме под „општим“, а шта под „специјалним“ образовањем, јер су према тој подели уређене данас „народне“ и остале „више“ школе. Под општим образовањем разуме се пре свега развитак саме умне моћи, навикавање да човек мисли и то да мисли о свему правилно, а с тим уједно саопштавање неких општих знања – развитак општих појмова, које сваки човек треба да има у себи и спољњем свету (природи и друштву). Под специјалним образовањем разуме се изучавање разних грана науке, према томе какву је струку (специјалност) ко себи изабрао као будуће занимање.

У данашњем друштву држава обвезује родитеље управо да своју децу шаљу у оне школе, које дају оно прво образовање, и да их за то време издржавају. Као да је довољно имати нека „општа знања“, да би човек могао живети као поштен грађанин и користан члан друштва! Као да човек може бити у друштву само човек, а да не мора бити у исто време: земљорадник, ковач, учитељ, лекар или ма какав други производан раденик! А кад се човек не може замислити да живи као *производан*

раденик, а да се не занима у исто време с једном или неколико струка рада, онда је природно да је сваком човеку нужно и „специјално“ образовање, као год и „опште“ т.ј. да *целокупно образовање – образовање за развијена човека и за образована раденика – треба да је опште*.

Демократија се никад не уздиже до ових појма [појмова] о образовању друштва. А и кад би се уздигла дотле, *таква начела не остварљива су у друштву, које се оснива на приватној својини*. А без тога – кад се човек у маси може „учовечити“ у данашњем друштву? Кад ће се изједначити људске способности? (Ми не разумемо апсолутну једнакост – али ону једнакост, коју *природа допушта*), кад ће човекова снага и човеков рад у маси добити *равну вредност*, што и демократија сматра као услов човечанског напретка и благостања?

Нека осетљива господа из демократије хтела би, да у данашњем друштву уведу неко образовање за живот: обучавање у разним радњама и нека општа упутства за разне врсте производње. Но стручни педагози увиђали су да је то не могуће и да то могу говорити само они људи, који не знају ни шта је школа ни шта је производња. *Радњу треба учити у радионици, у озбиљном послу, где се производи с намером да се нешто заиста произведе?* Подизати неке особите радионице за децу или младиће, који већ могу озбиљно да учествују у производњи – то је с једне стране економски губитак за друштво, а с друге стране у таквим радионицама не би се никад могло научити *радити*, као у правој произвођачкој радионици. На послетку остаје још једна практична немогућност: разне врсте производње грађају се у бесконачности – како ће се толике безбројне радионице потрпати у школу или уз школу? Апсурдно.

Социјални преображај друштва и организација производње на оним начелима што смо их изложили у одељку „Социјалне системе“, даје нам основу и за организацију просвете. У данашњем развијеном друштву већ се показује клица, по којој се може распознати разгранато стабло будуће просветне системе. Ту је клицу приметио К. Маркс у енглеским фабрикама.¹¹⁰ У фабрикама по нужди раде и људи и жене и деца – од свију доба пораста, који су само способни за рад, и сваки разум се ради оне послове који су према његовој снази и способности. Ту, разуме се има и злоупотребе, али овде није нужно да о њима говоримо. Довољно је то да у данашњој развијеној производњи постоје најразноврснији послови, за које се баш траже разноврсне снаге од слабачког детета и „нежног“ женскиња, до најјачег човека, и да те снаге могу да се удесе у најпотпунијој хармонији. (Само кад фабрика не би била под командом „госе“, него би се уређивала како је најбоље за раднике, све би злоупотребе отпале, а остало би управо све оно што треба да остане. У земљорадњи то је све још лакше уредити но у фабричкој производњи.) Енглеско законодавство желећи да образује нов нараштај обвезало је власнике фабрика да у извесно време дана пуштају децу, која су за школу, да посећују школске часове. На тај начин само законодавство у ствари скопчало је производни рад с „општим“

образовањем. Но многи енглески фабриканти сами су увидели да је у њиховом интересу, да деца добијају не само опште, но и стручно – „професионално“ образовање. При непрекидним превратима у фабричкој производњи, која долази од механичких, хемијских и других проналазака и усавршавања, мења се сваки час начин производње; гомиле радника постају неупотребљиви, као неспособни за посао, а опет нове, а често и многе старе, гране производње немају довољно способних радника. То је довело многе фабриканте да сами подижу „професионалне“ школе, где би се деца њихових радника учила општим научним начелима из физике, механике и т.д., а у исто време познавању разноврсних алата и материјала у руковању с њима. На тај начин спрема се радник за разноврсне радње у производњи и за сва могућа усавршавања и измене у њима.

Све ово што се у данашњем капиталистичном друштву показује тако крњо и не потпуно, основано поглавито у корист газда, уочио је Маркс и са свим умесно означио као основ за будући преображај просвете у друштву.* Заиста кад се друштвеном снагом организује радионица, кад се у њој примени све оно што наука захтева за одржање здравља, и кад се према природи сваког човека (разног пола и пораста) одреди посао у свакој радионици – онда је врло лако спојити рад са општим и стручним образовањем. Време за учење и време за рад, као и године кад се шта може започети радити, учити – одређује наука, а не власт капиталисте. Радионице се по струкама уређују према потреби друштва, тако да се и стручно образовање даје према потреби у производњи, а не спремају се радници, који не знају да л' ће где имати посла, као што би то било у данашњој стручној школи, која би хтела да учи раду. На послетку деца и младићи почињу одмах да зарађују свој леб, чим буду за то способни, а друштво се стара да што пре буду способни.

Тако се достиже свестрано физично и свестрано умно образовање. При том треба увек имати на уму, да дете није никако овде изложено сиротињи и патњи, као што је то „суђено“ деци огромне већине у друштву које се оснива на приватној својини.

О моралном образовању данашња педагогија има најзбрканије појмове. Незнајући шта је то управо морал, она, разуме се, не зна ни да каже како се може образовати човек, да буде моралан. Пре свега она спаја морал са религијом и према томе препоручује, да се образовање морално даје од чести школи до чести цркви. Али сувремена наука одваја сасвим морал и религију као два сасвим различна појма. Наравно, човек верујући у овако или у онако више биће верујући у други свет, плашећи се казни и очекивајући награду на овом или оном свету, и т.д.

* На бриселском конгресу „Међународне радничке дружине“ било је, ако се не варамо два рапорта о целокупном – општем и стручном образовању, које би било скопчано са телесним радом, а оба ова рапорта поднеле су радничке дружине.¹¹¹

може се уздржавати да нешто не чини, или одушевљавати да нешто ради. Али очевидно, ту се иште двоје: прво, да човек несумњиво верује да постоји оно у шта верује; друго, да је та вера јака толико, да надвлађује све друге побуде, које на њ' утичу. Тек кад су оба услова испуњена, вера може бити покретач у моралној радњи. Али, очевидно, кад се ум човечији развије науком, онда не верује и не може да верује у оно, што је управо основа свима религијама. Такав човек дакле не би никад могао бити моралан, ако је религија и морал нешто нераздвајно, – а то је апсурдно, јер би на тај начин најморалнији пређашњи и данашњи „философи“ и природњаци били „неморални“. Но осим овога тачним проматрањем дознаје се: прво – да су код најразличитијих религија морални појмови слични или истоветни и друго – да се моралне или неморалне радње код огромне већине *религиозних* људи не врше под утицајем религиозног веровања, но зависи поглавито од развијеног осећања друштвености – од љубави – према другим људима и од понимања дужности спрам њих, а осим тога од материјалних и друштвених услова у којима се човек налази. Морал и религија сасвим се разликују једно од другог. У добу умнога људског детињства, а нарочито у време страсне религиозне распаљености – у борбама разних вера – изгледа често да је религија и морал нешто истоветно, или бар врло сродно; али се врло брзо показује противно. *Морал се развија у напред нераздвајно са умним развитком. Религија на против опада са умним развитком; религиозно одушевљење* исчезава, религиозно осећање тупи се, религија постаје пука формалност, гомила обреда без смисла и садржине – *организовано сујеверје.*

Кад се овако, у правом смислу, разуме религија, онда се види да школа и црква не могу бити никако заједнички васпитачи морала. На против, школа и црква узајамно се искључују као наука и сујеверије.* Но и школа може бити само од чести учитељ морала. Њена је дужност да објасни тачно сваком човеку шта је човек а шта друштво, да му објасни његов положај у друштву, да му објасни које су радње моралне, а које неморалне, и да му покаже законе који управљају човековом радњом, од којих дакле зависи да ли ће човек постати моралан или не. А сам живот, сама радња и навика може човека заиста образовати да буде моралан. Живот и радња – то је дело друштва, и човек ће у толико пре постати моралан, у колико је само друштво основано на моралу – у колико се морал потпуније практикује у свакој радњи коју човек види од детињства.

У социјалистичном друштву може тек да се просвета организује тако, да потпуно врши оно што се од ње тражи. Материјално благостање

* То је начело изрекао бриселски конгрес Интернационале као основ будућег образовања.

друштва даје могућност да се одрани здрав подмладак, а телесно здравље то је први услов за научно образовање и просвету. Организација школе за целокупно образовање свог новог нараштаја даје могућност, да се у школи задобије прво знање које човека чини правим човеком, што и јесте задатак просвете. На послетку сва организација друштва, сва радња и живот у школи и у друштву упућује и навикава дете и младића да постане моралан човек – *да врши оно што је добро, што зна да је добро. А кад је друштво склопљено из потпуно просвећених људи, онда се између њих не могу ни замислити други одношаји, но они што се оснивају на потпуној слободи.*

VI.

Социјална држава.

Држава је *једно* по данашњем схватању организовано друштво. Она је једна засебна целина, како према својим члановима изнутра, тако и према другим државама и личностима, које не спадају у њену заједнину. Са обе ове стране ми имамо да расмотримо државну целину.

Да почнемо од унутрашњости. Пошто смо изложили већ основна начела заједничке својине и организације рада у социјалном друштву, по себи се види шта мора бити социјална држава. То је друштво основано на општем договору свију чланова тога друштва. Право и воља појединаца, то је дакле извор и основ права и воље државне. С овог гледишта социјална држава пре свега потиरे сва историјским током држави утврђена права, н. пр. право на извесну територију, као и права појединих привилегисаних лица и сталежа.

Сувремена држава постала је најпре као *факт* из неуређене друштвене борбе. Кад је установљено право својине, и кад су фактично заузети извесни правни одношаји између појединаца, онда су постале и установе, које ће да бране та заузета, фактична права. Користи извесних сталежа и не образованост масе, дали су могућност да се извесни насилни одношаји утврде. Дугим трајањем провобитно освојачко право задобило је неко „попштовање“, али у ствари сва слична права немају за собом никаква друга оправдања осим силе. Говорити о таквом насилном праву на пр. праву круне, праву сталежа и т.д. то је све једно као и говорити о праву на крађу, о праву на убиство, и т.д. Правни је основ тај исти.

Говорећи о праву својине, ми смо казали, да се првобитни *факт* – завлађење оправдава тек онда, кад друштво даје могућност сваком свом члану да прибави својину. То важи за свако право у друштву. Једнакост услова за свакога – то је дакле основа сваког права у друштву. Кад се овако схвати и право државно, онда „државна воља“ или њен представник – „државна влада“ добија са свим други значај, но у данашњој држави.

Влада није нешто постављено одозго: она не црпи своје право на власт из неког вишег извора но што је народ. Влада је прост пуномоћник народа, не само по свом постанку, него и по свом свакидашњем положају. Властодавац – народ – у сваком је тренутку старији но његов пуномоћник – влада. Народ се не одриче свог сувереног права и не предаје владу над собом извесној личности или телу за извесно време. У социјалној држави не постоји дакле влада у смислу данашње државне владе.

А то јој није ни нужно. Данашњој држави главни је задатак да *одржава поредак*; социјалној држави главни је задатак да *ствара поредак*. Социјална држава организира друштво: ствара материјално благостање; шири просвету и утврђује морал и слободу. У колико се боље организује држава, као једно социјално тело, у толико више ишчезавају потребе полиције, суда и војске и сви њихови послови. Ове установе у данашњој држави чине главну снагу државне тираније над личношћу. Потребне, које изазивају те установе, у данашњем су друштву неизбежне. С тога је тиранија у данашњем друштву неизбежна. Разуме се, нико не мисли започети „социјални преображај“ укидањем тих установа. Докле год постоји „злих људи“, докле постоје зала у друштву, докле друштво мора чувати себе и појединца од сваког насилног нападаја; мора дакле имати и сретства, установе, удешене за ту цел. „Анархиста“ Прудон вели и сам на једном месту (ако се не варамо у спису „Војна и мир“): „докле год постоји гурање, ја вољем да жандар чува поредак, но да се ја сам чувам“. И Прудон је дакле замишљао *анархију*, као посљедицу економске и социјалне организације, а не као полазну тачку за ову друштвену организацију. Кад се замисли социјална организација као већ извршена; онда је суверенитет личности утврђен у самој ствари. „Влада“ је заиста у друштву потребна. Потребни су са свим други органи за устројство рада, кредита, саобраћаја, просвете – у опште за све оне послове, који никако нису послови „власти“. Поједине личности и поједине задруге или општине, могу у такој држави да се здружују и раздружују по својој вољи. Социјална држава (или: „федерација општина“) у овом смислу заиста је истоветно, као и *уништење државе*.

До овога ступња социјална држава мора проћи различне ступње у развоју. Али кад разумемо суштину њену, лако нам је обележити пут који мора проћи сувремено друштво и сувремена држава идући к тој цели. Народ мора уништити сва права и привилегије, које су постале силом, а развиле се и утврдиле давношћу. Држава се мора основати на начелу народног суверенства а унутарње устројство разних установа и државних органа на начелу самоуправе (децентрализације) и начелу избора. Народ се мора старати, да сваки члан друштва буде у исто време *произвођач*; он се мора дакле старати да укине све *идеолошке* сталеже у друштву, као судије, законодавце, адвокате, као и полицију и војнике. Сваки грађанин треба да је бранилац земље и чувар поретка; а

ширењем образовања, производни радник треба у исто време да поста- не способан, да врши оне послове, што их данас врше она „стручна“ лица из идеолошких сталеза. Развитком благостања и просвете и изменом друштвених одношаја, тај се посао веома скраћује и олакшава. На тај начин народ иде сигурним путем потпуној социјалној држави, где нема владе и поданика, власти и потчињених, учених и не учених, добрих и злих.

То је пут унутарњег државног преображаја. Да видимо пут спољашњег преображаја.

И према спољашњим личностима и државама, држава постаје целина из потребе самоодржања. Свако друштво за своје живљење мора имати неко земљиште, као *своје*, на коме живи. У време кад се право добија силом, разуме се свако друштво мора да ограђује своју „територију“ и да се брани силом. Такво је стање и данас, с тога свака држава мора вечито да стражари над својом независношћу, да је ко не повреди и да чува целину свога земљишта. Овакав одношај држава зависи поглавито од њиховог унутарњег стања. Докле год је изнутра основана на сили, дотле се она мора и споља ограђивати и чувати силом. Изменом унутарњег стања државе мења се и потреба таквих затегнутих одношаја према другим државама. Није вероватно да ће се од један пут извршити социјални преображај у свима европским земљама, које се данас сматрају као најцивилизованије, као што замишља интернационална дружина радника. Вероватно је, да ће разлика културе у разним садањим државама, разлике умног развитка, раздвојеност у језику, религији и обичајима, географске препоне и многи други споредни узроци, бити још за дуго време врло јака преграда да се оснује *међународна задруга радника* у Европи. Постојеће државне целине на сву прилику (са неким изменама *другог* реда) остаће за дуже време засебне социјалне јединице, и у њима се мора претходно извршити онај социјални преображај, који смо мало пре изложили. Свако ће се друштво у том преображају служити својим средствима и ићи својим путем. Али у колико се потпуније буде вршио социјални преображај унутра и у колико се разне државе буду више изједначавале у свом умном и културном развоју у толико ће више падати границе између појединих држава. Са потпуним социјалним преображајем више суседних држава падају са свим границе између њих. Међународни савез развија се дакле као последица народног савеза – као резултат слободне федерације општина или радничких задруга у једном друштву. Ту се просто шири првобитна социјална јединица – држава. „Суверенитет“ државни у данашњем смислу губи се са свим. Поједине „општине“ (треба увек имати на уму, да ми под општином разумемо друштвена тела, која могу да живе самостално, па ма колико била велика) ступају у тешње и шире свезе према својим потребама, само мора остати општи основ социјалног друштва у свој међународној задрузи: да сваки човек – члан савеза – има једнаке услове за свој живот и свестра-

ни развитак. Ту се дакле мора развити *ново међународно право*, а то је: *да се сваки члан мора примити у сваку социјалну општину савеза, са свима грађанским правима, само кад испуни прописане услове, који важе за све чланове савеза.*

Овде имамо јеш једну приметбу. Ми смо казали: међународни савез развија се као последица народног савеза. Ми овде под именом „народ“ разумемо све људе, који живе у једној држави, па били они једне народности или не. Али ми под тим никако не замишљамо да се морају претходно образовати саме државе по народностима. Сувремено политично стање Европе показује са свим јасно, да је то у свим приликама и немогуће и непотребно. Има држава где је питање народности савршено преживљено: где ће социјални преображај већ затећи спојене разне народности у једну државу, на пр. Швајцарска, Сев. Америка и др. У другим државама врло је могуће да ће се претходно извршити цепање државе по народностима и групирање и образовање држава по народностима – „уједињавање народности“. Само што ми то не стављамо ни за какво друштвено начело. То ће поглавито зависити од умног и друштвеног развитка разних народа и народности. На сваки начин свака народност, као и личност (индивидуја – јединка) има право да се развија у свом облику, дакле са својим типом, језиком и т.д. То друкчије не може ни да буде. Али кад ми за основу друштвеног уређења стављамо једнака права сваке личности, онда се у томе већ садржи право сваке народности на развитак својих особина. Само у напред се може предвидети, да ће се развојем цивилизације стапати разне народности све више у једно (као у Сев. Америци), и то без икакве принуде, једино усљед саме силе дружљивости, која привлачи разне народе у све тешњу заједнину. Живим саобраћајем и мешањем разних народа изједначају се и зглађују разлике обичаја, мишлења, и други узроци, који људе раздвајају, иста потреба ствара један општи језик, ту се обично узимље језик народа који је у тој заједници најцивилизованији, – на послетку укрштањем расе при закључивању бракова изчезавају и пређашњи самостални типови разних народности и раса, и *нов народ јавиће се*, пре или после, *уједињен и по крви и по језику.*

Ако се јасно разуме све оно што смо до сада казали, видеће се, да се социјална држава сасвим разликује од сувременог појма државе. Држава је у социјалистичном друштву назив, који бележи једну целину, једну групу социјалних општина или задруга. Ма колико се ширио народни или међународни савез, назив „држава“ означаваће једнако једну целину, која стоји као засебна јединица према другим друштвеним јединицама. Та би целина исчезла тек онда, кад би обухватала цео земни шар – што је ван нашег разматрања. У односу на унутрашње уређење друштва, социјална је држава то исто, што и уређено друштво.

VII.

Социјална револуција.

Г. Јовановић говори о социјалној револуцији, а нарочито о њеном главном акту *социјалној ликвидацији*, као о нечем, што је тако сурово и грозно, да је ниже сваке демократске свести о слободи и једнакости. На завршетку нашега говора о социјализму, ми ћемо да објаснимо смисао социјалне револуције.

Под социјалном револуцијом разуме се такав преврат у друштвеним одношајима, да се сами основи друштвеног строја мењају и даје се са свим други правац цивилизацији тога друштва. Тако н. пр. у Француској до 1789 год.¹¹² била је феудална система у друштву, а готово и у целој државној управи. Већина земљоделског становништва била је у том стању као раја у Босни т.ј. без земље. Они су радили на спахијској земљи. Они који су били власници земље и људи у економском кругу, владали су и у политичком кругу. Сва државна система носила је карактер властелински. Револуција је срушила то стање. Она је створила сувремено грађанско друштво, које се оснива на „слободи“ рада, утакмице и својине. Карактер државне системе изменио се са овом друштвеном променом. Ма да је монархична форма остала још за дуго време у Француској и једнако се бори за опстанак, сам карактер монархије изменио се. То је дакле била *социјална* револуција, јер је она изменила облик својине, и створила са свим друге правне одношаје у области приватнога и јавног права. Тако је исто била социјална револуција, којом се српски народ ослободио од Турака. Ту се маса радног народа ослободила од туђинске власничке расе, која је у Србији владала, као нека виша каста у Египту и Индији. Тим је срушена мухамеданска цивилизација у Србији, и српско друштво добило је са свим ново уређење, основано на слободи рада, утакмице и својине, као и у Француској. На против, револуције које сјединише Италију или последње револуције у Шпанији, само мењаше границе државне и облике владе, али се не дотакоше друштвеног строја. То су *политичне револуције*.

Мислимо да је ова разлика између социјалне и политичне револуције свакоме очевидна. Социјалисте дакле тврде, да у свима земљама где се развило капиталистичко газдинство предстоји социјална револуција – предстоји преврат, који ће скупити приватну својину у друштву и завести заједничку, онако исто, као што је некада срушена феудална својина, а заведена слободна приватна својина. Но који год је до сад пажљиво проучио што смо говорили о социјализму, лако ће увидети, да се друштвени преображај никако не може извршити једним насилничким актом, једним ударом: народним устанком и превратом. Не. Ту треба дугачак, поступан развитак; ту треба организаторски рад целих нараштаја; ту треба умни, морални развитак. Који је проучавао историју, видео је, да се и феудална система није срушила

од једанпут, но се рушила полагано; видео је, да се нови облик својине већ у велико био развио у друштву и нови појмови о својини продрли у масу; видео је, да је француској револуцији претходио велики умни покрет у средини образоване класе. Крвава борба између масе народа и бранилаца старог поретка у друштву управо је тек последњи акт у целој драми, која се дотле развијала. Сам тај акт по себи није оно што се зове „социјална револуција“. Социјална револуција има своје две стране: руши се нешто старо а подиже се нешто ново. И у оној крвавој сечи у Француској опажају се обе те стране. Оно што је било већ трошно руши се једним наглим ударцем, а из нове приправљене грађе диже се нова зграда. Обе те појаве још се јасније опажају у нашој држави. Оба та посла уједно зову се „социјална револуција“. Социјалисте разумеју значај оба ова посла, и они не траже никако насилне преврате, клање и убијање људи, као неко своје начело, – начело „социјалне револуције“. (Начело клања и убијања припада у опште оним сталекима и партијама, које су на влади – то зна врло добро г. Јовановић као и сваки демократа.) Њихова задаћа је да организују *ново друштво*. Тај је посао чисто културни – цивилизаторски.

Али да се организира ново друштво нужно је да се сруши старо. Сви они који, било из интереса, било из предрасуда или свога „уверења“, бране стари поредак, стављају се у обрану тога поретка као оружана партија; на против, сви они којима је несносно стање што постоји, увиђајући да се старо не може срушити без физичке борбе, лаћају се силе. Тако се јавља револуција, као неизбежни производ противности, које су се зачеле у друштву. „Сила је бабица, вели К. Маркс, која помаже да се породи старо друштво, кад се у њему зачело ново“. Тако је у социјалним превратима, као год и у политичним. То се не може избећи никако, мањ кад би од један пут сви људи у друштву постали имућни, образовани и задовољни. А баш та немогућност и ствара социјалну револуцију.

То је смисао социјалне револуције, то је дакле само судар разних супротних сила, које се у друштву развијају. Судар је неизбежан. У исто време то су само незгодне прелазне тачке у социјалном развоју, који се врши умним и моралним средствима. Да видимо шта је то социјална ликвидација.

Једна радња ликвидира се кад не може више да постоји. Кредиторима враћа се што је њихово – ако могу да се наплате – а бившем власнику радње остаје што је његово – ако му што претекне. – Но по некад ликвидација се може извршити на непоштен или непаметан начин, те се кредитори (прави власници радње) оштете или са свим упропасте, а непоштен банкрот још увећа своје имање. Сличне појаве дешавају се и при друштвеном ликвидирању. Ми имамо примера из најновије историје о потпуној ликвидацији у корист народа, а тако исто о непотпуним ликвидацијама, у којима је народ страшно оштећен. Најпотпунију ликвидацију друштва извршили су Срби у свом првом устанку, кад су протерали из Србије не само дахије, спахије и остале власнике, но и

све сопственике Турке – без икакве накнаде, и заузели сва њихова имања и потрли сва власничка права. То је била радикална социјална ликвидација. У Француској револуцији била је извршена почесна друштвена ликвидација, одузета су извесна црквена и племићка имања и *распродата* народу. Ту се користио један део народа – онај који је могао да купи. Али и тај је морао да плаћа за земљу, која је у ствари његова; онај који ништа није могао да купи, оштећен је, јер је сад остао без земље. *Феудална* својина цркве и племића није била исто што и *приватна* својина њихова. На феудалну земљу сељак је имао право, да живи на њој и да је ради. Племић је имао право само на извесан доходак с ње и друге повластице. А француска револуционарна влада поступила је и са феудалном сељачком земљом као са приватном својином племића и цркве. Тако је од прилике поступила и маџарска влада у револуцији 1848 год. кад је ослободила сељаке од спахија и уништила власничке привилегије. Ту до душе није феудална земља племићка продавата народу, него је обратно, огромна већина феудалне, *општинске*, дакле *народне* земље преобраћена у приватну својину племића. У Русији милошћу царевом учињено је још много горе, у толико, што је покрај онога што је учињено у Маџарској, т.ј. што је земља општинска већином одузета од народа, наметнут је народу безразложно велики откуп за ону земљу, на којој је дотле живио и радио, која је дакле била његова.

Из ово неколико примера читаоци могу видети, како се до сада вршила социјална ликвидација. Разуме се, при прелазу из приватне у заједничку својину мора се усвојити један од тих путова: или да се ликвидација изврши у корист огромне већине народа; или да се изврши почесно и поступно у корист капиталиста. Тако је *лига* за *откуп земље* у Инглеској мислила да држава од садањих поседника *откупи* земљу и да је преобрати у државну својину. Неке економисте хтеле би да се поступно радницима уступа као нека добит од капитала; да им се даје и неки део од капитала; кад то *заслуже*. (За то су измишљене особите акционарске дружине у којима учествују и радници и капиталисте) и тако дугим временом дошло би се до тога, да радници постану власници капитала. А за то време капиталиста би се сто-струко наплатио. Социјалисте дабогме не мисле тако. Један тренут мора доћи кад се мора у сваком друштву прекршити између старог и новог. То је време социјалне ликвидације. Њу треба извршити радикално у корист народа. На пр. у Инглеској, где је капитализам највише развијен, и где се најпре мора очекивати социјална ликвидација, радничка партија мисли и ради на томе, да се организира као силна партија, да задобије већину народа, па онда просто једним парламентарним актом, да преобрати сва средства за производњу: земљу, фабрике, руднике, као и канале, жељезнице и др. у државну својину. (Тим путем је некад инглеско законодавство преобраћало народну својину земље у лордовску својину.) О накнади пређашњим власницима капитала, у смислу простога откупа, ту не може бити ни речи.

Али социјално друштво даје им другу накнаду. Социјално друштво не може се зауставити само на томе, да законодавним путем изврши експропријацију над пређашњим поседницима. Оно мора путем законодавства да организује својину и производњу; мора се дакле постарати да и сваком поседнику прибави онако занимање, које би одговарало његовим способностима, а где би се могло *зарадити* пристојно издржање. То је једина накнада, коју је социјално друштво обвезно да да и коју може да да поседницима. Товарити раднике, да плаћају откуп за предмете, које су већином они сами произвели (или су произведени природом) и то људима, који нису ништа произвели – то би била бесмислена пљачка радних људи у корист нерадних. Али рећи ће се: ту може бити капитала који је зарађен сопственим трудом. Може. И свако законодавство има начина да оцени и одвоји такав капитал и да према власницима таквог капитала учини оно што правичност захтева: било да им да накнаду, било да им остави капитал на слободну употребу. Али такви изузетци не руше опште правило: *да народ има право да изврши социјалну ликвидацију*.

Ето што је социјална ликвидација. То је управо полагање темеља новој друштвеној организацији. Такав акт врши се свуда где год се извршила велика друштвена промена, а тако ће бити и у будуће. Разуме се, онде где је народ на таквом ступњу економског развитка да у њему још нема никакo једне класе у друштву, која влада свима средствима за производњу – ту не може бити ни речи о „социјалној ликвидацији“. Такви су сви народи земљораднички где влада у маси мала својина и – ниска култура. Ту нема шта да се „ликвидира“. Ту народ сам треба за време да се постара, да се не раздвоји на такве сталеже, који ће му навући мучан посао социјалне ликвидације. У земљама мешовитим, где постоји највећа супротност између села и вароши – на једној страни концентрисани огромни капитали, на другој мала својина распарчетана до бескрајности, ту се ништа не може поставити као опште правило. Ту се захтевају различити путови и средства, да се изврши социјални преображај. Тако н. пр. немогућност, да се примене у целој Француској она средства, која би била удесна за Париз и велике индустријске вароши, упропастила је све досадашње социјалне револуције у Француској. Индустријални радници нису никад нашли одзива код сељака. Управо више очајање због те немогућности, но начело ан-архизма, нагнало је Париз 1871 год. да се прогласи за независну општину.¹¹³ И ни једна социјална револуција ни у Француској, ни у другој држави, где је економски строј мешовит, не ће бити успешна, која год јасно не схвати културни и друштвени развитак свог народа и не нађе средства, која одговарају том развитку.

Ми смо управо казали све што смо имали казати о социјалној револуцији и социјалној ликвидацији, као што те појмове разуме сувремена социјално-демократска партија у Европи. Али има неке мањине у социјално-демократској партији, која социјалну револуцију разуме и на други начин. Управо сви нападаји који су се осипали на социјалну

револуцију са свију страна – и од демократије и од европских влада, односили су се на ту мањину сви наводи против социјалне демократије, а нарочито против Интернационале; цитирани су из новина и списа те мањине. Та мањина позната је у Интернационали под именом „Бакунисте“, по имену њинога главнога радника Бакунина, иначе они се зову *федералисте* или *анархисте*. Ми ћемо да изложимо укратко мишљење ове мањине о социјалној револуцији. Ово чинимо још и за то, што ово мишљење са свога „варварства“ и „насиља“ наводи страх и ужас не само на европску буржоазију и њене говорнике „демократе“ но и на мирну – немачку социјалну демократију.

Теорија анархиста о социјалној револуцији може се исказати у неколико речи: то је *изврнута прудонска ан-архија*. Код Прудона је ан-архија резултат економске и социјалне организације. Код ан-архиста је то полазна тачка. Они веле: социјална револуција треба да се постара само да сруши сувремено државно стање; да сруши спољашњи и унутарњи „леgitимитет“ држави; да сруши јурidичко право које се оснива на писменим законима, а одржава државном силом; да се остави *фактично право и слободан народ*, па нека се народ сам *одоздо* организира по својој памети и вољи. Анархисте и ако се у начелу слажу са социјалистима, што се тиче друштвене организације, не обраћају пажњу на организаторску страну социјалне револуције. Они остављају „природном току ствари“; „народним инстинктима“ и другим и нејасним и непознатим покретачима, да изврше социјалну револуцију, т.ј. друштвени преображај.

При мало дубљем размишљању показује се, да ова теорија није ни мало „радикална“, но је у истини шупља бесмислена, а у пракци није могуће ни преставити такав процес револуционарни. Може се заиста замислити да један народ сруши постојеће законито стање и да у једном тренутку дође стање бездржавно – анархично, али то се може допустити само за кратко време, као што се и дешавало у свима познатим револуцијама. Ни један ијоле цивилизован народ не ће никад хтети да остане у таком стању, где сваки мора да брани своје „фактично право“ с оружјем у руци. Природна потреба нагони га, да одма, пошто је срушено једно *законито уређено* стање, *тражи друго законито и уређено стање*, које би било боље од пређашњег. Незадовољство са пређашњим и жеља за бољим – то је био прави покретач револуције. Какво ће бити ново стање – то зависи од умнога и моралног развитка народа; од чврстоће друштвених и породичних одношаја, који су се дотле склопили а још уз то од техничких – материјалних – срестава којима народ располаже. Да се образује неки нови облик, неко ново уређење друштва, треба да је народу већ познат у главноме тај облик; или бар да у народу има снажне покретачке мањине, која има поверење народа и која је толико снажна и способна, да уме дати правац народном покрету, организовати револуцију и утврдити сталан пут друштвеном преображају. Ако тога нема – револуција ће се распасти у бесмислену борбу, којом ће се користити

поједине партије на штету народа (н. пр. данашња Шпанија)¹¹⁴ или ће народ склопити неку привремену организацију, која му се за тај мах учини најбоља, што ће му навући цео ред буна, преврата и револуција (н. пр. Србија после 1815 год., Француска у свима својим револуцијама). Тако су се вршиле све револуције у људскоме друштву и тако се морају вршити, – други је пут немогућ. Никаква сила не може растурити друштво у неко стање, где би постојала несвезана гомила „суверених“ личности, које изнова склапају „друштвени уговор“.¹¹⁵ Историја траје непрекидно; друштво се налази непрестано у „прелазном стању“, и сваки нов строј друштва мора се и морално и материјално ослањати на прошлом строју.

Толико смо имали да приметимо на „анархијску“ теорију социјалне револуције. У толико, у колико ова теорија не обухвата организаторску – позитивну – страну друштвеног преображаја, него се задржава на самом одрицању и рушењу – она је несмислена и немогућа у пракци. А с тога је она са свим не опасна, ма да је изазивала увек бурне нападе на социјалисте и давала повода страшног раздору у њиховој партији.* Но има једна тачка у којој се ми слажемо са овом теоријом а с којом се сигурно мора сложити сваки демократа.

Има народа који се налазе у таком несносном стању, да их изазива на револуцију њихов страховит положај. Они немају правога појма о бољем устројству друштвеном, само су уверени да горе бити не може, и да могу само добити, ако сруше постојеће стање, па ма шта после било.

У том случају заиста је оправдана „социјална револуција“ и „социјална ликвидација“. Такво је стање било у Србији до 1804 год.; тако је сад у турској царевини, а сигурно је тако и у многим данашњим европским државама

* Овај раздор дао је повода, те је сам „Главни савет „Интернационале“ одредио комисију, која је испитала теоријску и практичну пропаганду „анархиста“, и тај рад комисије изнешен је у књижици: *L' alliance de la democratie socialiste et association internationale des travailleurs*.¹¹⁶

О ситнијим питањима, где се анархисте разликују од већине социјално-демократске партије у начелима за друштвену организацију, а посебно у *начину пропаганде и тактике у борби* (да се тако изразимо) против друштвенога строја – ми не ћемо да говоримо, јер мислимо да је то више „домаћа ствар“ социјалистичке партије.

VIII.

Разговор с омладином.

На свршетку нашег говора о социјализму, имамо још неколико речи да се обратимо нашој омладини.

Од како се појавио социјализам у нашој књижевности, он је постао предмет најбезобразније грдње и најподлијега опадања од свију наших „начелних“ и „без-начелних“ партија. Све пакости, сви неморални умишљаји и радње, подметале су се и наметале њему и његовим представницима. Ови су престављани час као чета разбојника, која ради да све попали и поплачка, час као гомила „дечурлије“ која лармају без смисла оно што су чула са стране, а понајвише као и једно и друго у исто доба, па још са разним другим додатцима. Било би испод нашега достојанства, не само кад би одговарали, но и кад би говорили с тим људима. Има још и друге сорте нападаја на социјализам. То су нека велика господа, која мисле о себи да су врло учена, врло промућурна и врло заслужна. Они сматрају социјализам по себи, као и сваку другу доктрину; дакле као нешто што може бити и истинито и добро, али – у далекој будућности. Код нас, веле они, нема смисла покретати така питања – „сувише је рано“. „Ми треба најпре да се као народ ујединимо“. То је код нас главно питање на дневном реду. До душе и та „озбиљна“ господа узимљу по некад „патетичан тон“ и осипљу се пиљарским грдњама на социјалисте што смећу извршењу њихових мудрих планова – али то бива само у моментима раздражења, н. пр. кад осећају своју немоћ и ништавило против неког, који их гњави и понижава, па траже да искале свој гњев ма над ким, који им се чини још слабији. Ми им то одбијамо на дару, – иначе су они обично солидни и ћутљиви према социјализму. Али ми ни с њима не ћемо да се разговарамо. Они су себе већ уписали у ред „ауторитета“. Они не могу ништа ни научити, ни заборавити. То је узрок што се на завршетку говора обраћамо само омладини, која нема никаквих претензија ни предубеђења, а жели да зна истину.

Какав значај има социјализам за наше унутарње стање?

То може сваки лако разумети, који год је проучио с пажњом ово што смо до сад говорили. Социјализам није начело неке секте, нити је нека нова вера, нити је опет неки готов рецепт, по ком треба све да се склопи да на да једаред потече мед и млеко по целој Србији. Али социјализам у својој целини – то је скуп научних начела, која обухватају све људске одношаје у друштву. То су дакле начела за организацију општине, среза, школе, законодавства – у опште за организацију ма које струке, ма које установе у њој. Жив народ непрестано мисли и ради о свом бољитку. То је смисао свију „рефорама“, које се траже у нашој држави. У колико су начела о друштвеној и државној организацији познатија народу – у колико су већма проникла у све слојеве у толико је већа вероватност, да народ не ће допустити, да му се

кроји капа по туђинском калупу; но да ће све удешавати на основу науке а према његовим потребама. Свестрани развитак народни зависи поглавито од његовог умног развитка, а међу наукама које ум развијају, друштвене науке заузимају прво место; јер оне говоре о склопу и радњи самога друштва, од чега зависи опстанак и развитак човеков.

Према томе са свим је очевидно, да је *социјализам као наука о друштву*, сувремен за сваки народ, од оног тренутка, од кад је народ почео да мисли о себи и свом напретку; да ступа у друштво, да склапа државу и разне установе у њој за своју корист. Са свим се друге установе склапају у народу, кад су н. пр. општина и срез само „административна тела“ за олакшање „врховне управе“ но кад су општина и срез *социјалне јединице за економску организацију друштва*, кад је финансија само средство да „држава прибави нужне приходе“ – но кад је финансија установа друштвена за размену и кредит друштва, за трговински новчани саобраћај, као и за управу прихода и расхода „државних“; *дружчија* је са свим школа, која спрема *чиновнике или умну аристократију* – но школа, која образује *телесне раднике*; други је задатак законодавства, које оће да створи „регулу“ и „поредак“, а други је са свим задатак оног законодавства, коме је циљ да *организира друштво*; други је облик друштва, где је народ суверен – највиша власт, – а све власти његови пуномоћници – прости извршитељи његове воље; други је положај војске у тој држави и т. д.

Са свим другим путем и другим кораком ишла би цивилизација на темељу социјално-демократских начела, но што данас видимо у бирократским државама. Ми не знамо с каквом се брзином распростиру идеје у маси народа, нити колико времена треба да те идеје (измене курс, обичаје и навике народа) пређу у дело – у установе и живот народа. Али толико знамо, да ће те идеје тим пре проићи у масу народа, што се образована мањина буде већма старала, да их народу објасни и да их распространи. То и јесте задатак социјалистичке књижевности у Србији.

Да видимо сад какав смисао има социјализам за наше спољашње одношаје – за наше „ослобођење“ и „уједињење“. Нападаци социјализма тврде, да социјализам иде правце против народне слободе и јединства, да он одриче и саму народност српску, да руши све што је Србину „свето“ и т. д. Да видимо шта је у ствари. Ми ћемо најпре да промотримо појмове те госпде о српском ослобођењу и јединству.

Почећемо од „Српске уједињене омладине“,¹¹⁸ јер је она најрепителније прокламовала „духовно“ јединство свију Срба – „где год их има“ и дуго време мислило се, да је омладина, као борац за српско духовно јединство – претеча српског политичког јединства. Мислило се шта више, да је омладини само „фирма“ духовно јединство, а да она и мисли и ради да српски народ политично ослободи од туђинских влада и уједини у једну српску државу. Ово су мислиле не само владе аустро-угарска и турска, које су се бојале омладинске организације, но и све патриоте из горње Крајине, Далмације, Црне-Горе, Ерцеговине и

Босне – у опште сви који су знали омладину по чувењу, а нису знали за њен рад. На жалост, сама омладина о томе – *није ни мислила*. То су знали сви они, који су из ближе посматрали рад омладински. А то није могло друкчије ни да буде, као што се сваки може о томе лако уверити.

Српско јединство мора садржавати нешто стварно – дакле пре свега *државу са њеним границама*. Српски народ меша се на једној страни са Бугарима, на другој са Хрватима, на трећој са Румунима. То су све народи, с којима он дели исту судбу према туђинским владама, а два од њих Бугари и Хрвати још су му најближи рођаци по крви и језику. Где су границе „уједињених Срба“ – нове српске државе? То је мучно одредити а да не дођемо у сукоб са свима тим народима. Српски народ нема никаквих ни географских, ни етнографских граница, које би му одређивале неку једноставну целину. Да би српски народ створио једну државу од 5 до 5 1/2 милијуна душа (јер више и нема) *морао би стати у непријатељски одношај са Бугарима, Хрватима и Румунима*. Морао би узети улогу освајача, као што је данас имају Маџари. А да не говоримо још о томе, да би он морао претходно срушити Турску и Аустрију и издржати борбу са својим првим непријатељима; туђинским владама и њиховом убојном силом.

У српској уједињеној омладини није се никад озбиљно помишљало на „српско уједињење“. То је била тек једна шупља фраза, која се често изговарала, али није имала никаквог стварног облика. То се најбоље показало 1872 год. у препирци између г. Владимира Јовановића и др. Светозара Милетића, који некад беху вође омладинске – онај представник српског либерализма, овај вођа српске народне партије.¹¹⁹ Повод је томе био што су неки главнији чланови српске народне странке, а међу њима и др. Милетић, јавно изrekli, *да они нису никад тежили томе, да земље угарске круне сједине са Србијом, и да су под српским ослобођењем и јединством увек разумевали ослобођење и уједињење Срба у Турској, с којим би они, Срби у Угарској, – били у „духовном“ јединству*. Г. Јовановић на против, тврдио је, да српска омладина под српским јединством *разуме све Србе – ма где они били*; од Св. Андреје па до ... докле? – то нам г. Владимир није казао, и нити он, нити је ико из омладине могао то казати *одређено*, јер се обичном памећу не може појмити, како се од Св. Андреје па не знам докле може склопити *једна српска држава*. Ова шупљина и неодређеност, која је царовала у глави некадашњег вође омладинског најпотпуније изражава ону пустоћу, која је владала у омладини, због чега омладина није ни могла да стане на какво реално земљиште, но се распала без икаква успеха. На против српска народна странка иде постепено напред и у последње време она је са свим јасно поставила своју реалну мету: да се *Угарска организује као источна Швајцарска*, т.ј. српска народна странка у Угарској ступа на земљиште *радикалне демократије*. И то је заиста у данашње време једина стварна и остварљива политика у Аустро-Угарској. У самој ствари и ако се Угарска организује као источна Швајцарска, онда је и *српска народност осигурана*, а избегавају се сукоби са Хрватима и

БРОЈ 19.

Београд 22. септембра 1874.

ГОДИНА 1.

РАД

ЌЊИЖЕВНИ И НАУЧНИ ЛИСТ.

Стаје за Србију:
48 гроша на годину
24 „ „ по године
12 „ „ 3 месеца
За друге земље:
5 фр. на годину
3 „ „ по године
1 фр. и 50 кр. на 3 месеца.

Претплату и чланке ваља сла-
ти у наплатном писму уредништву
„Рада.“
Балканска улица бр. 22. Београд

Рукописи се на захтевање вра-
ћају.

Издава на месец четир пута: свакога 1, 8, 16, и 22.

Социјализам

или

Друштвено питање.

(Наставак.)

II.

Приватна својина и задружна својина.

Г. Јовановић критикујући социјалисте, који човечије право до-
воде од човечијег рада обара то и износи своју – демократску –
теорију права. Право се, вели он, не изводи из самога рада но из
целе човекове природе, а ова се изражава умом, вољом и савешћу,
слободом и одговорношћу. Слобода развија личне способности и
дарове, личну снагу и вредноћу, личну увиђавност и личну штед-
љивост. *На слободном употребљавању и слободном развиту личне*
способности и личних дарова, личне снаге и вредноће, личне уви-
ђавности и штедне на привредном пољу, оснива се право сопствености.
Мучно да би некоји погледали дубљи философ права разумео како се то
„оснива“ право сопствености на свему овоме? А у главноме каже
се просто: ко је јачи, вештији и паметнији и т.д. има више, а ко
је слабији, невештији глупљи и т.д. има мање – т.ј. управо се
права оно што данас постоји у друштву. „Ко може да ухвати на

13

Румунима око „историчних“ и „народносних“ граница. Па не само то, „српско јединство“ – духовно разуме се – тим путем најпре се достиже. „Источна Швајцарска“ била би најјачи магнет да привуче ослобођене славенске народе на Балк. полу-острву; а ако би се ови сами раније ослободили, они би сами имали интереса, да ступе у тешњу заједницу са својом браћом Србима и Хрватима преко Саве и Дунава. Тим путем створило би се право јединство српског народа, јединство које би помогло умни и културни развитак народа; развитак морала и слободе, а не „јединство канцеларија“, које гуши сваки народни напредак. Ми видимо дакле да српска омладина није у ствари заступала идеју српског уједињења. Даље видимо, да један, и то најснажнији део те омладине – Српска народна странка у Угарској – и теоријски и практично заступа начело *федерације*, – *начело које води српски народ или у савез источних народа, или у савез југославенски, али никако не у једну српску државу.*

Да видимо сад како разуму српско јединство наши српски политичари и државници.

О српској држави, која би обухватала све Србе у Турској и Аустро-Угарској ни један српски државник *није никад ни помишљао.*¹²⁰ Ми смо већ напред видели, да је то нешто тако фантастично, да ни један озбиљан политичар није ни могао мислити на то, да створи народносну државу, којој се не знају границе; да ступа у борбу, не само с Турском и Аустријом, но и са Бугарима, Хрватима и Румунима. Али има нешто друго што се у Србији протура под именом „српског уједињења“ и „српског ослобођења“. За живота кнеза Мијаила, то је „живело“ као „велика српска мисао“; после смрти кнеза Мијаила то је парадирало као „мисао великога Мијаила“, а сад је г. Ристић *et com.* присвајају себи. То је мисао позната под именом: „*велика Србија*“.¹²¹

Још од 12 и више година на овамо, врзла се та мисао по главама наших дипломата. Али као свака крња и несмислена идеја, она није могла да добије стварна облика. Најфантастичнији планови пуштани су у свет, као нешто са свим могуће и остварљиво; н. пр. да се Босна добије без крви, да се сједини са Србијом под турским сизеренством; да се тако Србија ојача, а за то би српска војска заједно са турским низом бранила целокупност турске царевине. (Какво дивно братство између Срба и Турака!) После би Србија згодном приликом освојила Македонију од свога сизерена и т.д. Тим путем би ишло остварење „велике Србије“. Али још 1862, Бугари су показали очевидно,¹²² да они не ће допустити, да се на њихов рачун гради „велика Србија“, но да ће у том случају они пре пристати да бране „целокупност турске царевине“ тако, да *Турска ни Босну не изгуби.* Па не само Бугари, но и Црна-Гора није ни најмање показивала воље, да буде провинција „велике Србије“.

.....¹²³ Намесничка влада покушавала је да обиђе Црну-Гору, а да скопча савез са Грчком, али ту је претрпила „недаћу“, као и влада У Грчкој није добијено ништа, а добијена је запетост и с Црном-Гором и с Бугарима. Велики српски дипломата, г. Ристић, обелоданио се на послетку као обична шепртља, и морао је напустити своје морске планове о српском „ослобођењу“ и „уједињењу“.¹²⁴

Ми смо укратко споменули ову „тајну“ историју наше дипломатије, да би показали каква се јадна и ништавна мисао продаје као „велика мисао српског народа“, и каквим се јадним срествима служи наша дипломатија, да ту мисао оствари. У истини „велика Србија“ – то је *држава удешена према нечијим другим, а не према народним потребама.* Ту се на првом месту не ставља народ, па да се тражи начин како да се увелича његово благостање, већ на првом месту долази неко други За један народ, који једва броји 5 милијуна душа, који је поцепан на три вере и 4 државе, и који у најјачој својој независној државици једва броји 1 1/4 мил. душа, таква је политика управо дон-кишотска, и она је могла понићи само у глави таквих људи, који имају такав појам о влади и држави, као Дон-Кишот о ритерству.

Да узмемо баш, као што мисле неке либералне патриоте, да се влада црногорска и српска сложе и отпочну борбу за ослобођење Онда могу бити само два случаја: или ће та борба изазвати револуцију у Бугарској и ослободити Бугаре, и у том случају Србија никако не ће бити господар ситуације на Балк. полу-острву, (јер су Бугари много јачи на броју) нити ће тада понићи „велика Србија“ но или савез Српско-Бугарски, или – – или ће Бугари остати не покренути, и у том случају ако Србија не падне у борби са Турском, она ће отерати Бугаре у турске редове, и пре или после Бугари ће извршити са Србима оно, што су ови спремали њима. Али допустимо и трећи случај: да Србија, Босна, Црна-Гора, Ерцеговина и Стара-Србија, створе *једну државу* – „*Велику Србију*“ – од 2 1/2 – 3 милијуна душа! Каква ће бити та српска држава? Какав ће бити њен положај између две непријатељске државе, Турске и Аустрије, а без савезника; шта више имајући у непријатељским редовима своје природне савезнике? „*Велика Србија*“ морала би по нужди постати војничко-полицајска држава; она би морала сву своју снагу уложити само да се сачува од спољних непријатеља. О умном културном развитуку – не би било ни спомена.

Но то су само спољне незгоде, које чине те је постанак и опстанак „*В. Србије*“ немогућ. Да видимо њено унутрашње стање. Ми имамо управо три главне земље, које би састављале „*В. Србију*“, које се у основним културним цртама разликују: Србију, Босну и Црну-Гору. Србија има своју педесето-годишњу самосталност; има друштво основано на приватној својини, слободи рада и утакмици; има своју бирократску управу и клику бирократске и не бирократске интелигенције; на после-

тку има извештан ступањ свести о својој унутарњој самосталности и самоуправи, и код свију рђавих страна своје цивилизације, има релативно највише услова и срестава за најсавршенији државни и друштвени склоп, према другим српским земљама. Босна је земља, где још у маси влада стара српска властела; где је радни народ утучен и понижен до скота; уз то је Босна земља, где је српски народ подељен на три вере; о чему се још дуго мора водити рачуна. Цивилизација Босне има дакле са свим друге услове но Србија, баш и ако би се револуцијом уништила сва њена властела. У Црној-гори постоји још *племенско пре-друштвено стање*, на које се тек сад калеме неки одломци европске државне системе. По економском и друштвеном развитку и по свести о самоуправи, Црна-Гора се такође са свим разликује од Србије. Ерцеговина се једним делом приближује Босни а другим Црној-Гори; Стара Србија опет једним делом приближује се Србији, другим такође Црној-Гори. Код оваквих разлика заиста нема смисла установљавати у свима овим земљама „јединство канцеларија“ и уводити неку пандурско-полицајску „државну“ систему, као што је данашња Србија. Много је корисније за развитак и напредак *савезно устројство*, где би сваки од ова три главна дела српског народа у Турској имао своје самостално унутарње уређење и где би се самостално развијао. Напреднији део – Србија – не би наметала своје установе назаднијим деловима, што би то морало бити у *једној држави*. Књижевношћу, саобраћајем, распрострањем знања и искуства – културним средствима – од једнога краја другоме, много пре би се унапредио сав српски народ, но „административним наредбама“ једне „централне управе“. Сви услови за развитак српског народа говоре дакле за то, да је српском народу потребно *савезно устројство*, а не државно јединство. Унутрашњи развитак и спољни политички услови гоне српски народ да као своју мету стави: *ослобођење и федерацију* и то *федерацију српско-бугарску, не по народностима, но по стварним потребама*. А ова федерација може се врло лако раширити у *федерацију народа на Балк полу-острву* и још даље, ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава. Федерација ова не оснива се дакле на начелу народности, *но на личној слободи оних људи, који ступају у савезну заједницу*. Али тим самим начином ујамчава се и свачија народност, јер се тиме даје право и свакој народности, *да заузме самосталну групу у савезу*.

Ето шта значи „одрицање народности“ код социјализма. Социјалисте не мисле никако да Србе претопе у Турке, Мацаре, Хинезе, нити обратно, али веле, да начело народности није никакво начело за друштвену и државну организацију; да то није никакво опште правило, да се морају образовати државе по народностима („“), па тек онда започну свој унутарњи развитак. Ово што не важи ни за какав народ као опште правило, још мање важи за мали, растурени и поцепани српски народ (и његове славенске суседе). Управо за српски је народ и немогуће и некорисно да остварује „државно јединство“. Њему је потребно *ослобођење и културно уједињење*, а не уједињење

канцеларија, које би му довеле неизбежно тиранију и материјално пропадање.

Практични смисао социјализма за унутарњи и спољни развитак српског народа садржи се у овоме: *социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе; револуција у Турској и федерација на Балк полу-острву*. Ово је јасан програм што су га изнеле социјалисте у Србији, од кад су се појавили као јавни радници. Тај јасан програм био је нападан, извртан, каљан, – али он остаје вазда чист и светао, и ни један од противника социјализма није био у стању да разлосима побије овај програм, нити да изнесе што боље и практичније за српски народ; нити је у опште био у стању да изнесе какав јасан и одређен програм за рад. „Српско уједињење и ослобођење“, унутарња слобода и спољна акција и т.д. с којима се они размећу, то су само шупље фразе с којима они покривају, с једне стране своје незнање, своје умно ништавило и бескарактерност, а с друге стране улепшавају своје пандуре, жандаре, и сав остали бирократски персонал, који је њима потребан за „унутарњу слободу Србије“ и за „велику српску мисао“.¹²⁵

Рад бр. 9, од 22. VIII, стр. 129 – 136; 10, од 1. IX, стр. 145 – 151; 11, од 8. IX, стр. 161 – 166; 12, од 16. IX, стр. 177 – 182; 13, од 22. IX, стр. 193 – 200; 14, од 1. X, стр. 209 – 215; 16, од 16. X, стр. 225 – 247; 17, од 22. X, стр. 257 – 261; 18, од 1. XI, стр. 273 – 277; 19, од 8. XI, стр. 289 – 295; 20, од 16. XI, стр. 305 – 309; 21, од 22. XI, стр. 321 – 327, и 22, од 1. XII 1874, стр. 337 – 344.

В. Градиш

БРОЈ 20.

Београд 16. новембра 1874.

ГОДИНА I.

РАД

КЊИЖЕВНИ И НАУЧНИ ЛИСТ.

Стаје за Србију:

48 гроша на годину
24 " по године
12 " 3 месеца
За друге земље:
5 фор. на годину
3 " по године
1 фор. и 50 кр. на 3 месеца.

Претплату и чланке ваља слати
у надлежној писму уредништву
„Рада“
Балванска улица бр. 23 Београд.

Рукописи на захтевање враћа-
ју се.

Изази на месец четир пута: овансга 1, 8, 16, и 22.

СОЦИЈАЛИЗАМ

или

ДРУШТВЕНО ПИТАЊЕ.

(Наставак.)

VI.

Социјална држава.

Држава је једно по данашњем схватању организовано друштво. Она је једна засебна целина, како према својим члановима изнутра, тако и према другим државама и личностима, које не спадају у њену заједницу. Са обе ове стране ми имамо да расмотримо државну целину.

Да почнемо од унутрашњости. Пошто смо изложили већ основна начела заједничке својине и организације рада у социјалном друштву, по себи се види шта мора бити социјална држава. То је друштво основано на општем договору свију чланова тога друштва. Право и воља појединца, то је дакле извор и основ права и воље државне. С овог гледишта социјална држава пре свега потиरे сва историјски тогџ држави утврђена права, н. пр. право на извесну територију, као и права поједини привилегисани лица и стаљема.

Сувремена држава постала је најпре као фант из неуређене друштвене борбе. кад је установљено право својине, и кад су фактично заузети извесни правни одношаји између појединца, онда су постале и установе, које ће да бране та заузета, фактична права. Бористи извесних стаљема и не образова-

Часопис Рад, шесто поглавље Марковићевог чланка
Социјална држава

ВЕРА И НАУКА – И ОБРАЗОВАЊЕ У НАРОДНОМ ПРАВЦУ.

Пред нама стоје два акта: први је акт „Распис“ мин. пр. и црквених дела управљен на в. школу и све средње заводе у Србији, у коме се казује наставницима правац, кога ће се држати у образовању младежи; други је акт „Протест“ тридесет ђака из велике школе против истог расписа, – обоје у 123. бр. „Заставе“. ¹²⁶ Осим тога пред нама је чланак „Заставин“ из 124. бр. у коме се тумачи распис г. министра и узноси као читав програм за образовање српске омладине у народном правцу. ¹²⁷ Ми смо наумни да промотримо сва ова три акта и да изнесемо наше мишљење о народном образовању у народном правцу.

Најпре имамо посла са „Заставом“.

„Застава“ казује у 124. бр. како је „деморализација друштвеног и политичног па чак и породичног живота претрпала готово све врлине у Србији“; да је „поквареност, која се у Србији по свакој грани живота народног све већма разлива; и очевидно не само као препрека остварењу позива Србије буја, него и самом опасношћу пропасти садањег државног и народног живота прети – потекла је из извора погрешног правца и начина у образовању подмлатка у Србији.“

Да речемо да је са свим тако, да је данас поквареност завладала у Србији и да је рђав правац у просвети томе узрок. То је дакле тако. *То већ постоји.* (Нека то „Застава“ добро утуви!) А шта вели министров распис?

Министров распис вели: „да међу наставницима у нашим јавним заводима има и таквих, *истина не у знатном броју*, који у својим предавањима одричу човеку духовни почетак, а у васеленој чак и само божанство“, па из овога министар страхује да могу (дакле тек „могу“ – нек и то „Застава“ утуви!) ¹²⁸ из оваквог стања ствари произаћи најгоре последице и настати озбиљне опасности за наш породични, друштвени, па чак и државни живот. Да би се предупредило да нови правац неколицине професора не донесе земљи своје чемерне последице, министар саветује и опомиње да се тај рђави (по министровом мишљењу) правац треби из српских школа.

Какав је да је овај нови правац, тек очевидно он није произвео оне последице у Србији, које „Застава“ налази. Да ли је нови правац „једностран“, „егоистичан“, „ненародан“, и т.д. као што га називљу и г. министар и „Застава“, ми ћемо доцније видети; свакојачко он није произвео ону поквареност у Србији, коју „Застава“ налази у њој (с чиме се и ми у главноме саглашавамо) јер он се појавио тек од скорог времена и тек код неколицине људи. Према томе, ако се оће да искорени прави узрок, који је створио ту поквареност; ако се оће да даде српској омладини право, свестрано и научно *народно* образовање, онда треба из српских школа и начина образовања избацити најпре све оно, *што је произвело садање стање пре но што се појавио „нови“ правац.*

Какво би стање произвео нови правац – то искуство не казује; какво је стање произвео стари правац – *то се види.* Одкуда дакле „Застава“ налази у министровом распису читав „народни“ програм за образовање подмлатка, кад се у министровом распису не казује ништа, како да се искорене они узроци у нашој просвети, који су произвели ону поквареност, која прети народном пропашћу, само се удара на нови правац, који још нигде није уватио корена? Зашто баца „Застава“ кривицу на дете у колеџи за очеве грехове?

У последње време „Застава“ је више пута, без икаквих повода и разлога нападала на млађу напреднију струју у српској омладини. И ову прилику „Застава“ је опет употребила, да придикује напреднијем делу омладине, како његова начела могу служити данас „цељима наших непријатеља“, и како та струја „у примени на наш народ и његове потребе *мора* (!) бити погибна, јер је сама *егоистична* (!!)" Очевидно ту се види иста тежња, као и у оним дрљотинама из „Панчевца“ и „Народности“ (из Осека), што их „Застава“ прештампаваше, у којима се сасвим „истоковски“ напада на „материјалисте“ и „комунисте“, који нападају веру, народност, породицу, својину и т.д. Ми нисмо никад одговарали на те бесмислене и непоштене нападе, па не ћемо ни сада; само наговешћујемо те појаве, као са свим сродне.

Да се вратимо на „Распис“.

Ту се оће да постане неки „народни“ правац у образовању омладине [на] супрот једностраном правцу оне науке, која непризнаје „божанственост у васеленој“ и одриче човеку „духовни почетак“.

Сувремени научњаци (а не поједине секте или партије) непризнају ни „божанственост у васеленој, ни духовни почетак човеков“. Што г. министар вели да „до овако жалосних закључака могу доћи само они људи, који немајући свестрана погледа на појаве човекове природе, не знају их у склад довести“ и т.д. – то је управо Људи који су извели те закључке, далеко боље познају све природне појаве у човеку, но г. министар. (Нека г. министар узме на пр. Хекла.) Ту дакле не удара „Распис“ на неколицину српских наставника и њихових ђака, но на сувремену, *светску* науку. Тридесеторица ђака са велике школе учили су поглавито овај нападај „Расписа“ на науку. Но они су оставили без

одговора један, и то најглавнији (по нашем мишљењу) део „Расписа“, за који се ухватила „Застава“ у 124. броју.

„Распис“ дели све појаве на „духовне“ – и „стварне“ и „Застава“ усваја ту поделу – па вели да научни правац упућује људе да се баве једино испитивањем „стварних“ појава, а да одбацује све „духовно“ као неистинито. Ово је или бесмислица, или намерна клевета на науку.

Наука не дели појаве у природи на „духовне“ и „стварне“. За њу су *све природне појаве – стварне појаве.* Вера, народност, морал, патриотизам, осећање лепоте, одушевљење за рад у овом или оном правцу – све су то за науку „стварне“ (реалне) појаве, као и камен или биљка природњака, ћелија – физиолога, мишић – анатома и т.д. Како постају појмови о божанству из којих се склапају разноврсне религије; како се рађају и развијају појмови о моралу и како се утврђује морал у друштву; како се развија у омладини и народу љубав према својој народности и отаџбини, како се образују одушевљени борци за слободу и напредак народа и човечанства и т.д. све су то предмети који спадају у круг науке, и који се изучавају оним истим начином (методом) као и закони механике, хемије, физике, и других природних наука. Разуме се, по науци у свим тим појавама владају *природни закони*, а не ћуд или воља неке духовне – ванприродне – личности, коју замишљају људи, који верују у двоструку човекову и природну; који стављају два начела „духовно“ и „стварно“ у свим природним појавама. Сва је разлика у томе, што наука изучава све природне појаве *научним* а не *богословским* методом. Разлика је дакле између научног и богословског – религијозног – мишљења и објасњавања природних појава и закона, а не између „духовних“ и „стварних“ појава.

Према томе: да се утврди морал у друштву; да сваки човек појми да је он члан једног друштва, једног народа и да је морално обвезан да живи и ради за ту целину, којој припада – за све то није нужно никакво двоструко образовање, но је нужно *право научно* образовање. Разуме се, научно образовање и ако није богословско, може бити једнострано, погрешно, у толико, у колико се или не разуме наука, или у колико наука није кадра да реши све појаве у човеку и друштву, и према томе не уме да покаже прави пут педагогу у његовом послу. А има и других услова, који чине, да наука не може да да оне резултате, које би требало. Но о томе ћемо говорити доцније.

Има још и друга главна погрешка у „Распису“, коју и „Застава“ такође усваја као важну истину: „Распис“ вели: „Ми народ млад и неприбавши све своје народне факторе у један систем, не смемо мерити науку и васпитање по личним, материјалним користима. Нама није потребна наука само ради личнога благостања, колико да се умножи главница наше опште – народне снаге. „Не само ми као „млад“ народ, него *ни један* народ не сме да мери науку и васпитање само по „личним, материјалним користима“ и „материјалном благостању“. Човек није стока, па да му је једина цел да се добро најдере. Сувремена наука никад није стављала такву глупост, као *цел* човеку. На против, она вели да је

материјално благостање само *средство* за човеков опстанак и за његов *виши, лични и друштвени* развитак; она вели даље да материјална добра само у толико намирују човекове потребе у колико су заиста нужна: сувишно уживање само пресићује и тупи човека; доводи ослабљавање организма, квареж, раскош, разврат и пропадање народа. Према томе развитак личног материјалног благостања није ни по каквој науци *цель* васпитање но целокупни *телесни, умни и морални развитак личности*. Укупна снага народа, склапа се из снаге појединих личности; што су ове поједине снаге веће тим је и снага народа јача. Другчије не може да буде. Развитак опште народне снаге и развитак снаге појединаца – то су две стране од једног предмета или управо два израза за један исти појам, јер заиста то се једно без другог не може да замисли.

Зашто дакле и „Распис“ и „Застава“ у томе криве нови научни правац српске омладине, као да она нешто друго проповеда и исповеда и да она својом проповеди иде на штету „опште народне“ снаге? Ми још не ћемо да одговоримо на ово питање, но да идемо даље.

„Распис“ вели: „Ко стаје на пут нашој младежи да се духовно, да се свестрано развије, тај јој стаје на пут и спречава је да постане оно, чему је она одређена аманетом својих великих предака, тај диже руке на њезин национални карактер, тај безбожнички исмева најузвишенију мисију своје отачбине и руши јој немилице потоњу срећу“.

И ми питамо: који јој стаје на пут?

Ко стаде на пут омладини да се 1861 год. одушевљено не одзове својој браћи Васојевићима, који пређоше у Србију да заједнички са браћом отпочну борбу за ослобођење – „аманет својих великих предака“? За што тадашњи српски министар спољних послова (а бивши министар просвете)¹²⁹ врати оне јаднике натраг? Та бар г. министар верује у оба начела „духовно“ и „стварно“ и није ни „материјалиста“ ни „комуниста“!

За што не устаде српско јавно мњење, сав српски народ, против онаквог дела?... За што народ сам не поможе својој браћи у невољи – у Ерцеговини и Црној Гори? Та бар маса српског народа није читала ни Бихнера, ни Фокта, ни Хекла, ни Фирхова – никога од оних који не верују у „божанство“ и „духовност“ – и опет се ниједан живи не помаче!

За што би све то тако? Очеvidно за то, што *српски народ немађаше тада политичне свести*, што се народ српски не осећаше као део једне велике целине; не разумеваше своју дужност према себи и према другим деловима српског народа на просто: *то беше...утучен народ, без идеје и без одушевљења за својом личношћу и народном слободом; то беше народ навикнут да ради само на команду одозго*.

А за што беше српски народ такав? На то треба да одговори сва историја српског државног и друштвеног живота од постанка српске кнежевине. Државна система, која се у Србији развијала, ишла је непрекидно на то да угуши сваки самосталан развитак личности; да појединац не схваћа свој положај ни у општинској заједници, а камоли у државној народној заједници; у опште да угуши ону *политичну свест*, коју поче

да развија српска револуција против Турака, и – *држава је у томе успела. Она је начинила од народа машину* – па шта тражи сад од школе и омладине?

Школа није могла дати други правац у образовању омладине, но што га је држава тражила; који је правац проникао у све народне и друштвене установе. Школа је давала чиновнике, попове и војнике, са онаквим правцем, какав се од ње тражио. А тражио се од ње само послушан алат, без самосталне мисли, без појма о „народном задатку“ Србије и „аманету наших великих предака“.

Ван школе било је тако исто. Сва удружења која су поникла одушевљена *начелом народности*, а која су била кадра да даду омладини *политично* васпитање у народном правцу, била су гушена, спречавана, забрањивана. „Уједињена српска омладина“ најзнатнији израз начела народности у Србији – била је управо *угушена* у Србији. Ђаци и професори, који су припадали тој дружини били су гоњани, а последњи и изгањани из државне службе, као неки преступници.¹³⁰

Ето за што наши ђаци из школе нису могли добити образовање у народном правцу.

Многи од тих људи веровали су и верују [у] „духовно“ начело и „божанство“ у васељеној, али опет за то они никако нису били васпитани у народном правцу, – што жели да постигне г. министар просвете по сведоцима Заставиној.

А лако је појмити узрок томе. „Застава“ зна, а сигурно и г. министар да *морална радња човекова ни мало не зависи од његовог веровања или неверовања у божанство и духовни свет*. Морална радња потиче из осећања и појма дужности према другим људима – општини, држави, народу или човечанству. Да се развије у члановима омладине *навика* да раде увек као моралне личности, нужно је: да се код њих развију та морална осећања и морални појмови, који су основ моралној радњи; и после: да они у животу, у одношајима људским и у радњи свикну да раде према свом моралном уверењу. Разуме се да ће морална радња бити у толико чистија, племенитија, узвишенија, у колико су морална начела, по којима се радња управља *тачнија – научнија*. Тачна наука о човеку и друштву основана на тачним наукама о спољној природи – то је управо најтврђи темељ моралне радње а не никако нешто противно томе.

Човек, који не верује у божанство може бити монархиста, републиканац, комуниста, народњак и т.д. као год и онај који верује у божанство. Није дакле оскудица религиозности узрок тој мани у нашем образовању што наша омладина није васпитана у „народном правцу“, нити вера може да уклони те мане. Српска омладина просто нема у школи и друштву *моралног* образовања; а поглавито за овај случај: *она нема никаквог политичног образовања*. Ми под *политичним* образовањем разумемо, да *ђак у школи добије основне појмове о својим човечанским правима и дужностима; о својим правима и дужностима у општини, у држави и друштву; да он разуме свој грађански и друштвени положај;*

да се он спреми као будући радник за друштво; да он упозна политично и друштвено стање своје отаџбине, да појми њену снагу и њен задатак.

А може ли да добије српски ђак у српској школи такво образовање? То је српској школи забрањено. То би се одмах назвало: „терати политику“ у школи, стварати „бунтовнике“ и т. д. А наставници, који би покушали да омладину настављају у овом правцу на основу тачне науке, били би кажњени и гоњени као државни преступници.

А без тога, како се може у омладине развити свест о задатку српског народа, и о задатку његове отаџбине – Србије? Шта ће ту помоћи вера у „бесмртност божанствене душе“, у „вечни живот“ и т. д.? Шта ће та вера припомоћи, како да се изврши велика српска револуција, започета у почетку овог века, – ослобођење од политичког ропства, и како да се постави сталан темељ за нови културни живот српског народа? Каква би то била „народна“ омладина, без политичне свести, без појма о својим човечанским правима и дужностима; без политичног и друштвеног идеала; то ће рећи: без предмета за којим би се одушевљавала? То мора бити нека несвесна маса, која би, одушевљена религијозним фанатизмом, могла водити само неки „крстоносни рат“ против Турака – и више ништа. А оће ли то г. министар? Оће ли то „Застава“?

Сигурно – не.*

Ми смо дошли на праву тачку, која „дира“ и г. министра и „Заставу“, само што се то не казује јасно ни у „Распису“ ни у „Заставиној“ придици. Управо овај политични и друштвени идеал, што се почне образовати, на основу тачне науке код напреднијег дела омладине у Србији, жељео би да уништи „Распис“ – помоћу вере, – а жељила би и „Застава“, само не зна како. Ако ова жеља потиче заиста само из страховања за будућношћу српског народа, ми ћемо лако умирити и г. министра и „Заставу“ – доказаћемо им, као 2=2, да је њихова плашња са свим неоснована и – неправедна.

Пре свега неосновано је пребацивање сувременој напредној струји, да она иде на уништење „народности“, или да уништење народности долази неизбежно из њених основних начела. Такво пребацивање истиче просто отуда, што се не разуму она начела, на која се напада.

Рећи: „за мене не постоји народност, за мене постоји само човечанство“, тако је исто бесмислено, као кад би рекао: „за мене не постоји Авала, за мене постоји само – планина.“ То је очевидна глупост, и опет „Застава“ у свима својим придикама, подмеће напреднијој омладини

*

такву глупост (као год и „Исток“) и онда, критикујући своју рођену измишљотину, износи своју премудрост и свој патријотизам.

Зар ако неко каже, да неће народност за основ државе нити „развитак народности“ за задатак народне државе, већ ставља и за основ и за целу државе неко више начело – зар тај оће да уништи „народност“ и да на пр. „све Србе претопа у Јермене, Турке, или Маџаре?“

„Застава“ наводи како хуманизам т.ј. идеја човечанства служи садањим јачим народима као буздован да гуше друге слабије народности. Ваља да „Застава“ мисли да се садања радња Маџара у Угарској оснива на идеји хуманизма – човечанства? Који год разуме шта је хуманизам, зна да је та радња сушта противност хуманизму – човечанству. Не, та се радња оснива чисто на начелу народности. Поједина личност (индивидуја) у друштву, желећи да одржи себе и своју породицу присваја и граби све што јој је за одржање нужно; потчињава себи и мртве ствари и живе људе, да одржи и распространи свој сој. На тај начин чисто начело породично у друштву, ако се не ограничава никаквим вишим начелом, ствара највеће неједнакости и неправде међу људима. Једна породица гута рад и љадама других људи и њих уништава – постају неограничени владари азијски, милијонари европски и груби грабљивци, који у „борби за опстанак“ управо једу друге људе, као и дивљаци.¹³² Тек начело личне слободе и друштвене равноправности ограничава оно себично породично начело. Стављајући развитак свију личности у друштву, као идеал сваком члану, да богме, не уништава се породица, само се ограничава штетан уплив тога начела.

Тако је исто и с начелом народности. Народност, као једна јединка граби, потчињава, гута све, што би увеличало њену материјалну снагу. У ову долази, да богме, и бројна јачина. За то свака народност тежи да прогута друге народности, да их претопа у своју народност и тиме се ојача бројно. Тако раде и Маџари. Да ли ће они успети у томе – то је друга ствар, али другима на пр. Немцима то је испало за руком и они су прогутали више милијуна Словена. Треба ли сад да свака народност стави као свој задатак: ширење своје народности и гушење туђих? То би се онда развила крвничка борба између људских раса, којој никад не би било краја. То је дивљаштво. За то данас сви развијенији народи стављају за свој задатак, не ширење своје народности, но културни, лични и друштвени развитак свога народа и свију народа, што води вишем идеалу човековом – човечанству.

На основу тога начела не уништава се народност; но на против даје јој се најшири простор, да се развија својом унутарњом снагом, не тлачећи друге народности. Хуманизам је дакле управо равноправност народности.¹³³ То се види најјасније где то начело постоји остварено. У Швајцарској постоје три народности у одвојеним савезним групама и свака се развија и напредује, а међу тим швајцарска држава није ставила себи за целу осигурање и развитак ове или оне народности. У Сев. Америци разни народи измешани су, образовао се управо један нов народ, који је добио свој особити карактер – американски. Американска држава није

ставила за цел државно осигурање и развитак ове или оне народности; али где год има у савезу неке одвојене групе народности, која се још није претопила у општу „американску народност“, та се развија слободно и као народност. У оба ова случаја у Швајцарској и Сев. Америци, начело је исто – хуманизам; само што су у првој земљи народности географски груписане и одвојене, а у Америци у опште не постоји та географска подела.

Дакле ако неки Срби стављају као начело за државну организацију свога народа: равноправност народа – Срба, Хрвата, Бугара, па и других народа, који би ушли у слободни савез словенски на југоистоку Европе – зар ти оћеју да униште српску народност? А шта би хтела „Застава“? Зар да и ми Срби против освајачке, насилничке политике Маџара и Хрвата (управо „Загребачке господе“) који оће да на рачун српске народности шири своју народност, ставимо на супрот освајачку, насилничку, политику у интересу своје „народности“? На сваки начин ми држимо да насиље треба срушити силом; али не никако, да против насиља стављамо друго насиље као начело и „народни задатак“. Слобода и равноправност народа, осигурава напосе и нашу „народност“ од насилног гушења других народа. И тада развијаћемо се културно као народ – колико будемо кадри.

На који се начин може остварити слобода народа и равноправност са другим народима; каквим средствима; у каквом политичком облику и с каквим друштвеним стројем – то су све питања друге врсте, која не долазе у распу између начела хуманизма и народности.

Толико о народности и новом правцу у српској омладини. Да идемо даље.

„Распис“ вели: „Јер земља, коју су хришћанске врлине наших праотаца сачувале од пропасти кроз толике векове робовања, не може и не сме сад на пречац тако лаковерно одрећи се својих традиција, а тиме и своје будућности.“

Пре свега ми неразумемо добро шта се оће тиме да каже „да су хришћанске“ врлине спасле наш народ од пропасти. Ако се оће тиме да каже да је само вера спасла српски народ, те није као народ пропао – то је *неистина*, јер вера хришћанска само је једна особина народа, с којом се српски народ разликовао од турског народа, те се није у њ претопио. Осим вере ту долази: језик, обичаји и карактер народа, сви његови појмови и сав његов живот. Ове су особине биле тако јаке, да се српски народ није претопио у турски ни тамо где је променио веру – у Босни. „Застава“ зна врло добро ову истину, кад у борби против своје јерархије вели: „није вера спасла народ, но је он спасао и себе и своју веру“.

Према томе, има ли смисла тражити само у религијозним традицијама за будући живот српског народа? Па баш и кад би могли наћи у хришћанској вери тај ослонац, *ми Срби у Србији* не треба нипошто да ту тражимо ослонац и да гајимо те религијозне традиције. Ми смо народ *поцепан вером*; код нас има православних, католика, и – *мухамеданаца*. Храњећи у народу религијозне традиције, ми у исто време одржавамо

и ширимо у народу религијозну нетрпељивост и фанатизам, – мржњу на своју другу браћу по крви и језику.¹³⁴ И баш у Србији, где се од 50 година не гања нико због вере; где је трпељивост и управо индиферентизам (немарност) у вери у велико овладала – ту није нужно на ново потпаљивати ватру, која се већ гаси – оживљавати нетрпељивост спрема других вера. У Србији баш није нужно оживљавати мртваца; стављати трулу грађу за темељ нове грађевине. Другим идејама треба оживљавати српски народ; други узор треба му ставити за будућност и други темељ. Нека мирно почивају „хришћанске врлине“ наших праотаца! Нама требају друге, *човечанске* врлине.

Али за једну реч има „Распис“ право. Српски народ не сме се сад „одрећи *свију својих* традиција.“ Има заиста традиција из прошле историје српског народа, које треба да су му свете; и које му морају бити темељ за будући историјски живот.

Кад је изгинула српска властела на Косову; кад се разбегла или истурчила после Косова, остао је у српским земљама само прост народ – серби, отроци и меропси пређашње српске властеле. Из овог простог народа, из ове *раје* некадање српске госпоштине, поникли су знаменити српски ајдучи, који су започели рат – народни рат – против турске насилничке владе. Из средине тог простог народа поникла је у „Шумадији“ знаменита-српска револуција у почетку овога века. Из њега су поникли они страшни *сељаци-револуционари*, који су започели рат са султаном. У њиховим сељачким главама поникла је мисао, *да униште Турску државу у Европи* и поједини српски јунаци из средине Шумадије били су већ признавати као *вође* општег народног покрета на Балк. полуострву. Такви су били некада *српски сељаци*, који су створили ову нашу државу! А данас српски „државници“ из кола бирократије, износе нам своју мајужну мисао „велику Србију“, на место оне огромне мисли српских сељака!

Наша (западњачка) „цивилизација“ омлитавила је оно одушевљење и ону општу мисао, која је прожимала цео народ као једног човека и стварала оне крупне карактере из новије историје. Народ је српски заћуткан, замукао; али те „традиције“, тај историјски живот народни још није заборављен код свесне, напредне омладине. Те традиције она поштује, и стављајући науку као свог вођу и као темељ *српског друштвеног уређења*, она се стара да у *српском народу оживи ону општу мисао и опште одушевљење за својим ослобођењем; да цео народ покрене на рад за нов живот – разуме се у новом савршенијем облику.*

Ама то и јесто оно што многе жижи. Они би хтели да оживе старе традиције на пр. *српске* цареве, *српску* госпоштину, *српске* дворове, *српске* калпаке и челенке и т.д., па мож’да би хтели и нове идеале: *српске* ордене, *српске* чиновне и титуле, *српске* милионаре, *српске* булеваре и т.д. и т.д. необзирући се на *српску* сиротињу, *српски* развитак, *српску* необразованост и т.д. Према томе они би хтели од народа – послушну машину; а од омладине – добру, мирну бирократију, одушевљену хришћанско-бирократским узорима и то: „мудро-умерено“ оду-

шевљену. Е да богме, нови напреднији правац науке не ствара такве идеале код омладине.

Да ли г. министар има какве државне узоре и да ли их је замишљао кад је писао овај распис – не ћемо да погађамо. Свакојачко, ако се оће да да омладини „народно“ образовање, онда се мора дати омладини *политично образовање*; омладина мора имати одређен појам о држави и друштву, мора разумети ону цел, за коју треба да се одушевљава, да живи и ради. За то треба да је српска школа и српска држава другојачија. Религијозност у настави ту не ће ништа помоћи. Ако ли се г. министру не допадају или му се свиде као „ненаучна“ она начела о држави и друштву, што се данас развијају код напредније омладине, нека их обара науком, а нека се не заклања за веру и хришћанске традиције.

Имамо да кажемо још неколико речи о томе: какве ће управо резултате произвести министров распис.

Казали смо већ напред, да научно мишљење не може никако да се споји са религијозним мишљењем. Свака религија сматра да у основи васелене постоји нека сила, која има *вољу*, која ствара све појаве васијонске, са извесном *намером*, на против наука налази само *механичну силу*, а *вољу* налази само код извесних органских створова, а поглавито код човека. Ова се два основна начела *узајамно искључују*. Према томе никаква наука не може признати да она прва сила постоји. Ми не ћемо даље да идемо, па да казујемо, како се путови религије и науке у испитивању природних појава одмах разилазе од првог корака – то је са свим јасно сваком човеку, *који је усвоио научно мишљење*. Омладина у школи не може се дакле ни на који начин уверити науком у основна начела религије, *она се може само принудити да лаже и лицемери, да из смирености изврће науку и истину, или да их сакати и прећуткује, само да не дође у сукоб са каквом догмом религијозном*.

А зар српском народу требају лажови и лицемери; извртачи науке и истине? Тога има српски народ и сувише.

Овде имамо једну примедбу. Код нас се чуло више пута од простих људи, како они што излазе из наших школа, често псују и исмевају веру и народне обичаје. Таква су пребацивања доста умесна (премда има и претеривања), али очевидно такве појаве не долазе од развитка праве науке, но од *полутанства*. Код нас се у школи предају упоредо и начела православне религије (катихизис и историја цркве и т.д.), са свим с богословског гледишта, а у исто време предају се науке, које са свим потиру оно, што се у религијозним књигама предаје. Бак се дакле навикне још из детињства, да оно сматра као лаж и нечију измишљотину. Међу тим њему се не казује *научно*, како постаје религија, у каквој свези она стоји са целокупним човековим мишљењем, са моралом, породицом, државом – у опште са целим животом народа и појединог религијозног човека посебице. А кад би то младић проучио, он би разумео са каквом *озбиљношћу и штедњом* треба да сматра веру и религијозне обичаје *неуких људи* (који да богме нису криви што нису научно образовани), и био

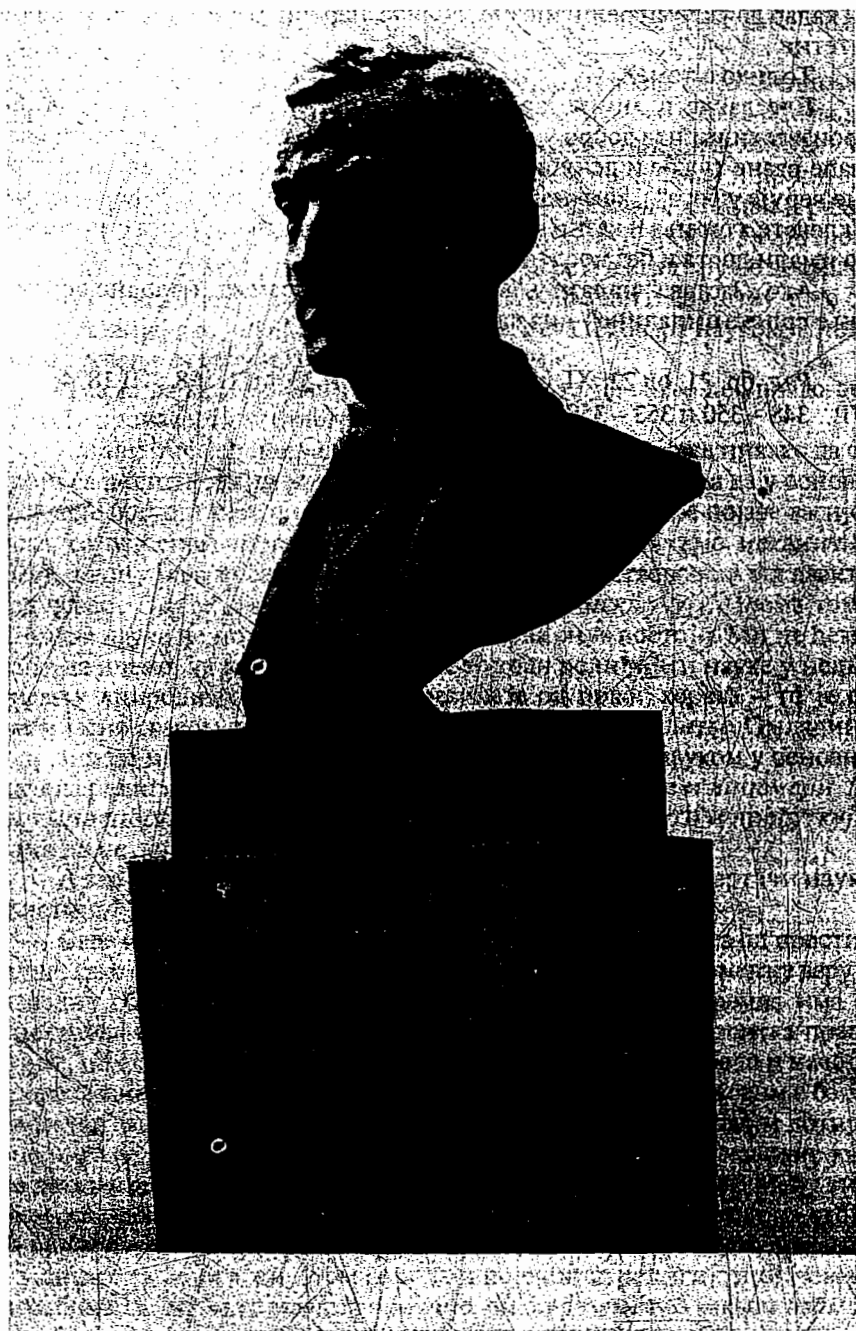
би кадар да уклони религијозне заблуде, нарочито оне, које су за народ штетне.

Толико о томе.

Еле дакле г. министар са свим религијозним расписом не ће произвести ништа добро у нашој школи и образовању. А сигурно изазваће разне тужбе и денуцијације да је овај или онај „материјалиста“, „не верује у бога“, „комунац“, „одриче народност“ и т.д. биће пањкања и клевете, гоњења и казни и на ђаке и на наставнике – а тога смо сигурно имали доста и без последњег расписа.

Ако „Застава“ налази у овом распису програм за „народно образовање српске омладине“ – на част јој!

Рад, бр. 21, од 22. XI, стр. 331 – 334, 22 и 23, од 1. и 8. XII 1874, стр. 348 – 350 и 353 – 358.¹³⁵

Биста Светозара Марковића постављена испред Универзитетске библиотеке
„Светозар Марковић“ у Београду (рад Стевана Боднарова, бронза)

II ПИСМА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Пожаревачки затвор, Спасов-дан 9. Маја
1874. год.

Васпитање треба да развије човека свестрано или као што се сва својства човекова скупљају у три главне групе – да га развије: *телесно, умно, и морално.* ¹³⁶

Под *телесним* развитком разуме се, да човек буде здрав, снажан, и способан за физички рад и напрезање и у опште за све функције где се троши механичка снага организма. За ту цел ваља да је организам развијен, учвршћен, удешен.

Под *умним* развитком разуме се, да човек има *знања*, знања из свију наука, које су му нужне, да разуме природу и друштво у којима живи, а осим тога да има специјалног знања за радњу коју ради.

Под *моралним* развитком разуме се, да је човеково осећање развијено, да је код њега развијена *љубав према људима*, да је *навикнут* да живи и ради у друштву и за друштво и да у томе раду налази своје задовољство.

За нас је овде важно питање: може ли школа да васпита човека у ова сва три правца? Или тачније: какав је школски задатак у васпитању?

Да видимо најпре телесно васпитање.

Ово се дели на два главна дела: васпитање детета, које није способно ни за какав рад – *гајење*, и васпитање детета, које је већ способно за неки производан рад. Ја узимам ову поделу у телесном васпитању, јер је она најважнија за човека и друштво. У којим годинама наступа ово делење, то зависи од расе, од климе и других географских услова а и од индивидуалних особина.

У друштву, где је породица прва социјална јединица, гајење је остављено породици. Са развитком друштва ово се стање мора променути. Пут се томе већ указује у данашњим заводима за гајење деце. Разуме се, ти су заводи још непотпуни и несавршени, него о њима овде није реч. На сваки начин гајење не припада школи, него особитим заводима.

Од оног тренутка кад дете може да се бави производним радом оно постаје радан члан друштва и ступа у *друштвене радионице*. Разуме се,

послови, које деца раде прама своје порасту, и време рада, морају бити тако удешени, да се постигне ово двоје: *да се дете физички развија, а у исто време да се учи раду и навикава на рад.*

Овде сад долази питање: *може ли бити школа у исто време и радионица?*

У опште узевши *то не може да буде.* Свака радионица треба да је удешена за неку специјалну радњу и као што у друштву има врло много нужних радова, који стоје у сасвим разним одношајима, један према другоме, тако постоје и разноврсне радионице. Очеvidно, ни једна школа не може имати не само све те радионице међу својим „научним средствима“, но једва да их може имати по неколико – дакле врло ограничен број – иначе никаква друштвена средства не би достигла да се за сваку школу чине такви огромни издатци. Кад би школа хтела да буде и радионица у исто време, *сва би деца дакле морала у једној школи да се ограниче само на неки ограничени број занимања.* Ово може бити врло неударно за развитак сваке способности у друштву т. ј. можда би неки ученик био бољи за неку другу радњу, но ону која се може научити у школској радионици. Осим тога то је неударно за друштво – друштво добија у неким струкама и сувише спремних људи а у другим нимало. Несразмерност је ова на сваки начин хрђава. До душе ова се незгода даје у нечем исправити. Неморају у свакој школи бити исте радионице, радионице у једној школи, могу се допуњавати радионицама у другој школи; све школске радионице могу се удешавати према месним околностима, где су услови за извесну производњу најплодовитији и т.д. Овим путем могу се избећи неке незгоде што смо их споменули. Али осим ових незгода има других важнијих разлога, који се противе томе, да школа постане радионица. Ови су разлози пре свега економски. Некономски је да друштво диже двоструке радионице, једне за изучавање рада, а друге за истинску производњу. Ту се улаже двоструки капитал у зграде, алате, и т.д. Даље некономски је делити и одвајати радну снагу на незрелу и несавршену и зрелу и потпуну; рад ове прве неће никада бити тако производан, кад се врши сам одвојено, па ма то било и под надзором мајстора, – учитеља, као кад би он заузео своје место у општем строју свију радних снага које друштво има. У радионицама где се неради због „учења“, но се ради баш ради саме производње и само учење биће *лакше, брже и потпуније.*

Ето из ових разлога поглавито физички развитак деце у смислу рада *није школин задатак*, према томе кад је реч о школи у друштву, које би било правилно организовано, не може се рећи да је њен задатак да човека спреми за рад (у смислу о коме је реч). *То је задатак друштва и друштвених радионица за производњу.* Само они људи приписују такав задатак школи као нешто суштствено, који не замишљају никакву *организацију рада у друштву*, па и они који мисле таквим *палијативним* мерама да избегну организацију рада, уопште социјалну организацију на научним економским начелима.

У друштву неуређеном, где је рад у ропским рукама, несмислен, непродуктиван, школа може узимати на се и тај задатак – *по могућству* – јер таквом школом може се утицати поред других срестава, да се рад у друштву што пре организује. Али ту ваља знати напред да таква школа не може никад постати *система народне школе*, т.ј. не може се никад толико распространити да обухвати сву децу, која су за школу способна. За то нема организовано друштво ни *материјалних* ни *моралних* срестава. Но опет је корисније за друштво да подигне што више може таквих школа, јер ће одатле најпре добити добре учитеље, раднике и организаторе рада.

У колико та система може бити савршена и у колико се може распространити у целом народу, то зависи од његовог материјалног и умног развитка. На сваки начин покрај ових школа, морају постојати и друге школе, ма у њима и не биле радионице, само да се у тим школама добијају правилни појмови о природи и друштву, да се добију теоријска знања за живот и рад. Ово је неопходно. Јер ако не могу сви научити све у школи, није саветно да се не спреме бар толико, колико је нужно да се човек ослободи од грубог незнања.

Ја сам прешао у појединости – но да се вратим на главну ствар. Дакле главни су резултати целог овог расматрања:

1. Телесно васпитање по самој природи човека и друштва добија се у друштву; школа само мора бити тако удешена, да томе васпитању не смета, но да га помаже.

2. У друштву, где је рад организован, то се достиже поглавито у друштвеним радионицама, а могу се још к тому додати заводи за гимнастику, пливање, вежбање у оружју итд.

3. У нашем друштву школа по нужди мора да узима на се један део тога задатка, јер га друштво не врши или никако или веома рђаво.

О умном васпитању немам шта много „да примећујем“. Сви се педагози у томе слажу, да је то главни задатак школин. Данашње школе поникле су дугим историјским процесом, и разуме се, не одговарају никаквој цели коју ми разумемо под „умним образовањем“. Из религијозне калуђерске школе развила се „класичка гимназија“, јер су класици заиста били једини извор знања. Нове потребе створиле су разне професионалне школе, за разне занате – тако да речем инжењерство, лекарство, правништво и т.д. Према овим вишим професионалним школама, оно „опште образовање“ у класичким школама не вреди ништа, – па ни за правништво! За стручно образовање на универзитетима тако исто. Сад је настао крпеж у нижим школама. Класичке школе постале су „класичке“ само по имену; са новим реформама оне су примиле у се и природне науке, историју, метафизику, и т.д. али су опет остале врло накардне школе за сувремену науку. Поникле су покрај њих реалне школе, имајући поглавито у виду технику сувременог *буржуазног* друштва, и тој цели оне добро одговарају. У опште, буржуазија је створила данашњи систем школа нижих и виших и на школи се то познаје. *Народна школа* пониче тек у последње време и у колико ми је познато

мишљење бољих савремених педагога, они су врло близу да раскрсте са свом буржуанском школском системом. Ја то велим што се тиче одредбе, шта је школин задатак и шта треба да изучи сваки грађанин? Економски stroj друштва, од кога зависи да се народна школа тако устроји, да потпуно достиже свој главни задатак – умно образовање – они не додирују.

Трећи део васпитања – морално васпитање – савремени педагози предају од чести друштву, од чести школи. По самој природи ствари и то треба да је задатак друштва. У друштву, које би већ живело по начелима, која ми сад желимо да деца у школи добију, била би остварена код људи сва она својства (осећање – навика) која ми разумемо под моралним образовањем. Сваки би их тако рећи удисао у друштву чим се роди као и ваздух.

Данашња школа мора по нужди да узима на се и морално образовање деце. Такав смисао има одвајање деце од породице и васпитања у школи.

У главноме је ово моје гледиште на васпитање и школу: васпитање мора обухватити све три стране човекове, али школа не може да потпуно васпитање. Школски систем није нешто стално. Напослетку главни школин задатак остаје – умни развитак. То су изрицали многи педагози и људи који су се бавили школом и који су најбоље могли сазнати, шта школа може да да, а шта не. Ово што ми тражимо од школе: спремност за рад и морално образовање, – то је нешто привремено и непотпуно – палијативно. То је нужно за сад, али опет не треба сметати с ума да је то палијатива и да таква школа не може постати народна школа...

Имам сад још неколико приметаба о народној школи код нас у Србији. Код нас већина деце што посећују народне школе, припадају земљорадничком сталежу. То су деца, која се сва без изузетка баве код куће производним радом. Управо то је главна сметња те наши сељаци дају нерадо децу у школу: Сваком треба радник у кући. Дете од шест-седам година већ постаје нужно: чува стоку, носи воду, чува ситнију децу и т.д. Овде се дакле не треба старати за продуктиван рад због физичког развића. Али је веома потребно: боља рана, бољи стан, боље одело и обућа и већа чистоћа и нега тела. Са сваком годином дете постаје све нужније за рад, за то ретко које и сврши четврти разред у селу.

Наше су сеоске школе све у пољу и свака може имати земље изобила за практично вежбање ученика у земљорадњи – само кад би било способних учитеља. (То је ваљда и наша влада увидела, те се за то можда и предаје у учитељској школи „практичка наука о пољоделу“ без икаквих опита, или бар екскурзија и посматрања на туђим пољима!) Такође врло је лако додати уз сваку по неку радионицу за разне занате, који су земљораднику најнужнији. О овоме је бивало по нашим новинама различитих предлога.

Уз сваку нашу школу има по која соба у којима живе ученици из других села. Они доносе своју постељу, одело и рану од куће. Може се мислити како је њихов живот жалостан, без икакве угодности. Нарочито

кад се помисли да су ту остављена деца највише од 8 – 14 година да се сама о себи брину, зашта она нису кадра. Учитеља се њихов живот не тиче – то је њихова приватна ствар. А често су та деца просте слуге, право робље учитељево.

Покојни Живојин Жујовић (сигурно од њега нисте ништа читали, а то је био први социјалиста међу Србима) предлагао је једном у „Србији“ од 1868. год. да се код свију тих школа подигну панзијони, да се ту сва деца издржавају о општинском трошку, а кад се то установи, онда да се укине закон, по коме су родитељи дужни слати своју децу у школу, који закон у Србији постоји од више година. Предлог је добар и вешто изнешен. Сељаци би га усвојили зацело, а и код многих из „интелигенције“ добро је примљен.

У главноме у Србији има услова да се подигне доста школа по оном плану, који је код нас нацртан у првом чланку „о школи“ са неким изменама које су неизбежне. Чак и одвајање од породице ту се прилично достиже. У осталом наша породица у селу, па већином и у вароши, не квари тако децу, као што се то примећује код западне буржуазије и код наших имућнијих породица. На прилику моја породица у Јагодини спада у средњу класу (више од сиромашних), па моја сестра цепа дрва да све пуца кад удара, ретко узимље „сикирцију“ а мени се смеје како сам слаб и невешт кад узмем ја сикиру да цепам. А други послови као: прање кошуља, рибање соба, вучење воде у грдним бакрачима и чабровима, то су обични послови у кући. Уопште у нашој се породици још васпитава за рад. Ту се добија физички развитак и добија се појам да је рад – дужност. „Господско“ васпитање, које је вама познато, постоји само код незнатне мањине породица. Ја мислим да је тако и код Срба у Аустро-Угарској, али ви то не знате. Нашем женскињу не достаје поглавито умно образовање. То долази прво из тих узрока, што га и мушкиње нема, а осим тога, да богме, што се у опште држи, да женскињу знање није нужно. Али треба да знате, да огромна већина људи у селу и вароши, па баш и у имућнијих који би могли да васпитају „госпођице“ пристаће на нашу школу; бар на „институт“ не ће никад пристати. –

... Нашто за женско образовање усвајати неку другу систему школску? Знате ли ви, да сам ја прва два разреда основне школе учио заједно са женском децом и то још 1853. и 1854. године! Код нас свуд по селима, где нема женских школа уче заједно и мушка и женска деца, а у Земуну у свима разредима реалке уче заједно женске с мушкарцима. У вишим разредима има девојака од 17 – 18 година. Уопште свуда код нашега света врло је лако увести једну систему за мушке и женске школе, ниже и више, па и заједничко учење, и не подижући питање о „равноправности женскиња“ и „еманципацији“ . – ...

Пера Тодоровић, Писма Светозара Марковића, Стража, Нови Сад, 1878, стр. 42 – 48.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

РАЗРЕДИ У ШКОЛИ¹³⁷
(Из писма А.. Н и М.. Н.)

Пожаревачки затвор 23. Јуна 1874.

Драге сестре...

... Беше ту др. Јасневски и поведосмо реч о томе,¹³⁸ како данашња школска система, у којој се свака школа дели на *класе, утврђене за све ђаке* – ништа не ваља. Ту сви ђаци уче по једном калупу и сваки је обвезан да за исто време научи све оно, што и сви остали, ма да су њихове способности са свим различите. Један не може нешто да научи, јер још није толико развијен, други би и научио, али би му ваљало објаснити на неки други начин, који је њему појмљивији, трећи је спор на учењу, па не може да превари толико, колико му се за одређено време натрпа и т.д. Последица је тога да у свакој нашој школи, где има 50 – 80 ђака има највише 5 – 6 „добрих“ ђака, а остали су „средњи“, „слаби“ или баш ништа не знају. Излази то, да би требало знати способности сваког ђака и према томе удешавати му начин предавања и количину знања, која му се саопштава за извесно време. А може ли то да се удеси у школи, која је подељена на класе? И може ли тако да предаје један човек, који у исто време има да учи 50 – 60 ђака? Очевидно, у интересу ђака, који уче, *не би требало да постоје класе*, већ да сваки учи према својој снази. Разуме се, да при том мора бити утврђен план учења т. ј.: распоред предмета и њихов обим, па нека сваки сврши извесну групу предмета за оно време, за које оно може доиста да изучи све те предмете. Али кад не би било класа, настало би хаотично стање, тако, да се једва може замислити, како би се могло уредити учење у тој школи да учитељ може имати преглед свију ђака и да може пратити њихово учење. У опште, тешко је наћи какву год систему за овако несистематично учење.

У оној историји педагогије, коју је превео Милићевић на српски, помињем се да сам читао, да су Бен и Ленкестер у Инглиској

покушавали, да уведу у школу *систему узајамног образовања*, где су једни ђаци у школи учили друге. На тај начин, онај који је знао више, помагао је у учењу ономе, који није могао тако да напредује, и сваки је ишао у напред према својим способностима. Подробности ове системе нису ми познате, него види се само начело: да способнији ђаци помажу учитељу. Ово је на сваки начин добро, једно што се помажу ђаци мање способни, а друго што се развијају и вежбају они, који другима показују. И врло је могуће да ће често ови бољи ђаци умети својим лошијим друговима боље да разјасне ствар, но и сам учитељ, јер њима је ближи онај склад мисли (да га тако назовем), којим се може разјаснити нешто детету или дечаку, као што је он сам. Ја сам такве примере посматрао и у нашим школама, где ђак из вишег разреда (или добар ђак из истог разреда) учи ђака из нижег разреда. Но у опште моје посматрање и моје знање о томе предмету врло је ограничено; а међу тим, то ми је са свим јасно, да сви ђаци не могу учити једно исто с једнаком брзином, кад су им способности са свим различите. Тек у вишим школама, где су сви ђаци достигли извесни ступањ развитка, може се школа делити на класе а предмети предавати по утврђеном распореду часова.

Дакле, ако се узме, да је целокупно образовање састављено из два главна дела: *образовање опште*, које добија сваки члан друштва, које је дакле једнако за све, и *образовање специјално*, које добија сваки према својој струци и које наступа, пошто се сврши опште образовање, ако се узме, велим, да су школе тако подељене, на *опште* (народне) и *специјалне* – онда би у оним првим школама, требало увести предавање без класе а у овим „вишим“ тек могу се увести класе. Ово је у главnome резултат нашега разговора и мога доцнијег размишљања. Но ствар ми у главnome још није јасна. Увиђам да има много противних разлога, који не допуштају „анархију“ у предавању, али опет ми се чини, да је начело „анархије“ – истинито...

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража, Нови Сад, 1878, стр. 50 – 51.*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ПЕРИ ТОДОРОВИЋУ

[Из пожаревачког затвора, лето 1874]¹³⁹

[Треба све чинити да се] посао не угуши у самом почетку, нарочито сада када смо ограничили наша начела, да већ осећамо терет од таквог ограничења, само да добијемо комад тврде земље за даљи рад.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 100.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ПЕРИ ТОДОРОВИЋУ

Пожаревачки затвор, 2. Јул 1874.

Ја не сматрам ни за какву савршену или бар добру систему ону политичку децентрализацију у Швајцарској, која цео народ разбија на ситне комадиће, који нису у стању да се културно развијају као једна *организована целина*.¹⁴⁰

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1910, стр. 188.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

11/8. [1874, пожаревачки затвор]

Јефреме,

Јуче сам добио твоје писмо (и снајкино – 3.). Ја нисам ни био нити сам сад болестан. У опште много сам боље сад са здрављем но што сам био кад сам овамо дошао. Живљење ми је, као у затвору, врло угодно. Стрпљења имам и сувише. А што сам опет по неки пут врло расејан, те заборавим да одговорим на писмо – ти најбоље знаш да то по кадкад долази човеку и без његове воље.

Јави ми кад будеш почео посао с рѣном. Овде је онај Васа Соколовић, што је имао посла са Андријом Симоновићем лањске године. (Знаш му име из депеша). Пита те^{140а} сад пошто је пшеница и друго жито тамо. Он је овде у затвору са мном у болничкој канцеларији, а заједно се и ранимо. Смејемо се сад лањској афери, јер је и он у њој прошао као и ти.

Остајте сви здраво. Ваш *Светозар*.

Поздравља те Г. Хранисављевић.

Снајка, теби сад немам шта да пишем. Незнам само да л' сам ти јавио, да су Нинковићеве у Н. Саду и да ће ме мож'да до свршетка овог месеца посетити у затвору. Оне ми доста често пишу. Оне би сад желеле да пређу у Србију и да где год отворе приватну школу,¹⁴¹ али отац неће да остави свој Н. Сад, па сад не знају шта ће управо да раде. Остај здраво

твој *Светозар*.

Оригинал. ИАБ, ЗПО, к. I/5 – 16.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ПЕРИ ТОДОРОВИЋУ

26. новембар 1874.

Заиста, ако би ко хтео да на пр. данашњу Србију разбија на две хиљаде и неколико стотина *данашњих општина*,¹⁴² које су већином мале, раштркане, на великом простору, са врло рђавим средствима за саобраћај, па би још хтео да свака од ових општина врши државну функцију – тај би (социјалиста или несоцијалиста) био права будала.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић...*, Београд, 1910, стр. 188.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ПЕРИ ТОДОРОВИЋУ

Крагујевац, крај децембра 1874.

Ја се већ плашим и губим веру у себе. Ја сам слаб и млитав човек, без икакве страсне идеје. Грозим се кад помислим ако мој организам остане у оваком стању, и ако се не врати бар стара енергија.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910, стр. 108.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – Н. Н. -у

„У једном писму“ [1874],

Наш је задатак не да уништимо капиталистичко газдинство, које у ствари не постоји већ да малу патријархалну својину преобратимо у заједничку, и да тако прескочимо једну историјску епоху развића – епоху капиталистичког газдинства.¹⁴³

Јован Скерлић, *Светозар Марковић...*, Београд, 1910, стр. 169 – 170.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

[Почетком 1874]¹⁴⁴

[Извињава се што *Јавност* одступа од чистог социјалистичког програма и што се чине толики уступци средини која је тако непогодна за социјалистички рад.] Изгледа страшна збрка, и један социјалист или бар радикал чисте крви на западу ужаснуо би се ове збрке и нелогичности у једном листу. Али ми на Оријенту спрам таквих пребацивања смо неосетљиви. Наше друштвено стање тако је хаотично и неодређено, да се партије не могу никако да групирају.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 171.

III
ПРИЛОЗИ

[ЧАСОПИС РАД О НАЈАВИ И ПОЧЕТКУ
ИЗЛАЖЕЊА ЛИСТА ГЛАС ЈАВНОСТИ]

Књижевни преглед

– Крагујевачка друштвена штампарија, издала је овај оглас: „Глас Јавности“. Управни одбор „Крагујевачке Друштвене штампарије“ решио је: да се од 15. најдаље 20. Јула текуће године покрене нов друштвени лист „Глас Јавности“ под уредништвом г. Стеве Милићевића бив. уредника „Раденика“.

„Глас Јавности“, по одлуци одборској, излазиће за сада два пута недељно у величини пређашњег друштвеног листа „Јавност“ и кошта годишње 80. гр., на по године 40 а тромесечно 20. гр. Претплата се шаље на г. Перу Ђорђевића,¹⁴⁵ а писма, рукописи и огласи уредништву „Гласа Јавности“.

Са овим листом дружина ће се одужити оним уписницима „Јавности“, који су се претплатили и даље до конца априла.

Лист ће се слати само оним уписницима, који се буду претплатили. Па зато се умољавају сви они који желе лист држати, да се што пре јаве и претплату пошљу.

Рад, бр. 3, од 8. VII 1874, стр. 48.

Изашао је први број „Гласа Јавности“. Читаоцима, који су читали „Јавност“, не треба никакве препоруке за „Глас Јавности“. Они сами знају колико се овакав рад препоручује самим собом. Први је број разаслат свим уписницима „Јавности“, који су се на њу били претплатили само до 1. Маја, умољавају се да пошљу претплату јер им се на вересију нов лист слати не може.

Умољавају се скупљачи, који се још нису јавили, да се што пре јаве.

Рад, бр. 4, од 19. VII 1874, стр. 64.

Изашао је већ и 7 број „Гласа Јавности“.
 Ми немамо потребе да препоручујемо овај лист који његов правац
 и рад најбоље препоручује.
 Уредништво „Рада“ прима претплату и има све бројеве од почетка

Рад, бр. 7, од 8. VIII 1874, стр. 111.

[ПРОГРАМСКИ УВОДНИК ЛИСТА ГЛАС ЈАВНОСТИ]

У Крагујевцу 14. Јула.

„Глас Јавности“ започиње свој рад.

Ни пуна три месеца не прођоше од како мораде престати пређашњи лист крагујевачке друштвене штампарије „Јавност“ због рђавих прилика, а ево се покреће сада други лист у коме ће народни напредак и слобода наћи себи поборника.¹⁴⁶

Престанак „Јавности“, поред свега што је за кратко време радила, био је осетан губитак за развиће свести у народу. Но баш зато „Јавност“ има својих заслуга, она има свој историјски значај.

Пређашње рђаве прилике, једва ако су се поправиле, али су оне баш изазвале и овај нови лист.

Почињући овај посао ми знамо да за њ треба одређени план као и за сваки други рад.

Мисли које ће „Глас Јавности“ узлагати и начела којих ће се држати, казаћемо у најкраћим цртама. И од „Јавности“ се изискивало кришом и јавно да изнесе свој програм, а у исти мах њени противници, „пријатељи народне непомичности“ из потаје на све стране причали су какав је њен програм тачку по тачку. Тако ће и са нама бити.¹⁴⁷ Ми знамо врло добро да они проповедају веома усрдно, да су радници на „Јавности“ и „Гласу Јавности“ најопаснији и свакојаки људи и причају како они имају страховите планове и програме у потаји, које за живу главу не смеју јавно изнети. Ми знамо све њине лажи и опадања, као год што добро знамо да су то све саме присталице разних власника, и свемогући каишари, којима овако стање наше државе и народа највише годи и највише им интереса доноси, којима је у исти мах сваки корак напретку „опасност“ па чак и „бунтовање.“

Истина да отворено исказивање мисли код нас још наилази на многе препреке. Критиковање наших закона и установа, критиковање нашег државног уређења и оцењивање поступака и радње наших власти и власника у најмању је меру дозвољено. Није ласно борити се са силом; јер влада и власт у име државе коју представљају, у јавној критици не служе се оним истим средствима и истим оружјем, већ своје противнике, свесне и слободне људе уцедењавају – убеђују да греше и

да немају разлога и права осудом и апсом – Огромна неједнакост средстава у јавној начелној борби.

Имајући све то на уму, „Глас Јавности“ ће у своме даљем раду отворено исказивати своје мисли, – тајно бушење и сплеткарење, које развраћа народ и мути свест народну, остављамо онима, који се боре за власт и столице.

Пре свега „Глас Јавности“ нити тражи нити ће тражити икада гаранције за народну слободу и благостање у личностима које на владу долазе.

Гаранције за народну слободу и благостање тражимо у ваљаним законима и ваљаним установама. Ту оне леже. А које установе сматрамо за „ваљане“, овај ће лист изнети и то ће му главна задаћа бити.

Самоуправа општинска биће нам главна основа у излагању мисли, јер без тога неможемо да замислимо народ као слободан народ. –

„Јавност“ је већ изнела на каквом основу треба да је уређена наша „Општина“ и „Суд и правда.“ т.ј. дељење правде и уређење наших судова.¹⁴⁸ Начела о томе исказана ми усвајамо и придружујемо им се.

Народ „као извор власти“ – то знају наши правници и државници – има и право самоопредељења. Он сам најбоље познаје своје нужде и потребе – он ће дакле сам себи умети дати најбоље регуле и законе, по којима ће се управљати и које ће сам чувати. Народ дакле треба да добије иницијативу и власт у своје руке, да законе, које изда, утврђује и извршује. С тога ће „Глас Јавности“ заступати начело непосредног народног законодавства. Мисли о овоме у даљем раду јасно ће се обележити.

Како, даље, да се уреде наше финансије, војска и врховна државна власт? како да се уреде школе и народно образовање те да једном престану из школа излазити незналице и препарати за бирократе но људи са реалним знањем, из којих ће излазити радници, научени људи и слободни грађани? –¹⁴⁹

Све су то потребе које не трпе одлагања, које су „на дневном реду“, као год што свакојаке невоље непрестанце тиште и муче народ, које што пре ваља уклањати. Све ће то бити предмет говора овога листа.

У кратко: да народ постане господар у општини, срезу, скупштини и држави, да без икаква ограничења исказује своје потребе, мисли и осећања, да пође к срећи и благостању и како да се све то оствари, ујемчи и утврди.

Разуме се да ми осуђујемо данашње бирократско уређење наше државе. Али тражећи ваљане установе, опет зато нећемо копирати ни француске ни пруске ни аустријске, па их пресађивати у српски народ, као што је досад било. Наши су захтеви много скромнији. Све је то у већој или мањој мери имао наш народ пре својих 50 – 60 година¹⁵⁰ па и под Турцима, само што сада све те установе треба да су удешене с обзиром на данашње потребе народне и усавршене по захтевима садашње напредне науке о друштву.

Ето у главноме наших назора. Ако нам когод и овакав рад упише у читуљу грехова, није до нас кривица.

„Глас Јавности“ дакле започиње свој рад и позивље пријатеље на рад.¹⁵¹

Глас Јавности, бр. 1, од 15. VII 1874.

[ДВЕ ВЕСТИ У ПРВОМ БРОЈУ ГЛАСА ЈАВНОСТИ О
РАЗМЕШТАЈУ „НАЧЕЛНИХ ПРОТИВНИКА“]

Крагујевачке прилике

Крагујевачки досадашњи *прота Јова*¹⁵² дао је оставку на протојерејство у овом округу. Оставка му је уважена и он је већ отпутовао одавде 10. ов. мес. Што је прота дао оставку и отишао из ове вароши ми не знамо поуздано. Вели се, да му је досадило бактати се и борити се са неким овд. људима, који му нису никакви начелни противници но интриганти прости. – У самој ствари и то је један од узрока, који су нагнали проту на оставку. –

Многи од слободоумних људи од 1858 године повукли су се са земљишта, где се је радило за напредак народни, а неки од њих прешли су већ у противни табор.

Оваквим поступком проте Јове изгледа, као да се и он, без јаког разлога, повлачи са земљишта, на коме је стајао 58, 62 и 67 године.¹⁵³ И зато ни један овдашњи пријатељ прота Јове не може му одобрити његов поступак.

Из општине

Пређашњи кмет крагујевачке општине г. Паја Вуковић дао је оставку на кметство и уважена оставка дошла је овом начелству још пре Ускрса. Тек пре месец дана на више пута поновљену тражњу он је разрешен од кметства.¹⁵⁴

Паја Вуковић као кмет за сво време познат је као врло поштен човек. Његовој бистрини и вредноћи дивили су се десетогодишњи чланови овдаш. општинског суда. Кад је дошао за кмета 1872 године, он је нашао на столу председничком не свршена акта од 68 године и „дар мар“ са општинском имовином. Кад је одступио од председничке столице није

оставио, ни једно дело не свршено, а оставио знатну суму као уштеду од канцеларијских трошкова, прихода од такса и глобарина, ода шта је под његовим претходником врло незнатна сума показивана. У одношајима спрам „предпостављене власти“ полиције – био је врло самосталан и савесно је заступао општинске интересе.

Последње прте нису се допадале тадашњем окружном начелнику,¹⁵⁵ који је свуда навалице ударао на „кмета Павла Вуковића.“ Као награда његовом савестном раду – тада моћни господин и извесна клика подбацивали су му свакојакне непоштене намере и свакојакне бљувотине реферирали су својим предпостављенима. То је највише учинило, те је Павле Вуковић дао оставку и гледао да се што пре „курталише већ несносног му положаја.“

А какав је био Павле Вуковић као општински судија, то најбоље знају чланови овдашње општине.¹⁵⁶ Као судији њему нису могли ништа пребацити његови најнепоштенији противници.

За неко време, од како је Павле Вуковић разрешен председничке дужности овдашња општина била је без председника.

У последње доба говорили су неки одборници овдашње општине а и свуда по вароши разносило се, како ће за кмета бити изабран г. Сава Грујић. Кандидација г. Саве Грујића¹⁵⁷ наилазила је код свију овд. свестних грађана добра одзива. Ми смо се надали, да ће одбор бити прибирању кмета толико увиђаван и независан, као што је био и под председничтвом Павла Вуковића, и да ће за кмета изабрати човека поштена, научна, техничара и поштована као што је личност г. Саве Грујића. Нарочито као техничара, који је веома нуждан због регулације овдашње вароши, реке Лепенице и због разних грађевина.

3. Јула на готово изненада сазваном састанку да се бира кмет, за истога је изабран г. Мића Миливојевић дотадањи члан општинског суда, о коме нико није ни мислио. На какав је начин то изашло, било би врло занимљиво да се зна.

Представници једне општине треба увек да имају у виду само интересе целе општине, и на то да се базирају, а не да прибирању кмета најпре разбирају, како ће овај или онај власник да прими извесног кандидата за кмета, па према томе да се пуштају у сам избор.

Ми за сада против личности изабраног кмета немамо ништа. Њега треба ценити по његовом раду. Као председник општине г. Мића изабрат је са 8 гласова, 5 гласова добио је г. Тодор Туцаковић а г. Сава Грујић, о коме се највећма говорило и надало да ће бити изабрат, није добио ни један глас. Тако је то било. Занимљива ствар за штудију.

Глас Јавности, бр.1, од 15. VII 1874.

БЕОГРАД 18 ЈУЛА.

Докле год се питало које правији, на чијој је страни правда, „Јавности“ је било лако да води борбу и да побеђује сва пањкања и подметања. Но кад се постави питање: ко је јачи? – „Јавност“ паде.

Неки би хтели да прореку таку судбу и „Гласу Јавности“, али не зато што мора да страда све оно, што је поштено и честито, већ за то што ћукове страота жижи и пече лист, који оће свакоме сву његову бруку и неваљалство да кресне у очи пред целим светом. Има овде два три славна мужа из Крагујевца, који јавно причају да су поклоници „буца“ и „батина“. Који причају како ће побунити Крагујевчане (брр! ала су страшни) да батинама реше правац листа у Крагујевцу. Батине и будаклије и оће батину и будак. То зар није доказао и дични посланик крагујевачки колико љуби мрак и батину. – Уз посланика крагујевачког потрчкује и „морално позвани, грешни у бога“ јуноша, огледало морала и побожни хришћанин, који је псе запајао причешћем.

Овде се говори како „морални грешник“ ради у интересу ове владе, и може бити да му она верује. Али ми знамо сву интригу, одкуда долази.

Има људи који и незнају куда их воде неки и шта оће. Многи и незнају да Ристић и дружина оће по што по то да имају свој лист у Крагујевцу. Ето у томе је сва ствар.¹⁵⁸ Ако његове присталице подржава и садашња влада, друга је ствар.

„Глас Јавности“, је опозиција и њима и влади, па зар је немогућна туна солидарност међу њима? – Нетреба се чудити ако и то буде. – У осталом, било како му драго, тек они врло вешто умеду да се користују мржњом и нерасположењем владиним према Крагујевцу и према листу, а против самога листа, од кога се страхота боје. – Дакле видите какве имате љуте противнике, све саме обожатеље „перића“ и „батина“ – „будоносце“. Буна је готова, па гледајте шта ће те. – [...]¹⁵⁹

Глас Јавности, бр. 4, од 24. VII 1874.

ЗВАНИЧНА ИСПРАВКА

„Глас Јавности“ донео је у своме 2. броју чланак о прирезу за логоровање народне војске, којим наредбе министра финансије о купљењу тога приреза представља као неправилне, и противзаконе.¹⁶⁰ За незаконите их сматра нарочито с тога што му није познато, да је народна скупштина решила, да се прирез такав купи; а у неколико и та околност, што је министар наредивши једанпут да се купи, позније дао био купљење обуставити.

Како поменути чланак не само показује познавање наших закона од стране писца, него још може да има за резултат да узнемири, раздражи и неповерењем према једном законитом акту испуни оне, који су мање у положају да знаду закон, него они, који хоће по јавним листовима да пишу; то се ради оних, који незнају како ствар стоји, даје ово обавештење:

Купљење приреза за логоровање народне војске законито је. Закон о томе решила је народна скупштина а Намесништво књажеског достојанства потврдило 23. октомбра 1870. види збор XXIII стр. 133 члан 94.

Што је министар финансије у Мају привремено обуставио купљење, то није што се као и сам посумњао у законитост тога, већ што је влада књажеска хтела, да води рачун о новчаном стању земље у очи жетве; па ради олакшања народу наредила да се купљење одложи до после жетве, када је народ више при новцу.

Из економног одељења министарства финансије. 23. Јула 1874. год. у Београду.

Глас Јавности, бр. 5, од 27. VII 1874.

КОМУНЦИ ДИЖУ РОГОВЕ

Нема ништа црње, жалосније ни гнусније на свету, од денунцијације. У Србији има један чопор пуне дечурлије, који, ил с тога што су криво насађени, ил што су наопако васпитани, мисле да је цео свет васиона на погрешном темељу, па хоће све тумбе да окрену, да пониште, збришу. Ти нови апостоли српске и човечанске среће и слободе јесу комунци у Србији. Знате ли шта су то комунци? То су прави мољци, који те начелима своје нове вере с једне стране заваркују, а с друге те тако вешто опапуље ама до голе коже, па кад те са свим очисте они ти онда хоће да проповедају још нека начела. На краће то ти је у правом смислу „жилбласко“ друштво, које хоће да живи од кеса љубавних ближњих. Они неће народност; Турчин, Маџар, Хинев, Србин, Чивутин, то је њима све једно; вичу на сва уста противу вере, морала и обичаја народних; исмевају родољубље итд. Ништа им свето није. А јавно исповедају да им је идеал и крајња цел' трбух. Људи од те сорте насрнуше и на нас и то са најподлијим подметањем и денунцијацијама. Ми смо били вазда од оних, који смо држали, да ће свет и сам природно прогледати и упознати те „шпипарце“, с којима има посла. И доиста пређашња мода „комунистичка“ као да је понестала. Али при свем том што смо се одважили да ту „дечурлију“ потпуно игнорујемо, држасмо за дужност да одговоримо на онако продрзљив насртај крагујевачког „Гл. Јавности“ на васцелу престоничку штампу. И „Јавност“ се сад на нас „ополчила“. Али по своме обичају, кад није могла разлосима и по самој ствари, она је почела денунцирати. Дан се обично познаје по зори, момак по лицу, а кукавица по подметању. Је ли то слободњачки? Је ли то комунистички...

Али од кога се ми надамо пристојности и поштењу? Људи који руже све што је човеку и Србину свето, који из голе болести надувењаштва ђипише и на изворе унапређења саме војске, те узданице свију српских родољуба, такви људи, да је довољно свести у народу, не би требали ни да се живи покажу, а не још да фигуришу као жалосни „слободњаци“. Кад у Србији, која има да изврши народни задатак, која је позвана, да однесе својој потиштеној браћи слободу, искрсне један листић који у целој својој програму, где је пуно набенета о „радничком“ питању, не нађе за вредно ни циглом речицом споменути

уједињење и ослобођење Српства, то је више него – скандал. Што пак такви ђубретарски листић још у опште налази читалаца, то је доказ нашег болесног стања. У колико су пак ови нездрави одношаји плод и резултат толикогодишњег полицијског система, није овде место да расправљамо.

А сад да видимо денунцијације. „Глас Јавности“ вели, да „Исток“ заступа Ристића et contr.; он још даље иде и чује да „свет говори да уредник „Истока“ има 40 дук. месечно субвенције од г. Ристића и др.“; он се позива и на „Заставу“ од 1873. год. На то му ми одговарамо, да је то „најгнуснија лаж“ коју су само такви балавци могли измислити.¹⁶¹ Лако је денунцирати, али ваља и доказати. Ми позивамо дакле „Јавност“, ако јој је преостало још и искре дечурлијског поштења, да нам та сва изношења докаже, иначе је проглашујемо за подлу и шпипунску клеветницу, која, што ради, ради на команду с више. Кога ми заступамо? Ми већ има пуна четир месеца истакосмо начела и боримо се према својим силама за њих; кад би пак било у Србији организованих и уопште групираних партија – ми заступамо слободо-умну народну странку, која хоће слободу (ал не комуно) унутра и народну политику с поља. Ми просто заступамо она иста начела, за која се бори и прекосавска народна странка. Све који хоће, да војују под заставом овог најприроднијег за Србију програма, примамо ми радо у своје коло. Ми смо у чланцима: „Закон је највиша воља у Србији“ по дужности српског публицисте, показали све мане прошлих влада у Србији. А што сада не грдимо људе прошле владе, то је колико с тога, што нисмо никад ни тражили славе у личним грдњама, толико и нарочито с тога, што нашом неутралношћу баш хоћемо да се разликујемо од оних, који су под минулом владом ил истерани из жандара, ил због краће отпуштени из државне службе, па се дочепали сада уређивања новина, као најзгоднијег пута да ту протуре тенденције, како су они као полит. мученици гоњени и страдали, па на сва уста удри у грдњу, подметање и опадање. Ми остављамо тим јунацима, да они видећи у поступцима бивше владе трун, на њу и даље нападају и грде је, док на против са своје кратковидости и кукавичлука не виде у поступцима сад. владе балван. Свет ће појмити то „јунаштво“. Што се нас пак тиче, задовољни смо, што нас је сваки иначе појмио осим комуниста, и остале шкандалозне штампе, која шњима у један рог дува. Нама је стало до тога, да Србија и њезини синови појме свој народни задатак; ми идемо за тим, да се Србија и морално и физички за акцију народног и југословенског ослобођења приправи. И ко се усуђује окаљати ту заставу, коју ми у вис завитласмо? Ми смо те делије већ више пута видели како се кукавички владају, кад дође да на то питање одговоре. Лако је по буцацима бургијати као космополита против народности и Српства; треба устати за то исто директно и на јавности. Јест, ал момци знају, да би им то био уједно и – тестамент.

Чудно нам је како се та дечурлија усуђује позивати на „Заставу“; та нису ли они, који се цебраци усуђују сваки дан персифлисати народну

странку и тамошње „либерале“? И није ли им пре кратког времена рекла „Застава“, да су они својим комунистичким фурором *упроластили омладину*? А како мисли „Застава“ (која је отштампала читав низ наших чланака) и народна странка о нама, најбоље сведочи одзив онамошње претплатне публике.¹⁶² Толико можемо рећи, а и сваки се, осим идијоте, може уверити, да на оној страни Саве и Дунава све што је поштено и честито *презире* бесрамнике, који, у доба, док још нисмо уједињени, омаловажавају народност и Српство. Тамо их држе под једну цену са шпијунима и другим плаћеним агентима мађарским, који, пркосећи народном чувству у опште, слабе и спречавају отпорну снагу српског народа.

Што им стојимо према садањој влади у одлучној опозицији, то нам диктира родољубље. Но о томе ми смо говорили, и говорићемо на другом месту. Главно је, да је енергично заступање нашег програма трн у оку како аминацима владиним, тако и комунцима. Отуда се даје разумети да против нас војује и „Видов-дан“ и „Будућност“¹⁶³ и „Домишљан“ с једне а „Јавност“ с друге стране. Па што је класично, сви прибегаоше *истим денунцијацијама*. Ми знамо и из примера у западним државама, да су комунци увек показивали већу кураж спрам либералаца (слободњака) него спрам полиције; знамо и за свезе црне и црвене Интернасијонале. Ми дакле држимо, да је збиља масло наше реакције, што се у новинарству нашем истакао на површину сам гад и олош; иде се за тим, да се омаловажи *слободна штампа*; иде се за тим, да се на скупштини може кликнути: *ето видите какве гнусности доноси слободна штампа*. Али је така маневра и сувише провидљива.

Из те свезе даје се појмити од куд „Јавност“ зна да је уредник овог листа био код г. Чумића.¹⁶⁴ Али требала је још и ово знати да је уредник ишао на министров писмени позив кога и сад имамо при себи; шта је пак тамо говорено знаће најбоље сам г. министар. Међутим лако је денунцирати; то су вада била очајничка средства. Наше није било никада подметати. Али кад се већ почело писати шта „свет говори“, и ми ћемо коју навести. „Свет вели“ и то, *да комунци могу бити династијаши; свет вели и то, да је комунизам у Србији плашт Карађорђевићеваца*.¹⁶⁵ „свет вели“ и то, да се отуда добијају а конто силне паре – „а ми то не верујемо, та неће они тако што примати, само кад не даду“. Осим тога ми знамо и то да комунистички органи могу бити *лични органи једнога министра*; ми знамо шта више, да оба комунска органа београдском и крагујевачком „тако свет говори“. Ми знамо још и то, да је „Глас Јавности“ ономад изрично нагласио *популарност* министра унутарњих послова. Што је дечурлијски „Глас Јавности“ насрнуо на „Исток“, да се с те стране довољно објасни[ти] и истумачити. –

Међутим ми држимо, да је свет већ довољно увидио с каквима шипарцима има посла. Ово садање наше новинарство просто није могуће да га издржава сама публика;¹⁶⁶ јер кад би то признали, осудили би и народ као несвестан и незрео. Ко води реч у нашем новинарству? С једне стране дечурлија под вођством прописвета размантијашког, а с

друге стране којекакве криминалисте, који су били суђени и осуђени због разних проневерења. А шта се пише? Грди се и пањка све што је честито и племенито, фабрицира и измишљава у лудој, шупљој глави размантијашкој некаква пашквилска изјава Босанаца, која најосетније вређа до срца сваког поштеног Србина, проповеда онанизам, извештава о фијакерској стогодишњици и побунама у монаковској пивници, пише о „нужницима“ и ниским псовкама, подмеће Милетићу и народној странци, да су учествовали у убијству кнеза Михајила; једном речи, скупио се с брда с дола сав умни пролетаријат, те кидише на све оно, што је честито и ваљано; људи од науке и знања, а што је још главније људи патриоте и родољуби повукоше се у крај са попршпта, где се којекаква дерлад истиче народу за путевођу. Несносно стање достигло је већ свој вршак. Па докле ће се мирно гледати како та умна и морална фукара по лагано трује јаван морал и вређа осећаје свакога искреног Србина?¹⁶⁷

Оволико смо имали рећи томе књижевном олошу. Што се тиче дописника његовог из Београда, о њему ћемо само ово напоменути:¹⁶⁸ то је оно чило момче, које на сва уста виче на чиновништво, а овамо још ни испит није био положио, а већ је вукао плату из државне касе као г. *практикант*; то је она кисела мушица, која виче до зла бога на шпиунство, а овамо у четири ока признаје и сам да треба шпијунисати да се до маснијег залогја дође. Неће он пара народних. Он ти мрви људе који раде на плаћеним листовима, а кад је сад влада хтела покренути свој орган „Нар. Новине“, он је био први од сурадника, који се примио да подлистак тих новина попуњава цигло за 4 дук. цес. Но штета што то недоношче угину, чим је угледало света. – Што се уредника „Јавности“ тиче, довољно ће бити да прстом покажемо свету, да је то онај јунак, који је пред г. митрополитом клечао и плачући молио, да му опрости „сагрешенија“ а јавно се у последњем бр. „*Радника*“ кајао за све оно, што је донде написао. То је онај јадник, за кога су сви другови још на вел. школи у познатој изјави у „*Србији*“ признали, да је то „*јединствени егземплар*“ неваљалца у своје роду; то је радикалац, који је обијао прагове свима министрима редом просећи да му даду за г. практиканта, па не доживи; то је најпосле јунак, који је после онако трагикомичног свршетка с „*Радником*“, 2 – 3 год. радио на полу-зван. „*Јединству*“. Из тога доба познају га људи, да се, веле, веома извештио, па слагачима показивао којим словима треба слагати: „наитија!“ Ето, такав човек без знања, правца и начела хтео би другоме да се подсмева и да води неку опозицију. Народе српски, јадна књижевности наша, баш си „стрпељива.“ Крагујевчани, будите на опрезу!...

Исток, бр. 75, од 8. VIII 1874.

„ГЛАС ЈАВНОСТИ“ ЈОШ НЕ МИРУЈЕ

„Глас Јавности“ још не мирује. У 8. броју ставио си ту неблагодарну задаћу да повуче разлику начелног становишта између нас и „В-дана“. Међутим он још није примио наш одговор на његов насртај,¹⁶⁹ па зато и појмимо како може бити и после онога – продрзљив. Зато му на цело до зла бога смешно и глупо резонисање не држимо за вредно ни одговорити. Са свим би прикладније било повући потез сравнења међу „Јавности“ и „Видовдан-ом“ који обоје спадају у такозвану „верну опозицију“; обоје акцентуишу *популарност* министра унутрашњих послова. Још ћемо исправити „Глас“ у једној некоректности. Сажаљевамо га пре свега што не имаде озбиљнија посла него правити софизме о разлици међу прирезом *на* војску од *за* војску. Ту се види с каквом дечурлијом имамо посла. Што се нашег дописника из Сарајева тиче, имамо приметити ово: да је тај дописник са истим знаком % под 28. Јулом у нашем листу написао допис из Босне, у којем вели ово: „нека знаду те продане душе, да је сав листом Босански народ против њих; а што се са још више страна не одазива (против „јаднијех новина“ „Н. Доба“ и „измета“ В. Пелагића и изјаве босанског одбора) узрок је, што јадан и не зна, како га неки изме-ти код браће каљају, јер, као што знате, српске новине не могу прелазити за Босну, а то и ми не би знали, да својим послом нисмо прешли у Аустро-Угарску“.

Тај дописник дакле пре „Јавности“ за 10 дана сам каже, да није ни у Сарајеву ни у Босни; дакле да је могао читати гнусности у „Гласу Јавности“. А да је тај исти дописник добро познавао одношај и у Сарајеву и у Босни види се из тог, што и данашњи „Обзор“ доноси допис из Босне о *истим* стварима и случајевима, где би ми, да умемо рачунати као „јединствени екземпляр неваљалца“, посумњали, да је фабрикован према нашем допису. „О свима другим *фразама* (!), као шта мислимо о ослобођењу и уједињењу српском дајемо генералну амнестију обадвома начелним непријатељима. Овде је уредништво „Гласа“ показало ремек глупости у сваком обзиру. Дакле је ослобођење и уједињење Српства фраза? Држимо, да ће после ове дрске изреке сваки прогледати, шта „Глас Јавности“ и та дечурлија хоће. Комично до зла бога изгледа овде уредништво „Гласа“, које је употребило стран израз „генерална амнестија“ сасвим *сакато*. Што се за име божије пачате у оно што не разумете?

„Обадвома начелним“...ово је одиста по новој китајској граматици, као што се изволеше изразити „Рад“-ници. И таки људи још се усуђују сами декретирати као „начелни“?! А то још чини – *Risum teneatis amici!*¹⁷⁰ – Стеван Миличевић! ...

Исток, бр. 76, од 10. VIII 1874.

О Г Л А С И.

ЧИТАОЦИМА „ГЛАСА ЈАВНОСТИ“

Још само овај 4-ти број „Гласа Јавности“ пишемо свима којима смо досада слали. Који год неће лист држати, умољава се да га врати да једном пречистимо рачуне.

Они који су претплатили „Јавност“ до 1. Маја, измирили су са 3-ћим бројем а који су више нима не се и даље слали.

Ова господа која желе примати „Глас Јавности“ нека се пријаве овлашћеним скупљачима у своје месту или нама непосредно.

Господу скупљаче братски молимо да нам што пре пошљу списак уписника на и претплатом да поштају.

Крагујевачка друштвена штампарија издала је дело г. Саве Грујића „*Војна организација Србије*“, са оглас којег је писац изгубио државну службу.

Књига је расаслата скоро по свима поштанским местима и тако је сваки може врло лако набавити, а кошта 8 гроша чаршијски.

Умољавају се пријатељи, који су се примили растурања ове књиге, да пошљу што пре окуљене паре на „крагујевачку друштвену штампарију“, и да одма врате оне књиге које нису могли да продаду, јер непрестано стижу нове наручбине, а у штампарији крагујевачкој има још неколико комада.

БУНЕ СЕ „ИСТОЧАНИ“.

„Дебелокожи“ „Исток“ буну се и постаје све шаљивији и пријатнији. Али и утоме не служи га срећа.

Замислите изветрелу тикву (ради хармоније са „дечурлијом“) или цавтару, коју мозак не служи више – она остаје још које време да служи за пријатну забаву свету. И „Истоку“ је криво што је постао лакрдијаш и „бињекташ“. Оно што је „Видовдан“ био и што је с пуно мајсторије умео да чини, пало сада у део „Истоку“. Барем у „Видовдану“ смо имали виртуоза, у „Истоку“ смо добили накарадну копију. Наводимо „Видовдан“ ради осветљења. Сваки ће се сетити „В. данове“ тактике у полемици коју је имао са начелним противницима. „Исток“ денунцира другога, па вели да њега неко денунцира кад му истину говори. „Исток“ је лажа, па вели да је други лажа. „Исток“ је плаћен, па вели да је други плаћен. „Исток“ и писац његов с правом могу рећи да су специјалисте у грдњи и речима којима чисте своје противнике. Какав бозација? каква пиљарица? – то су људи који поштено лебац зарађују – све то изчезава пред „Истоком“. „Денунцијација“, „дечурлија“, „комунци“, да „опапуље“, разрушитељи „вере“, „морала“, „обичаја народних“, „исмевају родољубље“, „шиварци“ (то је позајмио из оне полемике с „Радником“ која је позлаћена са 200 дук. пес.) и т.д. и т.д. Еле „Восток“ дебелокожи осоклопи.

Он оће да је смешан. Да му помогнемо. Хришћанска је дужност помоћи ближњему. У осталом ми не бисмо се ни обзирали на „дебелокожог“ „Истока“ да нема ту извесне господе законодаваца, који су нам дали законе, па беже од њих, који су нам делили правду, па се гнушају ње. За њиову љубав оћемо да одговоримо. Што се самог „Истока“ тиче, њега сваки у опште сматра као спрдњу, с наше стране нико га није тукао по ушима да нас напада. Он је први заподео чарку а ишца је на свађу. Особито у последње време он је више пута нападао људе који „поричу народност“, а на питање зашто то чини одговорио је његов „шарени патак“ – сурадник, да они оће просто свима средствима да се служе против нас. „Дебелокожи“ је до душе казао да се све то може лепо изравнати (кад му је казано да ће се изнети сви његови угурсузлуци), и заиста је у једноме броју порекао да *не стоји* оно што је казао за људе који „поричу народност“, јер се лично објаснио са дотичним лицем. Други пут нас је напао због шкандала са пакетом у пошти београдској,

а трећи пут због прекора престоничкој штампи са њеног лакејства у ствари Николајевића. „Дебелокожи“ „Исток“ сваки пут се показао тако безобразан, као што може учинити „дебелокожи“. Ни једне новине у престоници не примише на се тај прекор, а „Исток“, у срце згођен, поче да се буну и зипара: ко је лакеј? – Ја нисам лакеј! Ја протестујем! и осу у клетву као невешт лопов и грдњу као непоштена жена.

Сматрамо за дужност да публици кажемо једну реч. У одговору „Истоку“ има и биће грубих речи. Таким речима ми се служимо у нужди. Нама их „Исток“ пружа. „Исток“ је у стању да изгрди сваког, да каже свашта свакоме, да пише дописе из Босне, да каже непоштеном да је поштен и обратно, да каже човеку да плаче кад се смеје. Та уредник је „Истока“ толико пута у своме „Истоку“ казао народу српском: „Ти дебелокожи народе и свете! Имаш ли образа те не читаш и неплаћаш моје новине? Срам те било! муфташи!“ – Јест народе, и свете, тако те сматра, тако те цени и поштује „Исток“. Јесте народе, ти си „дебелокожа животиња“ што нећеш да читаш и плаћаш „Истокову дебелокожу“ премудрост. Онај који чита, треба да зна како „Исток“ сматра свакога, како сматра народ „као стоку без репа.“ Мислимо да можемо бити груби спрам тога „дебелокожог“ господина. С тога му и дадосмо придев „дебелокожи“.

Овамоде сада „дебелокожи“ „Источо“ и сви твоји „дебелокожници“, да се поразговарамо на рачун чланка „Комунци дижу рогове“.

Прво и прво ми од тебе не тражимо да ти признаш да си плаћен. Не, то би била груба неучтивост. Прво што „дебелокожи“ то никад није чинио, а друго види наш допис из Београда.

Сада најпре мало историје.

Споменуо је „дебелокожи“ „Исток“ да оће „комунци“ да живе *од кеса својих ближњих*, али то је рекао да буде више „дебелокоже“ премудрости. Чалабркнуги из кесе народне, примати нешто новчане помоћи од људи који нису на влади – то није непоштено, то је „виспрено“. – Не знамо баш добро који оно беше истеран из државне службе због проневерења кесе. Да ниси случајно ти то „дебелокожи“ „Источо“?

Нужно је било најпре навести мало историје.

Кад је правда на страни противничкој, кад се нема разложито шта да каже противнику, а ваља му одговорати, наравна ствар да се говори тек штогод, али и ту се узме у одбрану нешто велико и огромно, нешто, чиме се плаши свет, да изиђе што већи калабалук речима. „Дебелокожи“ лакрдијаш буну се противу нас већ по други пут што смо „ђипили на изворе унапређења саме војске, те узданице свију српских родољуба“ и т.д. т.ј. што смо подигли гласа против приреза за логоровање војске народне, као незаконитог. И у чланку „Два начелна непријатеља?“¹⁷¹ где смо доказали како „дебелокожи“ лаже и измишља допис из Босне, казали смо да се њиова немоћ огледа у речима „слога“, „ослобођење“, „уједињење“, „узданица“ „српски родољуби“, а у ствари ничим не доказују да нисмо у праву. У одговору на „Званичну Исправку“¹⁷² навели смо закон о војсци члан 94 (измене и допуне) и устав и казали

смо како се разуме тај закон а како устав, доказали смо да влада садашња, према којој „Исток“ стоји „у одлучној опозицији“, нема права да одређује општи прирез код јасне одредбе устава и закона. Услед наше опозиције према прирезу, са свију страна отачбине добили смо поздраве и захвалност, јер и народ тако исто мисли. Али чудо је како „дебелокожа“ „одлучна опозиција“ не види онај „балван“ у оку данашње владе, а нама вели да невидимо „трун“, и да радимо на „команду с више“. О, „дебелокожа“ идијотска премудрости! – Ко је код нас говорио о ослобођењу и ко је радио на њему? Влада намесништва и за њом следеће непрестанце су говориле „како Србија има да изврши свој велики задатак“, да ослободи браћу, али у самој ствари ни једна није ништа озбиљно радила. Када су поштени људи тражили слободу и реформе у Србији, то жалосно „ослобођење браће“ било је страпан баук слободи у Србији, јер се одма свака мисао о унутрашњим слободама загушавала или „дебелокожним денунцијама“ или „ослобођењем браће“ – делом најпречим, а народ у Србији што нема слободе – ласно ћемо за то. У Србији нека се чине свака безакоња, у Србији нека пати народ, нека трпи господу власника – само да се „ослободе браћа“, – а све у цели да се народу одвуче пажња на другу страну па да власници могу у Србији што боље загњавити народ као што је и било. Наступише гоњења, наступише крађе народњег блага, и како је у опште било свакоме је добро познато – ваља све у славу „ослобођења браће“.

Шта смо међутим ми имали у Србији? Устав, који влади даје права, а народу дужности, правду, која се прескупо плаћа и легијоне чиновника. Где нам је слободна штампа, каква самоуправа општинска и административна? Срби у Турској до скоро су имали већу слободу општинску и слободну школу. Но ви „дебелокожи“ оћете да их ослободите, лепо, а како? Да ово државно уређење Србије, које је народ српски осудио пренесете у Босну да збаците турске јузбаше, бимбаше, кабадајије, муфтије, паше и везире па да јој дате слободу – да наместите српске жандаре, полицајце, капетане, начелнике и господу, да будете силни, да постанете српске паше, да имате добре плаће, – да ослободите и уједините српски народ *уједињењем српских полицајских канцеларија*.

(Свршиће се)¹⁷³

Глас Јавности, бр. 10, од 14. VIII 1874.

УТОПЉЕНИК СЕ И ЗА СЛАМКУ ХВАТА

Она „кисела мушица“ из Београда, којој смо ономад донели целу скандалозну биографију усудила се „и паки“ показати у „Глас Јавности“.¹⁷⁴ Он, који је признао, да ваља шпијунисати да се до маснијег залогоја дође, који је обећао радити на владином органу „Нар. Новинама“, – нашао се да говори у име омладине! Ми, разуме се што смо писали, нисмо писали о комунској омладини, коју ми и сувише игнорујемо а да би била достојна и самог нашег презрења; ми смо говорили о правој омладини, која је пре свега *родољубива*. Ми не рачунамо ону омладину за *српску*, која сеје равнодушност и иде против опстанка *српске* народности. То су пред нашим очима издајници, који толико исто шкоде нашем народу као и они који за паре раде јавно у прилог нашим душманима. Онај, који у Србији, која је позвана да однесе својој увелејеној браћи слободу, проповеда космополитизам и још мисли да ради у прилог интересима народа, мах да није умом јаднији, него онај који народ каишари и глоби, а вамо се, да замаже свету очи, проглашује комунистом. Нама треба омладина, која ће најбоље проникнути праве народне потребе, или која то неће схватити тако, да то чини онда, кад се *однароди*; нама је нужна омладина, која ће пре свега појмити народни задатак и која ће предњачити у народном одушевљењу. Али шта се нас то тиче! Та нису ли то *фразе*? Та ми смо се ослободили, ми смо се народно ујединили; сад нам ништа друго не остаје, него да решавамо проблеме радничког питања који још *нигде* у Јевропи нису ни близу остваривања. Шта нас се тиче Босна, та они *неће* ујединења с нама, шта се нас тичу „Швабе“ из прека; та Турчин, Немац, Мапар, Талијан то су све људи, наша браћа, па зар ми против њих да војујемо? О – много је боље дочепати се практиканске столице, или каишарити а одатле ружити све оне, који су још тако глупи, да се још заносе неким „либералним“ „патриотским“ фантомима, који још сањају о *уједињењу и ослобођењу*... Каково уједињење, какво ослобођење? Та шта нас се тиче политичка ситуација т. ј. хоће ли Турци напасти на Србију или неће; важније је свету српском јављати како су у [...] једној фабрици радници учинили „страјк“; кад су славили у Минхену фиакери стогодишњицу. Место да се у програм стави како основна тачка, да је Србији циљ, да изврши уједињење, прече је стављати једну тачку у програм, да у фабрикама у Србији ваља смањити, раднички

дан са 10 на 8 часова! Ето така нама омладина треба; така је омладина схватала праве потребе народа; така омладина не говори о „слободи“ и „народу“, јер то су „шупље фразе“!

Шта је та „Владимирева и Милетићева омладина“?¹⁷⁵ То није до душе омладина, „која је узела реалан правац у животу“ (трбух), то није омладина, „која ће да ради на кореним преображају“ (стварању комуне), већ то је омладина, која је написала на своју заставу народно уједињење и ослобођење за које се наше књижевне чорбашије да боме не одушевљавају; то је омладина која је прегла да створи пре свега морално и књижевно јединство народа, које ће моћи послужити као стаза, као средство, којим се долази после и до народног уједињења; то је омладина, која, не заражена „изданима труле западне хиперцивилизације“, као што је добро пре неки дан приметио „Панчевац“, – иде у народ, али не да га трује, него да му улије свежа живота, да га окрепи и одушеви за престојећу теретну борбу; то је омладина, која није дошла из Русије и Швајцарске, где је борба народносна претурена, да руши и исмева све оно, што је *српско*; то је омладина која је прекосавској браћи послужила за градиво челичне народне странке а која би природно и код нас уродила плодом, да јој се, на чудо целоме свету, нису ставиле на пут препоне са стране цинцарско-комунистичне коалиције; то је најпосле омладина која није тако тесно-груда, као комунци око „Јавности“, да осећа цигло потребе *трбуха*, и која се комунизмом извињује што сеје на све стране индоленцију, која на сва уста проповеда *рад*, а овамо нема већих мангупа на свету – већ то је омладина која на све стране соколи наш малаксали народ, која га упућује како ће рационално удесити свој начин живота, како ће употребити и на своју корист применити научне изуметке, како ће се помоћи против каишара и зеленаша, али у исто доба не заборавља, да приправља и изазива у народу ону струју, која ће природно морати собом донети нужно уједињење народа српског. Ето то је та „Милетићева и Владимирева омладина“, коју исмева комунска дечурлија; то је та либерално-народна странка, против које се „ополочили“ и назадњаци и комунци. Али свест народна сузбиће и једне и друге.

Што пак тај комунац и даље подгрева старе денунцијације, доказ је, колико је осиромашно разлозима. Само му још у томе признајемо скромност, што је покрај све своје продрљивости, нагласио, да тако, као он, мисли само *један део омладине*. Који? Комунци. То је та омладина, која је увидила „крајњу целу људи из либералне партије“, која намерава и сама „сачињавати чланове радничког народа“! Јадници једни! Кад не би имао за собом четиригодишње искуство, човек би још могао поверовати таким „фразама“. Али где сте ви то за четири године *делом* показали? Знамо ми, да би ви ишли у народ, да постанете земљеделцем, учитељем, општ. писаром, меанцијом, трговцем, дућанцијом (шта за бога, зар у „ћифте“?) кад би тамо било нешто могуће по ваздан биљарити се и шахирати у здању „код Јелена;“ јест али тамо ваља засукати рукаве и *радити*. А ви сте способни само за то, да *лармате*. Сва вам је кураж у томе, да омаловажавате све оно, што су други учинили

да се блатом бацате на доиста заслужне људе, као н. пр. Милетића, да ружите све оно, што је Србину и човеку свето. Али трпило се и одвише дуго...

Што се „Гл. Јавности“ тиче, ми га доиста сажаљевамо. Толико је сиромаш морално опао да му је нужна реклама са стране „Будућности.“ Он „прима жељу „Будућ.“ да „Глас Јавн.“ стече што више поштовалаца и пријатеља“ при свем том, што „се радује, што је „Будућ.“ онако отворено изишла, те заступа г. Чумића“. Њежна „браћа“ грле се и љубе! И ми им доиста тој срећи не завидимо. Тако исто појамно нам је, да се „Глас“ кани већ и са самим „Видов-даном“ спојити противу нас и да противу нас цитира „Домишљана.“ Разуме се *исти ветар* мора донети и исте последице. Али драга кумпанијо, све вам стоји у власти, само се маните омладине, јер за ову се хрђа не прима нарочито донде, докле знала буде да јој то предикую – „јединствени екземплари подлости и нискости“ *Adieu*. „Кумпанијо!“...

Један омладинац, који вас све бутун презире.

Исток, бр. 78, од 14. VIII 1874.

УМЕСТО ДАЉЕГ ОДГОВОРА.

Одговор наш у прошлом броју београдском листу,¹⁷⁶ који има особито расположење просто да диже вреву и да се свађа, испао је и преко воље онакав. Ми искрено жалимо што смо се и упуштали у одговарање таком листу, који може да изазове човека да буде до крајности груб и да заборави на своје достојанство, и који, немајући у себи никаква достојанства, не поштује ни туђе. Но кад је већ почето, да довршимо у кратко.

Кад београдски лист каже „да је комунизам у Србији плашт Карађорђевићеваца“,¹⁷⁷ тиме показује да ништа незна шта је говорено у нашој књижевности и новинарству у најновије доба, нити оће да зна начела оних, које напада. У „Јавности“ је још казато како нас јавно обележавају као „комунисте“, а из потаје као „Ристићевце“ и „Карађорђевићевце“ а по страном свету пуштени су били гласови о готовој завери.¹⁷⁸ Ми знамо врло добро да се према нама и сада тако ради, као год што знамо и ону високу личност што нам је пришила поменуте придеве. Београдски лист је мислио да ми незнамо како нас са извесне стране сматрају и обележавају, па је учинио дело које се простим језиком зове – јавно шпијунство. Београдски лист по такој аналогiji могао нас је назвати и „Чумићевцима“, премда би сва та господа желела да нас давна нема и нестане и крсте се од наших начела. Колико је пријатељство међу нама види се по г. министровом поступку спрам „Јавности“, и по томе што су наша два човека осуђена а један је још у Пожаревцу.¹⁷⁹

То уједно јасно показује како је јадно подметање београдског листа да ми радимо само за „трбух“. – Но господи тој, која кад немају чиме да побију начела и опозицију, па се лађају свачега чиме би је окаљали пред светом, лепо је одговорила „Јавност“ у 30 броју у чланку „Завере око „Јавности““,¹⁸⁰ где је показано како су гадна сва та изношења и коме иду у прилог. Сви они који би хтели да ударе тако прљав жиг на опозицију нашег система државног и начела по којима се држава управља, увиђају врло добро како сами себе лажу. Каква је њиова крајња цел, о томе нећемо да говоримо. И онај извесни господин који нас је изволео крстити „Ристићевцима“, коме смо казали да тако што не сме правом „Ристићевцу“ ни да каже, знао је и сам да је то проста лаж, и ваљда ће се сада измислити какво ново име које ће нам се пришити. Колико је разумевање

нашега програма у опште, који се постепено износи, види се и из тога, што је београдски лист прочитао негде између редова у уводном чланку у првом броју да је пуно наговорено „о радничком питању.“ Наше начело не састоји се у мењању „господара“ и „власника.“ Ми смо бар у томе тако рећи „конзервативни“, јер нам је главно промена установа и закона, а не промена „личности – власника“ и „господара.“ Ако у нашој јучерашњој држави није било личних промена и нереди, нигде их није било. Па какву је аснуд од свега тога народ имао? Релативно врло малу, или скоро никакву. За благостање и слободу народну нужне су ваљане установе и закони – ваљано уређење државно. Ми то тражимо.

За реформе у Србији, имајући на уму наше економне и друштвене прилике, не грчимо за туђим правцима и програмима. Да је „Јавност“ имала правца и да „Гл. Јавности“ има правца и какав је, који оће право да говори и мисли, сваки зна. Да београдски лист нема нити може имати правца доказаћемо са мало примера. Београдски лист који постоји већ од четири године хвали се како је пре четири месеца „истакао програм“, следствено тада је и ступио у „одлучну опозицију.“ Садашња влада међутим постоји већ 10 месеца. (Такав обрт тешко је растумачити). Усвајајући програм „Заставе“, који најзад има своје прошлости и свога значаја код Срба у Аустро-Угарској мисли да га у истини усваја. Напротив он има пуно „начела“ и „праваца.“ Тако он сада усваја програм „Заставин“, а пре је грди што замера нашем кнезу за пут у Цариград и назива је издајницом, одма затим изјављује како је она најпаметнија. На једном се месту радује што је затворен Николајевић на другом га кује у звезде. Сад се штампају најрадикалнији насртаји на поповштину и њена зановетања, сад се грми на „комунисте“ што неће да је поштују. Једанпут се штампају врло напредна начела из политичне економије, а одма се сутрадан изнесе којекакве фразе некаквих „научењака“. Час се штампају, хвале и препоручују комунистички чланци „Инглеска и Србија“ час опет виче против „комуниста“. До јуче се штампала „Историја Јакобинаца“ данас се буни против „комуниста“. Да ли би ко могао знати ма што из овога каламбура? И таки лист и таки људи, хтели би да говоре о нечијим начелима и правцу. Но што се беогр. лист у последње доба издаје за некакав слободоуман орган, то је проста „чикарма“. Ми видимо да он енергично тражи „да се мењају људи на столицама“, а не видимо да тражи неке установе које ће народу ујамчити слободу и благостање. Шта више он је, судећи по неким његовим чланцима задовољан са оваким законом о штампи па се чак и мршти на њ. Тражити просто „промену столица“ и промену министарства, то је код нас увек била „борба за трбух“, за „добра места“ и „добре плате“, и ништа више. Тако ради и београд. лист.

„Глас Јавности“, који је између осталог ударио на данашње целокупно уређење државно, које крвари с дана на дан, са гордошћу се може позвати на своју прошлост – „Јавност“, и радиће да ње буде достојан. Он има пречег и паметнијег посла. Он нити има времена нити

оће, да даје прилике беогр. листу да се вежба у грдњи. Београдском листу оставља нека трчи колико му је воља, јер само који непознају нас и њега вероваће њему.

Глас Јавности, бр. 11, од 17. VIII 1874.

[ЧЛАНАК КОМУНЦИ ДИЖУ РОГОВЕ И КОМУНИСТИЧКА ШТАМПА]

*Као што нам јављају из Србије, народ из једнога целог среза вратио је све *комунистичке листове*, изјавив: да он неће да потпомаже, а још мање да чита то ђубре са запада, које би наши „*шипарци*“ силом тела да баце на нашу чисту плодовиту и незагојаћену земљу, да би после те усијане главе лакше могле на њојзи обделавати неке морске доктрине, које на целом континенту не могоше задобити земљишта. Само тако:

*Међер наши комунци баш се не стиде земунских пиљарица. Наш чланак „*Комуници дижу рогове*“ као да им је мозак пореметио. Кад човек прочита, шта надрљаше за ово два три дана у својим листовима, мора се запитати: јесу ли ти људи при себи? Има ли збиља таквих читалаца у Србији, који би се повели за онаком празном дреком петролеаца?¹⁸¹ Има ли збиља у Србији људи, који могу потписати и половицу оних бљувотина, које они изнесоше као ђоја нека начела? Но ми се тешимо, да је српски народ далеко свеснији него да би се повео за тим адраповцима, који устадоше против вере, морала, народности, родољубља, породице, сопствености итд. А што се уопште такав гад дочепао новинарства, држимо, да су одговорни они, којима је у руке поверено благо народа. Па докле тако? Докле ће се мирно гледати, да се у име ђоја слободе скрнави све што је у човеку и Србину свето? Али првом приликом вратићемо се на ову тему потекар.

Исток, бр. 79, од 17. VIII 1874.

КОМУНИСТИЧНЕ ИМПЕРТИНЕНЦИЈЕ.

Начин борбе која се сада у опште изврзла код нас у личне грдње, подметања, пањкања, и опадања јасно показује, да је то рукотвор оних, којима је у интересу, да омаловаже и изиграју слободну штампу. Ми сад имамо тако звану *власничку* слободу штампе. Закон је онај исти, који је и пре постојао; а шта ће се и у колико пропустити више, него што је досад пропуштано, стоји просто у руци и вољи дотичнога министра. *Така* слободна штампа тера све што *изгледа* „слободно“ на команду; а колико се може грозно осветити напретку и развиту ове земље и јавног мњења у њојзи, показаше зацело посљедице овога изазваног лома у нашој журналистици. Још при постанку садање владе, сваки, који у опште уме разборито мислити, који је рачунао с прошлошћу истих мужева и из ње с правом закључивао на садањост и будућност, морао је бити на чисто с тиме, да су људи од 22 октобра 1873 ако не реакционарни али бар – *конзервативни*. Сваки се с правом задивио оним звучним „обећањима.“¹⁸² Али се у брзо увидило, да је све то само гола *маневра*. Јавна се штампа гледала унизити толико, да се може после природно кликнути на скупштини: ето видите, какве вам гнусности доноси та слободна штампа! А збиља је прилично добро и ујдурисано. Наш је лист још одавно сагледао крајње цели тога скандалисања јавне штампе; он их је први јасно свету предочио. Отуда се даје појмити да су против нашег листа окомљене стреле са стране васколике кумпаније аминаша и пришипетаља. Али када су дотични увидели, да јавно мњење и сувише уме разликовати људе, а да би се дало повести за кумпанијом од калибра „Видовдана“ и „Будућности“, прибеже се другоме среству. На један мах као печурке изникосе *три* комунска листа¹⁸³ и удри, уз осмејак и пасивно одобравање „Видовдана“ и „Будућности“, на *веру, морал, на народност, на Српство, на родољубље, на државу на породицу, на својину* и т. д. мислећи, да ће као чегртаљка чворке расплашити све оне, којима је на срцу истински и стварни напредак народа, и који су заиста прегли, да, појмивши народни задатак Србије, однесу слободу васколикој потиштеној браћи. Ти листови опучише се и на нас. Али што није учинио „Видовдан“ и „Будућност“ под *маском* либерализма вала баш неће ни шипарци у Београду и Крагујевцу под *маском* комунизма. Српски народ мораће се пре с гнушањем окренути од оних несретника, који му у

сваком погледу трују услове здравога живота, који се исмевају његовим најбитнијим потребама, који руже Српство а обарају све што је свакоме грађанину свето, него да би се још повео за сиренском песмом. њиховом, која би га брзо одвела у извештан – гроб.

Колико су ти шипарци у опште арогантни и перфидни, сваком је познато; ко год се досад дигао против њиховог опасног и издајничког рада, сваког су својом дреком ућуткали. То су људи с којима мирно и достојанствено није могуће прозборити; то је чопор, који не преза ни од каквог срества, само да своју дивљачку „науку“ протуре. – А колико им је безмерна импертиненција,¹⁸⁴ доказује већ та околност, што су то детићи, који су се у сред Србије за *српске* паре научили да каљају и руже све што је *српско*; то су јунаци, који на сваки нападај, одговарају подлом – денунцијацијом. То су људи, који проповедају *рад*, а нема већих готована на свету; то су устаоци, који дижу „Заједнице“ и „Потропње“ само да што укашаре; то су детићи на које свет прстом показује, како су упропастили, опљачкали и растројили толика радничка здружења. И ти људи још причају о моралу?...

Када се дакле с таким моралном и умном фукаром разговарамо, може ли се искати од нас солидност у изразима? А они су доиста сви из реда положили испит зрелости код Јоте, Аце Зуба, и Калаја који их све врло добро квалификоваше. У томе се особито одликује овде у Београду један обскурни лист (Winkelblatt) „*Н. Доба*“¹⁸⁵ Шта ми мислимо о постању и животу тога листа, рекли смо већ. Јасно је и чијом је иницијативом постао и у опште чији је то орган; јасно је и по чијем налогу препоручује кандидате за народну скупштину. За рад оних пак, који може бити не знају, ко се толико печи са „начелима, која су на науци основана“ навешћемо тај факт, да је уредник томе листу бивши – *солда*. Ада могу не писмени бити журналисте, слободно ће нам бити, да *сумњамо*. Сурадник му је онај исти Никетић, који нама признаје, да се већ више у Београду не може ни *стидити*. Кад је оставио за собом врата од редакције „Будућности“ гледао је како ће наћи „ухлебљенија“.¹⁸⁶ Њега се одричу и сами комунци. Пре три недеље јавно се бранио од г. Уроша Кнежевића, који му је рекао да је Калајев шпијун.¹⁸⁷ Ето то је тај лист који „бунца“ нешто о „начелима.“ Тај лист ево шта вели: „Врло радо признајемо, да ми неводимо рачуна о народности, да се нас *нетиче* народност и вера ни уколико“.¹⁸⁸ Тај лист осим тога донесе и скандалозну „Изјаву Босанаца“, која је плунула у очи свему што је *српско*. С тим листом ми прекидамо једаред за свагда, јер га *презиремо*. Што пак тај лист у својој развратности није поштедио ни светињу домаћега, фамилијарног прага, потражили смо већ *судског задовољења*.

КОМУНИСТИЧКЕ МЕТАМОРФОЗЕ.

Ми нисмо нигда спорили, да је „Јавност“ имала свога значаја. Али да то није имала са својих комунских начела, и да не би тако добро примљена била, да је било осим ње опозиционих листова, опет је са свим јасно. Опозиција дакле као таква а не комунска начела подиглоше „Јавност.“ Међутим, што је била „Јавност“, не може себи приписати у заслугу „Глас Јавности“; јер ту није поменуто само име, него и сама – редакција.¹⁸⁹ А ова је таква, да мора убити кредит листу, па баш да је имао какву сјајну прошлост. Ми смо се од срца смејали, како се крагујевачки лист, покрај такве своје редакције смео усудити подметнути целој престоничкој штампи – лакејство; а још нас је пријатније дирнуло, како се тај лист у својем уводном чланку разматао, да скупштина у Крагујевцу не сме бити, због – *voigtibile dictu*¹⁹⁰ – Милићевићевог „Гласа Јавности!“ Били би наивни, кад би то веровали, али знамо то, да је „Глас Јав.“ у ономе тренутку свршио своју „блистателну“ каријеру, кад се скупштина сазове за Београд. И – ту боли... –

Међутим ми немамо разлога да се светимо, као што немамо потребе, да по обичају садањих новинара *грдимо*. Наши разлози довољно имају снаге. Нама није нужно, као „Гласу Јавности“, да свога противника денунцирамо. Нама није нужно да у чланку: „Бунџе се „Источани“ излијемо пуно једа у самим фразама и скаредним изразима. А иначе у целој чланку томе није апсолутно *ништа* казао. На све његове „громопуцателне“ псовке и ридана, немамо ми од своје стране ништа приметити. Нама је довољно сатисфакције у томе, да је уредник „Гласа Јавности“ за све оне грдње добро искијао; ми смо задовољни, што је он сам таки у идућем броју признао да се затрчао...¹⁹¹ А то се даје са свим психолошки истумачити. Човека је наш чланак тако јако вазбудио, да сиромаш није умео трезвено промозгати. Чујемо, да га је из восхиштенија отрезнио тек претеживи прст одбора крагујевачке штампарије, који је показивао на Београд...¹⁹²

Али и вредно је било, да му даду мало воде ради расхлађења. Онако угрејан почео је већ тако бунцати, да би се за часак изједначио у назорима са овдашњим пашкиланским листом. „Слога“, „ослобођење“, „уједињење“, „узданица“, „српски родољуби“ постадоше му у усијаној машти фразе; Турчин и Србин рођена браћа; стање у Турској боље од нашег.

Ево шта вели речимице. „Срби у Турској су до скоро имали већу слободу општинску и слободну школу“...¹⁹³ О Србији шта си дочекала, да се нађе твојих синова после шездесет година да кликну, да се ниси требала ослободити. Наши чиновници *гори* су од јузбаша, бимбаша, кабадахија, муфтија и т. д. У Србији нико више не сме изрећи реч „уједињење“, јер то одмах значи жељу, да постанемо српским *пашама*, нико не сме бити за „ослобођење“, јер то значи, да смо жељни *масних* плата. О идијотске и издајничке логике! Немојте за бога подло свет лагати, јер то није поштено. Ми ако нећемо са ослобођењем уједно и комуноу, хоћемо искрено, стварно ослобођење. Слобода је празна реч, докле нема могућности, да се оствари. Ту могућност пружа уједињење. Али најпосле допустићемо, да се у томе с нама не слажете, да нам је битна и скоро искључива цел, да се пре свега ујединимо, али господо допустићете и ви, да је то јаван скандал, кад у Србији искрсне један лист, који у својој целој програму не нађе за вредно баш ни једном речцом споменути спољни задатак Србије, ослобођење и уједињење Српства. То значи бити радикалан, али – против интереса народних.

Сутрадан је међутим „Глас Јав.“ отпочео са свим другом. Нашао је за добро, да и не говори о питању, где би морао или исповедити, као што је један ов. лист „јуначки“ учинио, да га се *народност* не тиче, или наговорити, као оно лане Најденову, пуно торбу бесмислица.¹⁹⁴ За њега је говор о народности и Српству у опште страшно тугаљив предмет. Из свију тих разлога сутрадан је окренуо другу ноту. Нама је мило да се крагујевачки лист уверио како је то неблагодаран посао, кад ко узме кога денунцирати без факата и доказа. А то је далеко опасније, кад се то усуди онај, који има и премного, да очисти испред свог рођеног прага. Господо око „Гласа Ј-ности“ јесте ли још уверени, да уредник овога листа има 40 # месечно од Ристића и др.? Је ли добра доза била, да се отрезните?¹⁹⁵

Није истина, да смо ми први насрнули на „Глас Јавности“. Напротив он је донео и коментарисао познати допис из Београда, на који смо ми морално били присиљени, да одговоримо. А на онај скандалозни допис није се могло солидније одговорити. Међутим ми смо приправни, да се увек хладно и мирно разговарамо. „За реформе у Србији имајући овде на уму економне и друштвене прилике, (а друге нас се не тичу) не трчимо за туђим правцима и програмима.“ Врло радо са своје стране верујемо, да сте се у многоме разуверили и отресли илузија, али тек остају ваши патрони за свагда српском народу одговорни што су овај покор у омладини начинили пресађивањем туђих трулих идеја и изданака западне хиперцивилизације. Што се нашег листа тиче, ми смо искрено нагласили, да од четири месеца истакосмо програм, према коме се боримо. Језгра је тога програма *народно-либерална*. Ми хоћемо слободу (ал не комуноу) унутра и народну политику с поља. Наш лист пре четири месеца био је од прилике калибра садање „Будућности“ т. ј. био је приступачан свима правцима. У то доба хтедоше комуници, да га претворе у свој орган.¹⁹⁶ И њи зар не би женирала прошлост његова?

Али жеља им није била испуњена и „Исток“ постаде орган народно-либералне странке. Шта је он од то доба за народну ствар учинио, сваком је познато. Ми се смемо позвати на признање и одобравање из свију крајева Србије и Српства. А то ће бити ваљда и разлог из ког је „Глас Ј.“ ђипио на нас. Доведосмо му у опасност монопол на популарност. С те стране може „Глас Јав.“ бити успокојен, да више неће читати у „Истоку“ комунских чланака, као што их није за ова четир месеца читао. Када се једноме листу измени или бар прецизује програм, и када се то јавно каже, онда се то по журналистичком правилу мора узети исто онако, као да је нов лист са новим именом ускрсао.¹⁹⁷ А то је бар цигло формалност. „Исток“ ће одсад заступати онај програм, који је најприроднији за Србију; он ће и на даље тражити слободу унутра и народну политику с поља. „Усвајајући програм „Заставе;“ који *најзад* има своје прошлости и свога значаја у Аустро-Угарској“... не лежи ли у томе камен премудрости?

Када се узме колико је „Гл. Јавн.“ написла, онда се тек види колишпо је казала.¹⁹⁸ Требала је казати зашто непрестанце удара против приреза за логоровање војске; требала је не шеврдајући казати, да ли заступа комунистична начела или не; требала је најпосле казати зашто у своме програму ни циглом речцом није споменула народни задатак Србије. Али она се знала испред свега тога језуитски извити. А да је на све то искрено одговорила, сумњамо, да би садању редакцију и даље трпио одбор крагујев. штампарије, који зацело осећа у себи – родољубља.

Исток, бр. 81, од 27. VIII 1874.

[ГЛАС ЈАВНОСТИ О ПОЛИЦИЈСКОЈ ПРЕСИЈИ]

Крагујевачке новости

Полиција крагујевачка подигла је тужбу против уредника „Гласа Јавности“ за *четрнајест кривица*.

„Глас Јавности“ изишло је у 12. бројева – нема још ни месец дана и по како живи, а већ толике кривице!!

Уредник је почео одговарати јуче – 23 – од 4 сата по подне, па до 7 1/2 сати увече трајао је испит. Данас је испит продужен у 9 1/2 сати изјутра.

У идућем броју изнећемо поједине ставове, које је полиција прогласила за казниме.

Глас Јавности, бр. 13, од 24. VIII 1874.

Крагујевац 27 Августа.

Полиција крагујевачка изненадила је свет са својим оптужбама против уредника „Гласа Јавности“.

У 8 и словом у *осам* бројева „Гласа Јавности“ полиција крагујевачка нашла је *петнајест кривица* т. ј. оптужила које чланака, које дописа, које пак бележака и изјава *само петнаест*, таман за један месец дана. Па свака два дана по једна кривица.

Човек не би веровао, али тако је.

Уредник „Гласа Јавности“ почео је да одговара у петак 23 ов. м. после подне и одговарао је до 8 сати у вече према свећи. Испит је наста-вљен 24 у суботу од 1/2 9 до 1/2 1 сата по подне и није довршен. Полиција је хтела да испитује уредника и у недељу 25 ов. м. али кад је он изјавио да је слаб остављено је за понедеоник 26 ов. м. У понедеоник је ваздан одговарао и у вторник продужено је ислеђење, и уредник има још да допуни своју одбрану и да каже последњу реч код полиције.

Сваки се у опште чуди овоме послу наше полиције и не може да нађе разлога ни икакве кривице у оптуженим листовима, које полиција с таким усрдијем оптужује.

Да наведемо она места која су оптужена. Оптужено је на име: у првом броју у уводном чланку, оно место где се говори да су наше установе и закони копија туђих, и ништа више. У другом свршетак уводног чланка и чланак „Прирез за логоровање народне војске“. У четвртом чланак „Где ће бити скупштина?“; почетак првог дописа из Београда и други допис, онде где се говори о шпијунима. У шестом „Одговор на званичну исправку“ и изјава „Читаоцима Гласа Јавности“ у којој се каже да није имао ко издати у полицији прописно уверење за лист, зато, што је начелник отишао био ноћу у округ, те се лист задоцнио. У седмом завршетак дописа из Пожаревца и то последњих осам реди. У осмом допис из Алексинца и белешка „С крагујевачког логора“. У деветом „Одговор Будућности“ и „Видовдан, омладина и Исток.“ У десетом чланак „Ристић и народ“ и „Буне се „Источани“ “ – Свега дакле само *петнаест!*¹⁹⁹

Свет свашта говори о оволиким кривицама. Тако неки веле да се множином оће да каже да има нечега, и да суд неће моћи све прогласити за некажњивост; неки опет веле да то чини г. начелник овоококржни Милан Јанковић, који се не страши да каже да је он „најлибералнији начелник“ (!), неки опет говори да полиција оће просто да нема „Гласа Јавности“ и много којешта. У самој ствари стоји ово: и сам г. окружни начелник Јанковић казао је уреднику „Гласа Јавности“ да је прирез за логоровање нар. војске „неуставан“ и „незаконит“ и да баш и он воли да се онако пише, и казао да не може узаптити тај чланак, јер нема основа. Само би желео да се штампа кроз неко време и да ће он звати уредника и казати да га штампа кад буде време. Јанковић дакле потпуно се слагао с нама, али кад је изишла изјава читаоцима да је због његове кривице задоцњен лист, онда се нашао увеређен, и одма је изјавио да ће да скупља и да неће да ради онако као г. Никола Ђорђевић²⁰⁰ но много систематичније. И доиста сада се уредник испитује за оно што је сам начелник признао за врло умесно и законито.

Ствар се полагао објашњава. Један члан оvd. полиције изјавио је уреднику „Гласа Јавности“ „или ће бити лист како ми оћемо, или га неће бити никако“. Ове је речи изговорио уреднику пред два грађанина. Он је удеоничар Крагујевачке друштвене штампарије.

Сваки увиђа да је друго г. г. Н. Ђорђевић а друго г. Милан Јанковић, а како да није, кад се најпре проглашава нешто као врло умесно и некажњиво, а после оптужује уредника за то исто, који се даље оптужује да је казао влади да ради „неуставно“ и да „гази закон“ а у самој ствари то нигде није казато.

Оно што се могло предвиђати кроз неко време у будућности да ће полиција учинити, ево се извршује на чудо свакога врло брзо – за месец дана. Да ли она сматра сваку мисао опозицијону као грешну и кажњиву, и ако цео свет неналази никаква греха и кривице?

Кад у опште и нигде готово није оптужена као кажњива сама мисао, тад се чупкају поједине речи и реченице из листа и „стварају“ кривице.

За то је баш и тешко појмити кад није и не може бити кажњива мисао, како да буду кажњиве речи, у које је мисао обучена. У ствари пак сасвим другојачије стоји. Кад мисао као праведна и умесна не може бити кажњива, ваља је казнити као опозицијону и напредну, па се зато и морају чупкати поједине речи да се „створи“ кривица.

Ако полиција и поред све одбране уредникове која се већ четири дана продужава, опет нађе да се није одбранио, па га спроведе суду, онда код суда ствар ће се расветлати још боље и види ће се какве су оптужбе полицијске.

Глас Јавности, бр. 14, од 28. VIII 1874.

Крагујевачке новости.

Уредник „Гласа Јавности“ довршио је своју одбрану код полиције 30 ов. м. увече према свећи. 28. и 29. због слабости није могао ићи на испит. Полиција није томе хтела веровати, па га пандуром звала на одговор и 28 и 29 ов. м. у празник, и кад није отишао, послала је два лекара да га прегледају. Уредник је по полицијном мишљењу ваљада тако велики кривац да га ваља испитивати и у празничне дане и да мора одговарати и онда кад није способан за одговарање. Уредник је против тога протестовао. Још има полицијска власт да испита доста сведока на које се уредник позвао, па ће га онда ваљада спровести суду.

Глас Јавности, бр. 15, од 31. VIII 1874.

Крагујевачке новости.

Уредник „Гласа Јавности“ спроведен је од полиције суду 2. Септембра пре подне. Суд до 4. О. М. пре подне није још ништа решио.

Из решавања изкључени су г.г. Димитрије Лазаревић, Стеван Ђирић и Мата Филиповић судије; а решавају: преседник г. Димитрије Јовановић, г. Милош Трпезић и г. Вељко Рајковић судије.

Мислимо, да ће се сутра решење суцко уреднику саопштити. – Шта буде, јавиће се у идућем броју.

Глас Јавности, бр. 16, од 4. IX 1874.

Крагујевачке новости.

У прошлом броју јављено је за спровођење уредника суду, а јављено је и за судије, који су изузети. Да се неби погрешно разумело ко их искључио, сада подајемо да је сам уредник њима учинио изузеће у својој одбрани још код полиције.²⁰¹

Глас Јавности, бр. 17, од 7. IX 1874.

ЧИТАОЦИМА „ГЛАСА ЈАВНОСТИ“

Са више страна добијемо прекор, што уписанима „Гласа Јавности“, 4. броју у време — врло доцкан, до руке дође.

Ради знања јављамо, да криваца није до нас, но до окружног начелства.

Огвар је у оноем:

Лист је врло рано био готов, и послат на преглед Начелству окружном — према закону о штампи, још уторника пре 6. сати после подне.

Г. начелник, који је изненадно ноћу у очи уторника негде из Крагујевца отишао, није наредио друго лице, које ће уверење за лист издати; те због тога ни један од господe знамичника из Начелства не само да није смео издати уверење, већ ми лист није смео примити.

Због тога, морали смо лист послати кући г. начелника, како би га могао прегледати када с пута дође, и из југра нам рано уверење послати.

Али, како г. начелник ни сутра дан не дође, ми смо се морали по попо обратити оној господи, која су се на лицу места у Начелству наводила, и од њих по ново исказати уверење — о „пријему“ листа.

По другом обавештењу и тражењу једва око 11. сати пре подне у среду секретар Начелства издаде уверење; те тако лист, који се је имао одштампати у очи среде, одштампан се у очи четвртка. Ето ва што лист до нас у непреме дође.

Ми смо ову ствар хтели као први пут, да прећутимо, али, кад су питања на још с прекором са више страна појурила, овде нисмо могли и смеда туђу кривину на себе примити.

Ми се надамо, да више онаковог случаја неће бити.

УРЕД „ГЛАСА ЈАВНОСТИ“.

О Г Л А С И.

Ради олакшице у пријављивању уписаних и прикупљању претплата нека се публика, ако јој је лакше, обраћа господи која су умована да се тога посла приме и то:

ИЗ ПОЖАРЕЦА и околине г. Петру С. Николајевићу трговцу.

ИЗ БЕОГРАДА уредништву „Глас“ и његовом администратору.

ИЗ КРУШЕВЦА и околине г. Аурму Шокорићу и г. Драгославу Кедровићу апотекару.

ИЗ БУПРИЈЕ и околине г. Светозару Тутуновићу адвокату.

ИЗ ЈАГОДИНЕ и околине г. Таса Ђукићу трговцу.

ИЗ ПАРАЊИНА и околине г. Зана Петковићу банку.

ИЗ ЧАЧКА и околине г. Стева Шумарцу и г. Јакову Валетићу апотекару.

ИЗ УЖИЦА и околине г. Луца Живковићу трговцу.

ИЗ ВАЉЕВА и околине г. Вучићу Миловановићу.

ИЗ ШАПЦА и околине г. Јосиф Миланковићу адвокату.

ИЗ ЛОЗНИЦЕ и околине г. Милivoју Ваљентијевићу трговцу.

ИЗ ГОР. МИЛАНОВЦА и околине г. Живку Поповићу.

ИЗ ВАЈЕЧАРА и околине г. Милоslаву Јагодичу трговцу.

ИЗ ОВРЕНОВЦА и околине г. Стојану Николићу.

ИЗ ОМЕДЕРЕВА и околине г. Стева Хаџи Борђевићу дукарца и г. Који Нелишићу.

ИЗ КАРАПОЦА и околине г. Бури предавачу и г. Крчидићу телеграфисти.

ИЗ УБА и околине г. Јосифу Живковићу бранару.

ИЗ ДАЛЕКСИНЦА, и околине г. Шпарталу Шедетару.

ИЗ ГРАДИШТА и околине г. Сави Ж. Обрадовићу трг.

ИЗ КИВАЉЕВЦА и околине г. Стева Миланковићу адвокату.

ИЗ НЕГОТИНЕ и околине г. Мати Стојановићу.

ИЗ ИВАЊИЦЕ и околине г. Димитрију Ђојићу ереском писару.

[ЧАСОПИС РАД О ПРЕСТАНКУ ИЗЛАЖЕЊА ЛИСТА ГЛАС ЈАВНОСТИ]

„Глас Јавности“ у Крагујевцу престао је за неко време да излази, ма да је суд ослободио његовог уредника од свију 14 кривица, које пронађе ревностна полиција. Узрок је овоме престанку у самом одбору крагујевачке штампарије. Председник одбора либерални г. Остојић растури чланак „Редовно гоњење“ који беше сложен за 17. број „Гласа Јавности“. Док се уредник вукао с полицијом да искамчи „уверење“ за лист, г. Остојић је комотно разбацаивао слог и сазивао одбор против-законо. Одбор га је учинио одговорним за штету што је сложен лист растурен, али излажење листа обустављено је до скупштине чланова крагујевачке штампарије, на којој ће се решити ствар.

Исчекујемо да видимо ко ће више вредити да л’ најпоштенији чланови дружине или г. Остојић.

Рад, бр. 13, од 22. IX 1874, стр. 208.

„Глас Јавности“. У прошлом броју јавили смо да ће од 20 октобра почети да излази у Крагујевцу нов лист, са никаквим правцем или са сасвим противним оноем, кога се држала „Јавност“ и „Глас Јавности“. Нисмо се преварили. У Крагујевцу је доиста почео да излази нов лист, и доиста је без икаквога правца. Пошто је најпре у 18. броју назидана читава вавилонска кула бесмислица — које је бајаги хтело да буде неки програм — одма се у 19. броју доноси на првом месту чланак, који је са свим противан оном вајном програму што га изнесоше господа у прошлом (19) броју. Чланак је у почетку са свим у оном духу како некад писаше „Јавност“ и господа као да се поплашише од те сличности те га на крају запрпуљише и начинише бесмислицу. Овај чланак мора да је или заостао у рукописима од старих радника или су можда господа хтела да подржавају с почетка „Јавности“, док се наивна публика не навикне

Два обавештења читаоцима Гласа Јавности: 1. О узроцима закашњења 4. броја, и 2. о уписанима за претплату на лист (Глас Јавности, бр. 6, од 31. VII 1874).

[III]

„Гласу Јавности“

Радници на „Раднику“, „Јавности“, „Гл. Јавности“ и „Раду“ објавили су у 14 бр. „Рада“, да нико од њих не ће радити на новом крагујевачком листу, који је почео од 20. окт. излазити. Том приликом, рекли су, да ће тај нови крагујевачки лист бити „са програмом скоро никаквим, или са свим противним правцу, кога се држала „Јавност“ и „Глас Јавности“.

Ова наша изјава увредила ја и разљутила нови крагујевачки „Гл. Јавности“, и он нас у свом 22 броју сокачки изгрди: рече нам да смо „бургијашци“ и „бедна створења“, која треба сажалевати. И ако нам се још сад одма чини да ова нагрдна имена пре доликују тој господи, која нас тако називају, но нама, ми се опет не ћемо одма љутити, као што то чини „Гл. Јавн.“, не ћемо још напред пресудити да су „бургијашци“ и „бедна створења“ баш та господа, која су се скупила око „Гл. Јавности“. (Ми смо једном тако већ изrekli свој суд напред, па нас је с тога покарао „Гл. Јавн.“ Хвала му, сад ћемо поступити баш онако како он оће.) –

Да видимо најпре, је ли истина оно што смо ми у нашој изјави рекли. Ако смо слагали, онда „Гл. Јав.“ има право, онда смо ми доиста „бургијашци“ и „бедна створења“, и „Гл. Јавн.“ не треба да нас штеди, треба да нас нападне и изгрди што жешће може. Ал ако ми докажемо да је оно истина што смо казали – онда су „бургијашци“ и „бедна створења“ сва она господа која нас тако крстише. Па не само то, та су господа онда подли лажови и гадни денунцијанти, које не треба сажалевати – но презирати.

Као што виде гт. око „Гл. Јавн.“ ми не тражимо од њих милости, али тако исто не ћемо их ни помиловати.

Дакле да видимо у чему је ствар. Ми смо рекли да ће нови крагујевачки лист бити „скоро са никаквим програмом, или са свим противан ономе правцу, кога се држала „Јавност“ и „Гл. Јавности“. Нама се чини

УГЛЕДНИ ЛИСТ.

РАД.

ЛИСТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ, НАУКУ И КРИТИКУ.

ОД УРЕДНИШТВА.

да је ово јасно речено, али кад гт. око новог „Гласа Јавн.“ то не разуму, ајде да им објаснимо. Дакле, наше речи значе ово: крагујевачки лист биће једно од овога двога: *или не ће имати никакав програм, или ако га и имадне, он ће бити противан ономе правцу кога се држала „Јавност“ и „Гл. Јавн.“* Е лепо, то смо рекли ми; сада да видимо шта вели нови „Гл. Јавн.“ У свом 22 броју, одговарајући нама, он вели: „Гл. Јавности“ под новим уредништвом изишао је први пут 20 октобра, и *тада је изнешен програм новог уредништва*“; дакле нови „Гл. Јавн.“ вели, да он има програм и да га је изнео 20 октобра, кад је први пут изашао. Добро. Ајде у овај ма да се сагласимо са „Гл. Јавн.“, да признамо да он има програм и да га је изнео, но сад настаје питање: је ли тај програм сагласан са правцем, кога се држала „Јавност“ и „Гл. Јавности“?...

Ми би сад могли да наведемо много места из садашњег „Гл. Јавности“, и да му докажемо као $2 \times 2 = 4$ да се он не држи онога правца кога се држала „Јавност“, но ми не ћемо да мучимо наше читаоце и да степњавамо нови „Гл. Јавн.“ Ето ми остављамо њему, новом „Гл. Јавн.“, нека он каже, да ли се он држи онога правца кога се држала „Јавност“. Дед, нека рекне само: „да, држим се,“ и чим нови „Гл. Јавн.“ изустити ту реч, изрекне то признање, ми ћемо одма јавно признати да смо слагали, и поклонимо се пред новим „Гл. Јавн.“

Као што читаоци виде, ми смо врло благи спрам „Гл. Јавн.“, ми не тражимо никаквих доказа, да нам баш докаже, да се држи онога правца, кога се држала „Јавност“, ми тражимо само да то јавно призна и ми ћемо му поверовати на реч. (Међу тим дајемо право „Гл. Јавн.“ да нам никад не верује на голу реч, но нека увек тражи доказе.)

Је ли вам сад јасно, господо око „Гл. Јавн.“?

Но можда вам још није јасно, дај да разјашњавамо. Ми смо рекли да ће нови крагујевачки лист бити, или без икаквога програма, или са програмом противним правцу „Јавности“ и „Гл. Јавности“. У ствари се показало да је оно истина што смо ми рекли, т. ј. истина је, да је правац новог крагујевачког листа противан правцу „Јавности“, и тако ми нити смо „бургијашци“ ни „бедна створења“, већ да су то баш она господа, која нас тако називају. – Је л’ јасно?

Ми би сад могли са овим да се задовољимо, јер „Гл. Јавности“ ваљда већ види, ко је „бургијаш“ и „бедно створење“, ал’ нам се чини да њему то још није јасно. (Нека нам опрости „Гл. Јавности“ што тако мало верујемо у његову умну способност,) с тога да му објаснимо ствар с друге стране.

Да видимо је ли оно програм, и какав је оно програм што „Гл. Јавн.“ вели да га је изнео одма у свом првом (18) броју, под новим уредништвом.

Пре свега да кажемо то, да кад ко износи свој програм, онда он мора знати шта говори. (Међу тим ми ћемо сад да докажемо, да нови „Гл. Јавн.“ нити зна шта говори, ни како говори.) У томе ће се ваљда с нама сагласити и „Гл. Јавности“. Е, да видимо сад једну страну из онога хаоса, што „Глас Јавн.“ држи да је његов програм. У њему се вели ово:

„Да је крајње време наступило, да морамо започети рад око остварења, велике народне српске државе у савезу са сродним нам народима, доказује нам та околност, што је у нашем веку наступило време, стварања великих држава, основаних на народности. Такве пак само државе у овим бурним политичним и државним превратима опстати могу и дају Европи сигурност да ће се мирно развијати моћи; а мале пак државе по самој својој природи, због њихове слабости спрема спољних непријатеља и оскудици средстава за развитак унутарњи, не дају довољне гаранције, да ће се моћи развијати и опстати, но морају пропадати, тим још пре, ако су, као што је наша држава опкружена великим државама, којих интерес опстанка изискује; да се наша држава упропасти, да њима сметала неби.“

„Из тих се узрока и морамо трудити и похитати да наше узане границе пређемо, те да заједниски са сродним нам по крви, народности и језику народима оснујемо Савез и Јединство, једне укупне велике народне државе, која би у стању била и која у себи и нуждне основе садржава да се развијати може у духу XIX века и као фактор у човечанству на браник изаћи, на место старих по својим установама и смеши народа већ преживелих држава, које су се до данас само разним махијавелским удурмима обдржавале, без да у себи више од њих животних услова садржавају, нужних за опстанак и развитак државни у данашње доба у коме се државе само оне одржати могу, које су на народности основане.“

Е господо, ако нисте знали шта је апсурд и галиматијас, ево вам, проучите се из овога што наведесмо. Но дајте да вам разбистримо ову збрку, да видите што сте у њу натрпали. Неке од данашњих држава основане су на начелу народности, друге опет на начелу савеза. И у једним и у другим измешане су разне народности. У државама, које су основане на народности, изгледају ствари овако. Једна народност сматра се као владајућа. Она свој језик намеће као званични језик другим народностима, и у суду и у школи и свуд. Стара се уз то да све потчињене народе прелије што пре у своју народност, да тако ојача и да се утврди. Где год је могуће она крњи и степњује права других народности, а шири повластице своје народности; и тиме приморава своје држављане других народности да се преливају у владајућу народност. Овај грбац, ово насилно преливање туђих народности у своју, потиче из самог начела на коме су основане такве државе, из начела народности, и неизбежно се појављује у свима државама, које су основане на начелу народности. Као пр. оваких држава, ево вам Аустрије, Немачке и Русије.

Такве су дакле, и такве морају да буду све државе, које су основане на начелу народности. Друкчије изгледају државе основане на начелу савеза. Ту све народности, које ступају у савез и образују једну савезну државу, имају подједнака права. Ни једна народност не тежи да другу претопи у се. Свака се служи и у школи и у суду својим језиком, па ма колико она била малена. Као пример, ето вам Швајцарске. У њој су смешане: Немачка, Француска, Италијанска и Романска народност.

Немци насељавају многе кантоне и по попису из 1860 има их 367.065, а Романа има само у кантону Граубинден-у и то једва 8905, па и опет они се служе својим матерњим језиком и у суду и у школи, а Немци и не помишљају да их онемче. А за што? За то, што Швајцарска није основана по начелу народности, но на начелу виших човечанских потреба.

Из овога дакле што до сад рекосмо, види се јасно да „велика држава основана на народности“, и слободан савез народа, на начелу народних и човечанских потреба – то су две са свим противне ствари, једна искључује другу. Ко оће једно, тај никако не може хтети друго. Но ово правило „које важи за свакога, особито много важи за нас Србе. Ко оће велику српску државу, основану на народности, тај никако не може хтети „савез и јединство с народима сродних нам по крви, језику и народности“. Ето на пр. ми. Ми оћемо „савез са сродном нам браћом по крви и језику,“ те с тога следствено не ћемо велику српску државу основану на народност; јер знамо, да се то двоје никако не може спојити. Ко оће велику српску државу основану на народности, он мора хтети најпре: да посрби Бугаре, Хрвате, Румуне, јер иначе где му је, и од куд му „велика народна српска држава“ (речи „Гл. Јав.“)? Обадвоје хтети, то не иде. Јест, не иде... то се чини само нама – „бургијашима“, а погледајте како лепо иде код „Гл. Јавн.“ Видите како он лепо вели: дух је XIX века (јадан XIX век) да се оснивају „велике државе“ основане на народности, па с тога и ми Срби треба да оснујемо велику српску државу. – Довде је још и које како, бар се види шта људи оће. Ал пазите сад – „с тога морамо се трудити и похитати, да наше узане границе пређемо, те да заједнички са сродним нам по крви, народности и језику народима оснујемо савез и јединство“ и т.д. Ето, дакле видите да „Гл. Јавн.“ лепо може хтети и једно и друго. Та да, за то ми и велимо, да „Гл. Јавн.“ не зна ни шта говори, ни шта оће.

Је ли јасно?

Било вам јасно или вам не било јасно, господо око „Гл. Јавн.“ ми вам више не ћемо објашњавати. За наше смо читаоце сигурни да им је јасно, да садашњи „Гл. Јавности“ не иде оним правцем којим је ишла „Јавност“, и да је, у место програма, изнео неколико крњих идеја, бог свети зна од куд покупљених и слепљених.

Но ми, осим ове ствари, имамо још нека објашњења с „Гл. Јавн.“ Ми смо 18. окт. изrekli наш суд о крагујевачком листу, који је изашао тек 20. окт. дакле, ми смо осудили лист пре, но што смо га и видели. На то се згрозио „Гл. Јавн.“ и он о том говори као о страшном преступу и до крајности непоштеном делу. Да видимо је ли тако. Истина, на први поглед чини се да је баш тако, јер човек који осуђује нешто пре но што га позна, доиста се не може похвалити да је поштен, и по томе изгледа да „Гл. Јавн.“ има право кад нам вели да смо „бургијаша“. Но ми још не губимо наду да ћемо се оправдати, да покушамо.

Пристајемо на то, да људи који нешто осуђују, а не познају га, нису поштени; но тако исто и читаоци ће се сложити с нама, да има много ствари, о којима човек напред може изрећи свој суд, па да се ни за длаку

не превари. На пр. сваки може *напред* „прорећи“, да на глогу не ће родити јабуке, да се из бундеве не може испилити камилче, и т. д. и т. д. Све су то ствари о којима сваки може *напред* рећи да су не могуће, и човеку; који тако *напред* изриче свој суд, не само да се не може рећи да је непоштен и будала, но на против, онај који би му то рекао, могао би бити пре све друго само не поштен и паметан. Ни узми ни остави такав се случај десио с нама. Кад смо изрицали наш суд о „Гл. Јавн.“, ми смо познавали људе који ће радити на том листу – познавали смо вас г. Грујићу, вас г. Пејићу, г. Народски, г. Драг. Вучковићу и остала славна компанија! Познато нам је било ваше поштење, ваше знање и ваш карактер. Знали смо како ви скакућете око г. Ристића, и шта ви радите по Крагујевцу, једном речи – знали смо шта вредите и колико сте тешки, па зар је чудо што смо још *напред* знали како ће бити ваше недоношче. Зар ви мислите нико не зна како г. Ристић планира да закопа своје нокте у Крагујевац – и да му ви крчите пут?... Благо вама кад то мислите. Благо Крагујевцу, на који је, док излазаше „Јавност“, погледала цела Србија шта ће јој он рећи, а сад сте му ви постали светила, да осветлите пут, којим ће г. Ристић у Гржу...

На вашу „јавну лаж“ у 23. бр. „Гл. Јавн.“ немамо шта рећи, до то да не знате како вам лепо доликује та „јавна лаж“; још би вас замолили да нам и у будуће прилежно јављате, колико вам је листова враћено из Алексинца, из Крушевца и из Пожаревца. Има ли једно 200 или је „само“ 100. Још нас питате јесу ли то једни и исти људи, који су дали изјаву у „Раду“ и „Новом Добу“. На служби, то су једни и исти људи.

Но „Глас Јавности“ не ће да се задовољи с тим. Он у својој грдњи, вели још и ово: „Докле та господа „радници“ не изађу са именима, ми не можемо ништа више да говоримо.“ Ако је по вољи, ово значи: да ви тражите од нас имена, па да грдите сокачки личности кад не можете њина дела. Не ћемо вам учинити ту услугу да вам казујемо наша имена. Међу тим опомињемо вас на оно место у вашем „програму“, где велите: „У нашем листу критиковаћемо само јаван рад, како политични тако и научни и народни... а не ћемо никога питати како му је име“.... Ово су ваше речи, па за што нас сад питате за имена? Добро је, врло је добро учинио „Гл. Јавн.“ кад је решио да нам више никако не одговара. Људи, који данас заборављају оно што су рекли јуче, најпаметнији су кад ћуте.

Рад, бр. 20, од 16. XI 1874, стр. 316.

[ЛИСТ *ИСТОК* ПОВОДОМ ПРЕОТИМАЊА РЕДАКЦИЈЕ *ГЛАСА ЈАВНОСТИ*]

Овом приликом да забележимо, да је у Крагујевцу почео „Глас Јавности“ наново излазити, али са одлучно здравим програмом.²⁰⁶ Ми честитамо од своје стране Крагујевчанима што су се отресли дечурлије, који су се из срца Србије исмевали свему, што је српско.²⁰⁷ Ми смо били уверени, да честити крагујевачки родољуби нису основали штампарију за то да по питомој Србији шире комунска начела. Тако исто са задовољством констатујемо, да је одбор отпустио бившег уредника Стеву Милићевића, који сад са „братијом“ агитује по земљи, да се „Гл. Јавн.“ не држи. Класично је било гледати овдашње Јевреје како испрва поздравиле Крагујевчане, што су се отресли „отровног гњезда“, а кад видеше, да је „Глас Јавности“ самосталан лист, они одмах у идућем броју пуне јеремијаду прогнаних комунаца и комунчића. Па да се човек не диви тој досетљивости јеврејској!!

Исток, бр. 101, од 6. XI 1874.

[ПРОГРАМ РАДА, ЛИСТА ЗА КЊИЖЕВНОСТ, НАУКУ И КРИТИКУ]

Од уредништва

Наша публика опет добија један нов лист.²⁰⁸

Опет се од ње тражи да плати те новине, да их чита и да премисља о ономе што је у њима читала. Да ли се публика радује тој појави? – Да ли је њој лако да одвоји оно мало пара с којима треба платити овај нов лист?

Ми не ћемо да погађамо какав би био одговор на ова питања. То је ствар публике, па нека је она и расправи. Нас занимају друга питања и ми на њих оћемо да дамо наш одговор.²⁰⁹ Оћемо, бар приближно, да одредимо правац нашега рада, да покажемо шта ми оћемо, да означимо шта ми не ћемо, и онда остаје публици да осигура опстанак овога листа или да га својом апатијом (немарношћу) убије. „Рад“ је књижеван лист. Сфера (круг) његова рада то је књижевност. – Па лепо. – Но књиге зашто се пишу? Каква је целъ тога писања? Који су то људи који пишу? Која је то публика за коју се пише?

Да дамо наш одговор на ова питања.

Кад је неко друштво огрезло у незнању и предрасудама, кад у њему има сијасет неправди и тиранлука, кад се квареж шири све даље и даље; и од тих зала подривен, изгрижен и отрован страда цео друштвени организам; кад сва та зла, велимо, снађу неки народ и кад у њему има људи, који све то појме, разумеју и виде *онда су они дужни да се и књигом и речју боре против тих зала*. Имајући критеријум утврђен науком, они треба брзо да пронађу узроке зала, па да онда све своје ударце управе у корен тих узрока. Наука није била кадра да још у корену угуши сва она зла, што их малочас споменусмо. Узроци њеној немоћи били су: с једне стране сама њена неразвијеност, с друге опет злоупотребе које су с њом теране. Немоћна да спречи зло у корену, наука тим живље треба сад да војује против њега, сад, кад је довољно ојачала и оснажила се. Науку развијају људи, и наука треба да се развија за људе. Ако наука не олакшава човечанству његову борбу с природом, ако књига не учи

људе како треба да уреде своје одношаје један спрема другог, и спрема остале природе, па да им овде на земљи буде добро и лепо, ако нас, велимо, томе не уче књиге, онда ми питамо: на што нам те књиге? Што ће нам така наука? Ајдемо још један корак даље. Наука се развија на леђима целог човечанства – или правилније – на леђима радничког народа. Да би Аристотело или Платон могли спокојно да се удубе у размишљања о својим философским системима требало је да за њих издиру и раде грчки Хелоти. За што? Проста ствар: За то што и тај Аристотело и тај Платон оће да једу, оће да пију, да се одену, оће да имају добар стан. „Песник – учитељ одраслих“ – Аристофан истина пише комедије проникнуте најозбиљнијим мислима, но и за њега треба други да спреме и „леба и с лебом“. Тако је било у старој Грчкој, тако је и у „подмлађеној“ Европи, и у новом свету – Америци. Како Аристотелу тако и Дарвину, Тиндалу, Хелмхолцу и др. треба да се спреми ужитак. Да ли би научњаци могли да развијају науку кад им радни народ не би спремио све што им је потребно за опстанак? О философским се системима не живи, научне изналаске треба применити у пракци, па тек онда се добија од њих оно што умирује узбуњени трбу, што одржава живот човеков. *Из раднога народа дакле црпи наука неопходну храну за свој опстанак*.

Но ако је наука забасала таком странпутицом, да се њоме користи само мајушни део човечанства, *ако баш онај који њу одржава својим радом нема од ње никакве вајде* – онда ми питамо – Јели то наука? То би пре личило на све друго но на науку. То би био варваризам у најстрашнијем облику. Но не! Наука не ће и не сме да буде така наказа. Ето шта по нашем схваћању наука никако не треба да буде. И она доиста не ће то бити, хвала одважности најпросвећенијих умова нашега века. *Целъ је науке, целъ је књижевности дакле: да својим утицајем измени наопаке појмове у људи, да их истргне из незнања и заблуде, па да их упозна са законима, који владају у природи, и тим да им да у руке средство, којим ће што правилније, да уреде своје друштвене одношаје*. Да од правилности друштвених одношаја зависи срећа и несрећа људи то је лако разумети. Наука, књига, треба да се прихвати прво за решење оних питања која су најпреча за лечење оних зала, која су најтежа.

Која су то питања? Каква су то зла? –

Наши читаоци добиће на то одговор у течају нашега даљег рада. *Да научи људе те да буду умнији и поштенији, богатији и слободнији но што су сад, ето то треба да је целъ књиге*. Ако то не ради књижевност, онда она не само ништа не вреди но је још прегрдна несрећа за оне који је читају. Несреће је, јер књигом патентирана (одликована) лаж, на артији овековечена заблуда много је опаснија, но лаж која се устима проноси. – Ето како ми сваћамо улогу литературе. Ето шта ми тражимо од људи, који пишу за нашу публику. Ето какво је мерило, према коме ћемо ми нападати или бранити извесан правац у нашој књижевности.

Ми ћемо се ослањати само на научне истине до којих се дошло екзактним наукама.*

За надприродна тумачења природних појава, за апелату на веру, где треба да говори ум, ми не ћемо да чујемо. Наше земљиште, са којег се никад не ћемо уклањати то су реална знања, и реалне човекове потребе. Ми не ћемо штедити заблуде и предрасуде, па ма како оне биле омиљене публици и њеним писцима. Свака књижевна радња, која не води цели, коју напред споменуемо, наћи ће у нама најупорније противнике. Шкрабање које-каких бесмислених песмица и романчића увек ћемо премлатити најсуровијом критиком. Бунцање: да „онај румен на истоку ... није зора већ је крвца из дубоких рана“ некога нежнога љубавника, сматрамо за просту бесмислицу. Овака, и на ова налик, бенетања пре би доликовала каквој сумлати но „дану лепом“ – као што се ауктор сам изволео крстити у својој песничкој скромности.

Људи, којима су непрестано на језику речи: „народ, народ, слобода, слобода“, а овамо док народ грца у невољи и сиротињи они му спремају забаве, певају му песме, негују вештине, преводу му Омира; и таки људи, велимо, имаће да издрже с нама жестоку борбу. Та су господа у својим песничким производима врло идеална. Они увек теже некуд, „тамо тамо“ (dahin, dahin) „далеко, далеко“ ни сами не знају куда. – Но они само у песмама теже некуд „тамо, тамо“ – за облаке – а у прозаичном животу они врло добро знају чему теже. Угодан, дембелски живот, то је њино „тамо, тамо“ овде на земљи.

Ми знамо да ћемо због овако отсечнога правца, навући на се читаву олују нападаја од „уважених“ и неуважених писаца. Но ми смо се за борбу и спремили. Наше оружје биће истина, и наши ће противници побеђени измицати из борбе, јер је недоследност и незнање рђав савезник. Но каква је ово самоувереност, ова дрскост, да још напред проричемо излазак борбе? Ми на ово питање не ћемо да одговарамо. Додајемо само то: да овако могу говорити само они људи, који са пуном свешћу познају своје силе и истинитост својих назора.

Ми нисмо криви што извесна господа гледају „кроз плот“ на науку, па својим писањем праве још већу збрку у глави публике. Зар смо ми криви што у нашој књижевности има сијасет списа, којима је једина цел да поласкају извесним личностима, да препоруче своје аукторе и да их домакну до помаснијих плата? Зацело не! Наша је дужност да чистимо шљам, којим се претрпава и оно мало ваљаних књига што их имамо. По нашем сватању књижеван лист треба то да чини.

* Екзактне науке су оне, које се старају да све своје задаће сведу и реше по најтачнијим математичким формулама; дакле: резултати су им строго научни и математички тачни. Овамо спадају осим математике, физика, механика, и астрономија.

Нас гризу и крв нам трују многе појаве у нашем друштвеном животу. Па за што да кријемо наш гњев? Или би ваљда требало да с осмејком гледамо, како наша књижевност глупошћу мути свест народа? Не, за такав „подвиг“ не би било нужно покретати лист. За то треба имати само добру порцију глупости и подлости па је цел достигнута.

Публико! Ето у ком правцу ми отпочињемо наш рад. Из овога, што до сад рекосмо, читаоци већ могу у неколико, да оцене правац нашега рада и да премере тешкоћу наше задаће. У појединостима, прецизно, из овога још се не могу да распознају наша начела. То је истина. Но начела се и не даду параграфски поређати у неколико реди. Ми смо у главnome скицирали наш план, у појединостима – објасниће га наш даљи рад.

А теби публика ваљда је већ додијало пренемагање твојих песника, ваљда си већ сита мудровања која се лију испод плаћенога пера, ваљда су ти већ обљутавиле идиотске бесмислице којима те кљукају са свију страна?

Време је већ да почнеш употребљавати свој сопствени мозак, време је, да се у твојој глави образује ред систематичких мисли из којих би могла извести логичне закључке. Време је, крајње је време да потражиш знање, које би ти помагало у практичном животу, које би те научило да олакшаш себи и другима, да помогнеш твојој и туђој невољи. Не варај се! Ако сви у твојој околини кукају ни теби не ће бити до песме.

Можда је наш тон сувише суров, можда су наши изрази одвећ опори. Све једно. Ми и не велимо да смо нежни.....²¹⁰

За сад нећемо даље.

Свако важније дело које се појави у нашој литератури, пропратићемо критиком. О списима омање важности доносићемо кратке прибелешке. С тога молимо гг. писце да нам увек јаве кад њина дела изађу на свет. Јављаћемо о важнијим појавама и у иностраној литератури.²¹¹

Наш лист излазиће и даље само у том случају ако се јави довољан број уписника. – И само тако, ако читаоци уз своја имена и претплату уједно пошљу. Нама сваког дана већину времена одузима рад за насупни леб. Ми ни једним грошем нисмо у стању да помогнемо опстанак овога листа. То читаоци добро треба да имају на уму. Но ми тако исто не тражимо никакву награду за рад што га улажемо у овај лист.

Шта ми тражимо то је једно: да публика плати трошак око печатања и експедиције и то је све.

Лист ће излазити сваке недеље на табаку. Ако нам публика притече у помоћ својом заузетосту доцније ћемо удесити да лист излази два пут на недељу.

Цена је листу за Србију	48 гроша на годину.
	24 " " 6 месеци а
	12 " " 3 "
За Аустро-Угарску	5 фор. " годину.
	3 " " 6 месеци а
	1 " 50 кр. на 3 месеца.

Писма и новци нека се шаљу на адресу: Уредништву „Рада“. Балканска улица № 22. Београд.

Гола имена без претплате не ћемо узимати у рачун, јер нам је савршено немогуће да ма ком лист на вересију шаљемо. Поштована уредништва која су вољна да нам дају своје листове у замену нека нам их шаљу. Ми ћемо учинити то исто.

Претплата траје до 10 Јула. *Ако до тога доба не дође довољан број претплата, вратићемо примљене новце натраг.*

На овом листу радиће људи, који су радили на пређаним политичким листовима „Раднику“ и „Јавности“.

Уредништво.

Рад, угледни број, јун 1874, стр. 1 – 6.

ОДЗИВ „РАДУ“*

Дође ми до руку угледни број „Рада“. Кад преврнух два три листа нађох два реда, у којима се каже да на листу раде људи од „Радника“ и „Јавности“. Баш да ниуколко није у пређаним редовима разложен био правац листа „Рада“, опет би сама ова два реда довољна била да га потпуно означе и тиме лист препоруче. „Радник“ и „Јавност“ оставили су код наших слободоумних и поштених људи такву успомену да су се ови јако обрадовали појави „Рада“. Истина да се у садање време *живо* осећа потреба и једног политичког листа таквога правца, – особито сада кад сви политични листови завитлаше у вис своје партајске барјаке и заседоше за своје партајске бусије иза којих почеше енергички да се боре за министарске столице својих мецена, – али да је још давна било места таквом књижевном листу то ће сваки признати, који мало озбиљнији поглед баци на нашу књижевност. Политични лист је више за садашњост, књижевни је и за будућност. Књижевност образује нашу будућу интелигенцију, па каквог је правца она такви ће бити и наши будући радници народни.

Књига без критике не вреди. Данас ретко да изиђе каква књига с поштеном тејденцијом. Све је или сувопарна наука, која се ни ради саме науке не пише, већ је просто шпекулативни посао оних који пишу; или љубавна фантазирања; или покушаји младих сила без икаквог правца, већ само ради опробања своје снаге и из сујете. Журналистика је у рукама себичњачких партија; њој није ништа свето: ни народ, ни наука, ни поштење; она нема начела. Наши ће се потомци згрозити кад у историји књижевности буду читали: како су наши листови и наше књиге још и данас, у пуном деветнаестом веку, распростирали и помагали да се утврђују сујеверице и нашем народу, на место да су их таманили. Већа је срећа но несрећа што наш народ до сада није умео много да чита и

* Овај одзив „Раду“ видимо из једног писма које нам је дошло. Штампамо га поглавито стога, што је у њему изречено неколико здравих мисли односно наше књижевности, а и стога, да се види како у унутрашњости мисле о „Раду“ и шта очекују од њега.²¹²

што се није више заузимао за књижевност и потпомагао је. Тек што је Доситејева школа почела да искорењује заблуде и сујеверице код наше школске омладине, па преко ње и код народа, а наступише глупе и себичњачке партајске борбе, које закупише скоро сву журналистику и неки део књижевности и порушише поникле плоде Доситејеве школе.

Књига треба да има тенденцију (смер), па и сама наука не треба да се предаје без тенденције – треба увек да смера на практичну примену у животу и друштву. Тај смер, ту тенденцију дужна је поштена и свесна критика да обелодани читаоцима, који ће према томе знати колико ће се удубити у штудирање ове или оне књиге. Овако тенденцијозно бдење критике над књижевности, и то поглавито ради читаоца, од преке је потребе и управо је неопростив грех пред идејом човечанства и будућег друштва што се досад на то слабо обраћала пажња, кад се зна да сваки почетак у читању, т. ј. у васпитавању и образовању књигом, чита све што му до руку дође, и што је најглавније у све верује и све прима као истинито. Каква збрка мора у његовој глави да се породила. Здрава логика његовог свежег разума труди се да појми и да доведе у свезу супротне мисли, разлагања и доказивања, на које је наишао по разним књигама које је читао. Млади се ум дуго бакће са таквом анархијом у књижевности; многи се саплете, клоне и угине. И тако је ретко код нас да који из те борбе изађе победилац и упозна узвишени позив књижевности: *да однегује, васпита и образује у народу вредне пропагаторе друштвеног напретка*. Код других је народа друкчије. Тамо су правци у књижевности, политици и друштвеном животу већ израђени и опредељени, тако да се сваки, – према томе у каквом је положају у друштву и другим животним приликама поникао, – одма у почетку васпита у овом или оном правцу и њега се обично целог свог живота држи и на њему ради. Ретко је се који наш млад човек вратио из страних земаља, а да није овог или оног правца у политици и књижевности био. И само површно разумење правца, кога су се прихватили, узрок је те многи наши такви млади људи, кад се врате у отаџбину, постану књижевни шарлатани без икаквог правца а и најгаднији политични непоштењаци.

– И тако пријатељи „Радника“ и „Јавности“ радују се „Раду“ и надају се да ће он да оснује и утврди реални *правац* у нашој књижевности: да се једанпут престане кљукати наш свет производима фантазије и плаћене логике, већ да му се изнесу пред очи резултати праве науке, коју је човек се својих здравих пет чула и помоћу здраве логике свога разума однеговао; да му се објасне какве користи она друштву даје или може да да, и да му се проповеда да је задатак садањег и потоњих нараштаја да је истргну из руку привилегиране класе па да је примене на општу корист друштва.

Рад, бр. 2, од 1. VII 1874, стр. 31 – 32.

БРОЈ 2. Београд 1. Јула 1874. ГОДИНА I.

Изази на месец
четир пута: свакога 1, 8, 16, и 22.

Стаје за Србију:
48 гроша на годињу
24 " " по годињу
12 " " 3 месеца.

За Аустро-Угарску
и Друге земље:
5 евр. на годињу
3 " " по годињу
1 евр. и 50 кр. на 3 мес.

Преглату и чланке
нама сласти у
нашањеном писму
уредиштва „Рад“
Балканска улица
број 22. Београд.

Ручопис се на
захтевање враћају.

РАД.

ЛИСТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ, НАУКУ И КРИТИКУ.

БРОЈ 7. Београд 8. августа 1874. ГОДИНА I.

РАД

КЊИЖЕВНИ И НАУЧНИ ЛИСТ.

Стаје за Србију:
48 гроша на годињу
24 " " по годињу
12 " " 3 месеца.

За друге земље:
5 евр. на годињу
3 " " по годињу
1 евр. и 50 кр. на 3 месеца.

Преглату и чланке нама
сласти у нашањеном писму
уредиштва „Рад“
Балканска улица бр. 22. Београд.

Ручопис се на захтевање
враћају.

Изази на месец четир пута: свакога 1, 8, 16, и 22.

Општинска и приватна својина.

IV.

Данас морамо мало више заморити наше читаоце „сувопарним“ бројевима. Али шта ћемо? Није ће реч о последицама које повлачи за собом право наслеђства, а то је такав предмет, код кога се права истина никако не може погодити, већ се мора израчунати.

Истина, у свету – па и код нас – има доста „учени“ људи, који се препиру и решавају најважнија питања тек онако, на сумње; просто погађају, као што погађа баба у карте. Разуме се да и резултати до којих они долазе нису тачнији од резултата до којих долази картара. Овакви људи написали су и изговорили страшно много похвала и узношења и приватној својини и њеном главном начелу, праву наслеђства, и свему што је данашња владајућа теорија поставила као темељ, на коме је се развила до овога ступња на коме је данас.

По оданна су се још појавили протести против права наслеђства. (Право је наслеђства, да човек своје имање може оставити у наслеђе својим потомцима али може устате.) Људи су говорили, да

7

СРЕЗ И ФИНАНСИЈА.*

Свесни људи давно су већ на чисто с тим, да све установе, све уредбе у једној држави треба да служе народном благостању, његовој срећи и напретку. Ни један поштен човек не сме и не треба да брани ни једну државну установу која је од штете народу, па ма каква она била, ма од кога била потврђена и ма чим ујамчена. Благостање и напредак народа – то треба да буде мерило којим се мере све установе у друштву. И која год установа не одговара овоме свом задатку, њу одмах треба заменити бољим и ваљанијим установама. Никакви „виши обзир“ не треба ту да одврате поштене људе те да не учине такве измене, јер по нашем мишљењу „највиши обзир“ заслужује напредак и благостање народа и од њега нема пречег „вишег обзира“.

А како је код нас? – Одговарају ли наше установе народним потребама? „Кад се код нас заводи државна управа, управо се није мислило: на што је то све? Оће ли се тиме подићи народно благостање, просвета, поштење? Него – стварало се једно по једно „надлежност“, крпало се, дерало се, па се опет крпало, и тако је ишло све даље у напред без одређеног плана и без одређене цели.

„Сад, кад је већ народ увидео, да је претегла дара меру; да државне установе, које су створене зарад народног благостања у ствари оће да упропасте оне рад чијег су благостања створене – подигао се глас: да се наша управна и судска струка реформишу! У скупштини је изречено, да се при преображају има поглавито у виду: јевтиноћа и простоћа свију установа, а с овим и брзина и тачност у отправљању свију послова, које има да врши.

„Ово су услови заиста неопходни и њих све ваља увек имати на уму, кад је реч о реформама. Али по нашем уверењу то још није довољно.“

Тако вели писац на првом листу књижице о којој говоримо. За тим разлаже како би то била незнатна добит кад би се наше реформе зауставиле на томе, да мало скрате број чиновника, да заштеде мало ар-

тије и других канцеларијских трошкова и т.д. Све су то мале реформе, које не могу подићи народно благостање, за то је нужно не да се крпи и обруча, подмазује и замазује наша бирократска система но она управо треба да се уништи, а да се у место ње утврди самоуправа народна у свима струкама.

После се напомиње, како ће све наше политичне реформе остати жалове, ако се код нас не изврше економске реформе, а поглавито реформе у нашој земљорадњи. А да се већ једном започну економске реформе нужно је отпочети од општине. Општина је прва у којој треба да се отпочне групирање распарчаних земаља, уједињење рада и капитала и увођење савршеније производње. (У књижици „Општина и суд и правда“, о којој смо донели прибелешку у 5. бр. „Рада“, показано је какво треба да буде уређење општине па да могне отпочети и довршити тај свој задатак). Све оно што не могне постићи општина, због своје сиромаштине и малога обима, то остаје „великој општини“ – срезу – да он доврши. Срез мора у нашем економском преображају бити главни покретач. Он ће бити у стању „да подигне школе за образовање земљорадничко, занатлијско и техничко-индустријално.“ Срез може, прикупљајући средства свију општина, постати средиште за образовање радника сваке врсте; осим тога може бити посредник и помоћник појединих општина и задруга за набавку савршенијих алата, семенја и т.д. (у колико то не би узели на се разни заводи, н.пр. поједине стручне школе) па и потребног капитала и кредита.

„Даље подизање путова и мостова, регулисање река (брана и воденица), чување и подизање шуме; старање о одржању здравља и неговање болесника у целом срезу – све ће то бити још за дуго главна брига среза.“ Ал за све ово нужно је да срез постане самостална друштвена јединица, – да се створе нови органи, кад среска општина, срески одбор, среска управа, а не оно што је данас у нашој бирократско-пандурској машинерији. Кад би се овако уредила среска самоуправа онда постају непотребна и окружна начелства и капетаније. Разуме се, да би се тим знатно умањили трошкови који данас иду на та надлежност, а суђење и отправљање свију других послова постало би краће и брже.

У књижици се даље показује састав и организација среске управе и црта делокруг њене радње.

О финансији писац говори повише.²¹⁴

Одма у почетку говори се, како саме реформе, које се захтевају у судској и управној струци морају повући за собом реформе у финансији, јер ако општина и срез постану у неку руку самостална тела у држави онда се мора допустити, да они имају своје приходе и расходе, који су пређе спадали већином у буџет државни – дакле да они добију самосталан буџет – „но – вели писац – ми се не можемо ограничити само на ове, тако рећи канцеларијске реформе“, треба поставити другу цель коју треба постићи реформама у финансији. Но да би се јасније обележиле жељене реформе писац узима најпре да покаже шта је цель

* Прештампано из „Гл. Јавн.“ у крагујевачкој друштвеној штампарији. 44 стране на малој осмини.²¹³

финансије у опште у једној држави? На то питање писац одговара да је „задатак финансије да подмирује материјалне потребе државне.“ Но то је речено у опште, а да би се јасније одредило шта су то „државне потребе“, писац одређује најпре шта је задатак државе? – па вели – „задатак је народне државе: да свима средствима потпомаже развитак сваког свог члана т.ј. да свима срествима, којима располаже, ради за материјално напредовање народа: здравље, просвету, морал, слободу.“ Дакле није задатак државе да полицајско пандурским мерама „чува ред и слободу“ но да буде установа која ствара ред и слободу. Даље писац напомиње да су државе врло често нарочито тако уређиване да се под закриљем „законитог реда“ цедио народ у корист појединих породица и појединих сталежа. За тим се напомиње како је материјално стање народа основа реда па да с тога држава мора обраћати поглавито своју пажњу на ову основну цел, па по томе, да и финансијска снага државе мора бити поглавито на то обраћена.

Прелазећи на изворе наших државних прихода писац говори о правичнијем разрезивању порезе, показује како је неправично разрезивање порезе по главама а какве су опет тешкоће да се заведе прогресивни данак – плаћање данка по имању – те с тога, по мишљењу писца, привремено мораће се узети нека средина. Кад би се установила општинска и среска самоуправа и општина и срез, као што напред споменусмо – добили би свој самостални буџет. Сума која се троши на општинске и среске ствари могла би се доста праведно разрезивати по имању, а само оне суме, које иду у државну касу, разрезивале би се на главу, док међу тим данас се све на главу разрезају. Даље писац удара на посредне данке, ђумручине, регале и трошарине, јер вели данак треба да је равномеран те да с једнаком тежином пада на све, а друго да сваки грађанин баш зна колико плаћа и за што плаћа држави, а посредним данцима баш се то никако не може достићи.

Говорећи о финансијским заводима у нашој земљи писац се зауставља на управи фондова, која је установљена 1862. год. и којој су тада предати фондови који су дотле постојали, као: удовички, за удовице и сирочад чиновника; школски, за подизање школе и т.д. Писац је у начелу противу фонда за чиновничке удовице и сирочад, јер је то привилегија једног сталежа. Ово је тврђење оправдано разлозима. О школском фонду писац вели да би га требало утрошити на народну просвету и да би то донело много веће вајде но кад се капитал тога фонда даје сељацима, а још чешће интересијама, који га примају од државе по 6% а дају после од 24%, од 100% и више. Као што се види дакле овде се предлаже да се укине управа фондова, јер кад јој се одузме капитал удовичког и школског фонда сви њени приходи, што јој још остају, врло су незнатни и њој би само остало да изврши ликвидацију.

Но чиме да се замени управа фондова, која је у неку руку била и ипотечарни завод, – завод који даје новац на непокретно имање? – За ту цел у место „главног казначејства“ у мин. фин., главне контроле и управе

фондова, писац предлаже да се подигне централна – државна банка; а по окрузима – окружне банке, које стоје све међу собом и са централном банком у свези. Ове би банке прикупљале малене општинске капитале, и постале би главни покретачи напретка у земљорадњи и индустрији, јер би се државни новци давали поглавито произвођачима. Првенство би имале земљорадничке и занатлијске задруге, а тако исто и задруге и лица за која јамчи срез или општина. Државна банка имала би монопол за издавање банкнота. Даље је доста потанко изложен круг радње и начин управа свима тим финансијским заводима.

Ми се нисмо могли упуштати у потанко навођење и разлагање свију важнијих места у овој књижици. Доста је да напоменемо, да кад је она рађена, вођен је рачун о томе, да се изнесе један читав план рефорама у нашој управној и судској системи и да се изврше реформе и у другим гранама народног живота и његових државних установа, како би се могла довести у склад једна цела друштвена система, која би отворила широко поље народном напретку. Ми ћемо скоро имати прилике да рекнемо још коју о ономе плану за преображај наших установа. А за сада препоручујемо ову књижицу свима, који озбиљно премишљају о потребама и нуждама народним. Књижица кошта грош, и може се добити у Београду у уредништву „Рада“, а у Крагујевцу у уред. „Гл. Јавн.“

Рад, бр. 21, од 22. XI, 1874, стр. 334 – 336.

НАРОДНА СКУПШТИНА.*

У 5 бр. „Рада“ донели смо прибелешку о књижици „Општина, суд и правда“, у 21. бр. говорили смо о књижици „Срез и финансија“, а сада ћемо рећи коју о „Народној скупштини“. Све три ове књижице у главном имају једну исту целу.²¹⁵

Кад је већ једном признато, као општа и прека потреба, да се учине реформе у свима нашим државним струкама, онда је природно, да је требало мислити и радити на остварењу таквих рефорама, које не би морали после годину или две дана опет реформисати. А да би се опет избегао мучан и штетан посао вечитога крпарења и натезања, требало је подврћи критици не поједине одељке наше судске и управне системе, не један или други закон, већ целу државну систему. У колико је то било могуће у оваком стању штампе, као што је код нас, то су чинили наши независни листови, а поглавито „Јавност“. И последњи резултат, до кога је дошла критика и претрес нашега државног уређења, то је: да се не може учинити ни једна коренита реформа, да народ никако не може имати од рефорама оне користи, које он од њих очекује, ако се не замени данашња бирократска система другим уређењем, подеснијим за наш народ на оваком ступњу развитка, са оваким средствима и у оваким приликама и околностима, у каквим смо ми.

Са овога гледишта полазио је писац у све три ове књижице, што их мало час напомену смо. Но није довољно само желити реформе; није доста само рећи: „бирократска система не ваља, доле с њом!“ — Људи, који нису задовољни и војују против овакога друштвеног уређења, какво је код нас, треба да су већ на чисто каквим новим установама треба заменити данашње, с којима нисмо задовољни. Много је лакше критиковати нешто, што већ постоји, но створити нешто боље, које ће заменити старо. То је управо слаба страна свију критичара

* *Сувремена библиотека* свеска I. *Народна скупштина*. Одштампано из „Гл. Јавности“. Издање уредништва „Рада“. Београд 1874. Штампарија Н. Стефановића и др., на малој осмини, 31 стр.

нашега државног уређења, и у овој су страни показали особиту лабавост наши либерали.

Друкчије се поступало при писању ових књижица. Писац никад није губио из вида стање нашега народа, његов умни развитак, његове појмове, његове силе и материјално скучено стање. Он је имао на уму и наше спољне прилике, наш задатак, да отпочнемо и довршимо ослобођење нашег народа испод туђинских влада. Управо — он је премерио све те околности и онда је решавао питање: које су то најбоље установе, најцелисходније за наш народ, које се могу сад одма завести код нас. Подвржући критици данашње бирократске установе, он је одма показао друге боље, којима треба заменити садашње уређење. У целом раду пазило се на то, да се изradi једна целокупна система, којом треба заменити данашњу. Све реформе доведене су у склад и удешене су тако, да се доцније могу врло лако усавршити и дотерати тако, да потпуно одговоре својој задаћи, а да се не мора кварити данас оно, што је грађено јуче. Разуме се да ово није никакав законски пројект, где су обухваћене све стране и сва ситнија питања, која ће наступити, кад се стане остваривати ово уређење, али то су општа основна начела, по којима треба реформисати и на којима треба уредити све државне установе: општину, срез, суђење, финансију и скупштину. Као допуна овога рада, доћи ће још уређење наше војске, наше школе и врховне управе. Са овим ће бити готове основе, на којима, по нашем мишљењу, треба отпочети реформе у нашој земљи.

Да пређемо сад на саму књижицу „Народна скупштина“.

Књижица је подељена на одељке. У I. одељку пропраћа се укратко историја срп. скупштине од нашег ослобођења. Казује се шта је била наша скупштина у прво време после ослобођења и за владе кн. Милоша, па се вели: „скупштина је била највећи судија, и најстарија власт у земљи; њој су непосредно одговарале све извршне власти у земљи почев од кнеза ... њој је дакле и сам кнез, непосредно давао рачун о свом раду и договарао се с њом шта ће у будуће радити.“ За тим се напомиње како је такав одношај између владара и народног преставништва, обична појава код свију патријархалних народа. „Тако су стајали кнезови спрам скупштине код свију Словена. Ако је кнез био рђав народ га је позивао на одговор пред скупштину, па га је збацивао, прогањао и т.д.“ вели се даље. О скупштини, од 60. год. па до новог устава, вели се, да је „управо била сиграчка за владу, а за народ сувишан трошак и дангуба“... а устав од 69 год. „узимао је од скупштине једном руком оно што јој је давао другом.“

У II. одељку напомиње се, како „сад кад се опет почиње говор о промени нашега устава, долази као најглавнији предмет: како да се уреди наше законодавство? А у овом питању најважнији је предмет — народна скупштина. Како дакле да се уреди народна скупштина и какав положај треба она да заузме у земљи? то су два питања од који зависи битност наше скупштине и нашег законодавства.“

И на ова два питања писац у IV одељку одговара овако: „Наши су захтеви врло умерени. Ми желимо само да наша народна скупштина, коју је народ уобичајио да сматра као своје преставништво, постане *право народно преставништво*.“

За ту цел ваља узаконити:

1. Да народну скупштину састављају само чланови које је народ изабрао.

2. Да сваки *српски грађанин*, који ужива поверење својих бирача може бити посланик без разлике *занимања, стања и година*.

3. Имајући у виду оно што смо споменули, говорећи о срезу т.ј. да свака садања окружна варош припадне неком срезу, ваља уништити разлику између вароши и села што се тиче бирања, па да сваки срез од 3000 пореских глава шаље по једног посланика, и да се сви посланици бирају непосредно, а не преко повереника.

4. Да среске скупштине имају право предлагати законе, и да се на среским скупштинама сваки пут читају они закони који су на последњој скупштини донешени.

5. Да се узакони слобода јавних зборована; да сваки грађанин сме усмено и писмено саопштавати свој програм бирачима, и сазивати бираче, да им да рачуна о својој радњи.“

Даље се у одељку V додаје још ово:

1. Да скупштина сама бира себи председника и остале званичнике.

2. Да она сама одређује пословни ред при дебатама, и да има права сваки пут изменити све оно што јој смеће слободном претресању предмета.

3. Да она сама одређује предмете који долазе на дневни ред.

4. Да скупштина и поједини посланици предлажу формалне законске пројекте, као год и влада, а не као до сад само влада.

5. Да владини повереници и министри говоре у скупштини само онда, кад што предлажу или бране своје предлоге, или кад скупштина тражи од њих објашњења и одговора у неком предмету.

6. Да закони што их скупштина донесе ступају у живот и ако их кнез не потврди, само ако их две скупштине једно за другим донесу (макар да су на обема скупштинама исти посланици).

7. Да се скупштина скупља у одређено време, које се утврђује законом *без ичијег позива* и остаје дотле докле свој дневни ред не исцрпи.

8. Да нико нема права да распусти скупштину или одложи њене седнице. Поздрави и одпоздрави између кнеза и скупштине при отварању и затварању скупштинске радње постоје само као дела учтивости, али немају никакве свезе са правом скупштинском радњом.

9. Да ни један скупштинар не може бити одговоран за свој говор у скупштини.

10. Да се ни један скупштинар не може ставити под суд без одобрења скупштине за време скупштинско и

11. Да би се избегао сваки сукоб између кнеза и народа, скупштина сама бира народну управу (по садањем – министре) и она је збацује, у случају кад је њена радња незаконита и штетна по земљу.

Ово су главни услови да скупштина постане у самој ствари највиша власт у земљи.“

У одељку II лепо је показано како је ништаво и бесмислено поповање оне господе, која нам једнако „уливају“, како треба да се развијамо „поступно“, и изнешено је како је ишао „поступни развитак“ код свију западних народа.

Још једном напомињемо, да све три ове књижице: „Општина, суд и правда“, „Срез и финансија“ и „Народна скупштина“ састављају једну целину, коју ће још допунити радови о којима смо спомињали, с тога нека не пропусти сви народни пријатељи, који увиђају потребу корених рефорама код нас, да прочитају и проуче ове књижице, које ће им расветлити много што шта, што им је пре било нејасно.

На челу књижице стоји „Сувремена библиотека“. Да објаснимо ово читаоцима. Уредништво „Рада“ спрема да изда један читав низ књига, које је назвало „Сувремена библиотека“. Књиге ће бити већином преводи ваљанијих дела модерне европске књижевности, али ће бити и нових списа од наших српских књижевника. Сем тога постараћемо се да покупимо и издамо и неке ваљаније чланке и расправе, које су растурене по разним листовима. Гледаћемо да издање буде што ваљаније, но о свему томе саопштићемо нашим читаоцима опширније и потпуније мало доцније. Тада ћемо побројати и предмете које смо спремили за штампу, за сад оволико ради разјашњења назива „Сувремена библиотека“.

„Народна скупштина“ може се добити у уредништву „Рада“, а кошта само 1 грош.

Рад, бр. 23, од 8. XII 1874, стр. 364 – 366.

НАШИМ УПИСНИЦИМА.

Полиција београдска узаптила је 15. број „Рада“ и спровела га суду, па је и суд забрану одобрио. Ова неприлика повукла је за собом још и друге, на име, државна штампарија не ће више да нам штампа лист и за то смо га морали пренети у штампарију Стефановића и Дружине, где скоро 100 гроша скупље од сваког броја плаћамо. Ми смо мислили да цену листу за у будуће спустимо, али те неприлике нам сад не допуштају, да то учинимо.

Умољавамо све наше уписнике, који нису уредно добивали лист, да нам јаве који им бројеви фале, те да им пошаљемо, а тако исто и наше скупљаче, да се пожуре са скупљањем претплате за другу четврт, јер у овим околностима веома је нужно за опстанак листа, да претплата уредно на време долази.

Уредник „Рада“ отпутовао је својој кући, где ће се подуже задржати, па за то ће га за време одсуства заступати г. Димитрије Николић, уредник „Кореспонденције“, премда сва одговорност за чланке у листу и опет пада на уредника. **УРЕДНИШТВО „РАДА“.**

Издавалац и одговорни уредник **Петар Тодоровић.**

Штампарија **Н. Стефановића и Дружине.**

ДВА КАРАКТЕРИСТИЧНА АКТА.²¹⁶

Од тридесет ђака вел. школе београдске потписани „протест“ против једног расписа министра просвете и цркв. дела у Србији, стиже нам из Београда с молбом, да га у овом листу печатамо, пошто београдски листови, ради тамошњи „штампарски прилика“ то „немогу“ или „неће“ да учине. Ми то ево и чинимо износећи овде и дотични „распис“ министров, против ког се протест окоми, а читаоцима остављајућ, да сами себи створе суд не само о оба ова акта, која им овде износимо, него и о одношајима који се у моралној и интелектуалној сфери Србије појављују и који су карактерни и сувише, него да би их било вредно претрпати.

Свој суд изрећићемо и ми првом приликом, чим нам то допусте послови који су нас по природи својој сад сасвим презаузели.

Ево овде најпре упитног акта министровог и за њим одма протеста тридесеторице ђака вел. школе.

Први акт гласи:

„РАСПИС
министра просвете и црквених дела великој
школи, учитељској школи, и свима средњим
заводима.

Већ је постала опште позната ствар, да међу наставницима у нашим јавним заводима има и таквих, истина не у знатном броју, који у својим предавањима одричу човеку сваки духовни почетак, а у васеленој чак и само божанство.

До овако жалосних закључења могу доћи само они људи, који немајући свестрана погледа на појаве човекове у природи, не знају их у склад довести, па за то не могу ни у целину створа ни у њезине законе да проникну, него се затварају у тесни круг своје науке, и једностраном лођиком изводећи из њених основа искључиве, самој њој својствене резултате, краткоумно их примењују на све што постоји.

Тако једнострано, па за то и погрешно схватање свију великих закона васелене по законима једне науке већ се по себи ни мало не препоручује ни у умном ни у научном погледу за настављање младежи,

а у погледу моралноме оно је упропастљиво, особито за народ, који се, као наш, тек почео упућивати стазом просвете.

Ја сам уверен да је довољно од моје стране само наговестити ово разумној и патриотичној већини наставника наших просветних завода, па да изазовем у њих страховање које и сам осећам: да од оваког стања ствари могу произаћи најгоре последице и настати озбиљне опасности на наш породични, друштвени, па и државни живот.

Свак ће лако схватити какав хаос мора настати у младим главама, кад их у исто време једни наставници упућују духовним правцем, а други, представивши све што је духовно као неосновано, сврћу их искључиво на поље стварних појава, као једино истинито. Тим се систем јавног образовања, који се подједнако ослања на духовност и на стварност, руши њихним међусобним сударом, у место што би се саглашношћу њиховом попуњавао и крепио. Тим младеж мора или остати у вечитој забуни ума, без самопоуздања и стална правца у животу, или се бацити у крајност једну или другу; а никакве крајности не воде чистој системи, ни правој врлини, што су врховна циљ образовану.

Ми, народ млад, и не прибравши све своје народне факторе у један систем, не смемо мерити науку и васпитање само по личним, материјалним користима. Нама није потребна наука само ради личнога благостања, колико да се умножи главница наше опште-народне снаге. За то, ма шта се учило, не сме се тим учењем сакатити дух младежи, но га ваља упућивати да слободно располаже свима моћима што су му у власти, те да постане жива, производна и енергична снага, која је нама, према приликама у којима смо, једино спасење. Ко стаје на пут нашој младежи да се духовно, да се сестрано развије, тај јој стаје на пут и спречава је да постане оно, чему је одређена аманетом својих великих предака, тај диже руку на њезин национални карактер, тај безбожнички исмева најузвишенију мисију своје отаџбине, и руши јој немилице потоњу срећу. Оваки васпитачи нити су педагози, нити пријатељи свога народа. Јер земља, коју су хришћанске врлине наших праотаца сачувале од пропасти кроз толике векове робовања, не може и не сме сад на пречац, тако лаковерно одрећи се свију својих традиција, а тиме и своје историјске будућности.

Имајући дакле у виду ово изложено, и немогући ни пошто допустити да то даљим својим опстанком у јавном образовању донесе најпосле земљи своје чемерне последице, ја се позивљем на савест свију г.г. професора живо им препоручујући, да се у предавању својих предмета брижљиво осврћу на све што може допринети ојачању духовних истина, и кроз то бољем моралном и националном образовању наше младежи.

Ви ћете, господине, овај мој поглед на образовање саопштити господи наставницима, да би се према њему управљали у свима својим наставничким и васпитачким дужностима, и кад год бисте приметили каква одступања од овога правца у кругу дужности, ја вас молим да не поштедите нужних опомена, у цели да се за времена напусти васпитно

гледниште које се осуђује и прихвати ово које се наглашује овим мојим расписом. У случају кад би сте и после оваке опомене имали довољно доказа, да дотично лице не увиђа и не дели истине које излажем, те с тога не напушта своје једнострано гледиште, ви ћете о томе одмах извести министарство, које ће даље чинити што треба, пошто се дело народнога образовања не може поводити за свачијим личним назорима, но мора полазити из једног здравог извора, који сам овде обележио.

Примите, господине, уверење мога потпунога поштовања.“

Бр. 5437,
У Београду, 26. Септембра 1874.

Министар просвете и црквених дела,
Филип Христић, с. р.

Други је овај

ПРОТЕСТ:

„Као синови једног народа, који с правом очекује од нас да му стварним знањем помогнемо у његовој несрећи и беди; као људи, који познавши истину упињу се свим силама да је одбране од свију нападаја и подмећања, – ми, јако дирнути расписом мин. просвете и пр. д. великој школи, учитељској школи и свима средњим заводима, најенергичније протестујемо против шамара, који је г. министар просвете ударио науци и напретку.

А ево зашто је распис г. мин. просвете то исто што и шамар науци и напретку, и зашто ми против тога протестујемо?

Кад се избаце све фразе, којима се је хтело да распису даде изглед патриотизма и учености; кад се раздере магловити плашт, којим је заогрнута намера г. мин. просвете, онда као суштина расписа излази ово: *у нашим школама почела је се обраћати већа пажња на праву науку но на религију; „из овога могу произаћи најгоре последице и настати озбиљне опасности за наш породични, друштвени па и државни живот,“ с тога треба религији повратити преимућство над науком и свакога строго казнити, који би се овоме успротивио.*

Признајемо да у првим двома тачкама г. министар има право. То јест, признајемо да је се и код нас почела ширити наука, па слествено и вера напуштати, јер гди наука почиње, ту вера престаје; признајемо да из тога могу произићи зле последице по *данашњи* друштвени и државни живот; али уједно изјављујемо да ми ово не сматрамо као зло, које треба лечити, као што то г. мин. просвете сматра. Напротив, ми велимо да је то напредак, који треба потпомагати а никако сметати му, као што му г. мин. својим назадњачким и богословским „расписом“ смета.

А за што је победа науке над религијом – прогрес?

Зато, што је то победа истине над обманом, јер је религија – обмана; а наука – истина. Религија је – машта и фантазија; а наука је стварност и збиља. Религија је мрак и незнање; а наука је светлост и знање. Религија мути и отупљује људски ум; а наука га бистри и просвећује. Религија окива човека у ланце; а наука разбива те ланце. Религија улива човеку веру на некакав будући – фантастични – живот у облацима на небу; и тиме проузрокује многа зла човечанском роду; а наука растура ту веру и учи људе како да уреде овај – стварни – земни живот, па да буду срећни и задовољни. Религија води у ропство; а наука у, слободу. У кратко: *религија – то је зло; а наука – то је добро.*

А добро – то је прогрес.

Г. мин. има право, кад у завијеном облику каже: да ширењем науке т. ј. истине могу наступити озбиљне опасности по *данашњи* друштвени и државни живот. Има право – јер данашњи „породични, друштвени па и државни живот“ није сагласан са захтевима науке и правде. Јер, наука учи а правда захтева да *сви* људи треба да могу намиривати све своје – телесне и умне – потребе и да рад тога сви треба да су слободни и једнаки. Даље, наука учи а практика јасно показује да у данашњем друштву *сви људи не могу* да подмирују *све* своје потребе и да у њему нису сви слободни и једнаки; па зато наука учи да данашње друштвено уређење у интересу правде и опште среће треба променути.

А људи поставивши себи правду за цел, узевши науку за свог вођу, истину и опште добро за мерило свију установа – теже да изврше ово, што им наука, што им истина налаже а правда захтева.

С тога г. мин. има право да се боји за данашњи друштвени склоп, и да мисли да је наука по исти опасна.

Али, што је наука опасна по постојећи строј друштва то доказује, да он не ваља и да га треба бољим заменити. Пошто је наука – истина и правда, то онда треба њој жртвовати данашње друштво, а никако обратно, као што би то г. мин. просвете хтео.

Па кад је тако, онда сме ли један човек, који оће да важи као поштен и научен, да устаје противу науке и истине? Сме ли се такав човек јавно дићи против прогреса?

Сме ли човек, који је позван и постављен да шири науку и просвету, да их гони и тамани место да их гаји и подиже?

Не, то не сме, то не може један поштен и научен човек учинити!

Но при свем том, г. мин. просвете, својим „расписом“ дигао је тако рећи – ајку на праву, строгу науку и научењаке, који су већ и код нас доста потисли религију и све остале фантазије.

Па како да се сматра овај поступак г. министра? Да ли је томе узрок просто умна ограниченост или се тиме хоће да постигну неке назадњачке и непоштене цели?

За сада ми то не ћемо да разбирамо. Ми сада само из дубине наше душе протестујемо против оваког поступка г. мин. просвете, јер то од нас захтева увређено достојанство науке, којој ми служимо и убеђења, које ми носимо. Ми испуњавамо нашу дужност и бранимо истину, не

гледајући на то, ко је на њу напао. Бранећи је сада, ми знамо да играмо улогу шутог, који се боду са рогатим; али временом ће и нама рогови порастити. Ми ћемо најпосле победити, јер је на нашој страни истина и правда; а богослови и метафизичари пропашће под ударцима науке, коју су они или из незнања или с намером гонили и давили.

Слободно можемо рећи да овај протест подносимо у име ђака на великој школи, јер благодарећи већ довољно развијеној свести – већина ђака дели потпуно са нама мисли, које смо овде изложили.“

У Београду 3. септ. 1874.²¹⁷

Ђаци на великој школи:
(Долазе тридесет потписа.)

Застава, бр. 123, од 18/30. X 1874.

МИНИСТРОВ „РАСПИС“ И ЂАЧКИ „ПРОТЕСТ“.

Саопштавајући у прошлом броју овога листа она два карактеристична акта из Србије: распис министра просвете и црквени дела управљен великој школи београдској и другим средњим заводима, и уз њега протест ког су нам против истог послали тридесеторица ђака велике школе београдске, – обећасмо и сами се првом приликом вратити на ствар коју та два списка претстављају, и ево сад ћемо да искупимо заложену реч.²¹⁸

Два су супрот положена правца у мњењима, која леже у та два акта. Министров распис кулминира у тежњи, да се дух и правац у образовању подмлатка српског доведе у склад са задаћом Србије коју ова има као држава на истоку Европе с једне, и са позивом народа који је сачињава, али са позивом, ког овај има према осталим растуреним деловима свога народног тела, с друге стране. Другим речма, суштина расписа министровог садржи у себи суштину политичног програма народа српског, и то не каквог произвољног, по вољи чијој и на простим претпоставкама основаног, него оног политичног програма, који се као логична последица историје и живота народа српског, његовог данашњег положаја, и његови животни потреба сад и у будуће, издани и непромењливи факата истиче. Распис министров оснива се на постојећем стању ствари у Србији, и очевидна му је тежња, да се од образовања подмлатка Србије, и то овог садашњег, ради ког је распис поникао, створи она копча, и полуга, која ће све разноврсне интересе у народу српском, све разноврсне факторе, који се у цели остварења политичног програма народног могу и морају употребити, – скопчати и као системисана покретајућа снага употребити. Распис је министров сигурно морао потећи из патриотизма, то је очевидно, коме су и оле познате околности у којима се данас Србија налази. Деморализација друштвеног и политичног, па чак и породичног живота претрпала је готово све врлине у Србији. Томе је доказа најлакше наћи, јер се сами истичу, било да се погледа карактер друштвеног и дружевног живота, који нема никакве а најмање здраве и душевним особинама српског народа одговарајуће тенденције, било да се погледа на мотиве који склапају породични живот да што пре утону у – конзисторију, било најзад да се погледа на јаван политичан живот, где никако није могуће наћи групу сродних елемената са чистом тежњом, и

не себичном цели, или и ако је могуће наћи једну, та је тако мала, да као изнимка у толико више потврђује правило.

У маси народа могуће је да није у свему тако, али је у интелигентнијем делу, у варошима за цело овако како рекосмо, и отуда се у маси мора разливати, и тровати језгру народа. Види се дакле, да је поквареност, која се у Србији по свакој грани живота народног све већма разлива, и очевидно, не само као препрека остварењу позива Србије буја, него и самом опасношћу пропасти садањег државног и народног живота прети – потекла из извора погрешног правца и начина у образовању подмлатка у Србији. Нема сумње, нити ко може порицати, да је образованост она моћ, која једном народу удара обележја карактера и која му народни организам развија и у свежем здрављу одржава, исто тако, као што му је кадра у срце засадити клицу извесне пропасти. Народи као део људства немогу имати краћи век од овога, и што су се многи преживили и нестало их, није последица физични природни закона, него ће пре бити да су их стаманили узроци спољни, или унутарњи, који су конзеквентно морали потећи из основе и правца њихове образованости. Хинези за сад и до сад служе за потврду и доказ оног првог назора.

Педагошку страну у распису министровом ми нећемо испитивати јер то не спада амо. То је задаћа оних, који се искључиво по позиву своје баве са истраживањем основа, на које ваља поставити образованост народа; ми пак, којима је задаћа чувати и заклањати народ српски, можемо и морамо тражити од оних толико: да је основа та потпуно здрава, чврста и да правац образовања буде штит и заклон народности српској. То морамо тражити све дотле, докле год струја народносне борбе не малакше, не сталожу се и не начини места струји другој, која неће ићи на уништење племенско и народносно, под изликом истина лепим, али у голом интересу јачих и силнијих, на уштрб слабијих, и мањих, али који исто тако као и они имају, и већ с тим што постоје и морају имати право на свој сопствени опстанак и слободан даљи развитак. Хуманизам, којим се сад као напреднијом идејом руше преграде нацијоналне ексклузивности, (искључивости), није оруђе за оживотворење појма његовога у свету, него га силнији народи употребљују према слабијима као буздован у борби, којом своју народност снаже, потирући друге. О томе не треба се варати, јер свет није тако несебичан као што хоће да изгледа.

Други правац, који лежи обележен или боље рећи тек наговештен у протесту тридесеторице ђака вел. школе београдске, спада такозваној рационалној, новој школи која се тек почиње помањати у свету но која још није системисана. Могуће је, да ће се ова школа, док јој се суштина од заблуда очисти, сталожу и у систем доведе, и у слободној и осигураној кући српске народне породице одомаћити, кад се са особинама народним у склад доведе, но дотле и сад, њен ексклузиван, и слободно нам је рећи једностран правац, очевидно данас може служити целима непријатеља народа нашег, и по томе бити му више од штете, и на погибију но од користи. Друштвено стање наше истина неваља и треба га исправити,

но по народ српски је опасно ићи на то да се он нај пре раздоби у атоме, пак да се из ових створи бољи друштвени слој и поредак. Така струја колико би се теоретично и могла бранити, у примени на наш народ и његове потребе мора бити погубна, јер је сасма егоистична, и јер ми заиста данас „не смемо мерити науку и васпитање, само по личним и материјалним користима“ – него и од ње морамо створити себи оружје за обрану свога опстанка.

С погледом дакле на то, што народу нашем прети чита пропаст отуда, ако образованост наша удари правцем, који ће раскинути све свезе које заједничку снагу народну држе на окупу и чине је отпорним и обранбеним бедемом од спољног непријатеља, те од нас тим начином створи прости материјал за туђу и то још националну величину, где ће нам се најмање моћи побољшати унутарње стање, – ми потписујемо оно место из расписа министровог, које гласи:

„Ми, народ млад, и не прибравши све своје народне факторе у један систем, не смемо мерити науку и васпитање само по личним, материјалним користима. Нама није потребна наука само ради личнога благостања, колико да се умножи главница наше опште-народне снаге. За то, ма шта се учило, не сме се тим учењем сакатити дух младежи, но га ваља упућивати да слободно располаже свима моћима што су му у власти, те да постане жива, производна и енергична снага, која је нама, према приликама у којима смо, једино спасење. Ко стаје на пут нашој младежи да се духовно, да се свестрано развије, тај јој стаје на пут и спречава је да постане оно, чему је одређена аманетом својих великих предака, тај диже руку на њезин национални карактер, тај безбожнички исмева нај-узвишенију мисију своје отаџбине, и руши јој немилице потоњу срећу. Оваки васпитачи нити су педагози, нити пријатељи свога народа. Јер земља, коју су хришћанске врлине наших праотаца сачувале од пропасти кроз толике векове робовања, не може и не сме сада на пречац тако лаковерно одрећи се свију својих традиција, а тиме и своје историјске будућности.“

То потписујемо, и мотив који у томе лежи, желимо видити уткан у основу образовања подмладка српског, јер желимо да Србија живи својим народним животом српским. Ми невидимо да „стварно“ образовање мора трпити уштрба од духовног развијања, од подизања и учвршћења морала; али смо уверени, да без овог последњег *нема друштва*, или га бар нема здравог и онаког, које носи у себи клицу развитка и напретка. Други је разговор, шта и колико вреди данашњи друштвени и државни склоп народа српског, а друго је пут и начин, да се исти поправи и измене. О томе се даје, и треба много говорити, као и о ономе што има у министровом распису, што удара на клирикализам, који је сметња здравом образовању. Ми сами делимо мишлење, да је религији место у цркви а науци и образовању у школи, и да то двоје ваља делити. Али нека нам је допуштено приметити, да се не слажемо – ма да би ово био предмет друге теме – са тридесеторицом ђака у дефиницији религије као такве и да религија *не мора бити зло*. Ми смо уверени да она може *бити*

добро, и то онда кад јој се да природом њеног определења прописано јој место у животу народном, а то је као првом помагачу науке. Друго је религија, друго пак лоши и шткодљиви изданци једне или друге системисане вере.

Да за сад завршимо.

Ми поштујемо науку и поборници смо истине. Ми поштујемо и онај свети огањ, који се само у племенитим душама разгорева, те ове уводи на трнову стазу истраживања истина, на тешко поље научног рада, и желимо да тај огањ загреје што је могуће већу масу у нашем народу. Ми поштујемо и ову осетљивост на ђацима велике школе београдске, јер у њој хоћемо да гледамо знак љубави према науци и истини; – али баш с тога што се и ми клањамо истини, неустежемо се изјавити: да су се овим својим протестом пребацили. Младо доба разјасњава то, а племенита тежња мора их извинити, ако им је заиста стало до прогреса а не до празне демонштрације.

То ће дабогме тек време показати, где ће се онда и то доказати: дал је заиста садањем, наде пуном подмладку толико стало до части и достојанства науке, до обране истине и потпомоћи свога јаднога народа. Дотле пак, млађа браћо и узданицо народа, прибирај што више науке и знања, напредуј и усавршуј се свестрано, – и то ће бити најбољи протест против сваког натражњачког корака, ма се овај одкуд помолио. Тај и таки протест имаће своје трајне последице!

Застава, бр. 124, од 20. X (2. XI) 1874.

[СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ ПУШТЕН ИЗ ЗАТВОРА]

Из Пожаревца нам јављају, да је Светозар Марковић, бив. сарадник „Јавности“ пуштен из затвора, пошто је издржао казну преског затвора од пуних девет месеци.²¹⁹

Застава, бр. 137, од 20. XI (2. XII) 1874.

ПЕРА ЂОРЂЕВИЋ,
родио се у Крагујевцу 1851, а умро
у истој вароши 9. децембра 1874.²²⁰

„Рад“ је изгубио најискренијега пријатеља, ми смо изгубили најбољега и најнежнијега друга – Пера Ђорђевић је умро.

Тежак губитак за његове сроднике и личне пријатеље – па још тежи за његове начелне другове.

Први ће га жалити и прежалити – други, у мучној борби за своја убеђења, никад не могу заборавити овај осетни губитак.

Први нека му дижу камене споменике, а ми ћемо му очувати спомен, хранећи оно што је покојнику било најдрагоценије у животу, оно што је испуњавало сво његово биће, што га је одушевљавало и крепило, што му је ведрило дане кратког живота и чиме је он управо, живео. Та драгоцену суштину његовог живота, то су му била његова начела.

Пера Ђорђевић родио се у Крагујевцу. Мати му је била добра и блага; отац му је био познат у целој околини са свога поштења. Но Пера је рано изгубио родитељску негу; после губитка мајке и оца Пера је остао на рукама своје бабе и сестре. Пошто је у Крагујевцу са одличним успехом, свршио основне школе и гимназију, он дође у Београд и ступи у правнички факултет.

Каквим животом живе ђаци на великој школи – тако је живео и он. Но он је био из кола оних отреситијих ђака, које не може да задовољи онаква умна рана, каква се даје нашим правницима; он је после три године учења, јасно увидео, куда ће га пут, којим је пошао, извести ка сврши школу. После четири године учења и мучења, после четири године механичког повторавања, памћења и заборављања мртвих законских формула и прокислих мисли, које не бистре мозак, не развијају мишљење, не буде енерџију, но на против наводе на онога ко се њима бави дремеж и малаксалост, ослабљују вољу за самосталан рад и васпитају у човеку равнодушност и немарност спрема свега, што живи истинским животом и што може да загреје љубављу и одушевљењем свакога, који је у стању да се одушеви за све, што је у истини лепо и

РАД

КЊИЖЕВНИ И НАУЧНИ ЛИСТ.

Стаје за Србију:

48 гроша на годину
24 " по године
12 " 3 месеца
За друге земље:
5 фор. на годину
3 " по године
1 фор. и 50 кр. на 3 месеца.

Претплату и чланке ваља слати
у наплаћеном писму уредништву
„Рада“

Балванска улица бр. 22 Београд.

Рукописи на захтевање враћа-
ју се.

Издази на месец четир пута: свакога 1, 8, 16, и 22.

ПЕРА ЋОРЂЕВИЋ,

рођио се у Крагујевцу 1851., а умро у истој вароши 9. децембра 1874.

„Рад“ је изгубио најискренијег пријатеља, ми смо изгубили најбољег и најнежнијег друга — Пера Ћорђевић је умро.

Тежак губитак за његове сроднике и личне пријатеље — но још тежи за његове начелне другове.

Први ће га жалити и прежалити — други, у мучној борби за своја убеђења; никад не могу заборавити овај осетни губитак.

Први нека му дигну камено споменике, а ми ћемо му очувати спомен, хранећи оно што је покојнику било најдрагоценије у животу, оно што је испуњавало сво његово биће, што га је одушевљавало и крепило, што му је ведрило дане кратког живота и чиме је он управо живео. Та драгоцену суштину његовог живота, то су му била његова начела.

Пера Ћорђевић родно се у Крагујевцу. Мати му је била добра и блага; отац му је био познат у целој околини са свога поштења. Но Пера је рано изгубио родитељску негу; после губитка мајке и оца Пера је остао на рукама своје бабе и сестре. Пошто је у Крагујевцу са одличним успехом, свршио основне школе и гимназију, он дође у Београд и ступи у правнички факултет.

узвишено, — после четири године, велимо, таквог фаталног живота наши правници, излазећи из школе, старају се да што брже забораве сву ону збрку која им је још остала у глави, улазе у канцеларије и стављају као циљ свога живота што бржи „ванжаменат“...

Не велимо да тако раде сви, али већина иде тим путем... Но о томе други пут.

Пера Ћорђевић није могао и није хтео да иде том стазом. Истина, он је био пошасан њом, њом је ишао скоро три године, но тај му је пут сад изгледао тесан и каљав, загушљив и мрачан а његов млађани ум хтео је простора и светлог зрака. Мисао, да сваки човек треба да се спреми за *кориснога самосталног* радника, закопала се била у његов мозак, и он је већ кроио планове да напусти правни факултет, па да тражи једрију науку и кориснији рад. Но неке породичне прилике учине те он одложи извршење своје намере до по свршетку започетог учења.

Али сад долази 1871 год; Пера је тада био већ на четвртој години права. У фебруару десише се познати немири на великој школи. Због постављања новог професора на упражњену катедру кривичног и јавног права буду отпуштена два ђака, буду распуштена и два правничка разреда, с налогом, да се за три дана они наново упишу, који оће да пристану на све како је наређено. Но уз два распуштена разреда пристану и други разреди и школа буде на неко време затворена; ђаци су се отказали да се наново уписују. У свима ђачким преговорима са ректором вел. школе Пера је отворено и смишљено бранио ђаке, јер он је налазио да је њин протест умесан; он је храбрио и своје другове, да не попуштају онде где мисле да имају право. Но ствар се сврши тако, да се велика већина ђака врати у школу, а само њих неколико не хтедоше да се превију, повадише сведошце и потражише на другој страни повољније прилике за свој развитак.²²¹ У допнијем свом животу Пера се никад није могао сетити на овај догађај, а да се не насмеје оној озбиљности коју је придавао своје ђачком поступку.

Пошто се тако сврши ствар на великој школи, Пера оде у Швајцарску — у Цирих, с тврдом намером, да ступи на тамошњу политехнику. Жеља је била замашна! — *Правник* — скоро без икакве спреме из математике, а са главном пуном параграфа оће да ступи на политехнику! Уз ову је незгуду стајала још и друга, тако исто важна; испит је требало полагати на немачком језику, а Пера је једва знао најобичније речи, није могао да преведе ма и један ред, а о говору није било спомена. Путујући у Швајцарску Пера је носио у џепу добру правничку сведошцу, која му сад није вредила ништа, и ватрену жељу да ступи на политехнику. То је била сва његова спрема, и он је знао како је ништавна та спрема и како тежак задатак лежи пред њим.²²²

Но шта неће учинити тврда воља!

На цирхском језеру, сат удаљено од Цириха, лежи мала варошица Киснахт. Пера се уклони у то местанце и, после четири месеца неуморног рада, врати се у Цирих, где са најбољим успехом положи

пријемни испит за политехнику. Његово бистро схватање и за чудо јако памтење помогло му је да за кратко време савлада ону масу знања, која му је била потребна за испит.

Технолошка Хемија, то је био предмет, који Пера изабра за своју специјалну штудију. После свршенога испита ода се он са свом силом на изучавање овога предмета. Мисао, да је сам својом силом савладао све сметње, да је изабрао корисан и поштен рад, који ће га спремити за независног радника, давала му је велику моћ, будила је у њему неуморну енерџију. Кад су га после напрегнутога умног рада издавале силе, и наступао умор и малаксалост, једна само помисао да ради самостално давала му је нове силе, и он није знао шта је умор.

И доиста, ко никад није радио самостално, ко се никад није из сопствених побуда прихватио да реши ово или оно питање, да изучи ову или ону науку, тај не зна и не може да зна како је примамљив и колико светлих радости доноси човеку самосталан рад! Песници су опевали радости и насладе, које човек налази у вину и љубави, но још нико није покушао да опише ону срећу, да опева оно бескрајње блаженство које човек налази кад нађе корисан рад, који му је по души, који он без штете за друге може да воле свом силом своје егоистичне љубави, коме може да се преда и телом и душом, да заложу у њега све своје силе, сву своју моћ и своје способности. О како је празан живот оних људи који никад нису познавали све усладе!... како је велики њин губитак!...

Пера је био нашао такав рад, и он је био срећан, срећан неизмерно. Њега је толико одушевљавао његов рад, толико му је спремао услада, да он мало по мало састави себи тако убеђење: да без љубљеног рада и не може бити среће; он није могао ни замислити више, да човек може бити срећан, ако нема неки корисан рад који му испуњава сво биће, коме он служи свима својим силама. И у ствари, ово убеђење није било погрешно! Сваки рад који човек врши из сопствених побуда, за који зна да је од вајде њему и другима, сваки такав рад толико је примамљив, толико моћан да усрећи човека, као ништа друго на свету. Пера је познао ову примамљиву страну рада и толико га је заволео, да је почео да сматра све оно за највеће зло, најљућега човечанског непријатеља што смеће људима да уживају оне насладе које даје човеку рад.

Рад, рад и рад, то постане Пери тролично божанство.

То је перијода у којој се он све више и више приближавао оном правцу, оним начелима, којих се после држао до своје смрти.

Кад је већ једном дошао до убеђења, да без рада нема праве среће и да је рад једини у стању да усрећи људе, онда је неизбежно морало да се појави пред њим питање: јесу ли срећни данас они милијуни радника који врше свакојаке послове? – Одговор је био брз: „не“. И сад се појављује читава поворка питања, као: а за што данас не налазе људи у раду ону срећу, коју он, по својој суштини, може и треба да им да? Који су то услови у којима би рад могао да усрећи људе? Какве су то уредбе где би рад људима био настада, а не терет, као што је данас

већини? У каквом се облику појављивао рад у прошлости и како су били подељени међу људима продукти рада? Како је поникла данашња форма својине и какав је облик у ком ће се у будуће развијати? Тако су се поређала питања пред младим умом, која су после мало по мало постајала све реалнија, све ближа оним питањима која данас ставља и решава економска наука.

Човек, који се био навикао на озбиљан рад, није могао ћутећи да прође поред ових питања: она су му се чинила врло важна и он је се озбиљно прихватио да их решава онаком научном методом, каквом је решавао и разна питања у хемији. Тако, поред природних наука у опште и поред хемије специјално, Пера је отпочео да изучава и социјалне науке. Енерџија у раду расла му је из дана у дан а никако није слабила. Цирих је место, где се доста са успехом може да проучи све оно, што је био прихватио Пера да проучава. Руска ђачка општина, раднички покрет, књиге и сва научна средства били су јаки помоћници и силни покретачи да се темељно проуче и друштвене и природне науке. Требало је само љубави и воље за такав рад, а то Пери није недостајало.

Тако се развијао човек, који је својим радом, својим способностима и својим карактером постао доцније тако драгоцен својим начелним пријатељима. Ми смо само додирнули оне утицаје, под којима је поникао овај живот, који је све око себе загревао топлим љубављу за рад и раднички народ. Да напртамо сав његов рад око свога развитка није нам могуће у овој прилици.

У Августу 1873, Пера доврши изучавање хемије на циришкој политехници, издржи одличан испит и на скоро за тим врати се у Србију. Био је намеран да неко време употреби на поправку свога порушеног здравља. Но то су биле само лепе жеље, које су и до краја његовог живота остале само лепе жеље. За опорављање здравља, које је порушио неуморни рад, први је услов да се човек одкаже од рада за неко време, да се уклони од свакога умног и телесног напрезања. Али то баш и јесте што не могаше да издржи Пера. Још у августу покрене се у Крагујевцу „Јавност“. Пера одма по повратку из Цириха свом енерџијом почне да ради на овом листу. У место одмора он је по читав дан писао у скупштинској дворани. Тако му прође и зима – дође март и април 1874 год. На уреднику „Јавности“ и на њеном главном сураднику, Свет. Марковићу, већ је било извршено правосуђе; први је био осуђен на три а други на девет месеци затвора. Све је то мучило и задавало бригу Пери, јер му је Свет. Марковић био један од најпријатнијих пријатеља и начелних другова. Све је то још више подривало Перино здравље. Но неизвесност шта ће бити с „Јавношћу“, није трајала дуго. После многих „званичних исправака“ дођоше „опомене“. То је лек који много брже дејствује. Три дозе – и лист коме су дате мора пасти. „Јавност“ доби две опомене и мораде пасти, С. Марк. оде у Пожаревац, а Пера оста са тепшким мислима и мучним положајем.

После неког времена науми да мало пропућује Србију не би ли се окрепио, јер већ осећаше малаксалост у целом телу. У том путу сврати у Врњачку бању. Купајући се у реци, назебе, добије запаљење дупника и болестан се врати у Крагујевац. Запаљење се распростре даље, пређе у запаљење плућа, а из овога се нагло развије јектика, која је била Пери још и фамилијарна болест. И у оваквом стању, докле год је могао, он је још радио и на „Гл. Јавн.“ под уредништвом Ст. Мил.²²³ Но болест га је притискала све јаче и јаче, и тако после дугог боловања умре 9-ог децембра преко ноћ, оставивши за собом неке пријатеље у затвору, друге са безбројним парницама на врату. Каква ће бити судба његових пријатеља, каква ће бити судба, начела, која је он без личне користи онако ватрено љубио? – то му је била најтежа мисао на умору...

После повратка из Швајцарске, Пера је мислио да опорави своје здравље, да доведе у ред своје имање, па да се онда свом силом преда поштену раду за свој леб, и ширењу знања и поштења, ширењу својих убеђења, која је он ценио више свега. Но рана смрт помете му све. Цело своје имање, које износи до 1200 дук., Пера је оставио своме најмилијем пријатељу, Св. Марковићу.

Пера је био социјалиста, он никад није крио своја убеђења; то је био тип „нових људи“. Он је волео своја начела, не као шарену варку, која заноси одушевљене младиће, већ их је љубио свесно; поимајући добро све незгоде, које ће морати да преноси за своја убеђења. Он се није уздизао у свом одушевљењу изнад облака, те да допније може што дубље потонути у глиб подлости и непоштења. Рад за своја начела, њему је постао органска потреба и он је могао, не усиљавајући се, да остане доследан и чврст у својим начелима до своје смрти. Код њега нису биле празне слободњачке речи на језику, прљаве жеље и готованске тежње на срцу. Код њега није постојала вапијућа разногласица између дужности, које му налажу његова начела и између навика у животу и жеља у срцу, које је развио празан господски живот. Код њега се нису биле развиле луксузне и развраћене потребе, које брзо загушују свако тренутно одушевљење за истину, за убеђење и начела. Он није осећао страдање и муке кад ради за своја начела, не, баш тај и такав рад био је за њега највећа улада, најлепша срећа и он је могао свом дубином човечијег егоизма да се одаје томе свом раду, јер његов је егоизам била срећа других људи, без које он никако није могао бити срећан. Рад за начела, код њега није био жртва, но пријатна наслада. *Да се човек тако развије, да влада така хармонија и сугласност између његових личних жеља и начелних дужности, између личне среће и среће опште, ето у томе лежи сва тајна тврдоће у начелу и чистоће карактера.* Но то не могу да појме људи, које је цео живот васпитао за готоване и слаботиње и који су се под неким јаким утицајем тек тренутно одушевили за нека начела, која напуштају одма чим излапи неупутно одушевљење, па после са идиотским осмехом и кретинским чуђењем гледају на људе који нису „практични“ као они да пљуну на своја начела.

Код таквих људи може да буде прилив и одлив слободњаштва и радикализма, и то такви одлив да на врх исплива тако ђубре, да се човек згрози, али код њих нема и не може бити начела. То је тајна како се стварају Владани Ђорђевићи, Мите Ракићи, Владимири Јовановићи и т.д. Подраста ново колело и оно ће имати своји Владана, Мита и Владимира, јер још постоје реални услови који стварају такве ембрионе. И у будуће биће људи, који ће за кратко време, под утицајем тренутног одушевљења, одклизати на највећу висину радикализма, али њине готованске жеље и навике брзо ће им разљуљати под ногама радикално земљиште и они ће са своје висине стрмоглавце брзо полетити, пашће на теме и заглибиће се у блато реакционара и интригаша. Заборавиће за једну ноћ сав свој радикализам, а потражиће полуваничне књижевне и политичне листове, да кроз њих дођу до својих комотних готованских жеља. Све ће то бити, али једна мањина, која бива све већа, оста ће вазда чврста.

Пера је био преставник те мањине у садашњости, те мањине, о којој Чернишевски вели: „њи је мало, но од њи цвета живот свију, без њи би он био пуст и труо; њи је мало, но они дају свима људима да дишу, без њи би се људи загушили, задавили. Велики је број добрих и поштених, а оваквих је људи мало, но они су у том броју оно, што је тејин у чају, буке у благородном вину; од њих добија он своју силу и мирис; то је цвет најбољих људи, то су покретачи покретача, то је сол земљине.“

Рад, бр. 24, од 20. XII 1874, стр. 369 – 375.

[ЛИСТ „БУДУЋНОСТ“ О ПРЕДАЛИ ЧЛАНКА
ВЛАДИМИРА ЈОВАНОВИЋА „СОЦИЈАЛИЗАМ ИЛИ
ДРУШТВЕНО ПИТАЊЕ“ СРПСКОМ УЧЕНОМ ДРУШТВУ]

Г. Владимир Јовановић предао је Српском ученом друштву чланак за *Гласник*, под насловом „Социјализам или друштвено питање, од најстаријих времена до данас“²²⁴ Одсек за историјске и друштвене науке предао је тај спис на реферат својим члановима, г.г. Стојану Бошковићу и Стевану Поповићу. Као што дознајемо, референти су с пажњом проучили овај рад г. Вл. Јовановића и спремили су за дотични одсек најбољу препоруку. Писац је с дубоким научним погледом на историјски развитак друштва и друштвених тежњи живо показао све облике, покушаје и теорије, у којима се до сада расправљало питање о *идеалу* т.ј. о *узору државе*. Од старих источних друштава и државе, од јеврејског законодавца Мојсија, који је установио да се сваких 50 година по једанпут сви дугови уништавају и распродата добра повраћају старим имаоцима, и од шпартанског законодавца Ликурга, па до *Моравске браће* и до новијих социјалистичких и комунистичких школа Бабефа, Сен-Симона, Фуријеа, Прудона и до Париске комуне, изнео је наш писац у кратким но јасним и верним пртама борбу људску за остварењем једнакости друштвене, показао је узроке у тој борби у самој природи људској, означио праведне и основане захтеве угњетених класа за друштвеним реформама, као и обмане и утопије њихове, па завршио доказом, да је само чиста демократија (а не комуне) кадра да изврши задаћу, што човечанство и наука постављају држави и друштву: да оствари истинску једнакост, слободу и правду на земљи, да зближи све разлике, да задовољи интересе и добре тежње људске, да осигура сваком слободно развиће свију својих врлина, слободу напретка своје снаге и тековине.

Ми можемо само честитати г. Вл. Јовановићу на овом новом производу његовог неумрлог труда на пољу друштвених наука и радујемо се што ће наш читалачки свет добити скорим у руке оваки састав из чега ће се најбоље поучити у овом интересном питању, које на западу раздире велике образоване народе и државе. – Другом приликом донећемо опширнији извод из овог ваљаног списка.

Будућност, бр.46, од 6. V 1873.

СОЦИЈАЛИЗАМ

или

Друштвено питање,
од најстаријих времена па до данас.

од

Владимира Јовановића.²²⁵

Име *социјализам*, Латинског корена, требало би да означава науку о друштву. Али, појмови и мњења, системи, школе и покушаји на које се то име шири, јесу још далеко од оне сагласности, којом се одликују истине што у скупу једну науку сачињавају.

Такав као што је, социјализам могао би се најприличније одредити као *отворено питање о идеалу, или узору друштва*.

Који на себе узимају да смисле идеал за друштво, или који приповедају идеале што су други за друштво смислили, јесу *социјалисте*.

Историја је записала мноштво социјалистичких идеала и покушаја; а ми ћемо да познатије од ових проотримо.

Да се неби изгубили у појединостима, покушаћемо да изложимо најпре крупније, или обшгије црте социјализма.

I.

Социјалисте сложено осуђују друштвени свет овакав као што се затекао. По њима, свет тај, далеко од свега што је добро, иде од зла на горе. У њему је све срачуњено онако, како ће незнатна мањина о тропску огромне већине благовати и пландовати. Лична саможивост преовлађује над друштвом. Она хоће да се о туђој муци шири, па огрезава у борбу. У борби слабије уступа јачему. Отуд неједнакост стања; отуд провала која дели богаташе од сиромаша. На једној страни рад, издирање, мука, несигурност за сутра, унижење, убожарство, страдање, очајање; на другој изобиље, готованско благовање, лењост,

раскошно разметање, одличја, извори богатства који се сами множе. По свету такве неједнакости, такве неправде, треба све из темеља преврнути, па увести сасвим нов ред ствари, ред у коме ће сви сретни бити.

Питање је: како да се раскрсти са старим, пакленим светом; како ли да се створи нови рај на земљи?

Ту настаје неслога међу социјалистима; мало која глава да нема своје особито мњење, свој особити план.

Тако у питању како да се раскрсти са старим друштвеним редом,²²⁶ или како да се пречисти друштвени рачун (*la liquidation sociale*), неки доказују да сва имаовина досадањих собственика и капиталиста јесте неправедно теживо; она је постала лично присвајање земље и друштвених извора богатства, друштвене радне снаге, па је треба просто и без накнаде одузети од оних у чијим се рукама затекла, и предати друштву. Други мисле да би онима од којих би се сопственост одузела, требало дати неку накнаду. Трећи предлажу да се оснују државне радионице, које би конкуренцијом учиниле да падну приватни предузимачи, и да се рад ослободи од тираније капитала. Четврти мисле, да би требало ударати све већи порез на сопственост и на капитале, докле сви приходи од сопствености и од капитала непрећу у руке друштва; и т. д.

У питању какав нов друштвени ред да се уведе, мњења су још више подељена. По некима, међу људима који хоће да живе у друштву, ништа нетреба делити на „моје“ и на „твоје“, него треба да буде заједничко, опште, свачије, све што се само заједнички имати и уживати може, па биле то ствари или личности (жене). Такво заједничко назива се *комунизам*, а који га проповедају, називају се *комунисте*, или *комунистичке* социјалисте. Други предлажу да се само неке ствари, н. пр. земље и оруђа производства социјализу, т. ј. да не буду више сопственост овога или онога појединца, него да постану заједничка имовина удружених привредника, или општине, или државе. Који то мњење заступају, називају се *ограничени комунисте*, или просто *социјалисте*.*

Социјалисте, били они ограничени или прави комунисте, деле се још и даље. Неки од њих хоћеју да се цело друштво уреди силом „друштвеног ауторитета“, или „социјалне власти“, те све од државе ишту и очекују. Ти се називају *ауториташи*, или *политични, владински*, комунисте или социјалисте. Други опет хоћеју, да се у друштву уреди све слободном вољом оних који живе заједно, и да се све сведе на узајамност услуга по начелу равне вредности. Ти се називају *анархисте*, или *добровољни комунисте* и социјалисте.

* Инглески комунисте први су употребили име *социјализам*, с почетка они означавају њиме управо оно што се данас *комунизам* зове. На континенту раширено је доцније име социјализма, тако да се под њим и ограничени комунисте разумеју; а за разлику од ових, они који хоћеју подпуно заједничко, или прави комунизам, названи су просто *комунисте*.

Који хоћеју подпуно заједничко, или прави комунисте, деле се опет међу собом. Неки од њих проповедају савршену једнакост међу људима, па доследно томе траже, да свако има сасвим једнак део у уживању добара, а да се непита колико је ко зарадио, колико ли коме треба. Други признају да сви људи немају једнаке потребе, и једнаку способност и снагу, и потоме да ни једнаки део у уживању немогу сви имати, него „сваки по својој снази, по својој способности, и по својој потреби.“

Па и ограничени комунисте, или који се просто социјалисте називају, деле се међу собом. Неки од њих проповедају: да се солидарност и једнакост међу људима могу остварити само на основу заједничке имовине, и на основу удружења за производну радњу. Ти предлажу: да се земље, заједно са шумама, рудницима и мајданима, са гвозденим путовима, са каналима, телеграфима, и т. д. као и сва велика привредна предузећа, прогласе за сопственост друштва, државе, па онда да се издају под аренду радничким задругама, те да ове с њима приврећују. Радничке задруге треба да се саставе слободним удружењем, на основу признања равне вредности свакој радњи, и равне заслуге, или награде, за све који раде. Држава као сопственица, властна је да определи, на колико времена, и у опште под којим условима да се ово или оно заједничко добро уступи једној или другој радничкој задрузи. Мања предузећа оставила би се приватним предузимачима; само би се побринуло, да они своје добитке и капитале негомилају о трошку друштвене једнакости. Који то тако проповедају и предлажу, називају се *коллективисте*, или *задружњаци*. Други нећеју да земље и остала добра буду сопственост државе, него мисле да је доста да се укине чисти приход који вуку имаоци земаља, и интерес што узимају капиталисте од оних којима капитале на послу дају, – да је доста тај приход и тај интерес укинути, па да се дође до савршене једнакости у друштву. Они предлажу да се на место звечећих новаца уведу државне обвезнице, за које ће се озго заповедати да се примају као и новци, или као оруђе размене. Кад би се тако државним обвезницама заменили новци, и кад би се узаконило да нико други осим државе не може установити банку, могао би се – као што се мисли – организовати узајаман кредит међу народима. А такав кредит учинио би, да они који раде, неморају више зависити ни од имаоца земље, ни од капиталиста. Они предлажу, даље, да се размена организује онако, како ће се помоћу банака и рачунарница (контоара), сви производи продавати и куповати по цени по којој и производача стају, а не по цени која би се одређивала понудом и тражњом производа. Најпосле, они ишту да се све кирије, аренде и зајмови, или сви уговори о кирији, о аренди и зајму претворе у уговоре о продаји; тако да се сматра, да сваки који за неки одређени број година буде плаћао кирију, аренду или интерес, да је сваки тај после тог времена сасвим исплатио и одкупио оно, на што је кирију, аренду или интерес плаћао. На тај начин сопственост би непрестано прелазила из руку једнога у руке другога, те се неби могла зло употребити. Онима који раде и приврећују оставило би се, да се

удружују како и кад сами за најбоље нађу, али вазда на основу слободног договора и уговора. Који тако мисле и предлажу, називају се *узајмничари (Mutuellistes)*.

То су крупније или општије црте социјализма.
Сад да бацимо поглед на појединости.

II.

За социјалистичке тежње и покушаје зна се у историји одкад се зна и за неједнакост и неправду у људскоме друштву.

У староме веку рат, робство и касте долазе на прво место у историји неправде. Фамилија се јавља као праоблик друштва; апсолутна власт припада патријарсима, или старешинама племена. Странац се искључује. Ту настаје борба за живот између разних племена. Победа остаје на страни јачега. Побеђена племена или се тамане, или прелазе у робство, те издиру и раде за освајаче, који о њиховом трошку благују. Освајачи теже да одрже своју силу и да је организују. Војена претежност даје маха физичкој снази. Власт прелази војеним старешинама. Уз то долази и сујеверство које шири заблуду о неједнакости као о природној основи друштва, и које припомаже деоби на касте. Такву заблуду освештаваше н. пр. брахманизам. Деспотизам војене и свештеничке касте, налази свој вршак у монархијској централизацији. Монарси беху неограничени господари и богови онима који под њима стајаху. Будизам јавља се као реакција противу претераног усредсређења силе; он проглашује духовну једнакост, и позива све на лични живот; али се брзо измеће у духовну усамљеност. Западна Азија погиње главу под војеном силом. У Јевреја свештеничка власт гута грађанску. Па већ и ту, установом јубилеје, јављају се социјалистичке тежње.

Установа *јубилеје* у старијих Јевреја служаше за олакшање судбе несамо сиромасима, него и робовима. То беше свечаност која се обнављаше сваке педесете године. т. ј. сваких седам пута седам година, као што и саббат после сваких седам дана долази. О тој свечаности робови и заробљени ослобођаваху се, дугови се опраштаху, продана добра повраћаху се првим собственицима, или њиховим наследницима. Свако племе имађаше своје земље, а свака фамилија могаше своју имаовину највише само на 50 година продати или заложити, а то од једне јубилеје до друге. У реду наследства мушкиње имађаше првенство. Кћери наслеђиваху само гди синова небеше; а које беху наследнице, удаваху се само у своме племену.

У старој Грчкој човек је пре војник него грађанин. Рат беше главно питање; њему све установе служаху. Освајањем слабијега јачим, племена племеном, шири се робство на једној, господарство на другој страни. Робовима се непризнаје никакво право, нити се хоће да зна за какву дужност према њима. На њих се гледа као на живе машине, опредељене да издиру и раде за оне који су слободни. Али и међу слободнима

небеше праве једнакости, и они се дељаху на богаташе и сиромаше, као на два непријатељска табора на пољу борбе за живот.

Закони које је *Ликурго* Шпарти у 9. столећу (897 – 870) пре Хр. дао, могу се означити и као социјалистички покушај. Ваља признати, међутим, да је Ликурго своју социјалистичку мисао извео из послова старијих философа и законодаваца, које је нарочито у Египту, у Азији и на Криту изучавао. Мисао та, као што је у споменутих законима изражена, даје се свести на ово: да сви који су *слободни буду једнаки*, и да сви ти имају учешћа у имаовини и уживању. Да би се дошло до такве једнакости, беше узаконљено, да се земља подели на једнаке делове међу имаоце, и да никоји ималац несме ни повећати, ни смањити, ни отуђити свој део. Рана беше заједничка, а васпитање за све једнако. Личност и фамилија жртвоваху се друштву. Деца припадаху овоме, а не родитељима. Васпитање, женскиња као и мушкиња, свођаше се поглавито на телесно и војено вежбање, а то што се хтело да се и у једном и у другоме полу одгаји снага, раброст и родољубље. Да би отврдила, деца хођаху босонога у свако доба године, спаваху на рогозу, а вежбаху се за рат у потоцима крви. Отацбина вођаше бригу о рани и о васпитању деце, те се сваки без бриге женити могаше. Девојкама се несмеђаше мираз дати. Когод би донео неки део ражи, или варива, могао се посадити за обшту трпезу, сигуран да ће ручка наћи. Послове обште рађаху народна скупштина и сенат. Народна скупштина бираше јавне званичнике, одобраваше или одбациваше законе, разрезиваше намете. Сенат имађаше свега 28 чланова, а ове народ бираше. Њему председаваху два краља (архагата), који извршиваху и верозаконске церемоније, заповедаху над војском, и беху овлашћени да предлажу законе. Власт краљева беше ограничена влашћу сената и ефора, или званичника који се бираху сваке године, и који беху овлашћени да недаду краљевима власт на зло употребити. Сенат решаваше о рату и миру, и прављаше уговоре са страним светом. Ефора беше пет на броју; они могаху осудити краљеве на новчану казну, на затвор, па и на саму смрт; они управљаху јавном благајном, и шиљаху војску у бој. Њихове одлуке важаху само ако би се сви петорица на њих сагласили; а нека би и један једини од њих свој глас одвојио, остала четворица не би могла никакве одлуке донети. Може се рећи, да је Шпарта била више војена република, него монархија.

Закони Ликургови налазаху одобрења несамо међу старим, него и међу новијим социјалистима. Нека би се и рекло, да су ти закони у своје време послужили развоју војене снаге, отврдрости и рабрости; али мора се признати, да они надаваху основе за праву једнакост и срећу међу људима. Они угушиваху потребе човечије, на место да их задовоље. И не само што осуђиваху човека на претерано уздржавање и самопрегоревање, удаљујући га и од духовног уживања, него још и робство освештаваху! Робове (илоте) који већину сачињаваху, они остављаху на милост и немилост господарима, у пркос хваљеној једнакости. Тежачки послови, занати и трговина беху само за робове; слободни презираху привредну радњу. У таквоме стању наравно да радиноост немогаше процветати; па и

јавне нарави осташе на ниском ступњу. Одгајени само за рат, Шпартанци нападају и тамане радна племена Пелопонеза, спаљују им вароши, и опустошавају поља; замећу на све стране сваћу и немир, шире робство. У времена мира они напуштају своју младеж да ноћу удара на илоте, и да их немилице коље, чим им се учини, да тих несретника сувише има. Где год Шпартанци загосподаре, народ се ту више не множи него опада. Са народним опадањем губљаху они и војену снагу, па и оне врлине, којима Ликургови закони све жртвовали беху. На место тих врлина, на место безинтересности, умерености и једнакости, шираху се грабеж, подкупивост, разврат и неправда. И међу највећим војсковођама Шпартанским беше их које Атињани и Персијани могаху за злато подкупити. Нагомиљано злато донесе и луксус; за луксусом дође убојарство. Шпарта паде у анархију, па онда под тирјане, и најпосле под туђинско или Римско господарство.

У Атини друштво беше дубоко подељено неједнакошћу имаовине и стања. На једној страни беху аристократи, на другој демос, или народ. Аристократија беше богата, а народ сиромашан; она се неправдом сили, а овај се систематично одбија од свију извора богатства. Народ се уваљује у дугове, које не може да плати, али којих би се радо ослободио. Он подиже глас противу претераног интереса, којим га цеде богаташи; ови га неправдом осиромашава, он им се банкротством свети. Мржња се шири на обе стране. Најпосле отвара се борба између сиромаша и богаташа, у којој и социјалистичке тежње израза налазе. Победа, па са њоме и политичка власт, прелази час на једну час на другу страну. *Олигархија* значаше да је победа и власт на страни богаташа, којих мало на броју беше; а *демократија*, да је на страни оних који небеху богати, и који огромну већину сачињаваху, а то на страни народа. Кад би до власти дошла, већина би нередко одузела богаташима имовину, па би је међу собом поделила. У цели једнакости беше установљен и *острацизам*, као неки народни суд, што обштим гласом осуђиваше на изгнанство оне, који би се толико осилили, да би демократији опасни постали. И најзаслужнији грађани, као Милтиад, Темистокло, Аристид, Кимон и Тукидид посташе жртве острацизма. У делу једнакости коју Грчка демократија заступаше, својаше се само на оне који слободни беху; а робови, који сачињаваху скоро три четвртине становника, беху искључени од сваког грађанског и политичког права. –

Грчки философ *Плато* сматра се као покретач социјалистичких идеала на књижевном пољу. Он је живио од 429 – 348 пре Хр. После дугог путовања по свету, он се настани у Атини, и ту оснује школу познату под именом *академије*. Његова наука своди се на ово: Има неких праоблика, или вечних образаца, по којима је све створено. Бог је један; он је добар и господари над светом. Само идеје јесу права и апсолутна истина у свету. Што је лично, то је само сенка, или снимак идеје; па и појмови што их наш дух развија, јесу бледи зраци што од вечних идеја одбијају. Разне особе могу сачињавати један исти род, тек кад деле једну исту идеју или битност. Идеје станују у Богу, који је

њихова заједничка битност; оне су извор људској умности. На такву основу Плато своди и морал, и политику и вештине. У вештинама треба непрестано имати на уму идеал лепоте; у моралу ваља тежити идеалу добра; политика само је пренос морала у друштво, она значи владу правде и разума. Човечију душу Плато дели на троје: на умне способности, на узвишене нагоне (инстинкте), и на материјалне нагоне. Томе тројству одговарају три врлине: мудрост (којој је философија највиши израз), рабросност и умереност. Све те способности и врлине преноси Плато и у државу, коју он замишља по образу човека. Своју политичну философију исказао је он нарочито у својим списима о *республици* и о *закону*. На своме путу по Египту и по другим крајевима истока Плато је подлегао духу касте, и навикао да политичну учоленост сматра као ред. С тога он и своју уображену републику дели на три касте, као на живе иконе тројаких својстава душе. Прву касту сачињавају јавни званичници, другу војници, а трећу занатлије и тежаци. Јавни званичници представљају умност, мудрост, главу народа; војници срце; а радници ниже потребе. Сарадњом свију каста, или врлина које оне представљају, доводи се држава до сагласности и до савршенства. Да би се држава утврдила, и да би постала онако стална, као што је апсолутно добро стално, треба искоренити саревњивост, властољубивост, сујету, саможивост, и друге личне страсти и слабости, које сеју непријатељство и замећу борбу међу људима. Собственост и фамилија јесу главни извор свију страсти и слабости; с тога и собственост и фамилију треба укинути. Плато их и укида у првим двома, или „вишим“ кастама, т. ј. међу онима које он означаје као позване да владају над народом, и да чувају и бране државу. „Ја предлажем, вели он у своме спису о *республици*, да жене буду заједничке, или све свачије, и да ни једна од њих неживи са једним мужем.“ Уз заједничке жене хоће он и заједничку имовину, дакле прави комунизам. Војници и јавни званичници били би господари републике. Имајући заједничке жене и заједничку имовину, они би дужни били да се посвете само јавноме животу – политици и раду. Деца од заједничких жена припадају држави, јесу обшта; она се заједнички гаје и васпитају, а незнају ко их је родио, нити родитељи за њих знају. Закон уређује покретну имаовину и дели земље, све онако како да се одржи једнакост. Закон прописује заједничку рану. Јавна власт бди и над појединошћима живота; она уређује све послове за које би нашла да их треба дозволити. Да се република неби слабила грамзивошћу за ширењем, Плато хоће да се она на извесну меру ограничи. У тој цели он не да се број грађана њених умножи више од 5000. Деца што би преко тога броја на свет дошла, морала би се селити из отачбине. – Занатлије и тежаци, који су језгро народа, неимаћаху права у Платоновој републици; они беху осуђени да робски издиру за „више“ касте, које деспотски над њима господаре.

Треба знати, да је Плато своју философију републике предавао само као идеал, за који и он сам (у своме спису о *закону*) неверује да се

може остварити. Пишући о закону Плато допушта и сопственост и фамилију; само хоће да их држава уређује.

И обшти појмови старих Грка о друштву беху социјалистички, уколико све лично жртвоваху друштвеноме ауторитету, или социјалној власти. По тим појмовима, друштво је све; а човек само као члан друштва има неке вредности. Закон се меша у свашта, регулише све, а неоставља грађанима личне слободе. Отачбина је најпреча; за њу се живи и умире. Изван отачбине све је без права, све варварство. Тек у последње време дођоше софисте, који почеше проповедати да се сваки по својој памети владати има. Демократија се бори за једнако учешће грађана у обштим пословима, као што напред напомену смо; али и она заборавља на човечност у човеку.

И у Римљана друштвено уређење осниваше се на неједнакости и неправди.

У првим столећима Рима и највећи грађани живљаху од своје привреде; они сами срађиваху своје земље. Цинцинатус, Фабриције, Емилије Папос, Манкос Курије, Фабије Максим, и др. имаху сваки само по мало земље, и сваки своју земљу сам са својом женом и децом срађиваше. Али освајачки ратови преврнуше привредничке нарави првацињег Рима. Они учинише: да се у његову средину нагомила богатство споља, као плод пљачке и грабежи; даље, да се то богатство, па и сопственост земље, усредреди у рукама неколицине, тако да се повећа неједнакост имаовине; и најпосле да се смањи ратом број слободних људи, а умножи (освајањем) број робова, и да се привредни рад поглавито на ове сведе. Претерана неједнакост имаовине уроди луксусом на једној, убожарством на другој страни, а поквареношћу нарави на обема. Богатство и луксус беху на страни патриција, или мањине која имађаше небројене повластице; убожарство на страни плебеја, или народа. Да се појми колика беше неједнакост између патриција и плебеја, доста је напоменути само неке доказе из историје. Красус говори о богатацима који својим приходима могу да издржавају целу војску. Сенека спомиње богаташке вилле (пољске имаовине) које се шире као неке области, и за које треба онаква управа какву и области имађаху. Он прича како у пољској имаовини неког Помпеја више река имађаху своје изворе и своја ушћа. У време Нерона шесторица ималаца држаху у својој власти половину Римске Африке. Цареви беху, наравно, од свију најбогатији. Они располагаху јавном имовином. Јулије Цезар потрошио је само за један дан, и то на једну вечеру, око 100,000,000 сестерса (више од 1,600,000 дуката). Нерон имађаше у својим рибњацима мреже од свиле и од злата. Његова обична свита беше оваква: 1000 кола, 2000 мазага сребром подкованих, и 3000 – 4000 кочијаша и лакеја у најскупоценијем оделу. Хелиогабал заповедио је, те му се авлија драгим камењем калдрмисала. Тој претераности у богатству и луксусу одговараше крајње убожарство на другој страни. Већ од првих столећа Рима држава узима на себе да народу по ниској цени рану продаје. Са Кајусом Грахусом почела се рана бесплатно сиромасима делити. Уз то голаћи имађаху и своје

патроне од којих подпору примаху. Беше жалосно и стидно гледати, како гомиле гладних клијената свако јутро долазе патронима да приме милостињу (названу *sportula*). У накнаду они праћаху своје патроне по улицама, по шетницама, и по јавним местима; на јавним скуповима даваху и своје гласове за њих. Беше већ у пословицу прешло, како богаташи ране сиромаше лебом и забавом (*Panem et circenses*). Тако живљаху грађани Римски по варошима: а по селима беху сами робови. Благо, које пљачком и грабежи с поља добављаху, употребљаваху Римски богаташи и на стидну спекулацију. Брутус, Касиус, Антониус и Сулла, па и сам Помпеј даваху зајме на недељу дана, и узимаху по 40 до 70% интереса! Цицеро се сматраше као добротинац што не узимаше више од 12%. Имајући у својим рукама власт, богаташи и законом осигураваху своју гнусну спекулацију. Закон даваше поверитељу дивљачку власт над дужником; поверитељ могаше овога затворити, заробити, продати, искасипити.

Социјалистичке тежње, изазване претераном неједнакошћу и неправдом, јављаху се особито у питању о пољско-привредним законима, који иђаху на ово: да се пољска имаовина што једначије подели, и у тој цели, да се земље које припадаху држави (*ager publicus*) плебејима као и патрицијама раздаду; даље у питању о дуговима, или о укидању и смањивању (о редукцији) дугова; и у обште у борби плебеја противу патриција. Дугом борбом плебеји беху успели да се изједначе са патрицијима у грађанским и у политичким правима. Али, Римска демократија, као и Грчка, бораше се само противу повластица које слободне грађане на патриције (племиће) и на плебеје (простаке) дељаху, а не и противу установе робства; робове она као и ова искључиваше од свију грађанских и политичких права.

Обшти појмови о друштву у Римљана, као и у Грка, подчињаваху човечију личност друштвеној власти, и у толико беху социјалистички. Као главно начело друштвеног живота сматраше се: да интерес друштва стоји над интересом личности (*salus reipublicae suprema lex esto*). Закон истина ујамчаваше личну сопственост, али и држави даваше власти, да ограничи властитост сопственика. –

Историја старог века зна за социјалистичке тежње и на верозаконском пољу.

Тако Есејци у Јудеји сачињаваху социјалистичку задругу. За ту задругу знало се на 200 – 150 година пре Хр. Есејци сматраху све људе као једнаке, и сва добра као заједничка. Они неимађаху личне сопствености, неимађаху сопственичких кућа, земаља и житница, него становаху под заједничким кровом, и рањаху се на заједничкој трпези. Међу њима небеше ни брака, него живљаху као у неким манастирима, око Јерусалима и на западним обалама Мртвога мора. У њихову част може се казати, да презираху установу робства, и да међу собом састављаху братски савез на основу слободног удружења. Али њихово удружење свођаше се на начело уздржљивости и угушења потреба, а неслужаше задовољењу ових. По речима Плиниуса задруга Есејаца, „овековечаваше се без жена, издржаваше без новца, одгајиваше одвратношћу од света.“

И међу првим проповедницима хришћанства беше их који у неколико социјалистички мишљаху. Варнава, Јован Злато-усти, Амвросије и др. означаваху заједнину у имаовини као неки узор коме човештво треба да тежи.

За друга *Иљадогодишњака* такође носаше на себи печат социјализма. Иљадогодишњаци називаху се који вероваху, да ће пре страшног суда „изабрани“ остати да живе још 1000 година, да би се за то време научивали сваке среће на овој свету. Мисли се, да је Папиас, ученик Јована еванђелисте и владика од Хиерапла, који живљаше у другоме столећу после Хр., први почео пророковати, да ће доћи рајска иљадогодишњица, која ће помрачити дивоте златног века. Узор у који иљадогодишњаци вероваху, своди се на ово: Еванђелијско братство влада у свету; човештво је једна велика фамилија. Раскоштво дворова, безстидност великаша, сујета богаташа, самовољна одличија споља, уступају пред дубоким чувством једнакости. Врлина јесте једино одликовање, а брига о обштој срећи једина брига. Сви људи треба да раде сложено, да би природу што више упитомили те да и она што више њиховим потребама служи. То не може да буде без обштег мира; војска, дакле, да се укине. Више нити да се убија, нити да се казни; где злочинства нема, нетреба ни целатства да буде. Најпосле додаје се: кад иљадогодишњица настане, Христос ће се наново јавити; он ће лебдити над екватором, тако да од једног до другог полуса виђен буде, и свако ће га својим очима за 24 сахата гледати моћи.

III.

У средњем веку хришћанство буди чувство једнакости и братства међу људима, припомаже духовној свези народа који у анархију и у ратове огрезаваху. Оно развија добротинство, и размножава установе за одбрану и заштиту страдајућих и слабијих; под његовим утицајем почиње се укидати, или бар ублажавати робство, које од старог века заостало беше; његов благослов подиже главу потиштенима и угнетенима. Дух једнакости и братства, који хришћанство одгајиваше заједницом вере и наде, огледаше се и у самој уређењу хришћанске цркве. У избору црквених званичника негледаше се на порекло и на имућност; папе и патријарси излазашу често из средине сиромаша и простака, као и апостоли. Човек као човек имађаше уважања у друштву. Црквени сабори беху састанци на којима се упоређиваху мњења, развијаху идеје и расветљиваше истина; они припомагаху да се дело човештво као једна велика фамилија почне сматрати.

Нажалост, међу онима што се издаваху за поглаваре хришћанске цркве, нађе их се који застрашише од правога начела хришћанства, те одделише свештенство од народа као неки сталеж за себе, и развише друштвену јерархију, којој се под именом „Божијих представника“ на чело ставише, да би друге делове друштва до слепо покорности

подчинили. Сујеверним и сервилним васпитањем они убијаху народ у главу, да не би могао доћи до свести о себи и о слободи. С друге стране, они гомилаху у своје руке светска блага и светску имаовину, под именом „црквених добара“ и „побожног завештања“; удараху намете и глобе на своје „стадо“; разметаху се као готовани о трошку народа, и тиме чињаху, да се број сиромаша и убожара све знатније множи.

Властелинство беше као нека реакција противу усредсређења богатства и силе у рукама свештеничког сталежа, али и оно се осниваше на неједнакости и неправди. Властела господараше силом јачега над гомилама роботника, који се скоро неразликоваху од робова у старом веку, јер као и ови сачињаваху један део имаовине свога господара, и беху као оковани за земљу коју срађиваху. Ступив у савез са свештеничким сталежом, властела заједно са овим благоваше о трошку слабијих, који јој данке и намете плаћаху, или лично службаху и робоваху. Земља припадаше властелинима као привилегисаним властницима; а поред имаовине и богатства имађаху они и највиша јавна звања и јавне чинове, те заповедаху и у војсци и у областима.

Крсташки ратови послужили да се направе познанства и свезе међу разним крајевима света, и да се обшти дух живље развије. Ширењем трговачких свеза покренуше се вароши на развијеној друштвени живот. Тако се поред властелинства и свештенства подигоше мало по мало варошки привредници као трећи сталеж. То беше почетак таконазв. „буржоазији“.

У 11. столећу настаде слободњачки покрет општина, који постави темељ за ново јавно право у Европи. Покрет тај раскидаше ланце роботништва, и шираше се од земље на земљу. У 12, 13. и 14. столећу указаше се независне вароши и републиканске општине.

Те вароши и те општине беху огњиште „буржоазије“; али оне позајмљиваху од Римских и властелинских установа аристократијску основу. Њихово политично и привредно уређење темелаше се на повластицама. Ове, истина, службаху као бедем противу властелинског зулума; али и слободу окиваху за статуте и обичаје корпорација и еснафа.

Монархија подупираше општински покрет да би сломила силу властелинску; општине пиљаху своје посланике на дијете царевине, и законодавство ујамчаваше њихове слобопштине. Властелинству се ломе крила; монархија шири своју силу. Ако ова некада подпомагаше општине, да би властелинство ослабила, пошто се овој сили украти, она се тада обрну и противу општинске слободе, и зададе овој тешке ударе.

Социјалистичке тежње средњег века развијају се под утицајем хришћанства.

Сетимо се пре свега *монастира*, који с почетка службаху за удалење од поквареног света, и за огњиште духовноме животу, па и светлости науке и напредку индустрије. Калуђерска узајамност у тим манастирима јесте слика заједничке имаовине, комунистичког живота.

Мисао Грегора VII. (у 11. столећу), да све хришћане политично уједини под суверенском влашћу папином, те да од ове све зависи, – и

та мисао означаје се као социјалистичка. А њу су прихватили и најпознатији теолози 13. и 14. столећа, и радили су да је систематично развију.

На измаку 12. и у почетку 13. столећа *задруга св. Духа* подрађиваше социјалистичке тежње. Она проповедаше: да ће Бог дух наследити Бога сина, као што је овај Бога оца наследио; да ће под владом св. Духа нестати неједнакости, коју пороци и врлине међу људима праве; да ће се све страсти посветити, да ће се месо и дух измирити, те ће престати отимати се око првенства и старешинства, и сасвим ће се спојити; најпосле, да ће нестати рата, и да ће се увести заједнина имаовине, па и жена.

У 14. столећу зна се и за социјалистички покрет радника. У 1378. радници у Фиренци (у Италији) подигоше у глас жалбу да им је плата мала, и да се с њима нечовечно поступа. Да би се договарали како да олакшају своју судбу, они саставише тајне дружине, и скупљаху се на зборове. На једноме од тих зборова неки Симон позове своје другове, раднике, да раде за једнакост имаовине и стања. Радници устану на оружје, ударе на владу, оборе је и узму власт у своје руке. Неки Михаил Ландо, прости радник, који беше толико сиром да босоног хођаше, постане старешина републике. Он се усиљаваше да даде стална правца радничком покрету; али после три године борбе, власт опет паде у руке старим господарима радника.

IV.

Изналазак барута и установа редовне војске дадоше маха апсолутној монархији. Победама над властелинством и над спољашњим непријатељима, сила монархије припомагаше народном уједињењу, и оснивању државе.

Властелинство ако и беше подчињено сили монархије, још дуго одржаваше свој утицај у друштвеноме животу; још дуго политична и војена звања, у областима и у држави, у која се оно у савезу са духовничком јерархијом беше увукло, осташе у његовим рукама.

Злоупотребе на верозаконском пољу развијаху се тим опасније, што и апсолутна монархија прибегаваше претераном мистицизму и сујеверству, да би доказала да јој „власт од Бога долази.“ Под апсолутним монарсијама они који нехтедоше делити њихово верозаконско мњење, беху живи на ватри спаљивани. Па и они који исповедаху друго политично мњење, гоњаху се, у тамнице бацаху и свакојако мучаху.

Одкриће Америке и пута у источну Индију даде полета светској трговини и радиности; штампа и реформација пробудише јавни дух, и почеше ширити одпор противу угњетавања на духовном и на политичном пољу. Тако заруди зора новог века.

Прикупив' покретну имаовину у своје руке, буржоазија заузео важно место у друштвеноме реду; она постаде жива узданица за ослобођење и од посљедњих остатака властелинског и духовничког притиска.

Почев од 17. столећа философија непрестаје борити се за слободу, и развијати свест о унутрашњем, о моралном и умном достојанству човека.

у 18. столећу Француска револуција (1789) зададе последњи удар властелинском и свештеничком господарству, и прогласи начела слободе, једнакости и братства.

Пошто падоше повластице властелинског и свештеничког staleжа, земље почеше прелазити у руке сељана, и пољска привреда узео нов правац. У варошима монополистички еснафи почеше уступати пред начелом слободне конкуренције, те и занатима и трговини настаде ново време. Стари начин рада и привреде у маломе мораде уступити фабричкој радиности, којој напредак природних наука, и напредци у механици и у машинарству дадоше маха у великоме. Пара и примена њене снаге на бродарство, гвоздени путови и телеграфи ослободише човека од окова места и времена, и припомогаше живом развоју трговачких и других свеза међу народима.

Нову срећу сустиже нова несрећа. Машине почеше остављати раднике у гомилама без леба. Фабричка предузећа и радиност у великоме почеше се усредсређивати у рукама буржоазије, и ова гомилаше благо на благо. Ако је с почетка и заступала интересе целог друштва, сељана и радника као и других грађана, она доцније поче делити своје интересе од интереса осталог народа. Са богатством пређоше у руке буржоазије и политична права и средства за умни развој; она се направи као нека нова властела, властела капитала и покретне имаовине. Капитал и богатство преузеше господарство над сиромашним радом, и судба радника постаде очајна. Овима неостаде ништа друго, него да издиру на оне који су у богатству и у власти, да у сиромаштву и у божарству живот проводе.

На међународном пољу може се рећи, да је нови век наследио ратну страст од старијих векова. У 16, 17. и 18. столећу Европа огрезаваше у ратове, који се вођаху то око престола, то због верозакона, то из освојачке грамзивости за ширењем силе и за „славом оружја.“ А историја 19. столећа пуна је крвавих доказа: да се и данас још сви ужаси рата обновити могу, да и данас још сила важи као највиши закон за уређење одношаја међу разним државама.

Социјалистичке тежње новог века кренуле су већ са реформацијом и штампом.

На верозаконском пољу јавише се *Моравска Браћа* и *Анабаптисте*. *Моравска*, или *Ческа Браћа* саставише своју задругу из остатака Хусита (Таборита). Они сачињаваху као неку теократијску републику, у којој општи интерес владаше. Њихове старешине, свештени поглавари, руковођаху васпитањем деце, досуђиваху казни, искључиваху недостојне из задруге, уређиваху цео друштвени живот. Моравска Браћа беху подељена на троје. У први разред долазаху почетници; у други, напредујући; у трећи, усавршани. У који ће разред ко доћи, то опредељиваху поглавари. У 15. столећу Браћа Моравска беху се особито по Ческој и по Моравској размножила. После битке на Беломе Брду задруга та би

сасвим потиштена. Доцније буде она обновљена под именом *Братске Заједнице, Братског Јединства, или Еванђелијске Обштине*. На челу те заједнице стоји веће (конференција) поглавара. То веће поставља проповеднике и званичнике; а за све што ради, оно одговара синоду, који заступа целокупну заједницу, и који се сваке седме, или сваке дванајесте године састаје. Еванђелијска обштина има својих чланова несамо у Европи (у Немачкој, у Швајцарској, у Инглеској, у Холандији, у Француској, у Аустрији), него и у Америци, па и у Африци (у неким Европским населбинама). Чланови њени названи су и *Немачки квакери*. Они сви носе једнако одело, угасите боје; одликују се слогом, благошћу, побожношћу и мирољубивошћу; одају се на занате и на вештине, особито на музику. Своје богослужење и своје проповеди држе они у простим дворанама (собама), у којима један, зеленим застирачем покривени сто служи као олтар. Они живе просто и озбиљно; у њиховој средини није слободно картати се, коцкати, па ни игранке правити.

Анабаптисте или *Ребаптизани*, јесу они који неодобравају да се деца крсте, него хоћеју да човек одрасти, толико да може разумети шта значи крштење, па онда да се крсти. Који би у детињству били крштени, морају се, по вери Анабаптиста, наново крстити кад одрасту. Задруга Анабаптиста почела је обраћати на себе пажњу од 1523, у Немачкој. Ту је предвођаху Сторх и Мунцер, ученици Лутера, премда их се овај одрекао. Она тежаше: да подигне на земљи „царство Божије“, да рашири „унутрашњу светлост“, на место ауторитета цркве и библије, па да преобрази и политични и цео друштвени живот. „Ми смо сви браћа, говораше Мунцер онима што га слушаху; Адам је свима нама отац, па зашто да трпимо ону разлику положаја и стања, коју је тиранија између нас и великаша и богаташа увела? Зашто ми да уздишемо у сиромаштву и под теретом зала; а богаташи и великаши да пливају у милинама и насладама? Немамо-ли сви једнако право на имаовину; нетреба-ли да ова међу све људе једнако подељена буде? Дајте ви великаши, ви богаташи, дајте нам натраг имаовину коју у неправди задржавате! Не само као људи, него и као хришћани имамо ми право да једнако делимо користи што их имаовина доноси.“ Попујући да Богу нетребају владоци и њихови званичници на земљи, Мунцер позиваше људе да устану на оружје, и увераваше да је он опредељен да мечем подигне Христово царство. Са том речи прође он Турингију, Швабску и Франачку, и задобије много присталица, нарочито међу сељанима које свештенство и ритери угњетаваху и глобљаху. На челу војске, која бројаше до 30,000 фанатика, заузме он Милхаузен, растера сенат, и допусти сиромасима до опљачкају богаташе. Али, потеран сједињеном војском Немачких владара, Мунцер буде ухваћен и погубљен у Милхаузену 1525. Пошто њега нестале, стави се на чело Анабаптиста Ј. Бокелсон, назван *Јован од Лајда*. Овај отера Минстерског владика, и прогласи себе за *краља Новог Сиона*. Па онда, он уведе полигамију (оженив се сам са 17 жена), и преда се страстима. Помоћу више протестантских владара владика Минстерски узме опет варош, и учини крај царству Анабаптиста (1535). Растурене

остатке прикупи Менно Симон, у Холандији и у северној Немачкој, у нову строго црквену задругу, која се ту и данас одржава под именом *Меннонита*. Задруга та трпи се и у В. Британској; ту се она спојила са *Презвитеријанима*.

И *језуитска мисија у Парагвају* може се означити као неки социјалистички покушај. Постав' господари Парагваја (у 17. столећу) језуити беху довели народ до следе покорности. Они му приписиваху правила за приватан, као и за јаван живот. Свако могаше имати своје земље и свога стада; али, једно пространо поље, названо *Божија имаовина*, служаше заједничкој привреди. То поље срађиваше се заједнички, а приходи који се отуд добијаху, употребљаваху се на издржавање убогих сиромаша и јавних болница, и на исплату данка краљу од Шпаније.

На књижевном и политичном пољу дао је особити правац социјалистичним појмовима *Тома Мор*, у почетку 16. столећа. Т. Мор, рођен у Инглеској 1480, беше на гласу најпре као адвокат, па онда као члан парламента, и најпосле као велики канцелар. Немогући одобрити реформе које је краљ, Ханриј VIII, хтео увести у цркви, Мор даде оставку на звање в. канцелара. Краљ га нехтеде оставити на миру, него га примораваше да се одцепи од Римске цркве, па да се Англиканској придружи. Мор нехтеде то учинити, па нехтеде положити и заклетву краљевској као највишој власти. С тога он буде као велеиздајник окривљен, у тамницу бачен, и, пошто је неколико месеци тамновао, погубљен (1535). За свога живота Мор је написао више књига, неке на Инглескоме, а неке на Латинскоме језику. Од свију његових списа јесте најпознатија његова *Утопија* (под називом: *De optimo reipublicae statu, deque, nova insula Utopia*, 1516). Утопија (од Грчког *ουτοπία*) значи нешто замишљено, нешто чега у истини нема. Па и Мор у својој Утопији замишља неко острво, које би неки бродар био походио, па би причао шта је све тамо својим очима видео. Острво Утопија представљало би неку пољско-привредну и патријархалну задругу. На њему би било само неколико вароша; а ове би насељавали становници који би као ројеви једно за другим долазили из оближњих села, од године на годину. Села би била подељена на добра, од којих би свако по 40 становника срађивали. Владу би сачињавали старешине фамилије, који би имали више моралну него принудну власт. На врху социјалне јерархије био би један сенат. Мор одбацује деобу на касте и установу робства; он хоће да свако ма какав занат или вештину ради. Сваки човек био би дужан радити по 3 сахата пре подне, и толико исто после подне; радња је част. Нико нема ништа сопственичко. Земља је заједничка, па и труд, или радња, и плодови радње деле се једнако. Под благословом једнакости грађани, слободни од страсти које пробуђује грамзење за богатством, јесу пуни љубави за отачбину, у којој сви у изобиљу добијају што им треба. Кад коме затребају алати, одело, намештај, рана, нека се само јави власти, па ће ова свакоме дати што му треба. У накнаду власт ће располагати са рукама и са умним способностима свакога члана задруге; она ће опредељивати шта ће ко радити, и како ће ко време употребити. На

Утопији влада само заједнина имаовине и добара; али не и заједнина жена. Сваки је дужан оженити се, и то за младости своје. Влада, која је, као што напред рекосмо, сасвим очинска, досуђује кривцима само благе казни. За велике кривице најтежа казан јесте робија; али они који буду осуђени на робију, ослобођавају се чим покажу да су се поправили. Утопија признаје подпуну слободу савести и вере; ту има хришћана, а има и који обожавају звезде, па и оних који обожавају велике људе.

После Мора настала је као нека манија да се уображавају нови светови. Писци се надметаху у смишљању узора за уређење људског друштва. Тада се убичаји да се под *утопијом* разумевају само уображена друштва, па да се и системи социјализма који се на голо уображење своде, увршћују у ред *утопија*, и да се писаоци тих система називају *утописте*.

Кампанела, Напољски калуђер и философ (рођен 1568. умро 1639) написао је, међу осталим, једну књигу под називом: *Сунчева задруга* (*Civitas solis*). Ту се развија идеја философијске републике. Уображени сунчев народ зависи у свима условима својим, па и у мислима и у осећању, од неке апсолутне власти. Он бира себи старешину; а овај стоји на челу верозакону, политици, друштвеној привреди, науци и вештини. Под својом заповешћу стерешина тај има три министарства: министарство мудрости, министарство снаге и министарство љубави. Свако министарство подељено је на разне струке послова. Јавни званичници дужни су бдити над свима врлинама и способностима, дужни означити шта ће ко радити, и измерити колико ће ко према својој заслуги уживати. Хришћанска вера, са неким преиначењем, јесте за све обвезна. Кампанела хоће заједнину жена, и хоће да се мушкиње и жењскиње заједно и једнако васпитају. Уз заједнину жена препоручује он и укршћање, или мешовито спаривање разних сојева. Министар љубави позван је да пропише правила, дане, часове, прилике и околности најзгодније за смешивање полова, у цели поправљања људског рода. Свако треба да ради. Од своје десете године деца се одају на занате и на вештине, да би се свака способност и сваки дар зарана развили. Уз свој спис Кампанела даје и неколико астрологијских формула и правила за срађивање земље. Пре него што је написао књигу о сунчевој задрузи, он је написао разговор о *Шпанској монархији*, и ту је своју мисао свео на ово: Рим-папа да буде једини и прави господар (монарх) целог земног шара; сви народи да представљају само једно стадо, под палицом само једног пастира, а краљ Шпански да игра улогу пса који заблуделе овце у стан дотерује, па их и зубима раздира ако му се противе!

У исто време кад и Кампанела, или наскоро за њим јавише се: Бекон, Хоббес, Харрингтон, и Фенелон.

Бекон, Инглески философ (1561–1626) у својој књизи: *Нова Атлантида* (*Atlantis nova*) предаје се философској утопији, премда више са погледом на преображај учених друштава, него са погледом на преображај држава. Бекону се признаје велика заслуга као оснивачу експерименталне философије.

Хоббес, такође Инглески философ, (1588–1679) у своме *Левијатану*, или спису о власти, своди свој политични систем на ово: Нема другог права него што је сила. У природноме стању сви људи имају једнако право на све, те немогу да избегну вечити рат. Да би се дошло до мира, треба увести јединство власти и деспотизам. По себи ништа није право, или неправдо; али владоци својим заповестима, или забранама, чине правду или неправду. Хобес је хтео да црква као и држава буде подчињена владоцу.

Харрингтон, Инглески публициста (1611–1677) написао је књигу *Океану*, у којој се, као у некој утопији, црта како да се уреди савршена република, или да се власт и сопственост доведу у праву равнотежу.

Фенелон, архиепископ Камбрејски (у Француској), писац „*Телемака*“ (1651–1715) нацртао је као узор републику од Саленте. У овој би се народ самом пољском привредом усавршавао и уређивао. Живело би се сасвим просто. Народно множење било би извор свему богатству; а рат би се сматрао као извор убојарству и несрећи. Становници били би подељени на 7 разреда, који би се разликовали стањем, радњом, правима па и оделом. Накратко, Фенелонова република личила би на Платонову; само би се хришћанским моралом и предрасудама из властелинског времена у неколико разликовала.

Међу познатијим социјалистичким писаоцима 18. столећа, могу се споменути: Шарло-Ирене-Кастело, игуман од св. Петра, Мабли, Морелли, Русо и Бабеу.

Шарло-Ирене-Кастело, игуман од св. Петра, Француски публициста (1658–1743) смислио је и написао: како да се утврди *вечити мир у Европи* (*Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe, Paris 1713–1717*). Ту се предлаже као неки изборни суд, који би се установио под именом *Европског већа* (*Diét européenne*), у коме би сви цивилизовани народи имали својих представника, и који би имао позив да без проливања крви, мирним путем, расправља спорове између владалаца.

Мабли, Француски публициста, у своме *јавном праву Европе* (*Droit public de l'Europe*) проповеда заједнину имаовине и једнакост стања. „Сопственост – вели он – јесте извор и основа свеколикој неједнакости. Кад нико не би ништа као сопственост имао, не би било богаташа и сиромаша. Људи би се ослободили најпре од неједнакости стања (имаовине); а пошто би нестало неједнакости стања, нестало би и неједнакости васпитања, а са овом и оних разлика у способности за које се мисли да их међу људима има. Треба, дакле, укинути сопственост имаовине, па увести заједничку имаовину, да би се друштво вратило природноме стању, или временима достојанства, мира и среће што их уживаху прастара друштва; у овима људи живљаху заједнички од риболова, од лова и од плодова које земља сама од себе доносише, и које људи само браху. Да би се сопственост мало по мало укинула, треба донети законе који ће је у све уже границе сводити. Што није од преке потребе за живот, све то треба порезом, или иначе притиснути; обрту привредних добара треба натурити онакве услове и сметње, каквима ће

се та добра најпосле сва у руке државе довести; па и сами тестаменти укинуће се после неког времена. Јавни кредит разориће се; трговина ће се забранити, па неће бити више ни капиталиста, ни радника, ни собственика, ни арендатора; сваки ће бити дужан да сам срађује земљу која га рани; а остале послове који буду нужни друштву, закон ће међу све поделити. Музеји, театри и академије затвориће се; васпитање и науке биће за све једнаки; па и верозакон биће један, државни, а о њему неће бити слободно већати, нити ће ко смети да му противуречи.“ Таквим системом би се угушио лични интерес и интерес фамилије, који човека на привреду покрећу; али, Мабли се побринуо, да на место тих интереса нађе нова покретача за личну радњу, и доказује да би као такав покретач служило: задовољење које извире из заједничке радње, даље, славољубље и родољубље.

Морелли, публициста, прихватио је главну мисао Томе Мора и Кампанелле. Он је написао једну социјалистичку утопију под називом *Владацац, или систем мудре владе (Le Prince, ou Traité des qualités d'un grand roi, et système d'un sage gouvernement. Amsterdam, 1751)*, којој је главну мисао развио и у своме спеву *Василијади (Naufrage des îles flottantes, ou la Basiliade de Pilpai, poëme héroïque, 1755)*. Мисао та својаше друштво на заједнину имаовине и добара, као на природну основу. Нападнут жестоком критиком, Морелли напише као одговор нову књигу, којој даде име: *Закон природе (Code de la nature. 1760. Paris II)*. Ту Морелли развија подпуније своју мисао о заједнини међу људима. Тој заједнини служило би као основа ово троје:

1) У друштву нико неће имати као своје собствено ништа друго, него само оно што ће му требати за подмирење свакидањих потреба, за свакидање задовољење, или за свакидању радњу.

2) Сваки грађанин издржаваће се трошком друштва.

3) Сваки грађанин приносиће свој део обштој користи, по својој снази, по својој способности и по својим годинама. По томе ће се сваком опредељивати његове дужности.

У друштву, као што га Морелли замишља, све би закон опредељивао и уређивао. Имаовину и добра закон би делио скоро онако исто, као што и Мор у својој Утопији препоручује. Народ би се делио на фамилије, на племена, на вароши и на области. Сваки грађанин без разлике био би дужан од 20 до 25 године бавити се пољском привредом. Закон би опредељивао и како ће се вароши подизати, домови зидати, болнице, уточишта за старост, апсане и све друго у вароши уређивати. Закон би, даље, уређивао радиност и делио занатске послове; па прописивао би и одело за све једнако (униформу) и просто. Морелли, као и Т. Мор, допушта брак и фамилију. Сваки грађанин дужан би био оженити се чим постане пунолетан. У браку сваки би морао остати бар до 40 године. Пре 40 године никоме неби било дозвољено да буде без брачне свезе. Развод брака дозвољавао би се тек онима, који би десет година у браку провели. Мајке би биле дужне да саме доје и гаје своју децу, осим за које би се доказало да нису здраве. Сва деца, женска као и мушка, почела

би се у петој години заједнички васпитавати. Очеви и мајке извршавали би наизменице послове васпитачке и учитељске. У десетој години деца би прелазила у радионице, где би се занатима учила. – Влада би била уређена онако, како би на свакога долазио ред да ради главне послове. Свака фамилија давала би по реду старешину племену коме би припадала. Старешина тај служио би докле је жив. Свака варош имала би свој сенат и свој мађистрат, за јавне послове. Сенат би сачињавали очеви фамилије који су старији од 50 година; а мађистрат састајао би се од старешина племена, и мењао би се сваке године. Свака варош по реду даје области старешину на годину дана; а свака област по реду даје држави старешину, који служи докле је жив. Био би и један народни, или врховни сенат, коме би се чланови сваке године мењали, у који би сваки варошки сенат по два или више својих посланика шиљао; а сваки члан варошког сената долазио би по реду у народни сенат као посланик. Поред сената, свака варош, или обштина, имала би и свој савет, који би сачињавали очеви фамилије млађи од 50 година. Из тих савета састављао би се врховни, или народни, савет, онако као и народни сенат, поред кога би и радио. Савети би имали само саветујућег гласа. Власт сената ограничавала би се на спремање правила о извршењу закона; а ови би се сматрали за толико савршене, да се неби смели мењати. Морелли хоће да закон определи и казни за кривце. За оне који тешко скриве, одређивао би он затвор у грозној самоћи. Ко би покушао да укине законе о заједнини, па да уведе мрску собственост, томе би „судио врховни сенат, па би га као беснога и лудога, и као непријатеља човештва, затворили за цео живот у неку пећину сазидану на јавноме гробљу. Његово име избрисало би се засвагда из реда грађана; његова деца и цела његова фамилија одрекли би се тога имена, па би се посебице уврстили у друга племена, у друге вароши и области.“ Који би једном били осуђени, неби могли надати се опроштају, или ублажењу казни; власт да се осуђени помилује, укинула би се. Међутим, Морелли топло приповеда, да је у начелу доброта урођена човеку, и да су његове страсти законите! Сва злочинства и све пороке приписује он установи собствености. Ту се намеће питање: ако би злочинства и пороци збиља из установе собствености извирали, а не из зле намере човечије, онда по коме разлогу се одређују казни за та злочинства?! Да се прогласе страсти за законите, доброта за урођену људима, па ипак да се овима одређују казни, то се ваистину неда појмити. Морелли тврди, даље, да заједништво највише одговара природи људској. Ако би то у истини тако било, онда би се заједнина сама међу људима правила и одржавала, и онда одкуд потребе да се, као средство за осигурање и трајање те заједнине, прописују онако свирепе казне као што их Морелли прописује?!

Руссо (1712 – 1778) такође се увршћује међу осниваче новијег социјализма. По њему друштвено право јесте свето; оно служи за основу свакоме другоме праву. А друштвено право недолази од природе човечије, него се оснива на уговору. Уговор, као акт којим народ постаје народ, мора доћи пре сваког другог акта; он је права основа друштву. У

своме спису о друштвеном уговору (*Du Contrat social*) Руссо означаје као главно питање: како „да се нађе облик удружења у коме би општа снага заштићивала и бранила личност и имаовину свакога, и у коме нико неби био подчињен другоме, него би сваки остајао слободан као и пре“ (удружења). То питање треба да реши друштвени уговор. А тај уговор своди Руссо на ово: „сваки улази у друштвену заједницу својом личности и целом својом снагом; а заједницом влада и управља општа воља као највиша власт.“ Који су удружени сачињавају сви скупа једно морално и политично тело, „республику.“ „Прелаз из природнога стања у грађанско знатно мења човека, постављајући правду на место нагона за основу његовине владању, и дајући његовим делима моралности што је пре неимаћаху... Што човек друштвеним уговором губи, јесте природна слобода и неограничено право на све што му се хоће, и што би могао достићи; а што истим уговором добија, јесте грађанска слобода и сопственост свега што има... Држава јесте господар свију добара својих чланова, а то силом друштвенога уговора, који у држави служи за основу свима правима. Основа сваком социјалном систему, треба да буде ово: друштвени уговор уводи моралну и закониту једнакост, на место физичне неједнакости, коју би природа могла развити међу људима; и тако ови, ако би и могли бити неједнаки у снази и у дару, постају уговором сви једнаки у праву. Под једнакошћу не треба разумети да су сви савршено (абсолютно) једнаки у снази и у богатству, него да се снага неизмеће у насиље, и да се никада неупотреби другаче него по закону, и, даље, да никоји грађанин не буде толико богат, да би другога могао купити, ни толико сиром да би се могао продати. Богаштина и убојарство јесу једнако опасни општем добру: из прве излазе подпомагачи тираније, а из другога тирани; између богаштине и убојарства увек се прави пазар са јавном слободом: богаштина ову купује, а сиромаштво је продаје... Под неваљалим владама једнакост јесте само привидна и уображена: она не служи ни за што друго, него само да би одржала сиромаша у убојарству, а богаташа у његовој злоупотреби. У ствари закони јесу вазда од користи онима који што имају, а од штете онима који ништа немају. Дакле и друштвено стање јесте од користи за људе само онда, кад они сви што имају, и кад ниједан од њих ништа сувише нема... Само општа воља треба да управља силама државе, у цели за коју је држава установљена, а та цел јесте опште добро. Ако противност личних интереса чини да се морају оснивати друштва, сагласност тих истих интереса даје могућности да се друштва оснују. Ако неби било ничега у чему би сви лични интереси сагласни били, неби могло бити никаква друштва. Само у ономе што сви лични интереси као заједничко имају, само у општем интересу друштву треба владе и управе... Суверенство, које значи извршавање опште воље, не може се никад отуђити; а суверен, што је само друштво, може бити представљен једино собом, власт се може преносити, а воља не може. Чим би који народ просто обећао да ће се некоме покоравати, он би се тиме већ раздружио, и престао бити народ: чим један почне господарити,

нема више суверена, и одмах се политично тело распада.“ – Руссо, који хоће да се уговором оснује друштвено стање, тај исти Руссо тврди да закон природе стоји над законом друштва. „Што је добро – вели он, – и што одговара реду, то јесте тако по самој природи ствари, а то независно од људског уговора. Сва правда долази од Бога. Бог је једини извор правде. Али, кад би ми умели с неба правду примати, нама неби требало ни владе ни закона. Без сумње има неке опште правде, која извири из самога разума; али да би се та правда допустила међу нама, она треба да буде узајамна. Са људскога погледа на ствари, у недостатку природног осветљања, закони правде јесу заман међу људима... Нужни су дакле уговори и закони, да би се сјединила правда са дужностима, и да би се правда на свој предмет довела.“

Оснивајући права и дужности на уговору и закону, а не на природи човечијој, Руссо их излаже игри случаја, и осуђује их да се мењају као што се уговори и закони мењају.

Бабев [Бабеф], Француски комуниста, (1764 – 1797) проповедаше савршену (абсолютну) једнакост међу људима, и заједнину имаовине и добара на основу једнакости. Његово умовање своди се на ово: „Природа је свакоме човеку дала једнако право на уживање свију добара. Земља није ничија, а производи земље јесу свачији. У природноме стању јачи и неваљали ударају често на једнакост; друштво је позвано да је брани, и да сарадњом свију умножи опште уживање. Природа је свакоме задала дужност да ради. Нико се не може извући из посла, а да тиме нескриви. Радња и уживање треба да буду заједнички. Кад један пада под теретом рада, па опет нема ништа, а други ништа неради, па опет плива у изобиљу: то је угњетавање. Нико није могао приграбити искључиво добра земље, или производе радиности, а да тиме није скриву. У правоме друштву не треба да буде ни богаташа ни сиромаша. Богаташи који неће да се одрекну сувишнога на корист сиромасима, јесу непријатељи народа. Сва добра што се налазе у једној држави, сачињавају сопственост народа. Народ једини има право да та добра раздаје на употребљење и на уживање.“ Умствујући тако, Бабев иште „да се народ прогласи за јединог власника свега земљишта државног.“ „Више се не може трпети – наставља он, – да огромна већина ради, а неколицина да благује. Лична радња треба да се прогласи за јавно звање, па да се законом уреди. Грађани нека се поделе на разреде, и нека се послови међу њима у равној мери поделе. Неудобне послове нека сви по реду раде. Друштвена власт треба да се повери јавним званичницима који ће бити дужни: да целокупно производство у равнотежу доведе: да опредељују покрет саобраћаја (циркулације) и спољашње трговине; да бдију да се међу грађанима у једнакој мери поделе општи производи, који би у јавне магацине сабрани били. Свако богословско препирање треба да се сасвим забрани. Да се укине свака плата. Да не буде никаквих привилегија у просвети, никаква првенства на умном и моралном пољу. Никаква права, па и права даровитости не треба да буде противу строге једнакости људи. Међу овима да се неправилна никаква друга разлика, него само разлика по годинама, и

разлика између мушкиња и женскиња. Почем сви људи имају исте потребе и исте способности, то за све њих да буде и једнако васпитање и једнака храна. Сва људска знања, сва наука да се сведе на ово: да се учи читати, писати и рачунати; даље, да се уче основни појмови лојике, да би се умело као што треба мислити; и најпосле, да се уче закони, топографија и статистика републике. Такав би био програм заједничког васпитања. То ограничење знања било би најпоузданије јемство за друштвену једнакост, па наравно и штампа неби смела ништа више него само то нудити, или тражити.“

Са својих начела Бабев беше на гласу у време Француске револуције. У то време он издаваше јавни лист (најпре *Le Correspondant Picard*, а доцније *Le Tribun du peuple* са подписом *Caius Grachus*), и проповедаше савршену једнакост, уверавајући да ће се скоро подићи република основана на једнакости и на заједнини какву он проповедаше. У исто време он управљаше и дружином (клубом) „једнаких“ или „Бабувиста“, па у договору са својим друговима Дартеом и Буонароттијем, а средством тајне пропаганде, спреми заверу, противу ондашњег устава. У своје прогласу Бабувисте говораху: „Француска револуција јесте само претеча другој већој револуцији, која ће бити последња.“ Да би утешили и подигли сиромаше, они говораху „да се сиромаси одену о трошку републике, и да се сместе у домове богаташа, а овима да се остави у њиховоме дому само онолико места, колико им је за становање неодољиво нужно.“ За остварење свог програма Бабувисте искаху сву власт у своје руке. А „докле се једнакост неувече, да се суверенска власт – говораху они – не предаје народу другачије, него све мало по мало, и према напредовању нарави. Колико ће времена требати да би се спремио преображај, којим ће се једнакост увести, то се не може унапред одредити.“ И за све то неопредељено време уставачки одбор Бабувиста задржао би, наравно, своју диктаторску власт! Влада (директорија) противу које завера управљена беше, похвата за времена заверенике, и преда их суду. Пред судом Бабев се бранио свечано, као човек од убеђења и од срца; али му недопустише да и своја начела изложи и разложи. Пресуда се изрече противу завереника. Бабев и Дартеј буду осуђени на смрт; али они усред суда сами себе ножем прободу, те их издишуће однесу на губилиште, да би и пресуду над њима извршили (1797).

Да се све воље на једнаку меру сведу; да се све памети изједначе, па било да се неке подуже, а неке пократе; да се све потребе, све науке, све вештине, накратко сви људи и све ствари на један калуп метну, као што бабувисте шћаху: то је заблуда о самој природи човечијој. Природа та јесте у главном, истина, за све људе једнака; али способности и дарови што је сачињавају, нису на сваког човека једнако измерени. Заблуда Бабувиста јесте и што они предпостављају да је њихов програм савршена истина, па хоће да га непосредно остваре, било да се и диктатуром послуже. Одевати сиромаше о трошку државе, и размештати их у домове богаташа, то може само за време сиромасима помоћи. Али, да би се ови за свагда избавили од голотиње и глади, треба радити, да се

њихова производна и привредна способност и снага ојачају толико, да њихова привреда и њихово производство држи равнотежу њиховим потребама и трошковима. Што се тиче диктаторске власти, коју Бабувисте за себе траже, питање је: зар једнакост не значи: да свако сам себе опредељава, да свако сам над собом влада и управља, да је свако господар од себе и цел себи самоме, а нико никоме оруђе и подлога? Па кад то једнакост значи, онда по коме преврату појмова, да се неколицини остави диктаторска власт, те да они над свима другима господаре?! Где су сви једнаки, ту само обшта свест и обшта воља имају над свима владати и управљати. –

Социјалистички писаоци 19. столећа привукли су особиту пажњу на стање радника, и покренули управо нову струју мисли на широком пољу друштвених питања: вредно је да их за себе промотримо.

V.

Из философије 18. столећа и Американске и Француске револуције развила се свест о слободи човека као о природној основи друштвеног живота и напретка. Задахнута том свешћу наука *политичне економије* (којој А. Смес, Скотлендски писац, у другој половини 18. столећа основу постави) заступаше и на пољу радиности начело личне слободне и слободне конкуренције. Али, социјалистички писаоци огласише рат том начелу.

Први који озбиљно изиђе противу начела слободне конкуренције, беше Шарло Симонде де Сисмонди (рођен у Женеви, у Швајцарској, али пореклом из Италије; живео од 1773 – 1842). Он је провео више година у Инглеској, и ту му је пала у очи грдна противност између богаташа, који у великом изобиљу живе, и сиромаша, који се у крајњем убојарству даве. Њему се чињаше да напредак радиности служи на корист само некима, а не свима; он истраживаше одкуд то долази, и мишљаше да је нашао извор злу у рђавоме уређењу радиности. По њему конкуренција обара све ниже плату радника; а машине, за које банке дају капитала, чине да се радници све мање траже. Отуда жалосно стање радника у цивилизованим земљама. Обште благостање као што он доказиваше, зависи од равнотеже у множењу људи и прихода; а почем конкуренција и машине из дана у дан смањују приход радника: друштво иде све ближе својој пропасти, којој се већ на све стране знаци показују. Ти знаци јесу: конкуренција са својим бездушним четам; смањивање радничке плате; каишарлуци у трговини, неваљалост производа, ђумручки ратови, криумчарство, и сва зла што их ово доноси. Описујући жалосно стање радника, Сисмонди признаваше (у своје спису *Nouveaux principes d' économie politique*) да незна управо како да се једнакост и правда у свету остваре. Али њему се ипак приписује, да је први расветлио друштвена зла која се гомилају у фабричким земљама, да је пробудио озбиљнију пажњу на стање радника, и покренуо мисао

да напредујуће богатство постаје од праве користи само кад га уживају сви који раде на производству његовом.

Као у одзиву на критику коју је Сисмонди управио противу владајућих друштвених одношаја, развила се систематична опозиција против ових, опозиција која хоће да се у политично-економноме, па и по целој друштвеној свету све из основа промени, све на другој, сасвим новој, основи уреди. Та опозиција означаваше се час именом *социјализма*, а час именом *комунизма*, докле се најпосле непоче правити разлика између тих имена, као што смо напред поменули. Први покретачи опозиције беху: *Роберт О'н*, *Сен-Симон* и *Фурие*.

Роберт О'н (*R. Owen*) Инглески социјалиста (1771 – 1858), учествоваше у предузећу и управи великих радионица, па постави себи задатак, да поправи несретно стање радника. У Новом Ланарку, у Шкотлендској, оснује он једну радионицу за упредање памука; па склони ту све раднике, да се по начелу једнакости удруже у једну задругу под именом *сарадничког удружења* (*co-operative association*). Да би преобразио нарави радника, који огрезаваху у лењост и друге пороке, Р. О'н пропише строга правила за њих, и одреди казан за оне који неби хтели као што треба владати се. На тај начин он успе, да уведе ред међу радницима, и да их на вредноћу навикне. А да би се и дух штедљивости међу њима пробудио, буду установљене магазе из којих ће се радницима све што им за живота треба, најјевтиније и у најбољој каквоћи продавати. Више од 2000 душа беху у Новом Ланарку 16 година под очинском управом О'на; а управи тој беше начело: „Свако добро дело награђује се само собом.“ Докле О'н беше у Н. Ланарку, све добро иђаше; ред владаше, радници беху вредни, и рађаху производно. Небројени путници и проматрачи походише О'нову радионицу, и изнесе на глас осниваоца њеног као човекољубца. Први успех пробуди у О'ну мисао, да покуша свој систем и на ширем пољу. Он мишљаше, да ће се и цео свет моћи усрећити оним, чиме се постиже неки ред и неко добро у једној радионици. У 1812. преда он јавности своју *нову мисао о друштву* (*New views of society*). То беше мисао о заједнини. Пре него што би се пресудно изјавио за заједнину, О'н покуша да јој на делу примера даде. У тој цели оде он у северну Америку, купи колонију Нову хармонију у Индијани, па на овој оснује задругу по начелу заједнине, у 1824. У 1827. врати се он у Инглеску, да ради за остварење своје мисли, и са својим ђацима, *О'нитима*, постане душа радничким задругама. Начела која је он у својим списима изразио, и која је покушавао да на делу оствари, дају се свести на ово: Да се укине неједнакост, па да се уведе заједнина међу људима који живе у друштву. О'н је живо изложио махне и недостатке друштва оваквога као што је, а особиту грдну провалу између богаташа и сиромаша. По њему да би се досадање зло искоренило, треба да се друштво из темеља преобрази. Ту он сву бригу своди само на оно што је на земљи, а одбацује све што се о небу уображава. У једноме прогласу своме, он жестоко удара на све верозаконе, доказујући да они само на зло служе. Он неће ни верозакон, ни брака, ни фамилије, ни собственности у друштву. Човек, као што он мисли, није створен

да сам собом влада и управља, него је игра неодољивих догађаја. Добро и зло, и све у човеку и међу људима, има се приписати закону природе и догађаја. Човеку нестоји до воље какав ће бити: добар или рђав, паметан или непаметан, васпитан или невоспитан, карактером снажан или слаб, телесно јак или нејак. Кад је то тако, онда човек не може имати ни заслуге ни кривице; кад ништа његовом вољом небива, онда и никакве одговорности на њему нема, па и никакве награде и никакве казни не може бити. Људе и друштва треба пустити нека иду за својом судбом, удаљујући од њих све што би могло донети зло, а припомажући свему што би на добро излазило. Нико ни на што да се непринуђава, и недражи; добротинство треба да земи и законе, и нарави, и владу, и војску и тамнице. Своје мишљење о народној привреди изложио је укратко О'н у једној посланици, коју је управио на представнике савезних сила на конгресу Аахенском. (*Address to the sovereigns of the holy-alliance, united in congress at Aix-la-Chapelle 1818*). Ту он доказује, да се од неколико година механична снага производства неизмерно умножила, више него што је нужно да би се задовољиле потребе свију људи на земљи. Али зло је у овоме: нема никаква реда у произвођењу и у деоби добара; а томе је конкуренција крива. На место конкуренције треба да се уведе јединство интереса. О'н разлаже, даље, како сувишност у производству чини да радници остану без посла и без плате, и да усред изобилности падну у грозно убојарство. Томе злу може се учинити крај ако се све уреди тако, да се механичком радњом припомогне ручној радњи, а не да се ова оном замени, остављајући раднике без сигурна хлеба. О'н предлаже да се средством прилога оснивају пољско-привредне и занатлијске задруге, које би се оснивале на јединству производства и уживања (консомације).

Покушаји О'нови неуродише жељеним плодом. Чим је он отишао из Новог Ланарка, ту се опет све на старо повратило. У Америци, у коју је два пута ишао, набрзо је његова установа огрезла у све оне махне и пороке, у које огрезаваху и Европске радионице. Установа та изметнула се у сами неред, чим је О'н у Шкотлендску отишао; она се морала најпосле сасвим продати некоме Немцу Раппу. Неуспев' на практичном пољу, О'н се труђаше да средством штампе и јавног збора, и путовањем рашири своју мисао. Он прође скоро целу Европу, али свугде се осведочи, да је, ако не сасвим немогућно, а оно – бар врло тешко остварити начела, која је проповедао, но која је у животу и сам унеколико порицао. Тако н. пр. он је проповедао да човек ни за што није одговоран, почем ништа његовом вољом не бива; а у својим радионицама ипак је одређивао казни, и све је на строгој дисциплини оснивао!

Сен-Симон и *Фурие* беху покретачи социјалистичких тежња у Француској, у почетку овог столећа.

Гроф *Хенриј Сен-Симон* (1760 – 1825) беше с почетка војник, и бораше се у рату за независност Америке (1779). Доцније напусти војничку службу, да би се посветио радњи око „усавршавања друштвеног живота“. „Нисам ја створен за војника, говораше он, него сам позван да изучавам

развитак човечијег духа, па да радим за усавршавање друштвеног живота.“ Он тежаше да преобрази друштвени ред, науку и радиност. У тој тежњи дружио се и правио свезе са ученим људима, путовао по Немачкој, по Инглиској и по Италији, сабирао искуства и писао књиге, које у први мах мало одзива налазаху. Он задобије неколико одликваних ученика, тако : А. Тиера, А. Конта, О. Родрига, Базара, Анфантена и др. Он оснује *индустријалну школу*, у цели да се науком и индустријом поправи судба човештва, а особито сиромаша, којих највише на броју има. Његови ученици, познати под именом *Сен-Симониста*, саставише једну задругу, која даровито развијаше социјалистичка начела таконазв. *сенсимонизма*. Своје социјалистичке мисли почео је С. Симон у 1803. јавности предавати. С почетка он само наговешћиваше начела, која доцније развијаше. У спису о преображају Европског друштва, што је са својим учеником А. Тиери у 1814. на свет издао (*Réorganisation de la société européenne, ou de la nécessité es des moyens de rassembler les peuples de l' Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun sa nationalité. Par Henri Saint Simon et Augustin Thierry* , son élève, 2-e édition. 1814. Paris II), он саветује Европским народима да уведу парламентарну владу, и да установе један Европски парламенат за опште Европске послове. Тако би сви Европски народи сачињавали једно велико политично тело, а сваки би задржао своју народност. У 1819. С. Симон издаде своју чувену брошуру *Parabole*, из које следеће изводимо:

„Да замислимо, вели се у тој брошури, да Француска изгуби у један мах својих најбољих педесет физичара, својих најбољих педесет хемичара, својих најбољих педесет живописца, архитекта, лекара, накратко својих најбољих 3.000 вештака, научењака и занатлија. Као што ти људи сачињавају језгро производача, цвет друштва, у Француској, они јесу од веће користи својој земљи, него сви други Французи; они јој највише славе доносе, они највише ускоравају друштвени развитак и напредак њен. Француској би требао најмање део један нараштај, да би попунила жалосну празнину коју би јој направио такав губитак.

„Сад да замислимо да Француској остану сви одликвани научењаци, вештаци и занатлије, али да она има несрећу да изгубити господу војводе и војводкиње своје, све високе дворјане, све државне министре, све маршале, све кардинале, све архиепископе, све владике, све игумане, и све протојереје, све полицајне старешине, све званичнике у министарствима, све судије, и још 10,000 собственика имаовине, најбогатијих међу онима који живе отмјено. Такав губитак ожалостио би Французе, јер они су добри те неби равнодушно гледали како у један мах толико саотечественика њихових нестаје, али тај губитак од 30,000 особа, за које се вели да су најважније у држави, неби био никакво зло за државу, јер, пре свега, било би врло лако попунити упразњена места. У Француској има их толико, који би били у стању извршивати званичне послове господина краљевог брата, и заузети места принчева и војвода. Замкови су пуни куртизана готових да заузму места високих дворјана; у војсци има их много који су онолико способни колико и данашњи маршали

наши. Колико је трговачких агената који вреде колико и наши министри државни; колико администратора способнијих од наших полицајних старешина; колико адвоката онако способних као што су и наши судије; колико свештеника онолико способних колико и наши кардинали, наши архијепископи, наше владике, наши игумани, и наши протојереји! А што се тиче оних 10,000 собственика имаовине, њиховим наследницима неби требало учити како ће правити параде у својим салонима, па да у томе достигну своје старе.“

Потоњи списи С. Симона дају се свести на ово: да се укине властелински (феудални) и војени (милитарски) систем; па да се уведе радничка (индустријална) влада, и да се управа општих интереса повери онима који су на пољу радиности најспособнији; најпослед, да се на место рада за плату уведе рад на основу удружења (*travail sociétaire*). С. Симон вероваше да ће нестати рата, а са ратом и свију оних зала за која се зна на пољу радиности. Та зла долазе поглавито отуда што човек човека као оруђе употребљује (*l' exploitation de l' homme par l' homme*). Човештво, представљено најнапреднијим друштвима, тежи удружењу свију људи, општем удружењу. Кад власти, које су опредељене да управљају човештвом, дођу до стања удружења, тада их неће моћи извршивати други, него они који буду најспособнији у науци, у вештини, и у радиности, као у трима великим гранама људске заједнине, друштвене целине. „Човечији род беше позван, вели С. Симон, да живи најпре под политичном и властелинском (феудалном) владом. Њему је суђено, да од политичне и војене владе пређе под административну и радничку (индустријалну) владу, пошто учини колико треба напредка у позитивним наукама и у радиности. Данашње време јесте време прелаза.“ С. Симон одбациваше с почетка верозаконске идеје; али доцније мишљаше, да је верозакон битна потреба за човека. У своме спису *Ново хришћанство* доказиваше он, да су католицизам и протестантизам јереси, јер застрањују од братства, које треба да буде основа правој религији. По С. Симону требаше да се религији даде нов израз; али он умре пре него што определи какав да буде тај израз.

После смрти С. Симона његови ученици, *Сен-Симонисте*, труђаху се да допуне његове идеје. Они издаваху повремено спис, под називом *Производача (Producteur)*, у цели да шире науку свога учитеља, примењујући је на потребе времена, и са неком штедњом, која престаде после револуције од 1830. Сен-Симонисте задобише најнапредније писаоце за своја начела. Они тежаху да развију индустријалну снагу, и да побију унеколико важност која се у оно време придаваше политичарским мајсторијама. Управо од тог доба опазила се мена на пољу штампе и јавног мњења у Француској; од тог доба почело се хватати рачуна рату, и одузимати маха војеним тежњама; од тог доба почело се увиђати да има људи и мимо богаташа и великаша, да има огромне гомиле *радника*, који имају право да буду законито представљени у друштву. У револуцији од 1830. Сен-Симонисте изиђоше на јавност са новим излогом *Сен-Симонове доктрине (Exposition de la doctrine de Saint-Simon. Paris. 1830 et 1832)*,

па захтеваху да се укине наследство, и да се грађани по способностима упореде.

„Сен-Симонисти“, говораше се у томе спису, нећеду да се имаовина и добра поделе једнако међу све чланове друштва. Таква деоба била би веће насиље и несноснија неправда, него што је неједнака деоба која је уведена силом оружја и освојењем. Сен-Симонисти верују у природну неједнакост људи, и сматрају ту неједнакост као нужну за друштвени ред. Они одбапују заједнину добара; јер би та заједнина била јавна повреда једног од првих закона морала, који хоће да се свакоме даде положај по његовој способности, а свака способност да се награди по њеним делима. Али, баш по томе закону они ишту, да све повластице (привелегије) које се добијају самим рођењем, да се све те повластице без изузетка укину, па да се укине и наследство, као повластица која обухвата све друге, и која излази на то, да се повластице у друштву случајем деле међу оне, који хоћеју да их приграбе, и којих мало на броју има, а да они којих је бројем највише, остану као осуђени у незнању, у оскудици и убојарству. Сен-Симонисти ишту да се сви алати (оруђа рада), све земље и сви капитали што данас сачињавају распачану сопственост појединаца, употребе на основу удружења и онако како ће у радњи свакога бити изражена његова способност, и како ће имаовина свакоме његовим делима и његовом заслугом измерена бити. Сен-Симонисти неиду противу уставне сопствености, осим уколико ова освештава лењост као повластицу за неколицину, повластицу да живе од туђе радње, и уколико она оставља случају како ће особе у друштву упоређене бити.“

У другој једном спису Сен-Симонисти говораху:

„Друштво је састављено од лењиваца. Политика треба да тежи, да се стање радника морално, умно и физично поправи; а да лењиваца мало по мало нестане. Средство противу лењиваца јесте: да се укину све повластице што се рођењем добијају; а да би се радници подигли, треба их упоредити по њиховој способности, а награђивати по њиховим делима (*à chacun sa capacité à chaque capacité ses oeuvres*).

Сен-Симонисти нису наглили да једним махом преобразе друштво. Они говораху да треба све мало по мало, измереним кораком, напред помицати се, а нису хтели да се с места укине повластица наследности. Они предлагашу, да се наследство укине најпре у споредној линији са даљим степенима сродства, да би се духови и неосетно навикли на пресудније реформе. Они искаху да се порез смањује у оној мери, у којој се државни приходи укидањем наследства множе. Државне приходе опредељиваху они: на подпомагање радиности, на просепање и грађење друмова, на прокопавање канала, на оснивање школа, и на друге общте потребе народа. Својим листовима они живо учествоваху у питању о реформама, које беше покренула јулијска револуција (1830), а особито у питању о државној благајни, о јавним грађевинама, о банкама, о удружењу, о пауперизму. Уобщте се признаје да су они многе важне идеје покренули. Њима се приписује, да су тежњама данашњег века дали правац који радиности води, правац „индустријални.“ Узносећи радиноћ они су

привукли јавну пажњу на стање радника, према коме су „виши кругови“ тако дуго немарни били. Њихова учена разлагања о банкама, о кредиту на залог, о бољем уређењу јавне просвете, о домовима за находчад, припомогла су напредку науке о народној привреди.

Сен-Симонисте покушаваху да и на делу покажу, како треба ценити рад и радиноћ. Они се беху повукли на брда око села Менилмонтана, да би дали примера онаквоме уређењу друштва, какво проповедаху. Ту и најодличнији научењаци, хемици, техници, писаоци и др. рађаху и најпростије, кухинске и домаће послове, у наточ начелу деобе у радњи.

Усвојив начело: „Свакоме по својој способности, свакој способности по својим делима“, Сен-Симонисте изазваше питање: ко да оцењује способности и дела, ко да одређује посао свакоме по његовој способности, и да размера награду свакој способности по њеној заслуги. Неби-ли они који су узели на себе да послове и производе радње деле, морали бити непогрешиви, увиђавни и непристрасни, тако да непадно ни у какву заблуду, да неучине никакву неправду? Неби-ли њихова оцена и пресуда морала издржавати највише (суверенску) власт?

Сен-Симонизам хтео би да реши та питања мешавањем духовне и светске власти у рукама једнога старешине који би се звао отац, а био би над свима (*Pèresuprême*). Деоба власти на светску и на духовну била би, по Сен-Симонистима, извор нереда. Подељено између два начела, верозаконског и грађанског, човештво троши своју снагу у борби. Борба та треба да престане; светска и духовна власт треба да се споје у истим рукама, а не да неки управљају душом а други телом. Деоба власти узрок је што се телесни живот вечито жртвује. Калуђерски живот, одрицање од света и од земаљског уживања, донела је деоба човека на дух и на тело. Досадањој борби треба да се учини крај спојењем утицаја и власти. На место једнога папе, или цара, треба да се прогласи један отац, у коме би се сјединиле две власти. Друштво нека се подели на троје: на учене људе, на вештаке, и на индустријалце, или раднике; а управа да се повери највећим научењацима, највећим вештацима, највећим индустријалцима. Ти носиоци власти не треба да се уводе у звање; они ће сами осетити своју снагу, па и свој положај нека сами заузму. Човештво ће их признати на њиховоме делу. У осталом нову свезу друштва не треба да сачињава страх, него оданост и љубав: кад би се они који су најмилији ставили друштву на чело, чланови друштва би се по оданости и по љубави међу собом упоређивали. Тако би се направио као неки ланац положаја (јерархија), и све би најприродније ишло: сваки би по својој способности свој положај заузео, а свака способност била би награђена по мери својих дела, своје заслуге. Цело човештво представљало би само једну фамилију, а цела земља само једно поље, које би се срађивало заједнички и са вољом, и са кога би се производи делили међу разне сараднике, по некоме закону размаравајуће правде, закону који би остављао све на расположење онима који су најспособнији и најмилији. Накратко, политично папство, које би као суверенска власт располагало са положајем и судбом свију који у друштву живе: то је на што излази

поповање о спојењу светске и духовне власти. Пошто се на такво поповање одао, Сен-Симонизам није се више сматрао као школа, него као нека црква. Од 1830–1833. Сен-Симонисте покушаваху да на делу потврде што су поповали. Они организоваше храмове, и привлачише својим придицама небројене слушаоце, богаташе и сиромаше; они имаћаху вечерње састанке и беседе, на које се такође много света стицаше. Проповедајући да се нетреба одрицати телесног уживања и светске насладе, они се најпосле изјавише и за тако назв. *ослобођење меса* или за *еманципацију жена*, што на делу излазаше на *заједнину жена*. Њихови покушаји за „ослобођење меса“ посташе предмет јавне одвратности и јавног осуђивања. То изиђе на видик нарочито кад се између двојице познатијих Сен-Симониста поведе борба: у којој један од њих, човек ожењен, доказиваше да у фамилији свако дете треба да познаје свога оца, а други, неожењен, тврђаше да је мати једина позвана да каже ко је отац детету. Прешло беше већ као у пословицу да Сен-Симонисте немају *деце*, него да имају *малих*.“

Својим претераношћу и разузданошћу Сен-Симонисте дадоше изговора и маха јавној власти, да им ова позатвара храмове и салоне, и да их почне гонити као нарушаче јавног реда и мира. А озбиљнији свет немогаше да појми, одкуд да се учени заступници и браниоци радиности изметну у прозелите политичног папинства, и у оскврњаче фамилијарне светиње!

Франсоа-Мари-Шарло Фурие (1773 – 1837), Француски социјалиста, васпитан за трговину, беше агенат разних трговачких кућа, и као такав путоваше по унутрашњости Француске, по Немачкој и по Холандији. Он се зарана посвети умовању о уређењу друштва, а у 1808. преда јавности своју „*Теорију четири покрета*“ (*Théorie des quatre mouvements* etc.). Четири покрета о којима он умоваше, беху: *покрет социјалан*, *покрет животињски*, *покрет органичан*, *покрет материјалан*. Под социјалним покретом разумеваше он законе по којима је Бог разне друштвене склопове (механизме) у свету уредио, и у свезу поставио. Животињски покрет појимаше он као скуп закона по којима је провиђење поделило страсти и нагоне међу створењима у свету. Органичан покрет значаше, по њему, скуп закона по којима је творец света поделио својства, облике, боје и укусе стварима. А под материјалним покретом разумеваше он законе гравитације. Он живо критиковаше постојеће друштвено стање, и осуђиваше пороке, заплете, и противуречности што у друштву владају. По Фурију људско друштво јесте на рђавом путу већ од пет иљада година; философи заводе свет на стидне странпутице наука, моралност и политика прошлих векова огрезавају у занос и несмисленост. Сен-Симон и О'н јесу шарлатани. Судба друштва само се научном револуцијом решити може. Фурие узима на себе, несамо да у науци ред уведе, него и да све одношаје човека преобрази, и да унапред и подробно определи како ће се друштво кретати. Под именом „*страсног привлачења*“ он замишља неки сталан, општи и једини закон од кога би сва људска радња зависила. То беше тек зачетак оне мисли, којој се Фурије посветио. У својим потоњим

списима он развијаше даље своју мисао; а ми ћемо овде да је укратко изложимо.

Човек је створен – по Фуриу – да би *сретно* живио. Права срећа састоји се тек у задовољењу страсти. Да има много страсти и много средстава за њихово задовољење: то је срећа за човека. Човек треба да иде само за оним чему га његова сопствена природа вуче. Од свију оних философијских измишљаја што се називаху *дужности*, ниједан нестоји у свези са природом; дужност долази од људи, а привлачење од Бога. Треба изучавати привлачење, саму природу, без обзира на дужност. Ако у друштву, оваквоме као што је, небива добро него зло, кад се људи својим страстима предаду, то доказује само да је друштво рђаво уређено. Питање је: како да се нађе друштвени облик, у коме би свако привлачење, свака страст човека била сасвим задовољена. Ту пре свега треба разчланити привлачење. Кад се привлачење разчлани, излази на видело, да се човечије страсти дају свести на дванаест главних, које се дају представити у три одељка. У први одељак долазе ових пет страсти: укус, осећање (додиром), вид, слух, мирис. Други одељак има четири сроднавајуће страсти, које свезују људе међу собом и теже да их доведу у задруге, те страсти јесу: пријатељство, љубав, фамилијарност (чувство родитељско), славољубље, (које тежи да удружи људе, да их састави у задруге). Трећи одељак броји три страсти; ове су: кабалиста (страст која наводи на сплетку, која љуби саревњивост, неслогу и раздор), папилона (страст која љуби промену, мењање уживања) и композита (слепо усхићење које долази кад се више задовољена сједине). Уједињено задовољење свију тих страсти доноси *унитизам*, чувство општег сродства; као што бела боја постаје кад се све боје у једно прикупе. – У данашњем стању друштва човек није сретан, јер су занемарене и као осуђене три битне страсти његове, и то оне које друштвени механизам у основу покрећу, а то су: композита, папилона и кабалиста. Композита тежи удружењу људи у небројене задруге, у којима би сви у радњи уједињени били, и у којима би усхићење извирало из уједињења многостручних усиљавања. Да би се та страст задовољила дружини треба да буду уређене на струке (*series*), од којих би свака обухватила неки опредељен број задруга које раде једнаке или сродне послове, или стручних задруга. Разне струке треба да буду упоређене међу собом. Кабалиста, или страст интриге, саревњивости, такмице, треба такође да буде задовољена. Струке и задруге треба да саревнују, т.ј. да се уреде и распореде онако, како ће бити саревњивости и надметања међу разним задругама једне исте струке, па и међу разним деловима једне исте задруге. Струка крушкара н. пр. састојала би се из неколико задруга, од којих би свака производила извесну врсту крушка. Међу тим задругама саревњивост би се увела; свака би хтела давати најбоље производе, и радња би се развила онако живо, као што се у данашњем друштву ни појмити неможе. Најпосле, страст папилона хоће да човек може често мењати свој посао, а да nebude задуго ограничен на један исти рад. Задруге и струке треба дакле уредити онако, како ће сваки човек бити члан више задруга и више струка у исто време, и како ће сваки, чим га

који посао умори, моћи оставити тај посао и струку у којој он ради, па отићи на нов посао у другој задрузи и у другој струци. Тако би нестало монотоније рада; кад би се непрестано од једног посла на други прелазило, сваки би са живом вољом радио.

Да би се све то остварило, нужно је овакво уређење друштва:

Радници да се удружују у *општине (фаланге)*, које би бројиле свака по 1800 чланова (људи, жена и деце сваког века).

Свака општина да се подели на *задруге и струке*, и да заједнички срађује на једну квадр. миљу земље.

Живљење да буде такође заједничко. Свака општина да станује у једноме пространоме дому, који ће се звати *фаланстера*. Дом тај да буде најпријатније и најудобније распоређен и уређен, и да се у њему разне струке радиности у исто време раде.

Свака општина бројила би по 8–10 струка, свака струка по 24 – 32 задруге, свака задруга 7–9 особа. У фаланстери свака фамилија имала би свој стан за себе, према своме стању. Васпитање било би заједничко већ од рођења. Деца би се зарана уводила у свакојаке послове, да би се све способности развиле. Свака фаланстера имала би своју берзу, свој телеграф, свој театар; улице би јој стаклом покривене биле, зими би се грејале. Имаовина била би заједничка. Вредност сваке фаланстере и њеног земљишта била би представљена акцијама; имаоци акција делили би користи по мери њихова капитала. Који би били заједно удружени, звали би се *другови (sociétaires)*.

Поред таквог уређења развила би се жива радња; а заједничким живљењем и трошењем много би се заштедило. И тако које живљом радњом, које повећаном штедњом би се три пута више производило, него што се иначе производи, те би и сваки могао да по вољи живи и благује.

Што би се произвело, то би се делило овако: једна трећина сматрала би се као дивиденда на капитал, па би припадала собственицима фаланстере; пет дванајестина рачунале би се на радњу; а једна четвртина на даровитост (на таленат).

Сваки човек могао би у производењу тројако учествовати: као капиталиста, као радник, и као способан (капацитет). Али и простим радницима била би ујамчена нека мера уживања (минимум консумције).

У уживању (консумцији) сваки би учествовао по мери дивиденде на коју би право имао. Било би трпеза, станова и уживања разне врсте; сваки би трошио према своме приходу, а просто разрачуњавање сваке године било би довољно да се свакоме определи његово стање и његов положај.

Свака фаланстера производила би оно што најбоље одговара природи њене земље и климе, а фаланстере разних делова света, давале би једна другој у размену своје производе, према узајмној потреби. А установиле би се још и радничке војске, које би ходиле по свету те извршивале велике послове од опште користи.

Накратко, општине би се држале у свези разменом производа и федеративним уређењем, које би се ширило на цели свет.

Тако би се дошло до опште, светске сагласности (хармоније). Страсти би се узајамно довеле у сагласност, те би им се могао дати слободан развитак, а да се нема бојати никаква сукоба. Слободном игром страсти, свакоме би се рад и уживање омилили толико, да би и од сна закидао времена на она многостручна задовољства, којих би у фаланстери било.

Пошто би се једном постигла сагласност на земљи, ту би се све по примеру друштва преобразило. И свирепа животиња поставила би се човеку на услугу. Стихије би се преиначиле. Неби било више ни велике ладноће, ни велике топлоте. Један светао венац, као онај око Сатурна, и северна светлост учинили би да се и на полусима може живети. Цела земља би се срађивала. Подигле би се нове вароши са својим главним местима и са својом средсредном вароши. Фурије означује и старешине, од *инарка*, или општинског старешине, па до *омнарка*, или цара планете.

Такав је у крупним цртама систем Фуриев.

Друштвено уређење сводило би се у осталоме на ово:

Све струке и све задруге уредиле би се онако, како ће се направити једна средсреда (центрум) и два краја, или крила. Тако у једној задрузи од 7 особа, три особе сачињавале би средреду, а по две крајње крила. Средсреда би представљала општи карактер задруге, страст или радњу која сачињава тај карактер. А крајеви представљали би опозиције, противности што би у општем карактеру биле. Између крајева било би саревњивости, надметања; средсреда би одржавала равнотежу, и тако би се увело јединство међу различностима. Такав распоред дао би се применити на све задруге, ма колико чланова да би која имала; па и на струке. Само у задругама које много чланова броје, морале би се правити нове струке и поделења, али вазда по истоме начелу. Тако свако крило би се и само делило на средреду и на два нова крила, и т.д.

Уређење друштва стоји у тесној свези са оним што се струка зове; оно се понекад и само назива струка.

Све ствари које су сличне, али које се ипак разликују, дају се поделити на струке, и упоредити. Начелу упоређења (на струке) Фурије приписује велику важност, и поставља га за основу свему уређењу друштва.

По своме општем начелу упоређења, друштво може да буде савршено тек под условом, да се ниједна жеља човечија неостави неиспуњена, да се свако чувство подпуно развије. С друге стране, жеље и страсти јесу нужне покретачице друштвеног уређења (организације), тако да то уређење неби могло усавршити се, ако би се и једна од тих покретачица занемарила. Питање је дакле: како да се подмиривањем сваке страсти, ма како се она појавила, и радњом неког механизма, који би у исти мах обухватио све страсти и њихове начине, дође до свеколиког задовољења у свакој струци. Механизам који би допуштао да се све страсти задовоље, и

нужност да се отвори слободно поље свима страстима, били би основа свему фаланстеријскоме уређењу.

Фурие хоће да организација друштва буде подпуна (интегрална), хоће да се сви точкови механизма у један мах у радњу поставе. Он виче на моралисте што осуђују ову или ону страст људску, те ломе покретачице друштвеног механизма. Он устаје и противу идеје једнакости коју револуционари проповедају. Свакојака неједнакост сачињава једну од главних покретачица људске радње; разлике у положају, у власти и утицају, у имаовини јесу неодољиво нужне за покретање фаланстеријског механизма.

Свој друштвени механизам Фурие нецрта у појединости; он пише саме одломке, понеки делови израђени су брижљиво, али целине нигде нема.

Он каже н. пр. да се фаланстера има поделити на 16 племена упоређених по годинама века; вели даље, да се индустријски послови деле на седморо: на домаће, на пољско-привредне, на рукоделске, на трговачке, на просветне, на научне и на лепе вештине. Али некаже како да се ти послови даље поделе. Накратко, све за што предпоставља да би се постигло фаланстеријском организацијом, све он то живо описује, али нигде ништа неразјасњује и недоказује. Он непрестано тврди, да је усвојио методу природних наука, да излаже законе које је сама природа написала. Међутим, његово умовање о прошлости и о будућности света застрањује далеко од сваког научног правца. Може ли бити што противније науци, него мислити да се прошлост без историје знати може, или да се будућност даје предсказати, а да се ни на што стално неоснива. А да је Фурие тако мислио, доказује његово пророковање: да ће свет трајати 80,000 година, да ће за 40,000 година ићи напред, а за 40,000 назад; да му има 7000. година; да је досада био у детињству; да ће из детињства прећи у младост, па онда у зрелост, када ће и вршак среће достићи; затим да ће почети опадати... Он преповедаше, даље, да је Бог створио 16 сојева људи, и то 9 у староме свету, а 7 у Америци; и да сви ти људи стоје под законом јединства и опште сличности... –

После Јулијске револуције (од 1830) у Француској беше Буонаротти међу радницима пробудио наново комунистичке идеје Бабева, које, премда нешто умереније, прихвати Е. Кабе.

Е. Кабе (1788–1857) одликоваше се као адвокат у политичним парницама; доцније, као посланик на народној скупштини; и најпосле, као писац, особито својом историјом *Француске револуције*, својом историјом *револуције од 1830.* и својим журналом *He Peuplaire*. Своје социјалистичке мисли развио је он поглавито у своме спису *Пут по Икарији* (1842), где као у неком философијском роману, по примеру Т. Мора, описује неко уображено друштво, названо Икарија; даље у спису: *Прави комунизам* (1847), и у разним чланцима свога журнала. Мисли Кабеове дају се свести на ово:

„Човек је по природи усавршив, доброћудан и дружеван; срећу којој тежи, може наћи он само у једнакости и у братству са другим људима.

Приватна сопственост, и оно што се на њој у друштву оснива, неслаже се са остварењем и утврђењем једнакости и братства. Једнакост, и братство само се заједнином утврдити могу, заједнином имаовине, која обухвата и заједничко васпитање и заједничку привреду, али која неизкључује државу као грађанску и верозаконску установу, ни фамилију и цивилизацију.

Кабе имађаше своју особиту школу, и рађаше сам собом за остварење својих мисли. Са неким једномишљеницима својим оде он у Америку, те у Тексасу, на обалама Црвене Реке, а доцније и у вароши Нову, у Иллиноасу покуша да на делу изведе свој систем заједнине. Али у своме предузећу наиђе на многе сметње; уз то се заплете и у жестоке спорове са својим ученицима, па и у скандалозне парнице. Његов систем заједнине брзо се распаде, и он се мораде вратити у Француску, где у самоћи и у тугу живот заврши.

Комунистичке идеје нашле су практична поља у северној Америци, у средини верозаконске задруге *Мормона*, коју је основао неки *Џон Смес*. Задруга та подигла је у 1846., на јужном крају великог Сланог језера (*Salt Lake*) и на северном крају језера Уте, комунистичку задругу, која се бујно развила, тако да се 1850. могла уврстити у велики републикански савез Америке, као нова државица, под именом: *Ута*. У тој населбини влада заједнина добара; али у недрима њеним шири се и многоженство.

Ево како један од савремених писаца, (Немац, *I. I. Richter*, у својој књизи: *Bilder aus den Vereinigten Staaten, Zürich, 1874*) говори о Мормонској задрузи:

„Долина Сланог језера беше, пре него што се Мормони на њој настанише, један део велике пуне просторије... По неколико сахата води сад гвоздени пут кроз ту жалосну пустињу; а на обалама река, језера и потока што се овде и онде указују, расте богатији биљни свет... Мормони учинили су ту први покушај; а њихови успеси у култури неплодне земље нису никако страни њиховој науци, која их са целим светом у противност доводи. Основна мисао њихове науке даје се свести на прости позив човека *да ради*. По њима, основа живота јесте рад, и то рад у пољу и занат. То је жртва којом се човек, по закону и по слову Божијем, очишћава од греха и доводи до мира. Оснивајући живот на раду, Мормони успевају и онде, где други не би могли ни да се одрже. Међутим, треба знати да рад није оно што Мормоне доводи у противност са другим светом, него су то неке социјалне и политичне установе њихове.

„Кад се мормонизам у својим појединостима промотри, постаје јасно, да он тежи космополитском уједињењу свију народа и верозаконна заступљених у републиканском савезу Америке. Из Американске републике црпи он високо ценење рада и једнакост свију; од Индијана и од старог завета примио је многоженство (полигамију) и теократијски деспотизам; а од данашњег хришћанства, веру у једног личног Бога и у личну бесмртност. Али, са републиком не да се ујединити теократија, ни са хришћанством многоженство; и потоме су то слабе стране мор-

монизма; тиме он сеје у себи самоме клице неслоге, непријатељства и пропасти...

„Као што сами тврде, Мормони су изабрали од свију верозакон што им се најбоље чинило, и тако скрпили нов верозакон. На тај начин дошли су они и до полигамије. Ова је за њих као неко одкровење Божије, и као неки саставан део њиховог верозакон. Но сви немају права да имају по више жена, него само неки, на које се излије особита милост с неба, неба које говори на уста старешине Мормонског. Полигамију бране Мормони као услов за брзо расплођење њихово. Као за углед другима старешина и његових дванајест апостола имају сваки бар по три жене, и њихово уважање у друштву мери се поглавито великим њихових фамилија. Један богати трговац, кад су га запитали колико деце има, није могао одговорити на то, докле није загледао у једну књигу, у коју је децу своју пописао био.

„Полигамија недоводи Мормоне само са другим светом у противност, него и са собом самима. Ту као да непомаже много ни изговор, да је та установа одкровење Божије. А тиме што је она милост за неке, а није право једнако за све, долази она у противност са начелом једнакости, без кога мормонизам једва обстати може. С тога су многи већ почели остављати нови верозакон; а други; ако још неостављају тај верозакон, бар се боре противу полигамије. Жена Ц. Смиса, оснивача мормонизма која је још жива, говори отворено да полигамија није никакво одкровење Божије, него је измишљотина људска. Четири сина Ц. Смиса, такође доказују да полигамија није никакав благослов Божији. А жене уобште јесу противне тој установи. Да Мормонке нису сретне, то потврђује свако ко их је видео. Оне су робинје куће, њихов утицај нешири се даље од куће; у друштву их никако нема, а притисак од кога оне страдају, огледа се и с поља, на њиховим лицу, и у њиховоме понашању.

„Својим патријархалним и деспотичним уређењем Мормони такође су у противности са Американском републиком. У њих држава и црква нису растављене, него су једно исто; а старешина (председник) државе уједно је и врховни поглавар цркве. Са таквим уређењем тешко да ће они моћи обстати у републиканском савезу Америке, који се на противним начелима оснива...”

За раширење комунистичких идеја радило се и у Немачкој. Ту се може споменути особито радња *Шнајдера Вајтлинга*. Овај је предао јавности више списа (међу којима и *Garantien der Harmonie und Freiheit*, 1841). Он беше успео, да и међу Немачким и Швајцарским радницима састави тајне комунистичке задруге; но ове је полицајна власт растерала.

Докле се у Америци и у Немачкој без државне подпоре предузимаху комунистички покушаји, у Француској дошло се на мисао, да се помоћу државном споје и остваре Сен-Симонистичке и Фуриове идеје.

Ту се на првом месту може споменути *Луи-Блан* (рођен 1813; живи и данас). Овај је своје социјалистичке мисли изложио у књизи *О организацији рада*, коју је 1845. издао. По њему, на пољу радиности ништа

није уређено као што би требало; а слободна конкуренција служи као извор свију зала. Влада је позвана да води сву бригу о уређењу радиности. А ево како Л. Блан мисли да би требало радиност уредити:

Држава треба да о својој трошци подигне друштвене радионице, над којима ће влада управљати, и које ће у свима гранама радиности конкурисати са приватним предузимачима, тако да ови буду принуђени напустити своју радњу. Државне радионице биле би једна с другом у свези и узајмности, тако да би добитак једне накнађивао губитак друге. Свака радионица бирала би сама своје старешине; а за рад плаћало би се свакоме раднику по начелу једнакости. На просто, организација рада какву Л. Блан предлаже, јесте у ствари комунистичка. Радионице које би држава оснивала, и које би под владином управом стојале, подизале би се о заједничком трошку свију који порез плаћају. Ако би се оне оснажиле толико, да би збиља утукле приватне предузимаче, онда шта друго да би се на развалама приватних предузећа ширило, него државна предузећа? То Л. Блан и сам потврђује, речима: „који би од предузимача рђавог стања били, па би понудили држави да она одкупи њихово предузеће, ми им унапред одговарамо: држава ће примити вашу понуду, и даће вам добру накнаду. Али, накнада та не може се добити из извора садашњости, јер ови нису обилни, него се она у изворима будућности тражити мора. Држава ће вам, дакле, издати обвезнице, које ће бити ујамчене залогом вредности одкупљених предузећа, и које ће се исплаћивати годишњим одплатама, или амортизацијом.“

У 1848. Фебруарска револуција покрену и на практичном пољу социјално питање, које се дотле само теорично претресаше. У тој револуцији ишло се на ово: да се Француска привредно, политично и у свакој струци друштвеног живота преобрази, тако да и радници, и који ништа немају (пролетаријат), могу заступити своје интересе наспрам буржоазије. Да би се спремио прелаз новоме друштвеноме стању, Л. Блан, као члан привремене владе у Паризу, уведе конференције, на којима се претресаше и питање о *праву на рад (droit du travail)*, које још Фуриева школа покренула беше. Питање то буде изнето и пред народну скупштину (од 1848), и ова одлучи, да се одреди „један сталан одбор који ће се звати *владином одбор за раднике*, и који ће имати особити позив да се брине о судби радника.“ Предлагало се у исто време, да се установи народна банка, која ће учинити да извори и кредит државе буду на услузи грађанима, те да установе слободног кредита, које су капиталисте подигли, постану непотребне и да падну. Још се предлагало: да се уведу и примерна пољска добра; да се слободно удруживање привредника подпомаже из државне благајне, и т.д. Влада озбиљно рађаше да оствари мисли Л. Блана; кредитске и радничке установе; банке, друштва за осигурање и гвоздене путеве, све то она шћаше да доведе под државну власт и управу. Али, њени покушаји неуродилише жељеним плодом. „Друштвене радионице“, што под утицајем државе беху организоване као „народне радионице“, посташе прибежиште, несамо за раднике који противу своје воље без рада остајаху, него и за оне који из лењости тражаху да о трошку државе

пландују, или да друштвени покрет распаљују. Растројив' приватне радионице, држава изазове савез међу онима који свога рачуна у староме стању ствари налазаху. Савез тај развије све силе своје противу демократије. Држава сама неимахаше ни готових новаца, ни кредита, да би и најмању цену платила за оно што све шћаше да у своје руке узме. Немајући капитала, она немогаше ни посла дати свима који без посла остајаху. Тако се број беспослених људи за кратко време знатно умножи (у самоме Паризу износаше он 110,000 – 120,000). Беспослени радници узрујаше Париз и Француску. Народна скупштина нађе се принуђена одлучити, да се народне радионице укину. Но то само припоможе да из общте забуне на пољу радиности букне устанак (у Јуну 1848). Генералу Кавењаку испале за руком да угуши тај устанак; а угушење тог устанка значаше уједно и победу буржоазије над радницима.

Начелу „државног ауторитета“, по коме се све од владине иницијативе очекује, противуставио је Прудон начело анархије.

Прудон (1809 – 1864) беше најпре радник у типографији, па од простог радника постаде писац и публициста. Као писац указа се он на пољу јавности у 1840. А од 1848. беше једно за другим главни уредник ових листова *Le Représentant du Peuple; Le Peuple; La Voix du Peuple; Le Peuple de 1850*. Главно питање беше му: како да сви људи у друштву дођу до једнаког стања, а да се нежртвује слобода. У одговору на то питање, он доказиваше да човештво треба да обори три тиранина, па да дође до слободе и једнакости. Та три тиранина јесу: Бог, владалац и капитал. Философија решава питање о Богу; Француска револуција (од 1789) оборила је владоца; а он (Прудон) отвара борбу против капитала. Међу првим његовим списима одликоваше се овај: *Шта је собственост (Qu'est-ce que la propriété)*. Прудон доказиваше да је *собственост крађа (La propriété, c'est le vol)*. „По коме праву присваја човек себи земљу коју није сам створио, но коју је од природе на поклон добио?“ Тако пита Прудон, па наставља: „Ко има право захтевати да му се плати за уживање земље, коју није човек направио? Коме да се плати аренда на земљу? Произвођачу земље без сумње. А ко је направио земљу? Бог. Кад је тако, онда одступи собствениче! – Али, Бог који је створио земљу, непродаје ју, него поклања: а кад ју поклања, он неправу разлике између човека и човека. Одкуд дакле да се са неким од његових синова поступа као са рођеном децом, а са другима као са пасторчадима? Одкуд да буде неједнаког стања људи, који су створени да буду једнаки?... Да радник узме себи плодове рада, то разумем; али да собственост производа доноси собом и собственост земље, то непојимам. Зар онај рибар, који у истој води и са исте обале уме да улови више рибе него други, зар тај рибар да због своје умешности постане сопственик и воде у којој лови? Зар се вештина ловца икада сматрала и као право собственности на дивљач ове или оне области?. Земља и њена производна својства недолазе од човечије радње, па је само злоупотребљење (узурпација) кад се та земља и њена природна плодovitост у искључиву собственост узимају. Такво злоупотребљење указује се особито у облику права на ренту или аренду,

што арендатор, као привредник, плаћа сопственику, који није привредник.“ Ето по каквоме разлогу Прудон изриче да је *собственост крађа*.

Означив' капитал нарочито новцем, Прудон доказује: да интерес који се узима на позајмљене новце, јесте онако исто неправедан, као и аренда која се на земљу узима. Капитал по себи, т. ј. без радње, јесте непроизводан. Дакле и капиталиста који узима неки део производа, под изговором добитка на капиталу, закида то неправедно од заслуге радника, који једини производи. Тако радник мора као трошач да свој сопствени производ опет купује, и то много скупље него што га је продао. Отуд убожарство с једне, а изјелиштво (нараситизам) с друге стране. Правда зна само за производе радње, који треба да се дају у размену једно за друго, а по начелу равне вредности. Ту Прудон уображава неку общту и једнаку тарифу за услуге, или послове, и за производе, па цену посљедњих мери бројем часова који се проведу око произвођења. Неједнакост у способности и у снази разних радника долази, по Прудону, од рђавог упоређења, од рђавог друштвеног уређења, и што нема просвете. То стање, та неједнакост одржава се повластицама сопственика и капиталиста. Пошто би се једном уништили узроци измајсторисане неједнакости, сама слобода би учинила да буде све више једнакости. Ту неби било нужно да држава посредује; државно посредовање вазда гњечи слободу. Да би било једнакости и правде, треба оборити државу, па вратити се *ан-архији*, т. ј. одсуству владе. Једнакост услуга би се остварила, или би јој се најближе дошло, кад би се уредило да услуге буду узајмне, и кад би се оне осигурале. Да би се рента на земљу и интерес на капитал укинули, треба организовати бесплатан кредит. А до бесплатна кредита дошло би се, ако би се установиле банке, које би на место звечећих новаца употребиле и у обрт пустиле знаке што представљају новац, али што у себи немају вредности, те се без интереса у зајам давати могу.

У августу 1848. Прудон поднесе народној скупштини предлог да се установи народна банка, која би припомогла остварењу његове идеје; али тај предлог nebude усвојен. У 1850. Прудон покушаваше да задобије трговце, фабриканте и капиталисте за оснивање народне банке по његовом предлогу; али и тај покушај заман прође, почем се неуписа више акција него само за 16,000 франака!

У своме последњем спису о собственности (*Théorie de la propriété*), који је после његове смрти јавности предан, Прудон сам побија што је пре о собственности писао. „Данашња собственост, вели он, може се сматрати као триумф слободе. Слобода је направила ту собственост, али не, као што се на први мах чини, противу права, него по неком разлогу вишем од права.. Собственост јесте нешто общте, ако не у садашњем стању ствари, а оно бар у тежњи. Она се не може уништити; законодавац је пре или после освештати мора. Она је ускршавала из свога пепела као феникс, кадгод је револуцијом била потрвена. Она се у сва времена постављала као противност касте, као гарантија слободе, а ја би рекао као отеловљење правде.“

У реду познатијих Француских социјалиста нашега века можемо споменути и П. Леру (рођеног 1798). И овај беше најпре слагач у типографији. Своје социјалистичке мисли почео је развијати под заставом Сен-Симонизма; али, пошто се покренуло питање о еманципацији жена, остави он ту заставу, и почене самостално радити. Управо у *Новој Енциклопедији*, коју 1834. Карно и Ј. Рејнод почеше издавати, предао се Леру подпунијем умовању о философији, о верозакону и о друштву. Његово мишљење о друштву беше исказано у чланку о *једнакости* у „Новој Енциклопедији“, одакле је допније и за себе прештампан. Ту се вели од прилике: Има једно друштво у коме се не може учинити кривица, а да се непадне под строгост казненог закона и у руке жандарма: то су сиромаси. А има друго једно друштво у коме се може учинити скоро свако злочинство, а да се непадне под строгост казненог закона, или бар да се нема бојати тог закона: то су богаташи. Правда је слепо и наказно чудовиште... Један човек из народа хоће да добије више, него што износи плата коју би поштено заслужити могао; ту му неостаје ништа друго, него да краде; као крадљивца одма га ухвати, затворе, суде и осуде на робију. Једноме лопову богаташу, лопову високога реда, судба другаче на руку иде; он ради свој посао сасвим по вољи; он украде 100,000 франака лакше него што сиромашак украде један сѹ (10 пара). Промотрите збиља шта и како високи редови раде, и до каквих добитака они долазе. Ту нема скоро ни једнога посла у коме неби владала превара, у коме ова неби била обична, као неко правило, па опет се та превара пролази без казни... Али, да-ли се злочиначка разузданост у вишим редовима ограничава на саму превару вешто масковану? Не, могућност да се учини свака кривица расти свугде у размеру богатства; иза бедема злата могу се све страсти без казни задовољити... Од времена на време открије се и понеко од оних злочина што их чине високи редови; али и тада нађе их се који доказују да нетреба дати да та брука јавно пуца, јер такви примери убијају у народу веру, коју треба да има у моралност оних што владају, и јер би се изобличавањем људи из „високога реда“ друштво бајаги само компромитовало. Частно друштво које би само од лажи живело!.. Једнакост закона који одређује казни, таква као што се она данас појима, неслуже ни за што друго, него само да покрије и сакрије жалосну неједнакост... Тиме што је само проглашена, а није остварена једнакост, народ је све изгубио. Јер тим је оборена преграда која је растављала кућу сиромаша од куће богаташа, отворена су сиромашка врата корупцији. Богаташи обично не узимају своје жене из реда сиромаша, али често узимају они љубазнице (*maitresses*) из тога реда. Ту су двојако подли: прво што рачунају на богатство оних, које из реда богаташа узимају за жене; а друго што рачунају на убожарство оних, које из реда сиромаша узимају за љубазнице. Па и само право једнакости у љубави, овако као што је признато, постаје средство за корупцију. Сирота девојчица од незнатна порекла, знала је некад бар да се не може удати за племића и за богаташа; а данас како да му неби веровала кад јој се он заклинје? Преварена правом једнакости у љубави, младост се предаје бури својих страсти. Девојке из народа траже да удадбом изиђу из

свога стана, па врло често налазе срамоту на месту удадбе, богатство и лускус занесу им памет, те изгубе из вида љубав и брак. А што се тиче богаташких младића, они немају више уздржаности, пошто им је „једнакост“ приближила, и као у плен предала све женскиње. „Једнакост“ их позива да сиђу са своје „висине“, као што и женске позива да се „подижу“ над својим стањем. Они се дакле сретају, али не у љубави. Вичете на раскалашан живот, и питате одкуд он долази; долази од данашње, т.ј. од *лажне* једнакости... Та једнакост доноси међу осталим и ужасан намет на сиромаше, а за подпору раскалашности. Атињани, кад Криту данак плаћаху, шиљаху сваке године неки број девојчица грозноме чудовишту (миновтавр); у нас сиромаси такав исти данак плаћају. Одкуда излазе, питам ја, оне несретнице, које и после осамнајест столећа хришћанства обнављају међу нама оно, што старовечно робство и раскалашност идолополонства имаћаху као најнечистије и најгнусније? Оне излазе из самога народа; то је данак што га народ плаћа.“

П. Леру неограничава се на само критиковање данашњег друштва, него иде и даље. У *Предлогу о демократијскоме и друштвеноме уставу* (*Projet de constitution démocratique et sociale*), што га је 1848. јавности предао, излаже он како би требало друштво уредити. Његов систем друштвеног уређења обухвата философију, верозакон, друштвену и политичну економију. У својој философији П. Леру непризнаје разлику између душе и тела; он жртвује личност друштву, лични разум и личну вољу општој вољи. – У вероисповеди он огрезава у празноверицу; верује да душа из једног тела, по смрти овога, прелази у друго; па верује и у тајну силу бројева. Човек, који је створен на земљи, није опредељен ни за који други свет. Да вечито мења облик, за то је душа опредељена. – У друштвеној економији и у политици он се у начелу подупире на Сен-Симонизам; а тежи једнакости чак до анархије. По њему Француска би требало да се подели на мала самостална друштва. Фамилија, отачбина и сопственост нека у начелу остану; али треба да се сасвим другачије уреду. П. Леру напомиње: како се данашња отачбина дели на оне који владају, и на оне над којима се влада, или на владу и на народ; даље, како се фамилија дели на родитеље и на децу; и најпоследне, како сопственост прави провалу између богаташа и сиромаша. То троје напомиње он, па тврди да се отуда шири тројаки деспотизам: деспотизам владоца над народом; оца над фамилијом; богаташа над сиромасима. Да би се томе тројаком деспотизму крај учинио, отачбина, фамилија и сопственост треба да се преобразе и уреду онако, како неће служити за угњетавање, него за развитак и усавршавање човека. А то ће се постићи, ако фамилија nebude правила сопственике, ни отачбина поданике, ни сопственост властите господаре; другим речима: ако nebude каста ни у отачбини, ни у фамилији, ни у сопствености. –

У 1850. беше састављено у Француској тајно друштво *Марианна*, коме целъ беше да преврне друштвени ред ствари. Програм тога друштва својаше се на ово: да се сопственост укине; да се фамилија преобрази, тако да се сва деца државним трошком издржавају и васпитају; да се

укине стајаћа, или редовна војска; да се из народне благајне ни на који верозакон ништа нетропи. Друштво беше организовано за устанак, и његови чланови полагаху заклетву, да ће у свако доба бити спремни да пођу куд им њихове старешине заповеде. Главна управа беше у рукама једног револуционог одбора у Лондону; а у самој Француској друштво у сваком департману имађаше свој одбор. После залудних револуционих покушаја (у 1851, 1853, 1854, 1855, 1856. и 1857) Марианна буде растурена, тако да од 1859. то друштво надаје од себе више никаква знака живота.

У Немачкој, у покрету од 1848. радници и занатлије искаху од владе заштиту противу фабричке индустрије. У Берлину скупштина радника покрену мисао о братском удружењу свију Немачких радника. Удружењу томе био би на челу један главни одбор, који би у Липисци становао. У први мах мисао о удружењу ненађе много одзива код радника; а и полиција сметаше остварењу те мисли. Међутим, социјални положај радника и малих занатлија постаде предмет живље бриге на пољу практичних реформа. Ту се поглавито могу споменути *радничке задруге* за које је дао мисао *Шулце Делиш* у 1849, и које се оснивају на начелу: помози сам себи, или начелу самопомоћи. У 1863. дао је *Ласал* нов правац радничком покрету. По Ласалу радници нису у стању да сами себи помогну, него тек помоћу државе могу они своју судбу на боље окренути. Држава, као удружење у великоме, треба да помогне радницима, да саставе фабричке и предузимачке задруге; а помоћиће им, ако буде јамчила за интерес на капитале који се морају узети у зајам, ради оснивања тих задруга. Народ је властан, да путем јавног и непосредног гласања опуномоћи државу за такву подпору. У томе духу беше основано друштво Немачких радника, са главним одбором у Липисци, под председништвом самога Ласала. Но по смрти овога друштво то распадне се на више табора.

У *Словена* има народних установа које се могу означити као социјалистичке. Таква је *задруга*, у Срба и у јужних Словена уопште, уколико она представља заједнину имаовине, привреде и живота; таква *општина Словенска*; такве *радничке задруге* у Русији, што се означају и као „*ходеће општине*“*. На те старинске установе позивају се Словенски социјалисте, особито Руски и Пољски, као на основу за друштвени преображај; а о њима су разни Словенски, па и Србски писаоци већ толико писали, и оне су у Словенском и у Србском свету толико познате, да није нужно, да их овде ближе излажемо.

VI.

Европски научењаци који су по Хини путовали, дознали су да се социјалистичке тежње и по далеком Истоку шире. Међу осталим

* В *Гласник* Српског ученог друштва, књига XXXIV, стр. 133–138.

Л. М. де *Карне* описује у (*Revue des deux mondes*, од 15. Јануара, 1870) неко тајно социјалистичко друштво, коме је у Хини у траг ушао, и које се зове *Пе-лиен-џао*. А *Шерцер*, који је, са још неким ученим путницима, пре 10 година на Аустријској фрегати „*Новари*“ бродио око света, докучио је да међу Хинезима у Сингапорима има небројених социјалистичких друштава. Њему је испало за руком да набави себи диплому члана једног од тих друштава, које се зове *Тин-техуј*, или *Братски савез неба и земље*. Као што у тој дипломи пише, друштво Тин-техуј сматра да је позвано вишњом силом, да учини крај жалосној противности која влада између богаташа и сиромаша. Оно вели: „Који су моћни и силни на овоме свету, рађају се и умиру онако исто, као и они који су несретни, угњетени и сиромашни; сви људи јесу браћа. Бог неће да милиони људи робују као осуђени неколицини. Никада небо, које је отац, и земља, која је мати, нису дали неколицини привилегију да из гордости прождиру оно, од чега би живели толико милиона браће њихове. Одкуда долази богатство моћних и силних? Једино од рада и зноја множине. Сунце са својим благим зрацима, земља са својим неисцрпивим изворима блага, свет са својим радостима, све је то заједничко добро, које не треба оставити неколицини, него које треба међу све једнако поделити. Доћиће време кад ће престати страдање и угњетавање. Да би то време што пре дошло, ваља се удружити на живо и добро радити. Посао је огроман и тежак; али, треба знати, да без борбе и битке нема победе и ослобођења. Покрети и устанци који би дошли пре времена, били би од штете. Нека се велика већина становника, по варошима и по областима, закуне да ће се братски удруживати, па ће се старо друштво у прашину распасти, те ће се на развалинама старог реда ствари, подићи нови ред. Сретно потомство благосиљаће гробове оних, који га буду ослободили од робских ланаца голотиње и сиротиње, што се шире у староме, поквареноме друштву.“

Такве социјалистичке тежње нису нове у Хини; оне се ту шире од најстријх времена. Већ у 2. столећу после Хр. било је у Хини социјалистичког покрета. А у 11. столећу неки *Онанг-иган-хе* покушаваше да оствари неки систем, по коме би земља припадала држави, као заједничка имаовина; а држава би делила семе, распоређивала усеве, утврђивала тарифе и плате, уништавала сиромаштво и убојарство, ако би могла. Пошто су у својој спољашњој изјави наишле на одпор власти, који нису могле сломити, социјалистичке тежње пребегле су тајним друштвима, у којима се и данас гаје и шире.

VII.

Из разних социјалистичких система и школа што их је од прошлости наследила, испреда садашњост небројене „нове“ планове и узоре за уређење друштва, све под фирмом савременог *социјалног (друштвеног) питања*. Што је мање сагласности у системима и школама

небројених „очева и учитеља“ социјализма, што мање могућности да се из свију тих система и школа нешто обште изведе: тим шире поље за игру у ображења, па тим и садашњост неиздрживија у новим плановима за усрећење света.

Сводећи социјално питање поглавито на борбу између богатства и сиромаштва, између капитала и рада, данашњи социјалисте доказују: да лична сопственост земље није основана на правди; да није право узимати интерес на капитал; да сваки човек има једнако право да употреби земљу и друга оруђа производња; да сваки рад има једнаку вредност; да не треба да буде ни богаташа ни сиромаша; да су једнакост и узајамност друштвени закон. Стање радника јесте особита брига њихова. На пољу радиности направило се као неко властелинство, тако да радници само робују богатшима. Радници раде дан и ноћ у нездравим радионицама, па једва имају колико да непомру од глади. Сви привредни и друштвени одношаји иду на руку само богатшима, који се крвавим знојем радника гоје. Цело данашње друштво треба из основа да се обори, па да се на развалинама његовим ново подигне.

Да наведемо неколико примера како они сами то све тврде.

„Ми непримамо друштво такво као што је данас уређено, говораше социјалиста Бруен на јавном збору радника у Базелу (1869); непримамо друштво: које сва добра и све користи предаје у руке неколицини привилегисаних, овлашћујући их да с тим по вољи располажу; у коме радник, доведен до робства, мора да за ниску цену продаје свој рад, па и себе самог; у коме они који дан и ноћ раде, једва до коре леба долазе, докле они којима они раде, могу да по вољи гомилају благо, и не само да сами ништа непроизводе, него још и да другоме недаду производити... Не, ми не можемо признати друштво које хоће да регулише рад по мери прилива и одлива у понуди и тражњи; друштво у коме је тако мало сретних, а тако много несретних. То друштво није изишло из утробе човештва. Неки говоре да је оно пакао на земљи, и то није неосновано... Али усред данашњег жалосног стања, почиње се ширити нада, да ће се из развала старог друштва подићи ново друштво, које ће свакоме среће донети... Први кораци већ су учињени, тиранија племића и тиранија поповштине и калуђерштине већ су сломљене; повластица што их племићи и свештеници имаћаху, нестало је. Сад остаје још да се униште повластице буржоазије... Треба да се подигне друштво у коме ће сви радити... треба да народ узме владу у своје сопствене руке...“

У исто време Руски социјалиста *Бакунин* тврђаше ово: „у 1789. мањина средњег сталежа представљаше интересе Француске и света; она је учинила да овлада средњи сталеж. У име сиромаша (пролетариата) Бабев и његови пријатељи протествоваху противу господарства капитала. Ми само настављамо што је Бабев одпочео... Друштвени рад јесте основа личности; људи кад би живели усамљено, неби умели ни говорити ни мислити. Људи са веледухом, Галилеи, Нјутони и др., неби могли ништа изумети, ништа одкрити, кад се неби подупирали на тековину старијих нараштаја. Има неко у кога има више памети него у Волтера,

тај неко јесте цео свет. И највећи веледух, ако би живио у каквој пустињи од своје пете године, неби ништа, баш ништа сам произвео. Приватна сопственост нити је кад била, нити је данас што друго, него лично присвајање друштвеног рада.“ По Бакунину земља и богатство припадају друштву. Данашње политичко и правно стање није ништа друго, него освештавање и ујемчавање помоћу кога неколицина људи присвајају производе рада свију других. Сваки производни рад, јесте пре свега друштвени рад: производња може да буде само сједињавањем рада прошлих нараштаја са радом данашњих нараштаја; а никада није било рада који би се могао назвати лични рад. Он хоће да се данашње политично, правно и цело друштвено стање обори, па да се сруше и све „народне и пределне државе“, а на место њихово да се подигне „међународна радничка држава.“

„Данашње друштво, вели Француски социјалиста *Верморел*, оснива се на *плати*, која није ништа друго, него преокренути облик робства, на коме се оснивало друштво старог и средњег века... Једнакост у друштву хоће да се производи дају за производе, т. ј. да сви раде, а да нико не може искати да за њега други раде, осим под условом да му рад за рад у равној вредности врати. Радња једнога човека вреди колико и радња другога. Нарочито у радњи људи треба да буду једнаки; један сахат рада једног зидара вреди колико и један сахат рада једног архитекта; један радни сахат занатлије, вреди колико и један радни сахат лекара, или адвоката; најпосле, један сахат рада ма кога од оних над којима се влада, вреди колико и један сахат рада онога који влада. На равној вредности рада треба да се оснива и друштвена једнакост. Данас рад зависи сасвим од капитала. Капитал је бедем друштвеног деспотизма, на коме се темељи и политични деспотизам. Зло долази отуда, што капитал у рукама својих ималаца јесте производ туђег рада. Капитал, чедо рада, устаје на свога родитеља, па га ујармљује и цеди (експлоатује). То је неред из кога извиру све махне и сви недостатци нашег друштвеног уређења. Злоупотребљење капитала дошло је путем насиља и освојења, као и сваки деспотизам... Као што је друштво данас уређено, сопственост се скоро никада неоснива на радњи оних који има сопственика носе; она је скоро увек производ радње других људи. У многим случајима она извири из спекулације; а спекулација поставља игру на место радње, она често иде заједно са преваром, па се и мешава са овом... Данашња спекулација остварује Прудонову реч „сопственост је крађа.“ Друштво данашње оснива се на антагонизму и нереду; богатство оних који се сматрају за сретне у свету, оснива се на убожарству и на пропасти множине. Треба повратити узајамност (солидарност) која је услов друштвеној сагласности (хармонији), а повратићемо је ако уведемо једнакост... Треба признати да слобода рада, као што је данас индустрија организована, неслуже ни за што друго, него само да закљони гнусно експлоатовање радника, нарочито кад уз њу иде и слобода капитала. Слободна конкуренција јесте поље ограђено, на коме се они који су везани и обезоружани предају онима који су добро наоружани. Да би капитал и радња могли поставити се у узајамне одношаје слободе, требало би да им се одношаји уреде на основу једнакости,

требало би да се изврши економна револуција... Друштвена једнакост може се остварити само организацијом рада. Друштвена организација, која обухвата и политичну организацију, треба да донесе и организацију рада. Сви социјалистички системи имају за предмет организацију рада; а овој ми постављамо за основу пре свега ово троје: 1) да сви буду дужни да раде; 2) да се раднику ујамчи подпуна вредност (интегралитет) производа његове радње; 3) да се призна да све радње имају равну вредност, па да се производи и услуге међу радницима дају у размену једно за друго по начелу једнаке вредности (*équivalence des fonctions*).“

На једноме јавноме састанку у Паризу социјалиста *Шовиер* говораше о данашњем уређењу радиности, па међу осталим рече: „Данас има две струке људи, неки узимају за себе девет десетина од прихода рада, а други само једну десетину; први троше и уживају, а сами нераде; други раде, али неживају. Ови нигде ништа немају, а они имају изворе свега производа, имају земљу. Чим се родимо на свет, можемо запитати: је-ли земља створена за све, или само за неколицину. Ми стајемо на своје ноге, и питамо: чија је земља на којој стојимо. Некаквог собственика. Ми растимо, а као што немамо собствене имаовине, треба да радимо за собственика. Ми растимо даље... па узимамо пушку у руке, те идемо да гинемо за одбрану неког собственика.“

„Ко ужива плодове земље“, пита социјалиста *П. Минк*, па наставља: „Ужива-ли радник који својим крвавим знојем земљу наплођава, или богаташ дембел, који по каванама своје злато и своје здравље арчи? Зашто да ти плодови долазе онеме, који сам није радио ништа да би их произвео? Зашто да један вечито издире? Зашто да му други држи непрестано ногу за вратом, да га вечито држи као окована за грудву земље? – Зашто да један вазда само издире, а други вазда само да благује?..“

„Собственост је, вели *Бомон*, узрок нашој несрећи. Ми хоћемо да небуде више ни сиромаша, ни богаташа; као што их је све један творац створио, тако хоћемо и да сви једнаки буду... Земља је бесплатно дата човеку; онај који је уграбио земљу у собственост, отео ју је од свију других. Треба употребити сва средства да би се земља натраг добила, јер нико нема права да има сувише, кад други ни што им је најнужније немају.“

Пелл'рен тврди да „убожарство, робство и развратност долазе отуда што радници морају да служе другима. Собственост се само у форми разликује од властелинства. Укинемо служење другоме, које нас унижава, и које освештава тиранију. Да нико више неслужу за плату. Да буде подпуна једнакост, без разлике снаге, дара и врлина, једнакост без деобе на редове и касте.“

„Треба укинути, додаје *Дивал*, овај остатак властелинства који се више незове племићство него буржоазија... Ми хоћемо да сви једнако буду награђени за свој рад... Хоћемо да се укине наследство, да се укине лична собственост, и капитал кога неможе да буде без радње. У 1848. проглашено је право на рад; ми проглашујемо да је радња дужност.

Нека онај који ради, има шта да једе; али, онај који неради, да нема никаква права.“

На једноме јавноме збору у Паризу *Брион* излагаше социјалистички програм овако:

„1-во Рад јесте усиљавање које човек чини у својој средини, да би оно што му је нужно за намирење потреба, преображајем присвојио.

„2-го Друштвена средина јесте природна средина, усавршана на основу научног проматрања, и помоћу гомилања средстава производа која повећавају снагу човека, и која се означају именом оруђа или богатства.

3-ће У природној средини човек је слободан и одговоран за своја дела; али природа му *бесплатно даје* средства за живот, по његовим природним способностима и његовим природним потребама. Да би човек био слободан и одговоран у друштвеној средини, друштво треба да му даде што му је за рад нужно, по способностима и потребама које као цивилизовани човек има; т.ј. он има *право искати* да се његова умност одгаји, развије и знањем наоружа, и да *слободно располаже са оруђем што му је за рад нужно*.

„4-то Помоћу којих средстава да се одговори тим правима, о томе се може већати; али сама права јесу вечита (*imprescriptibles*), јер она представљају вечну властитост свакога на земљи на којој се друштво покреће, властитост која кад би се тражила за једног јединог грађанина, учинила би да друштва неможе бити.

„5-то У истини оруђа рада и богатство јесу у свакоме друштву у рукама неколицине. Отуд долази да онај који нема тих оруђа и тога богатства, неможе да развије своју умност и свој рад, него само колико то хоћеју они који оруђа рада и богатства у рукама имају, остављајући и њему нешто од његовог производа.

„6-то Такво стање ствари јесте одрицање права производа, права које је у самој природи човека, и одрицање највише идеје правде, која значи да се поштује свачије право, и која треба да буде основа свему друштву. Од тога стања ствари долазе сви нереди што сметају цивилизацији.

„7-мо Треба дакле да се изучавају економне основе, које служе за образовање и за одржавање гомила богатства, и да се *истражују средства помоћу којих да се мало по мало сви у богатству изједначе*, тако како би сваки, имајући оруђа која су нужна за рад, и умно развит, могао слободно радити, остајући одговоран за све што ради, и вазда способан да ради сам (лично), или у друштву колективно, као што би нашао да ће му од користи бити.“

Ако се у начелу слажу, да се уведе једнакост имаовине и стања, данашњи социјалисте, као и они старијих времена, веома су подељени у питању: како да се пречисти друштвени рачун, и како да се у појединости изведе нови друштвени ред. Ту се међу њима показују све оне разлике које смо напред напоменули. Неки хоће да се стари ред ствари преким путем и на један мах збрише, а други да се мало по мало тај ред

новим замене; неки хоће прави комунизам, а други ограничени комунизам; неки очекују све од друштвеног ауторитета, а други су за анархију; неки су узајамничари, а други колективисте, и т. д.

Несложни као што су, они често долазе међу собом до борбе, у којој се узајмно побијају и слабе. Да би се томе злу доскочило, и да би се у слози нашло снаге противу обштег противника, дошло се у последње време на мисао да се остави на страну оно што социјалисте међу собом деле, па да се покуша прикупити заједничку снагу око онога у чему се они слажу. Тако је планула жеља, да се састави „један програм за друштвене реформе“, програм што би у једно велико коло скупио све који би, ма и само издалека, по начелима сродни били. Да би се до таквог програма дошло, није се имало куд, него позајмити нешто од оне струје идеја, која под заставом слободе, једнакости и братства увиђавнији свет напред покреће, а то је напредујућа демократска свест.

Тако је постала социјално-демократска партија.²²⁷

VIII.

Ако старији социјалисте беху сведени на пропаганду школа, и ако у недрима саме буржоазије врбоваху своје присталице, социјално-демократска партија ударила је другим путем. Као што сама о себи говори, она се „неуправља ни по чијој глави, нити по систему какве школе, него иде корак по корак за социјално-економским фактима, а оснива се теорично и практично на колективном раду.“ На својој застави она је написала „борба сиромаша противу богаташа.“ Уз то је прогласила да хоће: да ослободи рад од силе капитала, радника од господарства капиталисте, оне који немају ништа од оних којима је имаовина и богатство у рукама, и које она буржоазијом назива; најпросто: да збрише све сталержке повластице и разлике; да раскине све окове којима су радници привезани за богате предузимаче и капиталисте; да целу управу радиности преда у руке самим радницима; да уведе једнакост имаовине и стања.

На такав проглас пошло је социјално-демократској партији за руком, да задобије присталица скоро по свима земљама. А највише одзива налази она у оним крајевима Европе, где се капитали и оруђа производа усредсређују у рукама предузимача, господара великих радионица, шпекуланата, капиталиста и пољских ималаца, што се свугде у мањини налазе, и даље, где радници, који већину сачињавају, морају као осуђени да издиру у нездравим радионицама, немајући мира ни дању ни ноћу, па ипак морају да сиротују и гладују, зависећи робски од богаташа.

Као главно практично средство за остварење своје цели сматра социјално-демократска партија удружење радника, и то: 1) на пољу саме радиности, или тако назв. *кооперативно удружење*; 2) на пољу међународне узајмности, или *међународно удружење* („Интернационала“).

Кооперативно удружење треба да раднике, који су за себе немоћни, уједини онако како ће сарадњом (кооперацијом) свију сваки доћи до снаге и самосталности. Ту се поглавито мисли, да се капитал и радња сједине у рукама радника, те да ови сами за свој рачун као господари од себе и своје судбе раде, а да неморају више као најамници служити досадањим господарима капитала и предузећа. У тој цели састављају се задруге радника које мало по мало сабирају заштеде својих чланова, докле не саберу толико капитала да могу основати *задружну*, или *заједничку радионицу*, или *произодачку дружину*. Задружне радионице, или произодачке дружине, оснивају се на начелу: да је рад једнако право и једнака дужност за све чланове њихове. Оне саме управљају собом, и саме раде својим заједничким капиталом и помоћу заједничког кредита, а на корист свима члановима својим. Даље се састављају *консумачка*, или *потрошачка друштва*, која од самих произодача купују у гомили производе што њиховим члановима требају, па их после овима „на ситно“ (колико коме треба) продају. Кад се радници удруже да на заједнички рачун, из прве руке и у већој мери набављају што им за живот треба, као: рану, огрев, одело и т. д., они тада наравно све то боље и јевтиније добити могу, него кад сваки од њих обашка, па још од „прекупаца“ купује што му треба. Још се удружују радници и за друге цели; тако они састављају друштва за узајмни кредит, која сабирају улоге и заштеде својих чланова у заједничку благајну, да би отуда свакоме коме затреба зајам давати могле; па онда, друштва која узимају под заједничку кирију магаци у које сваки члан своје производе и еспапе сместити може; друштва за заједничку набавку сировина које радници занатски прерађују; друштва за грађење заједничких домова за становање; друштва за узајмну подпору у болести, у невољи и уобште за олакшање живота, и т. д.

Међународно удружење, или *Интернационала*, има да служи заједничком интересу радника разних земаља и целог света. Први покрет за међународно удружење радника дала су радничка друштва организована ради прекога одпора противу капиталиста и предузимача, друштва која нададу да се смањује радничка плата, или која изнуђавају да се ова повећа, и уобште да се поправи стање радника. Ту се радници договоре па сви у гомили прекину, обуставе посао у радионицама, и ни један неће да иде да ради, доклегод им се не да што ишту. Понекад се ту и до крвавог сукоба између радника и њихових господара дође. Прве радничке дружине за одпор, или, као што неки веле, за рат између рада и капитала, или између радника и њихових господара, организоване су у Инглеској (под именом *Trade's-Unions*). Ту радници већ од четрдесет

и више година имају слободу да се удружују, да располажу својом радном снагом као и произвођачи својим производима, и занатлије својим еспапима. Друштва која су они на основу те слободе саставили броје већ више стотина иљада радника. Господари великих радионица беху се довели да доводе раднике из других места, па и раднике из других земаља, на место побуњених радника свога места, или своје земље. Да би се томе доскочило, дошло се на мисао да се удружење за одпор заједнички што даље рашири, тако да оно обухвати несамо све раднике једног истога места, него и све раднике једне исте земље, па и раднике разних земаља, и свега света. За време светског излога у Лондону у 1862. радници Француски пошљу тамо своје изасланике, да промотре разне гране радиности. Изасланици ту упознаду се ближе са радничким друштвима у Инглеској, и сагласе се о потреби узајмне подпоре. У септемвру 1864. на једноме јавноме збору (митингу), у Лондону, који је сазван био да изјави симпатије за Пољску, и на коме беху скупљени радници разних народности, буде постављена основа за *међународно удружење радника*. Одреди се и одбор који ће саставити статуте, и који ће узети на себе главну управу за време, докле се неби састали радници на скупштину, која ће промотрити статут, па ако нађе да је добар и усвојити га, и уредити управу. Беше утврђено да одбор станује у Лондону, а скупштина да се сазове одма идуће, 1865. у Брисљу (у Белгији). Међутим изиђе у Белгији нов закон о бављењу странаца, поред кога се радници мораше у 1865. ограничити на просту конференцију у Лондону. На тој конференцији буде одлучено, да се прва скупштина радника сазове 1866. у Женеви, у Швајцарској, а та скупштина да позна Европу са заједничким тежњама радника, да утврди статуте, да промисли како да се најбоље осигура заједничка будућност радника, и најпосле да избере главни одбор, који ће становати у Лондону, и који ће бити састављен од радничких представника разних народности. У септемвру 1866. прва скупштина радника отвори се у Женеви; на њој беху шесет изасланика Инглеских, Француских, Немачких, Белгијских и Италијанских радника. Ту се утврде статуте скоро сасвим онакви какве беше предложио привремени главни раднички одбор у Лондону. Они се дају свести на ово:

- 1) Радници треба да се сами, својом сопственом снагом ослободе.
- 2) Они треба да својом сопственом снагом извојују једнака права и једнаке дужности за све, да оборе свако господарство које се оснива на сталезким привилегијама и монополима.
- 3) Привредном ослобођењу радника мора да буде подчињен сваки политични покрет као средство. Јер отуда што су радници привредно подчињени монополистичким имаоцима радних средстава, или извора живота, отуда долази сва друштвена несрећа, све духовно унижење и сва политична зависност, накратко сваки облик робства.

4) Досада се није могло успети да се радници ослободе, а то што није било узајмности (солидарности) између разних струка радиности у свакој земљи, ни братске сазе и слоге између радника разних земаља.

5) Ослобођење радника није ни мештанско (локално), ни народно питање, него је питање друштвено (социјално), које обухвата сва данашња друштва, но које може да се реши тек заједничком радњом напреднијих земаља, на теоричном и на практичном пољу.

6) Данашњи покрет радника, који се у индустријалним земљама Европе у једно исто време обновио, пробуђује с једне стране наду, али с друге опомиње, да се непадне у старе заблуде, него да се радне снаге, које досад без сазе беху, поставе у сазу, те да се све сложено покрећу.

7) Међународно удружење радника треба да се оснива на истини, на правди и на моралу; та начела треба да буду призната за све људе, без разлике расе, народности и вере.

8) Удружени радници треба да ишту, да се грађанска и човечанска права признаду несамо њима, него и свакоме који испуњава своју дужност. *Нема права без дужности, ни дужности без права.*

У томе духу постало је *међународно удружење, или Интернационала*, као огњиште за саобштарење и заједничку радњу радничких задруга разних земаља. Члан Интернационале може да буде сваки који признаје и брани начела њена. Сваки тај члан плаћа по 10 сантима (20 пара, или 5 новчића) на годину, а за обште трошкове друштва. Интернационала држи сваке године своју редовну скупштину, на којој се претресају друштвена (социјална) питања. Скупштина бира главни одбор, који ће извршавати одлуке њене. У том одбору морају бити представљене све земље, у којима Интернационала има својих чланова. Скупштина сваке године одређује где ће становати главни одбор; па опредељује и кад и где да се састане идућа скупштина. Главни одбор посредује саобштарење и сазу између радничких дружина разних земаља, тако да радници сваке земље могу свагда знати шта радници у другим земљама предузимају и раде. Исти одбор брине се, даље, да се друштвено стање Европе у разним земљама, у једно исто време и под заједничком управом проматра; да питања која би ово или оно радничко друштво у општем интересу покренуло, и сва друга радничка друштва претресају; и да удружени радници буду готови, да сви сложено приступе делу кадгод би то затребало, н. пр. у случају каквог међународног спора.

Прва радничка скупштина у Женеви (од 1866) није се ограничила на само прављење статута; она је протестовала противу деспотизма, ма у коме облику да би се овај ширио, и осудила стару политику која мржњу и непријатељство међу народе сеје. Она се, даље, сагласила да прво што се има учинити за ослобођење радника, јесте: да се њихова дневна радња сведе на мањи број часова, и да је у начелу доста, да они по осам часова на дан раде, и да се не да да они и ноћу раде, осим по изузетној нужди. Скупштина је осудила, и што жене и деца морају по фабрикама радити, јер је то узрок што се род човечији измеће и демо-

рализује. Радничким друштвима у Инглеској (Trade's Unions) скупштина Интернационале пребациваше, да се сувише баве око непосредне борбе, докле би требало радити противу самог капиталистичког система, и спремати ослобођење свију радника, или свега радничкога света. За кооперативно удружење скупштина се сагласила да га треба ширити међу радницима, али да Интернационали нетреба на себе узимати, да му она даје правац и облик. У питању о порезу скупштина се изјавила за непосредни порез, какав је у Невшателској републици (у Швајцарској). Најпосле, скупштина је позвала главни одбор да, помоћу извештаја разних радничких задруга, спреми статистику радиности, која би тачно излагала услове рада у свима земљама, па да ту статистику достави до знања свима радничким задругама.

Друга скупштина Интернационале држана је у Лозани (у Швајцарској) у септембру 1867; на њој беше 71 изасланик радника Швајцарских, Инглеских, Француских, Италијанских и Немачких. Скупштина та изјави, међу осталим, да су радници дужни прихватити сваку идеју напретка, и радити за све што би радничком свету од користи било. Она се сагласи, да у данашњем стању радиности, у стању борбе, радници треба да се узajмно подпомажу, у одбрани плате; али да је још виши позив њихов, да раде, да се сасвим „укине плата“. Она, даље, усвоји идеју по којој васпитање за све треба да буде научно, стручно и производно, и по којој би требало установити радничку школу; држави она непризнаје право да тера децу у школу, осим ако отац фамилије неби био у стању да сам испуни своју дужност. Верозакон она сасвим искључује из система васпитања. Она изјави мишљење: да би за све добро било, и да би се снажно подпомогло јединство и братство народа, кад би се увео један општи (универзалан) језик и правопис; – даље, да држава нема никаквог вишег позива, него само да извршује законе за које грађани свој глас даду, и које ови признаду, и да тежи да она постане сопственичка властница средстава за саобраћај, те да се уништи свемоћни монопол великих дружина (кумпанија); – да свакоме који скриви, суде грађани изабрани општим гласом. Сматрајући политичну слободу као услов за друштвено васпитање народа, и за поправку стања сиромасима, скупштина се сагласи да сви чланови Интернационале, као и сви пријатељи мира и слободе треба заједнички да раде: да се за све народе признаду она вечна права, што их је Француска револуција од 1789. прогласила; даље да се укину стајаће војске, и да се одржава мир, те да се што пре дође до ослобођења радника, као и до основања савеза слободних држава у Европи.

Своју трећу скупштину држала је Интернационала у септембру 1868. у Белгији, у Брислу. Ту се признало да је нужно и праведно, да се радници заједнички држе у борби између капитала и рада, али да се за то поставе извесна правила, те да сви у истој цели раде. Скупштина изјави жељу: да се, средством кооперативног удружења и помоћу узајамног кредита, задобију у руке радничке машине и сва друга оруђа рада; да се уведу јавна предавања за раднике; да се смањи број радних часова.

Она се сагласи; да путови за саобраћај и шуме, па и земља, и рудници, и мајдани, и гвоздени путови треба да припадају народу; и да сваки члан Интернационале уђе у које кооперативно друштво.

Четврта скупштина Интернационале држаше се у Балзу (у Швајцарској), у септембру 1869. Скупштина та усвоји, међу осталим, ову одлуку: „Друштво има право да укине личну сопственост земље, и да је претвори у заједничку или друштвену сопственост. Скупштина Интернационале изјављује да је нужно да се то учини.“ Тој одлуци бежу противни само четворица, од којих један заман предлагаше, да се на место ње усвоји ова одлука: „Да се сви уговори о аренди, о најму, о кирији и т. д. претворе у уговоре о одкупу.“ Са 32 противу 23 гласа скупштина усвоји и ову одлуку: „Право наследства треба да са сасвим и радикално укине; а да се оно укине, то је неодољиво нужно за ослобођење рада.“ Бриселски радници, који недељаху то мишљење, предлагашу преко својих заступника: да се право наследства ограничи на извесне степене сродства, онако како ће се избећи свака неправичност, и како лично наследство неће служити ничему другоме него само напретку и моралности.

Такве су главније одлуке досадањих скупштина Интернационале.

Пета скупштина Интернационале требало је да се држи у Паризу 1870; али догађаји нададоше да се она састане. По програму који беше јавности предат, имала би та скупштина да већа међу осталим: о нужности да се укине државни, или јавни, дуг; даље, како да се приватна сопственост земље претвори у друштвену (социјалну) сопственост; и најпосле, о условима кооперативног производства у размеру народном.

Демократско-социјална партија ради свим средствима да би се Интернационала организовала као нека војска, која се неби ограничавала на саму борбу противу капитала и буржоазије, него би посредовала у општем покрету и на привредном и на политичном пољу. У тој цели води се брига, да се бројна снага Интернационале што знатније умножи, да њена начела усвоје све радничке дружине и сви радници, тако да ови сви у скупку сачињавају једно огромно, дисциплиновано тело, које ће под командом социјално-демократске партије сложним кораком напред ићи.

Понајживљу радњу развила је Интернационала у Швајцарској. Ту су јој Женева, Базел и Цирих главна огњишта; а листови: *L'Egalité*, *Der Verbote* и *Народно дело* (на Руском) у Женеви, *Le Progrès* у Локлу, *Der Demokrat* у Базелу, *La Solidarité* у Невшатлу служе јој као органи.

У Америци радничке задруге, удружене под именом *National Labour-Union* (Народно удружење радника) одобриле су начела Интернационале; а као органи служе овој листови *The Workingmen's-Advocate* у Чикагу, и *Die Arbeiter-Union* у Новоме Јорку.

У Инглеској радничке задруге, које су под именом *Trade's-Unions* познате, такође су изјавиле су за начела Интернационале; а као орган ове познат је Лондонски лист *The Bee-Hive*.

У Белгији и у Холандији Интернационала је прилично заступљена; она има својих задруга у разним варошима, а пропаганди њеној служе, ови листови: *L'Internationale* и *La Réforme sociale* у Брисљу, *Le Mirabeau* у Вервиру, *Le Devoir* у Лијежу, *Werker* у Анверсу; – *De Volksblad* у Амстердаму; *De Werkman* у Ротердаму.

У Немачкој радничке задруге, које се по смрти Ласала беху оделиле једна од друге, почеле су наново удруживати се под заставом Интернационале; оне имају и свој главни одбор, који у Липисци станује, и који у своме листу *Volksstaat* начела Интернационале развија.

У Француској разне занатлијске дружине биле су прихватиле начела Интернационале. Ова у самоме Паризу бројаше до 100,000 чланова; а Париски листови *Le Travail* и *La Marseillaise* беху јој органи. Али у 1872. издат је закон који забрањује удруживање под заставом Интернационале.

У Италији Милано, Ђенова и Напољ јесу главна огњишта за удружење радника; Напољски лист *Fratellanza* јесте орган Интернационале.

У Шпанији Интернационала је нарочито последњих година много присташа задобила; ту су јој на услузи ови листови: *La Federacion* у Барселони; *El Cuarto Estado* и *La Ilusticia social* у Мадриту; *El Obrero* у Палми.

И у Шведској, у Данској, у Пољској, у Русији, у Аустрији и у Маџарској Интернационала има својих чланова.

Но у последње време монархијске владе устају сложено противу Интернационале, па раде да јој у Европи и само име затру.

Бројна снага Интернационале није се још тачно срачунавала. У 1871. Инглески лист Тајмс рачунаше да Интернационала, које у Европи које у Америци, броји свега до 2,500,000 чланова. Кад чланови Интернационале у Паризу, у Јуну 1870. пред судом беху, државни тужилац тврђаше да Интернационала броји: у Француској 433,785 чланова; у Швајцарској 45,226; у Немачкој 150,000; у Аустрији и Маџарској 10,000; у Инглеској 80,000; у Шпанској 2,728. Но чланови Интернационале доказиваху да ти бројеви нису тачни; по рачуну саме Интернационале, имала би ова: у Шпанској 25,000 чланова; у Немачкој до 1,000,000; у Аустрији и у Маџарској до 25,000; у Инглеској 95,000; накратко: у Европи и у Америци свега до 5,000,000! Мисли се да Интернационала претерује рачун своје бројне снаге. –

Докле се шири жудња социјално-демократске партије за триумфом, то је отворено исказано и у одлукама које је јавни збор радника у Женеви, у априлу 1871. донео. Одлуке те гласе у главном:

„Социјална демократија, која је сједињена у Интернационали, има да доврши мало по мало организацију тог друштва, тако како ће она моћи заменити стари ред, па из темеља преобразити постојеће одношаје. У тој цели оснивају се стручне задруге радника, које спремају прелаз у производачке задруге, што су определене да друштво преобразе.

„Али, стручне задруге радника, које се засад боре за свој лебац, за скраћење радног времена, и за повећање радничке плате, немогу у

данашње време доћи до оних средстава, што им требају да би радничку плату могле заменити приходом од рада, па почети оснивати производачке задруге. Зато радници, ако хоћеју да постигну своју цель, морају освојити државну снагу, те доћи до оних извора помоћи, које цело друштво у себи носи.

„Социјална демократија постизава своју цель моралним и умним средствима и силама. Али, где би се на њу силом ударило, ту се и она неможе одрећи вечног права човека: да силу силом одбије.

„Буржоазија неће сама од своје воље одрећи се свога привилегисаног положаја, премда је на то упућују разлози разума и правде. Својим упорством она ће зацело изазвати насилничку револуцију, за коју социјална демократија треба да буде спремна.

„Социјално-демократска револуција нема се ограничавати на ово, или на оно место; на овај, или на онај народ, него мора бити светска, тако да јој земни шар буде отачбина, а човештво народ.“ –

Социјално-демократска партија у Стутгарду (у Виртембергу) донела је међу осталим ову одлуку:

„Социјално-демократска партија учествује у бирању посланика за државни сабор и за царинску скупштину Немачку једино у агитаторској цели: она неће да прави савез ни поравнење ни с којом другом странком.“

Вредно је још да се чују и неке врсте из оних јавних листова, који служе као органи Интернационали, па и као органи социјално-демократској партији.

Тако Бриселски лист *L'Internationale*, у своме броју од 25. априла 1869. доноси један чланак под називом: *Буржоазијска завера*, па вели међу осталим:

„Некада се у народу прављаху завере против тирана. А данас је лист преокренут. Одкад људи од народа осветљују јавно своју намеру да зблизе и удруже сиромаше, па излажу јавно и своје путове и своја средства, и свој програм и своје начине: почели су деспоти правити завере противу народа.

„Ма под каквим политичним системом да живимо, у републици или у монархији, најдрњи деспот у данашњем друштву јесте капитал, или јасније да кажемо, капиталиста, буржоазија. Сви који над нама владају и управљају, цареви, краљеви уставни, председници републике, нецрпеју своју силу из себе самих као некада, него из повластичког сталежа који они представљају, из капитала који они оличавају...“

Доказује се даље да буржоазија сама сеје и замеће кавгу са радницима, па се наставља:

„Буржоазија једина може имати интереса од побуна сиромашних радника, јер те побуне дају јој прилике да гњечи своје робове, да их застрашује, да заустави социјалистички покрет. *Ille fecit cui prodest* (Зло је учинио онај који је имао интереса да га учини). По томе начелу права ми иштемо да се баце у затвор поглавице наше буржоазије, т. ј. наши велики индустријалци, наши високи спекуланти и банкери,

наши велики имаоци земаља, и њихови званични представници; а да се што пре ослободе наши другови који су у затвору. Треба да правда казни једном велике и једине кривце; треба да крв мученика радничких падне на оне који су учинили да се она пролије..“

У другој једном чланку исти лист говори:

„Војник и жандари, чим обуку униформу, постају свирепи зверови; ма колико да би било цивилизације у једној земљи, слобода те земље биће угушена докле год у њој има војске. Нема бајонета интелегентних. Још мање треба рачунати на разумност официра. Ти несретници, заглупљени нерадном и пороцима које лењост доноси, нису способни ни за какво узвишеније осећање. Оног дана кад будемо распустили војску, требаће да ту господу дугим хигијеничким и моралним спремањем доведемо да могу бити радници.“

„Међутим, ми преклињемо очеве фамилије, да не даду својим синовима да се одају на ту струку посла, која води развратности и прави их убицама.“

У броју Интернационале од 12. Децембра 1869. вели се међу осталим:

„Одавно се зна, шта да се мисли о моралности јавних званичника, које неповредивост нечува од корупције. Јавни званичници у Француској јесу сасвим покварени; у Белгији и у Немачкој тако исто... Грађанин Бонхорте из Магдебурга, пошто је 24 сахата у притвору држан, предат је *оној сорти ниткова што се судије зову*... Судије су непокретиви и неповредиви, истина; али ипак могу они једног дана затегнути – личину.“

У последњем грађанском рату у Француској, социјално-демократска партија беше представљена у комуни Париској, која на челу покрета стајаше. Колико она и ту беше готова да употреби силу за циљ, показује проглас комуне од 4 априла 1871, у коме се вели: „ако би наши непријатељи погубили којега од наших војника, ми ћемо, као у одговору њима, стрељати два пута толико од оних њихових људи, које као заробљенике и таоце у рукама имамо. Било по што по то, ми ћемо да узимамо главу за главу“ или по њиховим речима: „око за око, зуб за зуб (Nous rendrons oeil pour oeil et dent pour dent).“ Како је социјално-демократска партија прошла са својом силом, то нека каже историја Париске комуне. А ми ћемо да изложимо овде по каквим начелима мисли она да преобрази друштво.

По социјално-демократској партији права основа друштву јесте радиноста, па и будуће уређење друштва треба свести на ово: да се укине разлика која дели раднике од њихових господара, те да више nebude другог друштва, него само друштва радника, који ће се у радњи делити на разне струке, али ће сви једнаког стања бити; па онда, да се уведе радничка (индустријална) и привредна влада, на место политичне, као што је то још С. Симон наговестио.

„Да се политична влада замени индустријалном и економном, то је битна идеја социјализма“, вели *Верморел*, па наставља: „револуција

коју је Прудон разјаснио, има да уведе организацију привредних сила, на место јерархије политичних звања и чиновна... Није више питање о другачијем облику, него о другачијој примени власти. Влада не треба да буде више ништа друго, него сама администрација; а та администрација треба да има за предмет индустријалне и економне интересе, а не политичне, који се оснивају једино на антагонизму између слободе и ауторитета... Политика је имала своју улогу у прелазноме стању, које још траје; улога та јесте: да се обори деспотизам и задобије слобода. Пошто се једном слобода добије, позив политике свршује се; а парламентаризам, који политичне антагонизме овековечује, излази на само подражавање неплодне агитације, и он треба да се повуче испред социјализма. Преображај владе и друштва предвиђаху револуционари од 1789. Говорећи о уговорима између Француске и Шпанске, *Мирабо* питаше (у народној скупштини, 21. августа 1790): да-ли ће Европи требати политике, кад у њој nebude више било ни деспота ни робова. Може бити да није далеко оно време, кад ће слобода сасвим овладати и у староме и у новоме свету, те ће учинити да се оствари оно за чим философија тежи, да се род човечији ослободи од злочинства рата, па да се прогласи светски мир. Тада ће срећа народа бити једина циљ законодавцима, једина снага закону, једина слава држави. Тада ће се и нужне страсти претворити у политичне врлине, те неће више кривим свађама раздирати дух братства који треба да уједини све народе и све људе... Нови образац (формула) друштва тако прерођеног, биће – додаје *Верморел* – федерација, слободно удружење грађана по њиховим интересима и њиховим наклоностима, на основу уговора, који ће се узаконити слободним договором и личним сагласијем свију који хоћеју да у друштву живе. Друштвени уговор треба да буде акт којим ће човек и човек признати своју узајмну једнакост и узајмну способност, па одрећи се сваког присвајања владе једно над другим, и удружити се да би развили своју производну снагу и мењали се услугама... Друштво дакле постаје слободно удружење, на место да остане јерархија; а друштвена власт неслужу више влади, него напредку свију... Економни интереси треба да буду главни предмет федерације. Ваља оделити оно што је лично, и што никако не треба да уђе у уговор; треба даље разликовати оно што је неодољиво нужно, и на што свакоме треба да се ујамчи право и учешће; најпосле мора се разликовати и оно што треба да буде заједничко, и да се заједнички употребљује, па да се отуд има највеће узајмне користи... Тако да се саставе федеративне задруге (групе), задруге стручне, свака за извесну корист, или за извесну циљ. Свако ће моћи да буде члан више задруга, па и ове ће међу собом моћи правити уговоре савеза. – Ми означајемо федерацију само као образац за преображај, који ће доћи пошто се револуција изврши, пошто нестане идеје *отачбине* и *народности*, деобе на сталеже и антагонизма између народа. У томе смислу федерација јесте основа свима социјалистичким системима, основа општини комуниста, фаланзи фаланстераца.“

Можемо додати, да је у томе смислу и *комуна*, која се у Паризу у Марту 1871. беше прогласила, хтела „*федеративну и социјалну републику*.“ Она појимаше федерацију као одрицање од народности и државе. Она је хтела: да се Паризу остави слобода, да се уреди као шта сам за најбоље нађе, а да се остала Француска у то немеша; па онда, да се и Париз са своје стране одрече сваког мешања у послове осталих делова (департмана) Француске; даље, да се свака општина уреди сасвим независно; – да разне, слободне састављене задруге, или општине, праве слободно савезе за узајмно осигурање својих права и своје независности; – да се више не пита за јединство народа и земљишта, – да се зна само за скуп (агломерацију) савезних општина, а тај скуп да се опредељава једино интересом уговорача, без обзира на питање народности, или земљишта; – да не буде више државе, или усредсређене (централне) власти, која би стајала над општинама, те им свој ауторитет наметала; – да буде само друштвене (колективне) снаге, коју ће федерација општина развити; – да та снага служи за одржање и осигурање савезничког уговора, а да никад не може постати нешто што би стајало над савезним општинама, онако као што данас држава стоји над општинама и над друштвом; – накратко, да се укине усредсређена и народна држава, па да се општинама остави савршена слобода и независност, тако да настане *ан-архија*, т. ј. одсуство усредсређене (централне) власти. Савршено слободне општине сматрале би се, по самој природи ствари, као солидарне међу собом. А да би што снажније осигурале своју слободу, оне би се федеративним уговором тешње свезале. Уговор тај обухватио би све што се тиче заједничких интереса, као: размену производа; осигурање личних права; јавне грађевине и велике јавне послове; узајмну подпору противу ма каквог нападања. –

Такав је дух којим данашњи социјализам дише.

Ваистину, ако се запитамо колико је једнакости и правде у друштвеноме свету, оваквоме као што се затекао, морамо признати да је у многоме изазвана борба коју социјалисте воде.

Напред смо изложили, како се неједнакост и неправда огледају у свима гранама друштвеног живота, кроз све векове историје. Ако бацимо поглед на данашње стање људског друштва, уверићемо се да и у њему много неправде и зла има. Тако скоро у целој данашњој Европи друштвено уређење више се оснива на сили, него на праву.

На међународном пољу сила и освојење служе на делу као основа за ред ствари. Јачи се шире и господаре о трошку слабијих. Незајажива грамзивост силних за све даљим ширењем, одводи и најбољу радну снагу са производног поља привреде, у неплодне војске и проклете ратове; она пије најплеменитију крв људску.

Подигнуте и подупрте бајонетима државе силних, далеко од тога да представљају слободу, једнакост и братство, своде се на одношај „господара“, или владе, према „поданицима“. Духовни и светски деспоти, са

својим свитама и лакејима, са кабинетским, дипломатским и бирократским софистима, са организованим интригама и шпионством, са растућим оружањем и „милитаризмом“, са финансијском грабежи, са гомилама царинара и сабирача пореза, са спекулантским организаторима јавних зајмова и дугова, са монополистичким и привилегисаним предузимачима и капиталистима, који своје раднике као на удици држе, са зеленашким и кајишарским каматницима, са језуитском калуђерштином и готованском поповштином, са деморализованом интелигенцијом; зар неоправдавају осуде које се управљају противу владајућих зала? Примери благовања и разметања о туђем трошку што озго долазе, трују јавне нарави, одгајују сурову саможивост, и подривају у темељу друштвени живот. Прикупљен у руке малог броја, капитал служи као оруђе сили својих ималаца. Помоћу њега ови покрећу, развијају и унапређују, или заустављају и уназађују радиност, како им кад у рачун иде. Велика занатска и трговачка предузећа, гвоздени путови, канали, рудокопи, напредак пољске привреде, школе, књижевност, просвета, црква, све то зависи од капитала. Неправедно теживо и богатство на једној страни, шире убојарство на другој. Што више неправде и неједнакости у имаовини и стању, тим мање слободе и једнакости на грађанском и на политичном пољу.

Свакојако, треба признати да социјалисте имају право кад тврде, да неједнакост и неправда доносе зла која друштвено тело изнутра гризу. Тако исто треба им признати, да су они, претресајући зло стање друштва, припомогли да се открије и расветли понека замашна заблуда и погрешка у владајућим мњењима и установама на пољу привредног, политичног, верозаконског, просветног, и уопште друштвеног живота. А највише заслуге имају социјалисте, што су припомогли да се пробуди и рашири свест о значају и о моћи *удружења (асоцијације)*. Тек одкада је настало удружење међу радницима, почело се стање ових поправљати. Удружење је права помоћ противу личне усамљености и немоћи, оно је извор нове снаге на пољу привреде, науке и свеколиког покрета и напредка друштвеног.

Али, у питању о новоме уређењу друштва, социјалисте немогу се похвалити, да су много привредили.

Ту начин и правац њиховог умовања застрањује од праве науке.

Наука се темељи на позитивној основи. Она проматра оно што је било, што јесте и што бива, да би трагом самих појава, догађаја и дела дошла до извора истине. Она тако рећи у недрима саме природе истражује законе природне. А откривајући природни ред ствари, она се неограничава да само констатује тај ред, него тежи да расветли и оно што му је противно, и да га критиком очисти од свију заблуда и погрешака, које га кваре, или које његовом развоју сметају.

У томе су подпуно сагласне све праве науке. Па на тој основи и наука о друштву поставља себи задатак да из природе човека такве као што је, изведе природни закон друштва, да у природним нагонима, способностима и потребама човека открије клицу друштвеног развоја.

Социјалисте као да неверују у природни ред друштвеног развитака. Јер у ономе што у ствари јесте, они непризнају никакве клице за напредујући развитака; по њима цео владајући ред ствари треба из темеља оборити, па на развалинама истинскога и виђенога света, подићи уображена и невиђена друштва. Ту у очима њиховим као да је све могућно. Небо и земља, Бог и свет, све је то предмет њиховог планирања. Друштво и човештво то је за њих и лончарско блато за оне који лонце праве; они по вољи кроје законе и установе, преврћу фамилију и сопственост, месе као неко тесто капитал и рад, навијају и покрећу људе као неке машине, дају свему свој „тон и правац“, калупицу целу васиону по своме идеалу. На место да испитују природу ствари, они се предају игри уображења; на место да изучавају природне законе човека и друштва, они измишљају нове системе и планове. Ходећи за уображењем, они лако падају у заблуде, које их са истином и науком у несагласност доводе. Несагласни са истином и науком, они и међу собом и у себи самима немогу до сагласности да дођу. Отуд онај неброј система и школа, што их је социјализам развио, и што их он непрестаје развијати.

Здрави разум неможе узастопце пратити социјалисте у лавиринту њихових узора и планова. За истину доста је, ако се и главније заблуде социјализма означе, па ћемо и ми да бацимо поглед само на такве заблуде.

X.

Социјалисте деле се поглавито, као што смо напред казали, на праве комунисте и на ограничене комунисте, или просте социјалисте.

Праве комунисте означају неједнакост као извор свему злу у друштву, па теже савршеној (абсолютној) једнакости као узору своме.

Ту они неразликују неједнакост која је израз саме природе, или природну неједнакост, од неједнакости које је изнуђена, или од изнуђене неједнакости.

Природна неједнакост јесте израз природних особина – личности; она води деоби радње и размени услуга и производа међу људима. Разлике у имаовини и стању које се оснивају на неједнакости природних особина, или услуга друштву учињених, јесу само угодне слободи, правди и напредку.

Али је другачија изнуђена неједнакост.

Изнуђена неједнакост развија се на основу повластица и монопола, које неколицина, или мањина, себи присваја и за себе одржава о трошку природног права свију других. Таква неједнакост излази на „лоши напад“ да се о туђој муци живи и благује; она не значи развитака, него значи угњетавање природних нагона, потреба и способности.

Ако је у неједнакости тражити извора злу од кога друштво страда, треба знати, да је тај извор само у изнуђеној, а никако у природној неједнакости.

Који неразликују изнуђену неједнакост од природне неједнакости, понајвише падају у исту погрешку и што се једнакости тиче. Њихов узор јесте *абсолютна једнакост стања*; а они неразликују природну једнакост од изнуђене једнакости.

Абсолютна једнакост стања треба да изражава абсолютну једнакост способности и потреба. А, као што смо напред видели, и међу самим социјалистима има их који хоће да се уживање свакоме по његовој способности и потреби размери, и који тиме признају да способности и потребе нису у свију једнаке.

Правим комунистима неможе се одобрити и што слободу човека друштвеној власти жртвују. По њима друштво би било властно, да одређује шта и колико ко да ради и ужива; да из дана у дан располаже човеком. Дајући друштву толику власт над човеком, комунизам недаје личности никаква јемства противу злоупотребљења те власти. А зашто он хоће да личност буде подчињена друштву? Јер предпоставља, да је човек у слободи непријатељ друштву, да личност, кад се себи самој, или својој природи остави, хоће да о туђем трошку задовољи своје нагоне и потребе, да граби и отима од других све што може, да на све стране прави сукобе, сеје мржњу, непријатељство и рат. Али, ако личност по својој природи није способна да другоме добро чини, и да друштву пријатељ буде, она неможе бити способна ни да се своје слободе, својих нагона и потреба за љубав друштва одрече. Потоме и комунизам пада у саму противуречност, кад предпоставља да човек по природи није пријатељ друштву, па ипак тражи од човека да он своју личну слободу друштвеној власти жртвује. С друге стране да рекнемо, да би човек збиља био способен да своју слободу и себе прегоре за љубав друштва. Али, ако би му се признала таква способност, ова би доказивала да је он по природи пријатељ друштву, а не непријатељ, јер само ко љуби друштво, може бити способен да му себе уступи. Искати од човека да своју личност друштву жртвује, а недати му личне слободе у којој једино своју способност за самопрегоревање изразити може, то је очевидна противуречност. Комунизам иде још и даље у својој недоследности. Он осуђује владајући друштвени ред, и тиме признаје да друштво може грешити. И опет даје он друштву свуколику власт над човеком! Зашто да се човеку неби оставила лична слобода као природно јемство противу власти друштва, за коју се признаје да се и на зло употребити може? Хтети одузети човеку личну слободу, па предати сву власт друштву, не значи водити рачуна о правој природи човека и друштва. Зар друштвом може да управља неко други а не опет људи? И зар људи који управљају друштвом, нису онако исто погрешиви као и они над којима се управља? Ако је осуђивати погрешивост у једноме човеку, треба је осудити и у другоме: то најбоље треба да знају они који абсолютну једнакост проповедају. Најпосле, противуречност је, и кад се једнакост сматра као закон за људе, који се замишљају као лично противни једно другоме. Зар из живих извора природних противности, да се закон једнакости изведе?!

Сад да се запитамо, да-ли је збиља личност, кад се остави себи, својој слободи, непријатељ друштву.

Историја одкад зна за људе, зна да они у друштву живе. То доказује да је у природи личности дружевност, а не непријатељство. Створења која би по природи била једно противу другог, неби живела у друштву, него подељено, усамљено. Истину коју је историја на делу осветлила, потврђује и научно проматрање живе природе људске. Све што битно одликује ту природу, тежи сагласности и узајмности као највишем закону. На први мах рекло би се, да личне особине противуостављају човека човеку. Али, кад дубље загледамо у природу ствари, уверавамо се да баш те особине чине, да људи осете потребу дружевног живота. Као скуп својих особина свака личност тежи да се за себе развије, да по својој нагону, по својој памети и по својој вољи за своју потребу ради. Али, тек у друштву и помоћу друштва може личност да се подпуно развије, и да својим природним нагонима и потребама као што треба одговори. У друштву личне особине налазе своју вредност у радној деоби. Деоба у радњи усавршава личне способности и лични рад, даје могућности да се све у већој мери и у већој разнострукости производи, па да се и лични нагони и личне потребе што подпуније задовоље. У радној деоби сваки рачуна да се производима и услугама менује са другим људима; и зато сваки мора да мисли на интересе и потребе других, мора да што учини или произведе за друге, те да може очекивати, да и други за њега раде. Ма колико саможивости да би се замислило у личности, сагласност и узајмност остају природни закон за људе. По томе закону људи се узајмно траже, и у радњи деле; по томе закону они се услугама и производима менују; по томе закону они једно за друго раде, и могу да своје способности са својим нагонима, своју привреду са својим потребама, и своје уживање са својим производством у равнотежу поставе.

Кад су сагласност и узајмност у самој природи људи, оне се само слободним развитком те природе изразити могу. У томе смислу и наука учи, да је слобода човека природни услов и природно јемство за развитак и напредак друштвеног живота.

У својој предпоставци, да је личност природни непријатељ друштву, комунизам поставља себи задатак да изнуђава сагласност и узајмност у друштву. Али, питање је: како да се изнуде сагласност и узајмност међу личностима којима је противност и непријатељство у природи? Неби-ли ту пре свега требало саму природу личности из темеља променити. А камо те снаге и памети што би могла још и такву промену извршити?! Из искуства најбоље се зна шта комунизам на делу може. Није-ли комунизам први облик друштвеног живота код дивљачких племена? Па шта налазимо у ових? Морално, умно и материјално сиромаштво и убојарство. А и каква развитка, напредка и добра да буде онде, где се личности као осуђене око друштвене власти обрћу?! Комунистичка изнуда одузима личним делима сваки значај врлине, претвара људе у живе машине, спречује развитак њихове сопствене

природе. Тек пошто је изишло из повоја комунизма, човештво је могло почети да се развија и да напредује.

Који се у посљедње време под именом „социјалних демократа“ истичу, одричу се правог комунизма; али оно што они траже, излази у ствари на што и комунизам. Неки од њих јесу задружњаци (коллективисте), а други узајмничари. Да се на место приватне сопствености уведе заједничка, која ће се под аренду давати; да се оруђа рада „социјалишту“, и т.д. све то излази на ово: да се одузме човеку оно у чему је права снага и достојанство његово, а то лична иницијатива, па да му се натураи таторство неке силе, која се истина друштвена власт зове, али којом на делу ипак смртни и грешни људи дрмају. Друштвена власт, у лицу својих званичника, морала би бдити над заједничком имаовином, и недати задругама које би је под аренду узеле, да се међу собом надмећу (да конкуришу); она би морала особито противу слободу у привреди на опрезу бити, и чувати да се том слободом непоқвари једнакост, и неуведу неједнакост стања. Под изговором „да се оруђа рада социјалишту“, би се, најпосле, и сами човек претворио у оруђе рада. Њему би се одузела слобода располагања са тим оруђама; а без те слободу његова улога на пољу привреде и производства неби се много разликовала од улоге простог оруђа. Друштвена власт све би прогутала, па би и над човеком тиранисала.

Социјалисте доводе човечије право од човечијег рада. Проповедајући да рад даје право, они неће да знају ни за другу сопственост, него само за ону коју представљају производи рада.

Ако би само рад давао право, онда би то право требало признати и за теглећу стоку. Али, право се не изводи из самога рада, него из целе природе човечије; а ова се изражава умом, вољом и савешћу, слободом и одговорношћу. Слобода развија личне способности и дарове, личну снагу и вредноћу, личну увиђавност и штедљивост. На слободном развитку и слободном употребљењу личне способности и личних дарова, личне снаге и вредноће, личне увиђавности и штедње на привредном пољу, оснива се и право сопствености. Оно је такорећи награда личне способности и снаге, личне вредности и штедње; оно – отеловљење човечије слободу. Кад се људи узајмно менују производима и услугама, сваки у цени својих производа и услуга, прима друштвену оцену и друштвено признање својих производних и привредних својстава. Та оцена, то признање јесте осветљање личне сопствености, па ма какав облик да би ова имала (била она пољска имаовина, земља, или кућа, или новци, или алат, и т.д.).

Социјалисте деле покретну сопственост од непокретне; па допуштају прву, а непризнају последњу. Земља и њена природна плодovitост није производ човечијег рада, веле они, па закључују да она не може бити ни сопственост човечија. Да тај разлог не може у делу вредити, томе дају доказа и сами социјалисте кад предлажу колективну сопственост. Треба их само запитати: зашто да више људи заједно могу имати земље у сопствености, а један човек за себе да не може? Зар право друштва не значи скуп

права што их његови чланови имају? Па онда, ако је лична сопственост крађа, крађа је и заједничка (колективна) сопственост, са правног гледишта. Ако се право сопствености неби дало извести из природе личности, неби ни из природе друштва. То је бар јасно, да се друштво састоји из људи, и да је друштво ради човека а не човек ради друштва. Ако би личност значила нулу пред правом, онда ма колико личности да би се заједно узеле, оне би остале то што би значиле, т. ј. нуле.

Као што се права и дужности изводе из саме природе човечије, тако и сопственост, кад се оснива на слободи једнакој за све и за свакога, не може имати противу себе друштвено право. Друштвено право јесте скуп права свију личности што друштво сачињавају; а сопственост значи, да свака личност своје природно право употреби, да своје умне, моралне и физичке сопствености развије, да као што најбоље уме природу за своје цели употреби, да слободно располаже оним што по праву произведе и стече. Тврдити да сопственост која се оснива на природном праву човека, на слободи једнакој за све и за свакога, да таква сопственост јесте противна друштвеном праву, било би колико и тврдити, да може бити права противу права, а то је очевидна бесмислица.

На пољу практичне привреде све говори за личну сопственост. Шта вреди земља без привредне способности човека? А ко да развије привредну енергију, ко да о своме трошку и својим знојем наплођава, и у добром стању одржава земљу од које није господар? Упоредимо само општинске земље са приватнима, па ћемо и на делу уверити се, да је лична сопственост за напредак пољске привреде нужна. Општинске земље обично се горе држе, и више непроизводно леже, него оне које су лична сопственост. Може се рећи, да су општинске земље као нека крава, коју би сви хтели да музу, а на коју нико немари да троши. Почем се сваки отима да општинске земље само ужива, а нико неће да се брине како да се оне у производној снази одрже, ништа обичније него да те земље, пошто се издрпеју, залудно леже. А ко и да штеди, ко да својим трошком и трудом одржава у добром стању земље, од којих вуку корист и толики други, што недеље и жртве које су нужне да би се оне у стању плодovitости одржале? Нетреба заборавити, да је лични интерес живи покретач за привреду и производство, и да се тај интерес тек личном сопственошћу до праве енергије пробудити и развити даје. Укинути личну сопственост значило би одузети производству и привреди покретачку снагу, и тиме отворити врата оскудности и убојарству. Нека би се још увела једнакост уживања, и нека се неби водило рачуна о неједнакости усиљавања, способности, заслуге и штедње, па би се оскудности и убојарству савколики мах дао. Ако-ли би се водило рачуна о неједнакости способности и заслуге, онда би се опет промашила социјалистичка цель; т. ј. друштво би и даље остало подељено на богаташе и сиромаше; сиромаша би и више било него иначе, а колико би више њих било, толико би мањи био део уживања за свакога од њих.

И политични разлози говоре за личну сопственост. Ова је вазда била бедем за грађанску и политичну слободу, а противу насиља и тираније.

Од сопствености која се оснива на слободи једнакој за све и за свакога, на правној привреди, и на узајамној оцени и размени производа и услуга, треба разликовати сопственост која се оснива на освојењу и грабежи, на повластицама и монополима, на изнуђеној неједнакости, накратко: на сили и неправди. Такву сопственост и наука осуђује и одбацује.

Као у питању сопствености, тако и у питању рада друштво не може имати никакву права противу права личности, било да би хтело наметати, било да би хтело ограничавати и закраћивати рад, или ујамчавати га и организовати. Наметати рад, значи ујармљивати и угњетавати радника, а то је начело робства и касте. Закраћивати рад, значи газити и потирати право живота; а на то излази и организовање рада. Организовати социјално рад, значи ударати на личну слободу, која у раду, као и у сопствености, јесте најбуднија чуварка и заштитница личног интереса, што човека и друштво напред покреће.

И у питању о капиталу социјалисте падају често у заблуду. Они ту гледају само на господаре фабрика, на богате пољске имаоце, на банкере, на велике предузимаче и капиталисте, па изричу као правило да „капитал експлоатује (цеди) рад“; а заборављају да капитала има много и у рукама самих радника, ако под овима треба разумети и пољске привреднике и занатлије који од својих руку живе. Да се удара на монополе, на повластице, и на сваку неправду која чини да се капитал у рукама неколицине, или мањине, на штету већине, гомила и зло употребљује, то разумемо. Али, да се и самоме капиталу рат оглашује, што у неправедне и нечисте руке пада, то изгледа као „кад би се са прљавом водом и дете из корита избацити хтело.“ Треба правити разлику између капитала који се на основу слободе и правде тече и употребљује, и капитала неправедно стеченог и зло употребљеног. Где влада слобода и правда, ту не може вредити пребацивање: да оно што се на капиталу добије, јесте пљачкање рада, и да је рад једини производан. Колико је производан рад без капитала, то се може видети код убојарских дивљачких племена. У ових рад једва доноси колико да се живи „из руке у уста.“ По правилу, сви морају да раде; али, једнакост којој води рад без капитала јесте једнакост у сиромаштву, а не у благостању. Па кад је извесно, да рад тек у друштву са капиталом може да развије привреду и производство до праве снаге, онда зашто да се капиталу као и раду непризна заслуга за производство? Зар капитал и сам не представља рад? Није-ли он заштеђени производ свршеног рада, који се улаже у ново производство, да би се тако рећи сједињеном снагом прошлости и садашњости спремило богатство будућности? Та ако је прости рад производан, зашто да неби био производан, и још производнији, рад који се на штедњу подупире, и коме штедња даје облик нове снаге? Да је оно што се на капиталу добије отето од рада, то може тврдити само који неће да зна за природни закон народне привреде. Капитал може

уцењивати рад, и располагати са овим као са оруђем, само где владају повластице, монополи и неправда; а у слободи и правди одношаји између рада и капитала уређују се на основу конкуренције у понуди и у тражњи. Ако се нуди више рада, него што га се тражи, конкуренција између самих радника обориће на ниже радничку плату. Ако-ли се тражи више рада него што га се нуди, онда ће конкуренција између предузимача повисити плату радницима. Тако ће се ова определити час на корист предузимачу, час на корист раднику; али нити ће капитал над радом, нити рад над капиталом господарити као над оруђем, и експлоатовати га. По правилу повећање радничке плате треба да означава живи развитак и добро стање радиности, а то је у интересу и самих капиталиста, као предузимача.

Да је плата радничка само нови облик робства, као што неки социјалисте тврде, и то је једнострано и претерано. Шта је радничка плата? Когод прима какву награду за своју радњу, па ма какве струке та радња била (занат, вештина, јавно звање и т. д.), сваки тај припада онима који имају радничку плату. У тај ред долазе, дакле, и „највиши“ државни званичници, у данашњим државама, па и сами владоци. Начело по коме се овима плата дели, јесте оно исто по коме се и другим радницима плаћа. Ако је, дакле, плата за ове последње облик робства, она је и за оне прве; а то и сами социјалисте одричу, ограничавајући питање о радничкој плати само на оне који од својих руку живе.

Нетреба заборавити, међутим, да је стање радника у извесним земљама кобно и очајно. Али за поправку тога стања, треба зрело оценити шта је у истини право и могуће. Где се на слободу рачунати може, ништа простије, него уводити и подпомагати удружење капитала и рада у производству, и радити да интереси и потребе радника буду заступљене у народном представништву, као што о томе и раде радници у Инглеској, у Швајцарској, па и у Француској, и у Немачкој. Последњи покушаји „социјалне револуције“ у Паризу потврдили су да преке и крваве мере од зла само горе праве. —

Назив „социјална демократија“ намеће мисао као да између социјализма и демократије има неке истоветности и неког савеза. Да видимо је-ли то тако.

Демократија значи да друштво само над собом влада и управља, на основу слободе једнаке за све и за свакога. Она је тако рећи влада правде. Где се свима и свакоме признаје једнака слобода, ту је свако властан од себе, свако живи и ради по своме разуму, по својој вољи и по својој савести, а над целим друштвом влада свест и воља свију, или обшти разум и обшта воља.

Социјализам позајмљује од демократије тежњу за једнакошћу, али он дели питање једнакости од питања слободе. Једнакост коју он хоће, јесте једнакост стања и благостања; а ту једнакост мисли он да постигне узносењем и ширењем друштвене власти над слободом човека.

Демократија не да се појмити без слободе једнаке за све и за свакога. Она ујамчује „свакоме своје“, ујамчује средством закона једнаких за све. Она хоће да се човек учовеча, да буде човек, па тек за човека, који зна за што је на свету, и како да буде што треба да је, тражи она благостање. Уколико социјализам дели једнакост од слободе, он нема права да име демократије на себе узима.

Демократија, као што се данас појми, узела је полета у 18. столећу, развитаком либералних идеја, које је философија покренула, и које се дају свести на ово:

Прва снага од које у друштву све долази, јесте човек. Човек развија производну снагу; производство служи човечијој потреби. Посећи клицу свога развитака у себи самоме, човек се све боље развија што се слободније покреће и ради. Слобода доводи његов развитак до цвета, његову снагу до вршка. Усавршавајући себе човек шири своју владу и над природом која га окружава. Човек који разуме природу, и уме да је употреби, који уме да наплоћава земљу, да спрема и дотерује производе за своје потребе, да снагом мисли свезује садашњост са будућности, да штедњом ојачава изворе производства, да на основу радне деобе и размене производа и услуга доводи своје способности на равну меру са својим потребама, и своју привреду са својим уживањем, такав човек јесте прва снага у друштву.

Све слободом, све човеком за човека, то је последња реч демократије. У своме развитуку на пољу производства, слобода се назива слобода рада, или слобода привреде; а у својој пуној властитости над производима своје привреде, она се зове слобода собственности, или право собственности.

„Слобода и собственост“ (Liberty and property) беше усклик народног устанка у Инглеској (1688). „Свако да ради слободно, и свако да слободно ужива плодове своје радње“ изрекоше Американци у своме акту независности (1776). „Слобода, једнакост и братство“ бежу израз којим Француска револуција (1789) освешта демократију. Од тога времена демократска свест непрестаје означавати слободу личну, слободу привреде и слободу собственности као једну исту и неразделну истину, и као једну сталну основу друштвеноме реду.

Социјализам неће никако слободу собственности и слободу привреде, него хоће да заједничким радом и заједничким капиталом, заједничком производном снагом, подчини личну слободу друштвеној власти. Толико се он разликује од демократије, толико је несагласан с њоме!

Социјалисте неће слободу за личност, али је хоће за општину. Ту они долазе у противуречност са собом. Друштво је ради човека, па и општина не може имати природнијег позива, него да служи човеку као својој највишој цели. А какву услугу чини човеку општина која му личну слободу непоштује и незаштићава? Помаже му да до благостања дође, одговарају социјалисте. Али, благостање без слободе нечини човека човеком; природа човечија изражава се умом, вољом и савешћу,

слободом и одговорношћу. „Ако социјализам, вели разложно Вашеро, нема ништа друго да понуди човештву него своје масне попаше, он га своди на улогу стада, и тада му се може одговорити: за слободу и за достојанство човека убојарство, неред и анархија на привредном пољу јесу бољи, него и најмасније попаше социјализма.“ „Производи се гаје за људе, а не људи за производе“, вели разумно Дроз.

Федерација обштина за коју социјалисте свој глас подижу, неби била никакав нов покушај у свету. Италијанске републике и савез слободних обштина на северу Европе, у средњем веку, беху у ствари федерација какву социјалисте траже. Али је историја потврдила, да таква федерација недаје колико треба јемства ни противу освојачке силе с поља, ни противу војеног деспотизма унутра.

Да би једним махом све по данашњем свету преврнули, на нов ред ствари увели, социјалисте раде да на основу удружења и на пољу активног одпора спреме таконазв. социјалну револуцију.

Радити да се друштвени ред једним махом из темеља преврне, значи неводити рачуна о природном закону друштвенога реда. Друштвени ред излази из природе човека. Какви људи, такво друштво. Хоћемо-ли да друштво буде боље него што је, онда незаборављајмо да се то може постићи тек помоћу нагона, способности и потреба развитка што их природа човечија у себи носи. Које друштво неби у природи својих људи имало клице и закона за развитак и усавршање, или које се својом унутрашњом снагом неби могло из себе преродити: то друштво морало би угинути, па ма колико да би се оно из темеља превртало. Па кад се друштво само развитком и усавршањем човечије природе развити и усавршати може: треба признати, да друштвено питање нестоји над питањем о човеку и о слободи, него да је оно овоме подчињено. Слобода развија и усавршава природу човека: слобода удружује духове, и чини да се они менују мислима, искуством и знањем, да се причешћују истином. Сагласност у истини води сагласности нарави и карактера, воља и дела, па и сагласности интереса. Сагласност интереса упућује све људе да раде сваки за добро свију и сви за добро свакога. Тако је слобода природни закон друштвеног живота, и општег благостања.

Оснивајући све на природном реду ствари, демократија неузима на себе да измисли нове законе, нов план за уређење света, него тежи само да изучи законе који су вазда владали, и који никад неће престати да владају светом, законе природне. У својој тежњи она се узда у науку, па усваја све што је напредак науке за човека и за друштво осветљао, било у привредном, било у политичном, било у ма ком погледу; а нетражи да све из темеља преврне. Другим речима: демократија тежи да у свету таквome као што је, открије клицу његовог развитка и начело његовог преображаја; а нетражи никад законе догађајима и делима изван извора самих догађаја и дела. Поуздана у историју и у философију, она све од слободе и науке очекује.

Тежњу социјализма за општим благостањем, или за једнакошћу имаовине и уживања, могла би демократска свест осветлати само као

узор који би своје остварење тражио на основу једнакости умних, моралних и физичких нагона и потреба, способности и усиљавања, – једнакости којој се људи тек у слободи и помоћу науке приближивати могу. Али, ако је питање о једнакости којој слобода и наука људе приближују, реч демократија, научно схваћена, доста је да се таква једнакост значи. А придев „социјална“ никако јој није нуждан; томе придеву тим мање може бити места уз демократију, што он, по својој историјској значењу, обухвата скуп разних, па често и међу собом несагласних и противних мњења, система и школа. Такав придев пре може да замрси и помете појмове о друштву, него да их на чисто изведе и разјасни.

Преврат који социјалисте под именом „социјалне револуције“ спремају, јесте испод здраве свести о демократији. Демократија, која полази од слободе и једнакости, иде правце братству; а крвави покушаји Париске комуне у 1871. и Шпанских интернационалиста у 1873, показаше, да „социјална револуција“, нажалост, у варварској опустошавању и у целатској проливању братске крви неуступа нимало оним деспотима и тиранима, које бајаги и сама проклиње.

Са науком и демократијом, које проповедају начела слободе, једнакости и братства, немогу се никако довести у сагласност страсти које пустош и покољ међу људима шире. Предавати се таквим страстима, значи на делу давати доказа противу оне сагласности и узајмности, у којима наука и демократија природни закон друштвеноме реду налазе. Осудив' те страсти у лицу војених и политичних деспота и тирана, социјалисте су тиме унапред из рекли пресуду и противу себе, уколико и сами на своју душу узимају грехове које су у оним деспотима и тиранима осудили и непрестају осуђивати.

Не „глава за главу“, и „крв за крв“, или „око за око, и зуб за зуб“, као што социјалисте узвикују, него слобода, једнакост и братство за све и за свакога, па и за противника и за непријатеља: то је последња реч науке и демократије. Ко у истини науку и демократију хоће, тај треба да и слободу, једнакост и братство за све људе хоће. А ко слободу, једнакост и братство неће и за противнике и за непријатеље; ко се дивљачкој освети, и убилачким и крволочним страстима предаје; тај неиде са науком и са демократијом, него иде противу науке и демократије; и тај није пријатељ, него је непријатељ друштву људском.²²⁸

Гласник Српског ученог друштва, XXXIX, 1873, стр. 1 – 116.

IV

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ При ишчитавању овога рада јасно је препознатљива Марковићева реченица, његов стил и мисаона структура исказа. Како код Јована Скерлића у поглављу *Утицај руског социјализма (Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, Београд, 1922, стр. 127)*, поред осталог, стоји и то да Марковић „преводи књижицу Флеровског *Азбука социјалних наука* (1870) и штампа је у *Гласу Јавности* за 1874“, што до данас није нико демантовао, покушали смо да о овоме тексту нешто више сазнамо. Флеровски (Флеровский Н.) је псеудоним значајног руског публицисте – народњака (Берви, Василија Васильевича, 1829 – 1918), правника, који је писао и филозофско-политичке и економске радове, али и романа. Највише је познат по књизи *Положај радничке класе у Русији (Положение рабочего класса в России 1869)*. Хапшен и прогнан у иностранство, од кружока „чајковаца“ замољен је да објави дело *Азбука социјалних наука*. Од три тома изашла су два (Петроград 1871), оба одмах забрањена и уништена. По један примерак од обеју књига чува се у Лењиновој библиотеци у Москви; захваљујући разумевању и помоћи колеге Андреја Шемјакина, научног сарадника Института славјановеденија и балканистики Руске академије наука, добили смо копије ових текстова (господину Шемјакину веома смо захвални, не само на помоћи у овом случају, већ и на укупној сарадњи која је све плоднија када су у питању истраживања наше историје). Први том има 300 страница, а други 194 (као што се може видети код Скерлића је навод „књижице“ очито проистекао отуда што није имао дела у рукама; друга омашка код Скерлића је година превођења – јер, ако је дело изашло 1871, онда је то Марковић могао радити највероватније 1872. године, по одласку у Швајцарску и, касније, по повратку у земљу, а не 1870). Анализа Марковићевог текста и дела Флеровског, коју је урадила колегиница Емилија Тешкић-Насковски, показала је да то, заправо, и није превод, већ текст састављен понајвише по подацима преузетим од Флеровског. Уосталом, то наговештава и сам Марковић када каже „по руском аутору“ а не од руског аутора. Уводни део се уопште не налази код Флеровског у форми у којој то стоји код Марковића, тј. он је потпуно другачији у Марковића. Потом, он узима од Флеровског пасаже онако како то одговара његовој намери да сачини већи рад о основним начелима социјалне науке (намера као да постоји још од његовог текста који, на жалост, нисмо никада пронашли, јер нема очуваног листа у којем је то објавио; мислимо, наравно на *Основе друштвеног поретка*, бр. 1 и 2 *Трговачког гласника* из 1871. Из анализе коју дајемо види се како Марковић узима делове V, I и II, потом опет V, III, па IV главе, итд., онако како је за његову намеру било неопходно. Пре давања упоредне анализе текстова да још споменемо да бројка са звездом означава почетак навода, а звездаца потом – завршетак текста преузетог од Флеровског.

АЗБУКА СОЦИЈАЛНИХ НАУКА – УПОРЕДНА АНАЛИЗА

Светозар Марковић, Глас Јавности:	Н. Флеровски, Књига I: Глава V стр. 61, ред 45–46; стр. 62, ред 1–4 Глава I стр. 15, ред 38–46; стр. 16, ред 1–5; стр. 19, ред 1–7; стр. 20, ред 8–11; Глава II Поднаслов и стр. 24, ред 8–23; Глава V стр. 60, ред 1–10; стр. 60, ред 31–36; стр. 60, ред 62, ред 36–42; стр. 64, ред 24–39; стр. 61, ред 33–39; стр. 62, ред 9–10; Глава III стр. 39, ред 5–30; стр. 40, ред 1–16; стр. 40, ред 17–38; стр. 43, ред 24–28; стр. 44, ред 41–45; Глава IV стр. 49, ред 38–46 и стр. 50, ред 1–10; стр. 57, ред 9–22; стр. 57, ред 25–46; стр. 58, ред 7–48 и стр. 59–48; С. Марковић и ово наводи као цитат. Глава VI стр. 74, ред 1–14; стр. 74, ред 39–46; стр. 75, ред 1–13 и 17–38; стр. 76, ред 6–30; стр. 76, ред 45–49 и стр. 77, ред 1–25; стр. 78, ред 1–5; стр. 78, ред 35–36; стр. 79, ред 4–15; стр. 83, ред 7–18;
*1 – – – *	
*2 – – – *	
*3 – – – *	
*4 – – – *	
*5 – – – *	
*6 – – – *	
*7 – – – *	
*8 – – – *	
*9 – – – *	
*10 – – – *	
*11 – – – *	
*12 – – – *	
*13 – – – *	
*14 – – – *	
*15 – – – *	
*16 – – – *	
*17 – – – *	
*18 – – – *	
*19 – – – *	
*20 – – – *	
*21 – – – *	
*22 – – – *	
*23 – – – *	
*24 – – – *	
*25 – – – *	
*26 – – – *	
*27 – – – *	

*28 – – – *	Глава VII стр. 89, ред 34–40 и стр. 90, ред 1–35; С. Марковић и ово наводи као цитат, али има доста скраћења
*29 – – – *	стр. 90, ред 42–44 и стр. 91, ред 1–13;
*30 – – – *	стр. 91, ред 27–40;
*31 – – – *	стр. 93, ред 5–20;
*32 – – – *	стр. 97, ред 23–40 и 45–48; стр. 98, ред 1–20;
*33 – – – *	стр. 98, ред 29–37;
*34 – – – *	стр. 101, ред 5–13;
*35 – – – *	стр. 101, ред 22–30;
*36 – – – *	стр. 103, ред 8–19;
*37 – – – *	Глава VIII стр. 104, ред 24–36;
*38 – – – *	стр. 106, ред 14–16 и 24–27;
*39 – – – *	стр. 107, ред 40–47 и стр. 108, ред 1–4;
*40 – – – *	стр. 109, ред 1–18;
*41 – – – *	стр. 109, ред 38–41 и стр. 110, ред 1–5;
*42 – – – *	стр. 111, ред 38–46 у стр. 112, ред 1–3;
*43 – – – *	Глава IX стр. 112, ред 18–45, стр. 127, ред 1–3; наглашено да је цитат
*44 – – – *	стр. 127, ред 8–25 – наставак цитата;
*45 – – – *	стр. 134, ред 11–20;
*46 – – – *	стр. 135, ред 13–36 и 42–44;
*47 – – – *	стр. 135, ред 42–44;
*48 – – – *	Глава X стр. 139, ред 1–17;
*49 – – – *	стр. 140, ред 29–46 и стр. 141, ред 1–4;
*50 – – – *	стр. 141, ред 29–34;
*51 – – – *	Глава VIII стр. 116, ред 41–46;
*52 – – – *	стр. 117, ред 39–46;
*53 – – – *	стр. 116, ред 15–22;
*54 – – – *	стр. 117, ред 32–36;
*55 – – – *	Глава XI стр. 160, ред 43–46 и стр. 161, ред 1–5;
*56 – – – *	стр. 161, ред 38–42;
*57 – – – *	стр. 162, ред 19–30;
*58 – – – *	Глава XII стр. 182, ред 9–20;
*59 – – – *	стр. 185, ред 31–35;
*60 – – – *	стр. 186, ред 1–26;

- *61 - - - * стр. 188, ред 45–46, стр. 189, ред 1–4 и
стр. 190, ред 1–37;
 Глава XIX
- *62 - - - * стр. 274, ред 1–7;
- Књига: 2.
 Глава I
- *63 - - - * стр. 1, ред 1–13;
*64 - - - * стр. 2, ред 1–2;
*65 - - - * стр. 4, ред 3–13;
*66 - - - * стр. 6, ред 15–34;
*67 - - - * стр. 6, ред 38–43;
*68 - - - * стр. 7, ред 14–24;
*69 - - - * стр. 7, ред 26–31;

Анализу текста и упоређења урадила Емилија Тешкић-Насковски, Београд, јула 1996.

² Светозар заступа тзв. патријархалну теорију настанка друштвених заједница проширењем и савезом породица и задруга преко племена и општина до народа, држава и човечанства у целини, што значи да се полази од идеје друштвеног уговора; варијанте те теорије заступају Светозареви савременици, грађански теоретичари као што су Милан Кујунџић, Владимир Јовановић, Јован Жујовић и други, идући за западним либерално-демократским идејама. Тако настало схватање државе не полази од теорије силе, која, по Марксу, значи да је држава организација за насилно освајање и одржавање власти владајуће класе над потчињеном класом и народом, већ се држави приписују и социјално-етичке функције и тако се долази до грађанске теорије о народној држави (*Volksstaat*) као путу за одумирање државе у самоуправном социјализму. Ову теорију Светозар настоји да споји са Марксовом варијантом теорије силе. (О неким варијантама ових схватања видети: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, Југословенски историјски часопис, 1–2, 1972, стр. 21–30; Милан Кујунџић Абердар, *Филозофска и друштвено-политичка схватања*, Нови Сад, Матица српска, 1977, стр. 146–152)

³ У низу случајева има сличности са Марковићевим погледима датим у *Реалном правцу у науци и животу* (упоредити III књ.)

⁴ Кристофор Колумбо (Colombo Cristoforo, 1451 или 1456 – 1506), ђеновски морепловац који је 1492. године открио Америку. Ми смо избегавали да дајемо коментаре уз имена у овим делима, сем у случајевима када је то за разумевање садржаја текста неопходно. За овај рад, с обзиром на то да је реч о основама, *Азбуци социјалних наука*, сматрали смо то битним, мада ће се у последњој, XVII књизи дати и сумарни регистар личних имена.

⁵ Певач Омир, тј. Хомер; по легенди он је испевао *Илијаду* и *Одисеју*, Буда и Христос оснивачи религија.

⁶ Чарлс Дарвин (Darwin Charles Robert, 1809 – 1882), творац теорије еволуције у биологији.

⁷ Видети белешку 3.

⁸ Галилео Галијеј (Galilei Galileo, 1564 – 1642), италијански физичар и астроном, увео методу експеримента у истраживањима, значајно допринео победи хелиоцентричне теорије. Исак Њутн (sic Исаас Њутон, 1642–1727), енглески физичар, математичар и астроном, открио закон гравитације и формулисао основне законе механике. Никола Коперник (Copernicus Nicolaus, 1473–1543), пољски астроном, увео хелиоцентрични систем.

⁹ Гутенберг Јохан (Gutenberg Johannes, око 1400 – 1468), немачки штампар, проналазач штампе покретним словима. Стифенсон Џорџ (Stephenson George, 1781 – 1848), енглески инжењер, конструктор прве парне локомотиве, челичних шина и прве јавне железнице. Уат, Ват Џејмс (Watt James, 1736 – 1819), шкотски инжењер и физичар, проналазач парне машине.

¹⁰ Дрепер Џон Вилијам (John William Draper, 1811 – 1882), амерички филозоф и историчар, његово дело *Историја умног развића Европе* превођена у Марковићево доба и била веома популарна.

¹¹ Фљеровски, тј. Флеровски (видети белешку 1).

¹² Видети белешку 3; Марковић делом као да улази у полемику са писцем текста (Јаза Нанчић?) *Борба за опстанак*, који почиње излазити у угледном броју *Рада*.

¹³ Зороастар = Заратустра (око 600 г. пре н.е.), оснивач персијске религије и филозофије у чијој основи је борба добра и зла (доброг божанства Ахурамазде и злог Ахримана) у којој побеђује добро.

¹⁴ Александар Велики, македонски краљ (356 – 323. године пре н.е.), највећи војсковођа старог века. Његовим освајањима хеленистичка култура распростраила се на ширем простору Европе, Азије и Африке.

¹⁵ Мека – верско средиште муслимана у Саудијској Арабији, родно место оснивача те религије Мухамеда.

¹⁶ Бајазит (син Мурата I погинулог у Косовској бици), султан од 1389–1403, заробљен 1402. у поменутој бици код Ангоре, која се од 1930. године назива Анкара и постаје главни град Турске. У овој бици био је и деспот Стефан Лазаревић као Бајазитов вазал; истакао се у борби. Тамерлан (Тимур – Ленк, 1336 – 1405, татарски хан 1369 – 1405); његово царство се простирало од Москве до Кинеског зида.

¹⁷ Махмут II, турски султан 1808 – 1839.

¹⁸ Мехмед Алија (1769 – 1849), турски генерал, намесник у Египту, оснивач династије која је владала до скоро Египтом.

¹⁹ Гај Цезар Калигула (12 – 41; римски цар 37 – 41), убијен због расипништва и суровог владања. Код Марковића налазимо израз *укочене владе, укочена друштва* као ознаку за заустављање у развоју и стагнирање појединих великих држава и цивилизација које дуго трају али без напретка; напротив, све више и више пропадају.

²⁰ По смрти Александра Великог појединим деловима његове државе владали су епигони, у Египту су то били Птоломеји, од Птоломеја I Сотира (око 366 – 283. пре н. е.), који је за престоницу узео Александрију; последња из ове династије била је Клеопатра за чије владавине, 30. године пре нове ере, Египат постаје римска провинција.

²¹ Мухамед освајач, турски султан Мехмед II Освајач (владао од 1451 – 1481), освојио Цариград 1453, Србију 1459, Босну 1463. итд.

²² Марковић често задржава русизме; васионски, тј. васељенски, у смислу – највиши светски ниво.

²³ Харун Ал-Рашид (766 – 809; багдадски калиф 786 – 809), савременик Карла Великог.

²⁴ Формална, тј. званична владајућа религија.

²⁵ Skilled, енгл. – вештак.

²⁶ Маври, Маури, Морисци – берберска племена у северној Африци.

²⁷ Подвлачења у текстовима нису Флеровског већ Марковићева. О листу *Глас Јавности* биће више речи у *Прилозима* ове књиге. Као што смо споменули у белешци 275 XII књиге, лист *Јавност* после великог притиска режима, престали су да издају сами марковићевци како би могли покренути нови лист, што је и учињено, то је био *Глас Јавности*. Први број изашао је 15. јула, али га већ од 17. броја преузимају либерали, тако да га марковићевци кратко издају, па је тако прекинуто и даље штампање овог текста. Неопходно је поводом рада Светозара Марковића *Азбука социјалних наука* рећи неколико речи о његовим преводима и стварању дела којима су послужила за основу дела других аутора.

Када је изгубио стипендију, Марковић је планирао да се бави и преводилаштвом. О томе је било речи у II књизи – Први рад настао на тој основи је *Нешто о пољско-привредној грађевини* (књига IV, стр. 55 – 70). Но, он дело не преводи већ на свој особен начин ствара рад „по Енглу“. У XV књизи је дат податак да се Марковић у Швајцарској 1872. године бави преводом *Историјских писама*, од Миртова, тј. Петра Лаврова, уредника *Вперјода*. Ове текстове објављује Пера Тодоровић у *Раду* (бр. 8, 9 и 18, 1874, и 3 – 7, 1875). По неким терминолошким особеностима ово би се час дало потврдити час опет оспорити (нпр. *болџитак, преко рамена погледа* – из полемике у *Јавности*). Отуда смо ми пре уверења да

се Марковић у Швајцарској позабавио преводом који је највероватније био Милице Нинковић. Ово би значило да је то њен рад у овом часопису а не *Азбука* ... (када ово спомињемо, мислимо на напомену К. Милутиновића да је рад *Азбука социјалних наука* Миличин (К. Милутиновић, *Светозар Марковић у Новом Саду*, сепарат из *Истраживања*, 4, Нови Сад, 1975, стр. 91). Анка Нинковић је била жива када је Скерлић *Азбуку социјалних наука* сигнирао као Марковићев рад. Да ово није било тачно, већ би се о томе, како већ рекосмо у белешци 1, спорило још за Скерлићевог живота. Уосталом тешко да би Скерлић, неспоран етичар, произвољно писао и о онима којима „На првом месту захваљује ... Г-ђи Анки“ (видети стр. 8 *Предговора* његовог дела). Марковић је био, рекли бисмо, чак превише истраживачки и критички дух, да би, поготово у овом добу, преводио. Он као да на све има примедбе (у том погледу је сличан Карлу Марксу) и све подвргава својој обради и давању свог тумачења. Дакле, Марковић и када преноси делове текстова – најбољи је пример дело Чернишевског – он их тумачи и даје у таквом контексту да они код њега добијају нов смисао. И сам свестан тога, он се ограђује па свуда у оваквим случајевима каже *по Енглу, по Чернишевском*, овде *по руском аутору* – чак и не каже да је по Флеровском, што се тек видело код Скерлића и потврдило овом анализом коју дајемо. (Марковић, истина, помиње у тексту Флеровског али без напомене да се цео текст приређује по његовом делу; наравно да је то могло бити из разлога безбедности.) Имајући у виду све речено, ми смо прихватили тврђење Скерлићево да је ово Марковићев превод у *Раду*, а не *Историјска писма* Миртова, како то неки сматрају (видети XV књигу).

²⁸ Видети ове текстове и напомене у вези са њима у XI књизи.

²⁹ Даљи текст овог уводног дела је дословно пренет из завршног дела чланка *Суд и правда* (видети стр. 158. XI књиге).

³⁰ Марковићев уводник уз Алавантићев прилог (видети белешку 237, XI књиге).

³¹ Марковић мисли на свој текст *Суд и правда*, у коме је ово доиста шире обрађено (видети већ цитирану XI књигу).

³² Марковић мисли на процес који се водио против њега управо због „штампарских кривица“ (овоме је посвећен већи део XII књиге).

³³ *Интабулација*, новолат. – хипотекарно уписивање меничног дуга, стављање прибелешке на имовину. *Секвестар*, такође новолат. – давање на чување неке спорне ствари, по судском налогу трећем лицу, до решења спора. *Меница* – исправа којом се потписани обавезује да у одређеном року плати у њој означену суму, одређеном лицу или установи.

³⁴ Ово се односи на тада постојећих 17 округа, који су имали и своје окружне судове, па би по Марковићевом предвиђању њихов број био знатно већи – као што се види: 50 до 60.

³⁵ Видети белешку 30.

³⁶ Највероватније Јован Милинковић-Алавантић, правник, адвокат из Шапца, који је о овоме доста писао у *Јавности*. У вези са овим чланком вредно је поменути да је због њега полиција саслушавала Милићевића, уредника листа (хтело се сазнати да ли га пише Марковић, јер је изашао непотписан; Милићевић је, међутим, изјавио да је то он лично писао; о овоме ће још бити речи у *Прилозима*).

³⁷ Видети књигу XI, стр. 126.

³⁸ Сазив 1873. године, конкретно изречено на седници у *Сабраним списима*, књ. IV, стр. 428, белешка 2, каже се у јесен 1874. године, што је немогуће, јер ова скупштина још није била ни изабрана када је овај Марковићев чланак писан).

³⁹ Видети белешку 37.

⁴⁰ Уз први наставак овог текста у 5. броју *Јавности* Марковић је ставио римско I у почетку текста, даље бројне ознаке нема. Претпостављамо да је уз овај други наставак, који одавде почиње у 6. броју *Јавности* требало да стоји римско II. Ово тим пре што је у првом наставку било речи о срезу уопште, а у овом другом – о органима и надлежностима среза, па смо ставили ову ознаку, у заградама наравно, јер оне свуда означавају приређивачке интервенције.

⁴¹ О овоме ће Марковић наново писати (видети *Срез и среска управа* у XIV књизи).

⁴² У 13. броју *Јавности*, од 30. новембра 1873. године, Јован Милинковић-Алавантић објавио је у једном од својих скоро редовних прилога (дописа из Шапца, дали смо га као илустрацију, стр. 159, XI књига; видети и белешку 137 XI књиге) напис који Марковић помиње и овде цитира: *Велика општина, Шабац 21. Новембра*.

⁴³ Видети белешку 45.

⁴⁴ Цитат из поменутог Алавантићевог чланка је дослован, сем мањих изостављања. Тако Марковић овде изоставља реченицу: „н.п. „Суд Велике општине Мачванске, Поцерске, Јадарске” и т.д.“

⁴⁵ Тачке су Марковићеве, изоставио је само једну реченицу, али необично важно за политичку процену. Могуће је да сам Марковић и на ово мисли када у почетку подсећа да разлику тамо у Алавантића, и овде, у његовом тексту, читаоци могу сами видети. Ево те реченице: „Сви се заклинају да ће бити верни кнезу и савестно вршити службу по своје кругу“ („по своје“ речено у смислу: у свом кругу делатности – подвлачење наше).

⁴⁶ Постоје ситније словне грешке у преносу текста из 13. броја *Јавности*, ми их исправљамо без посебних напомена; тако је ово б са заградом омашком изостало.

⁴⁷ Алавантић каже *напредку ученика*.

⁴⁸ Како је овај чланак прештампан у књижици *Срез и Финансија*, ми смо текст сравнили. Разлика практично нема. Овде је, на пример, реч Финансијска у чланку написана малим почетним словом, а и у књижици при прештампавању и код Алавантића великим словом, па смо то као пропуст штампара исправили.

⁴⁹ Ово је очито испуштено да се сложи курзивом, па смо и то исправили.

⁵⁰ Марковићев текст *Општина* дали смо у XI књизи, а *Суд и Срез* су текстови који долазе пре овога. Поменули смо већ (белешка 48 ове књиге), да је овај текст скупа са чланком *Срез* штампан у Крагујевачкој друштвеној штампарији и као посебна књижица исте, 1874. године. Разлика у текстовима нема, јер су текст у целини прештампали и са очитим штампарским грешкама (у једном два слова в, на пример, итд). Како је текст изашао у шест наставака, има грешки и у самом наслову; стоји и *Финанција* и *Финасија* на пример! Ми смо оставили овај из првог броја *Гласа Јавности: Финансија*.

⁵¹ Управо претходна скупштина, о којој смо доста писали у XI и XII књизи, веома се залагала за решавање питања презадужености сељака (видети и Марковићев рад *Зеленаши и законски предлог о шест дана орања земље* у XI књизи; за време тог скупштинског заседања десило се први пут да сељаци дођу да јавно протестују испред Скупштине, итд). *Закон о потпомагању домаће индустрије* усвојила је управо ова скупштина, на седници од 28.XII 1873. (Марковић га објављује у целини у извештају о раду Скупштине у последњем броју *Јавности* за 1873. годину, број 28, од 31. децембра).

⁵² Харач, турцизам – државни порез који је плаћала свака мушка глава од одређене године узраста (у доба турске власти овај порез су плаћали само нехришћани, мушкарци, и то од 7. године). Нежење су плаћале посебан прирез – бећарски данак.

⁵³ У то време кафа је углавном тупана у посебној справи (аван, опет турцизам), па отуда овде и стоји „акциз за продавање тупане кафе“. Већину речи не коментаришемо верујући да су општепознате, као и низ догађања за која сматрамо да су тзв. општа места, тј. општепозната. Но, овде ћемо споменути да је ђумручина био назив за царину, а акциз за прирез.

⁵⁴ Марковић мисли на прилог сарадника из Ваљева, потписано са Т. С. у 22. и 24. броју *Јавности* од 15. и 20. XII 1873. године под насловом *Данак*, који доста исцрпно говори о посредним и непосредним порезима, поткрепљујући свој текст мишљењима о томе најистакнутијих економских мислилаца, а наводећи и статистичке податке о приходима Србије.

⁵⁵ Хенри Чарлс Кери (Carey, Henry Charles, 1793 – 1879), амерички економист, присталица енглеске класичне школе слободне трговине; о њему видети и Марковићеве ставове у *Начелима народне економије*, књ. IX и X.

⁵⁶ Како је овај Марковићев текст изашао у шест наставака *Гласа Јавности*, ово је његово подсећање да ће о томе бити речи у следећем наставку истог рада, што је он поновио неколико пута.

⁵⁷ Израну, тј. исхрану.

⁵⁸ Пупилно имање (лат. *puillus* – дете без родитеља, сироче), иметак намењен издржавању сирочади.

⁵⁹ Делижанса, дилижанса – поштанска кола.

⁶⁰ Ово је последњи Марковићев рад који се појављује у листу *Глас Јавности*. Како су редакцију преузели либерали, престало је и његово даље штампање, али је Пера Тодоровић преузео текст и у целини га објавио као посебну књижицу у Стефановићевој штампарији у Београду, исте, 1874. године. До грађе о суђењу Пери Тодоровићу због штампања ове књижице нисмо дошли. У Деловодном протоколу Управе вароши Београда о томе има нешто трагова. Тако, под бројем 2152, од 7. II 1875. стоји: „Управа вароши Београда акт. бр. 2545, 7. II 1875. доставља да код ње постоји ислеђење над Пером Тодоровићем уредником „Рада“ због узапћења књижице „Народна скупштина“, који се налази код суда због ранијих учињених штампарских преступа“. Потом под бројем 6478, од 17. IV 1875. стоји да је седница суда одржана по Периној кривици. Произлази да му је суђено по два основа (најмање!), због чланка *Библија или физика*, што сазнајемо из дневне штампе онога доба. (О овоме ће бити речи у XIV књизи, поводом суђења Пери Тодоровићу за текстове у 10. и 11. броју *Рада*.) Лист *Граничар* Јована Павловића, који је излазио у Земуну, у бр. 23, од 20. марта 1875. године, рекламира издања у *Радовој „Савременој библиотеци“*, у којој излази и ова књижица. Ово је, очито, учињено због распродаје, јер је *Рад*, још у броју 23, од 8. XII донео приказ књижице (ми га доносимо у *Прилозима*). Да власт злоупотребљава Тодоровића, види се и из интерпелација Адама Богосављевића у Народној скупштини (видети *Ослобођење* бр. 11, од 24. I и бр. 15, од 2. II 1875). Издање Марковићевих *Целокупних дела* из 1888. године дало је овај текст *Народне скупштине* са нешто промењеним терминима, који, истина, не мењају суштину (ми ћемо делом на ово указати). Издавачи Марковићевих *Сабраних списа* 1965, књига IV, дају текст према том издању али не наводе те измене, нити кажу да је текст отуд преузет а не из *Гласа Јавности*, како би се могао стећи утисак из белешки које су уз текст дате.

⁶¹ Ми нећемо улазити у контрадикторности Милошеве владавине као што је ова коју наводи Марковић. Наиме, Милош је умео и да ликвидира људе без икаквог јавног оглашавања (што се десило и самом

Карађорђу), али и да поступи као у случају Петра Молера 1816. године. Наиме, знајући да против њега има присталице уза се, он је, тобож понудио да се, ето, власт преда Молеру, али је на предлог неких кнезова истог предао паши, а овај га је, наравно, усмртио. Марковић је ово могао и знати, али из потребе да се савременим Обреновићима и обреновићевцима и оснивач династије прикаже као поштовалац Народне скупштине, ово је навео убеђен да јавно то не сме нико спорити и показати право лице Милошеве владавине.

⁶² Цео овај пасус посвећен је у ствари коментару тзв. Турског устава из 1838. године, датог у форми хатишерифа. Скупштина и после овога није сасвим престала да ради. Кнез Милош је издао један акт у вези са сазивањима скупштине, и сазвао их је и сам 1839. и 1840, а потом и кнез Александар Карађорђевић, и то не само два пута, како то наводи Марковић.

⁶³ Мађарски – изволте.

⁶⁴ Овде је у књижици, па и у издању из 1888, стављен ускличник, а у *Гласу Јавности* је била тачка.

⁶⁵ У књижици је подвучена само реч *велико*.

⁶⁶ Како је Марковићу битно крајње изведено стање, историчарима изгледа ово превише упрошћено, није наравно краљевска власт у разним фазама била само титуларна и церемонијална (краљ Хенрик VIII, на пример и др.).

⁶⁷ У књижици је ова реч замењена са *постићи* (стр. 16).

⁶⁸ У књижици даље подвлачење тече од ове запете (стр. 16).

⁶⁹ И у *Гласу Јавности* и у књижици има словослагачких грешака, тако је ова реч *кнежевска* сложена у књижици као *кнезерска*; овакве детаље нећемо наводити већ ћемо их, као и на другим местима, исправљати.

⁷⁰ Већ морамо да се коригујемо у односу на горњу напомену. Наиме, обе овде наведене речи *кантон* у *Гласу Јавности* сложене су као *контон*, што је, наравно, при прештампавању у књижици исправљено.

⁷¹ При прештампавању овог текста 1888. године (видети *Целокупна дела Светозара Марковића*, I, стр. 90. и даље), ове речи *Почем се* исправљене су у *Пошто се*, што се наравно, сматрало осавремењавањем језика. Како су то чинили његови блиски сарадници, пажљиво смо поредили текстове, јер се могло помислити да су они изворно, из Марковићевог рукописа, штампали овај текст. Међутим, видеће се из даљих неких детаља које ћемо навести, да се заиста ради о само делимичном осавремењавању текста.

⁷² Ово је у издању из 1888. године почињало речима *За тај циљ...*

⁷³ Марковић је у ранијим радовима, посебно у *Српским обманама*, видети књигу I, стр. 27. и даље, па и у делу текстова у XI књизи писао да је законодавац низом решења, *Пословником* о раду Скупштине, и другим законским актима, одузимао оно што је уставом из 1869. давао. Овде, пак, Марковић предлогом измена довршава не само критику већ и конкретно предлаже шта мењати у том уставу.

⁷⁴ Овде се завршавао последњи наставак овог текста у *Гласу Јавности*; даљи део текста је из књижице.

⁷⁵ У издању из 1888. године овај почетак реченице гласи: *Ово су главне погодбе* (текст ми подвлачимо).

⁷⁶ Реч *стоји*, у издању из 1888. године, замењена је са *постоји*.

⁷⁷ У издању из 1888. године реченица почиње са: *То су главне погодбе* (ово би, наравно, ваљало упоредити са уставним решењем из 1888. године како би се видела намера ових измена).

⁷⁸ У даљем делу овог II поглавља, *Чланци*, као што смо поменули у *Напомени уз ову књигу*, следе Марковићев текстови из часописа *Рад*. Овај, први по реду нисмо били првобитно унели у Марковићеве радове. Но, како Јован Скерлић без икакве резерве даје други пасус из овог текста, при навођењу шта Марковић мисли о свештенству, ми смо га практично морали преузети као Марковићев (видети белешку 81). Мислили смо, наиме, да ову малу полемику са *Сионом* о часопису *Рад* води уредник Пера Тодоровић. Манир Марковићевог начина писања, који се посебно у првом делу овог текста препознаје, приписивали смо Тодоровићевом опонашању Марковића. Скерлић је, међутим, био изричит, те смо помислили да немамо право одбацити један текст за који није било опонирања да је Марковићев. Ево тог дела Скерлићевог текста: „Марковић прави разлику [пише Скерлић], између црквене јерархије, коју сматра за црквену бирократију, и нижег свештенства, које није каста но саставни део народа“ – потом цитира цео други пасус из овог рада: *Свештенство*, и тачно наводи и страницу 46 из *Рада*, не дајући сам наслов. Када се, пак, овај текст прихвати као Марковићев, и када се сагледа Марковићево укупно стваралаштво, по садржају, пре свега, произилази да би било чудније да га није написао, него што јесте. Јер се он, наиме, по свему уклапа у Марковићев поглед на проблеме о којима је реч и чини један камичак у мозаику што сачињава Марковићево дело у целини.

⁷⁹ Овај пасус Скерлић наводи у целини (видети помињано дело, стр. 214).

⁸⁰ *Сион*, лист за свештенике, васпитатеље и родитеље, излазио је седмично у Београду. Била му је то прва година издања, као и *Раду*. Уређивао га и издавао професор Богословије, архимандрит Нестор. У броју 24, од 30. јуна 1874. године, када је, дакле, био изашао само угледни

и први број *Рада*, у рубрици „Новинарство“ дат је и осврт на почетак његовог излагања. Ево тог текста у целини:

„Ових је дана у Београду угледао свет први број ‚Рада‘ листа посвећена књижевности, науци и критици“.

Ми се од срца радујемо листовима оваким, јер тврдо верујемо да ће нам науке разрешити многа друштвена питања још нерешена; а што је најглавније, да ће се духови измирити, страсти уталожити следејући истинској науци, поучној критици.

У Колико ће ‚Рад‘ одговорити своме наслову, јавиће будућност; но судећи по једноме факту, ми већ сумњамо у његову озбиљност.

‚Рад‘ је на 15 страни, уврстио неколико редака о књижици, коју је прошлог месеца издао у Београду преосвештени наш митрополит, под насловом ‚Пријатељ младежи‘. Критичар *пријатељ младежи* незаслужује одговора, јер ако је мислио, са неколико неотесаних речи изиграти суштину науке ове књижице доказао је да му треба још науке и да се је дохватио рада, који превазилази његове моћи. Навод Криловљев шиба га с лева и с десна, а он сиромаш неосећа. Ако ли је пак хтео да подсмеху изложи личност списатеља и тако себи уплете венчић неумрле славе, циљ је промашио, ми му незавидимо тој слави. Славан је и *Муције Сцевола* и *Катилина*, али не у истој врсти славе. *Сцевола* види отачество у опасности, непријатељскога краља с многобројном војском на вратима Рима; жртвује себе да спасе домовину, излази преобучен из града, улази у шатор непријатељског краља и убија његова тајника, мислећи да је убио краља. Кад сазнаде своју погрешку, од гњева спали своју десницу, и остаде славан, победоносан. *Катилина* види да Рим цвета и да је богат, а он да је дошао до просјачке торбе због своје разкашности; оће да запали Рим и умире као бунтовник оружијем у руци. Славан и Катилина.

Но, којој је слави полетио у наручја гос. критичар ‚Пријатеља младежи‘ Сцеволиној, или Катилиновој? Сам нека пресуди!“ (стр. 381 – 382, поменутог броја *Сиона*).

⁸¹ Ми смо били уверени да је Пера Тодоровић писац чланка *Свештеници*, но ако је први део, како каже Скерлић, Марковићев, овај други би доиста могао бити дописан од Пера Тодоровића. Ево и зашто. Ова реченица у загради, као и претходна, не само да одударују од изнетог глобалног погледа на свештенство, већ су и директна полемика која је очито редакцијска, тј. уредникова. Уз то, поменута критика књижице митрополита Михаила објављена је у првом броју *Рада*, како то и наводи писац у *Сиону* (највероватније опет сам уредник, архим. Нестор), а писац тих приказа у *Радовом* редовном додатку *Књижевни преглед*, сматра се да је био Пера Тодоровић. Ми дајемо и тај приказ како би се и читаоци ових дела и истраживачи могли уверити да овај други део чланка *Свештеници* и приказ поменуте књижице имају истог аутора. Не верујемо да је Марковић могао написати такав текст

какав је овај о митрополитовој књижици, отуда и сматрамо да је завршни део текста *Свештеници* (од наше белешке 80) уреднички, тј. од Тодоровића. Ево тог приказа:

„Прјатељ младежи. Написао митрополитъ Михаилъ. У Београду 1874.

Бѣда кољ пироги начнетъ печь сапожанкѣ
 А сапоги шитѣпирожникѣ
 (Невоља је кад колаче стане пећ' обућар,
 А обућу да шије колачар.)
 И. Крыловъ

Ова недотупавна читуљица изгледа као да је прекопирана из руских катавасија, тако је досадна кад је читаш. По садржини је шупља, по насловима рекао би права енциклопедија. Да испишемо редом наслове, а поред њих метућемо у кратко језгро смисла.

I. „Предговоръ съ молтвомъ.“ У њему се моли. II. „Филосовска посматрѣња.“ Ауктор криви научењаке што неће да верују у ђаволе и каракондуле. III. „Човекъ стои више животинъ“, Доказује се да још ни један ован није добио патенат за какав проналазак. IV. „Вечно и бесконачно“. Бесконачно је досадно и остаће тако вечно. V. „Узроци разлике међу людма.“ Ауктор жали што не зна „везу душе с телом“. VI. „Оптимизамъ“. Доказује се да је земља тамница, у коју нас је нагурао бог, и да за то треба од душе да му благодаримо. VII. „Нешто (sic) о слободи.“ Ако притешњен народ тражи слободу треба му показати покрајине где су људи још горе притешњени и тиме му запушити уста. Треба им подвинути: „бре угурсуси ниједни! бијемо вас само камцијом а ви тражите још неку већу слободу“. Гле, гле, погледајте бунтовници! како по другим местима усијаним гвожђем очи копају, а ви нисте задовољни камцијом. Да се не би посумњало да изврћемо, ево да цитирамо речи писца: „Онде где више или мањ чезну за широм слободом треба износити на углед земљу где и нема слободе?“ (стр. 31.) VIII. „Мудре поуке.“ Износи се на углед тица ждрал. За тим долазе „Поучне изреке“, „Победа надъ злимъ“ и т.д. а завршује се „молитвом богородице“, „Сион“ препоручује младићима да ову читуљицу мету под јастук кад спавају. (да л' не би било згодније да је ушују у амајлију?)

Ако се коме десила несрећа те је прогутао муви могао би читањем ове читуљице да ублажи своју „скорб“. *Рад*, бр. 1, од 22. VI 1874, стр. 15).

82 Видети претходне две белешке.

83 Мешате то двоје. Ми се у те не убрајамо.

84 Полемика између Светозара Марковића и Владимира Јовановића свакако да је једна од највећих и најплоднијих у XIX веку. Марковић је свој стваралачки опус започео и, ево, завршава, полемишући са Владимиром Јовановићем. Како свуда дајемо „обе стране“ у полемици, то чинимо и овога пута, мада смо се доста дуго колебали да ли да овде донесемо

Јовановићев текст с обзиром на његову преобимност. Сматрали смо, ипак, да је то неопходно, јер је реч о два антипода у осмишљавању друштвеног, тј. социјалног питања, потеклог од најистакнутијих мислилаца онога доба: Светозара Марковића – представника „нове“ демократске социјалистичке стране и Владимира Јовановића, најистакнутијег теоретичара, представника демократске струје грађанског либерализма у Србији. *Не упуштајући се*, као што то нисмо чинили ни до сада у овом издању, у тумачења дела, материјале дајемо интегрално, остављајући тако истраживачима могућност да потпуно неутрално, у односу на приређиваче ових дела анализирају радове и доносе своје закључке. (Када у овом случају помињемо приређиваче, не мислимо само на истраживаче који припремају непосредно за штампу ове текстове, већ на цео Одбор и саму Српску академију наука која стоји иза овог издања; мада је ово истакнуто у уводном тексту за ово издање у I књизи, сматрали смо да је на овом месту потребно на то још једном подсетити с обзиром на то да је овде реч, како су то неки од ранијих истраживача наглашавали, па и први председник Одбора, о тестаментарном тексту Светозара Марковића.) Јовановићев текст, дакле, са истим насловом као Марковићев, дајемо у *Прилозима* ове књиге. Оно што доприноси фактографском поткрепљењу чињеница дајемо у пропратним белешкама. Нећемо се чак упуштати ни у библиографско навођење неопходних радова у вези са овим текстом јер ће сваки истраживач и сам моћи да их преузме по свом избору у XVII књизи овод издања.

85 Јовановић је свој рад почео да објављује у листу *Будућност*, под насловом *Међународна и друштвена борба – некада и сада*, о чему ће на другом месту бити речи. Овај рад прихватила је ондашња грађанска интелектуална елита као прави догађај. Српско учено друштво доделило је највишу награду која се давала, чак 10 дуката по табаклу! – Реферат Стојана Бошковића и Стевана Поповића. Због реплике Мите Ракића, Милош М. Милојевић је предложио да се и он штампа, па је и изашао у истом броју *Гласа СУД-а*. У *Прилозима* доносимо текст из листа *Будућност*, где се унапред поздравља предаја Јовановићевог рада СУД-у (са друге стране, видимо, цензурише се и не дозвољава штампање текста опонента Марковића, видети мало даље у овом тексту изостављања по налогу полиције).

86 У белешци 4 поменули смо да понегде правимо изузетке када је реч о давању пропратних белешки уз личности које се помињу у текстовима Светозара Марковића. Овде сматрамо неопходним споменути да Марковић мисли на папу Гргура XIII (1572 – 1585), који је дао сагласност за покољ хугенота у тзв. Вартоломејској ноћи 1572, познатог и по увођењу новог календара, који је по њему назван – грегоријански, од 1582. Томас Хобс (Thomas Hobbes, 1588 – 1679), енглески филозоф, материјалиста, следбеник Ф. Бекона; заступао гледиште о потреби апсолутне власти владара, краља како би могао, по њему, остварити друштвени уговор

и спречити борбу свију против свих – која је – „природно стање“ друштва.

87 *Revue de deux monde – Revue des deux mondes*, француски часопис за културу, излазио 1829 – 1944.

88 Верзаљска влада, тј. версајска, Тјерова, која је угушила Париску комуно. У овој реченици изостављене речи су очито цензурисане па је Пера Тодоровић штампао чланак без њих. То исто је учинио и у наредним наставцима у часопису *Рад*, када су то цензори захтевали, како не би ишао „под суд“, мада је одговарао за низ прилога у овом часопису, о чему ће још бити речи.

89 Преузето из Марковог рада *Осамнаести пример Луја Бонапарте* (више видети у раду др Хенрика Писарека, *Тачна локација помињања Маркса и Енгелса и њихових дела у радовима и писмима Светозара Марковића, Дијалектика*, бр. 2 – 3, 1978, стр. 229 – 230). Код Писарека има скоро две стране навода из радова Маркса и Енгелса које и Марковић у овом тексту преузима. Ми упућујемо на ово и нећемо то даље наводити.

90 Исак Перера, тј. Изак Периер (Isaac Périer, 1806 – 1880), француски банкар, са братом Жаком Емилом (Jacques – Émile) основао је *Crédit mobilier*, о којој говори Марковић. Интересантно је да ову установу на свој начин, као бонапартистичку, оцењује и Маркс у раду *Crédit mobilier*, 1857. године; код Писарека нема података да ово Марковић отуда преузима (Karl Marks – Fridrih Engels, *Dela*, стр. 164 – 170, XV књиге; Писарек, поменуто дело, стр. 223 – 224).

91 Марковић мисли на Велику француску револуцију (из 1789. године).

92 Јакобинци, чланови клуба који су добили име по манастиру Св. Јакоба, где су се састајали. У почетку су припадали крупној буржоазији, приливом сиромашних слојева постају ситнобуржоаски републиканци. „Јакобинска диктатура“ трајала је од јуна 1793. до јула 1794. године (вође су им били Дантон, Робеспјер, Бабеф и др.).

93 Марковић је користио руско издање Миловог економског списка, разлоге за ово навели су приређивачи IX књиге ових дела (видети стр. IX – XVI и 212 – 215 као и анализе и коментаре др Вере Пилић – Ракић уз фототипско издање Марковићевих *Начела народне економије*, књ. I, Београд, 1978, стр. 201 – 229).

94 О Марковићевом коришћењу и оцени Дирингових економских списка (E. Düring, *Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre*, Берлин 1866, *Capital und Arbeit*, Berlin 1865, *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus*, Leipzig, 1871), видети коментаре др Вере Пилић-Ракић у поменутом делу, стр. XIV – XV.

95 Теорија „друштвеног уговора“ има зачетке код античких и средњовековних аутора, а нарочито у XVII и XVIII веку. После Т. Хобса и Џ. Лока ова теорија достиже врхунац у делу Ж. Ж. Русоа (*О друштвеном уговору или принципима политичког права*, 1762), које је било идеолошко оружје у Великој француској револуцији 1789.

96 Прво поглавље овог Марковићевог рада.

97 Марковић мисли на Дирингово дело *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus*, 1871 (видети и белешку 94).

98 Луј Блан (Blanc Jean Joseph Louis, 1811 – 1882), француски социјалист утопист, политичар и историчар. Марковић наводи друго издање његовог дела *Organisation du travail* из 1847. године, прво је изашло још 1839. Луј Блан је био за измирење класа и рада с капиталом и противник Париске комуно.

99 Јохн Георг Екаријус (Johann Georg Essaius, 1818 – 1889), био је доиста кројач, веома истакнути члан Интернационале. Превод дела које наводи Марковић гласи: *Одбацивање националекономског учења Џона Стјуарта Мила од једног радника*.

100 Видети белешку 55.

101 Видети белешке 94 и 97.

102 Карл Маркс – Фридрих Енгелс, *Манифест Комунистичке партије*, Лондон, 1848; о коришћењу дела Маркса и Енгелса од Марковића видети белешку 64, о преводу *Манифеста Комунистичке партије* на српски видети IV књигу, стр. 226 – 250.

103 Митиелизам, мутуализам (фр. *mutualité* = узајамност, узајамно помагање; лат. *mutuus* = узајамни), социјалистичко-утопистичко учење П. Ж. Прудона о постепеном преображају капитализма у социјализам путем стварања удружења за узајамну помоћ.

104 У неколико списа – посебно у делима *О светковању недеље* (1 1840, 2 1850), и *Шта је својина* (1 1840, 2 1844), Прудон је истакао оцену: *својина је крађа* („*La propriété c'est la vol!*“, „*Eugentum ist Diebstahl!*“).

105 Клод-Фредерик Бастија (Claude-Frederic Bastiat, 1801 – 1905), француски економиста и политичар (видети о њему Марковићево мишљење у IX и X књизи).

106 *Unangreifbar* – неоспоран, ненападљив, обезбеђен од напада; у *Раду* погрешно сложено ћирилицом и то са једним непотребним словом т.

107 *Crédit gratuit*, фр. – бесплатан, бескаматни кредит.

108 *Crédit mutuel* – узајамна позајмица, узајамни кредит.

¹⁰⁹ Малтусов закон становништва (Thomas Robert Maltus, 1766 – 1834, енглески економиста, свештеник), изложен у *Есеју о принципима становништва* (*An Essay on the principle of population*, 1798, 21803), гласи: становништво расте геометријском прогресијом (1, 2, 4, 8, 16, 32, итд), а средства за живот аритметичком прогресијом (1, 2, 3, 4, итд), па су људи осуђени на сиромаштво ако не ограниче прираштај; сиромаштву иначе доприносе и природне катастрофе (гладне године, епидемије, ратови итд). Готово сви социјалистички теоретичари доказивали су погрешност Малтусовог резонувања, налазећи решење у преображају друштвених односа, у преласку из капитализма у социјализам (видети Марковићев однос према Малтусу изнет шире у *Начелима народне економије*, други део I књиге, тј. IX овог издања).

¹¹⁰ Карл Маркс је на више места исказивао сличне мисли, нпр. у списима: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)*, 1857–1858, Москва, 1939, стр. 505, 599); *Економско-филозофски рукописи* (1844), у К. Маркс – Ф. Енгелс, *Дела*, Просвета, Београд, 1972. књ. 3, стр. 216 – 226; К. Маркс, Ф. Енгелс, *О васпитању и образовању*, Савез просветних радника Југославије, Београд, 1948, стр. 5 – 107. (видети белешку 89).

¹¹¹ Трећи конгрес Прве Интернационале одржан је у Бриселу (отуда бриселски), од 6. до 13. IX 1868. године. Тачка о којој говори Марковић (о образовању) накнадно је унета у дневни ред Конгреса (видети Стеван Белић – Франић, *Прва Интернационала* (међународно удружење радника), Београд, 1970, стр. 120 – 133).

¹¹² Марковић овде чини омашку, француски сељаци били су већ ослобођени кметови, али без политичких права. У штампаном тексту часописа *Рад* дошло је до пермутације бројки, уместо 1789, стоји 1879; ова омашка пренета је у неким каснијим прештампавањима (видети Светозар Марковић, *Сабрани списи*, Култура, Београд, 1965, књ. IV, 407).

¹¹³ Мисли се на проглашење Париске комуне.

¹¹⁴ Мисли на борбу у Шпанији коју су против владе водиле присталице Дон Карлоса, претендента на престо.

¹¹⁵ Видети белешку 95.

¹¹⁶ Видети списе К. Маркса *Инаугурална адреса Међународног удружења радника, Нацрт резолуције о условима за пријем радничких организација у Међународно удружење радника, Поверљиво саопштење (о Бакуњину)*, и др., као и прогласе и записнике са седница Централног већа – или, како то Марковић каже, „Главног Савета“ I интернационале, од 1865. до 1870, у: К. Маркс – Ф. Енгелс, *Дела*, књ. 27, Београд, 1979, стр. 3 – 9, 13, 336 – 346, 419 – 498.

¹¹⁷ Сва изостављања, како смо то већ писали у белешци 85, чинила је редакција *Рада*, претпостављамо по налогу полиције (о „штампарским

кривицама“ уредника Пере Тодоровића још ће бити речи); како се у овом тексту наводе редови по одређеном редоследу и мери, произилази да је Тодоровић тачно означавао изостављене речи, па отуда овде непуна три реда тачака, нешто касније (видети белешку 123), непуних шест редова, па једна реч, итд.

¹¹⁸ Уједињена омладина српска основана 1866. године у Новом Саду, забрањена од мађарских власти 1872; о њој се налазе бројни подаци у II, IV, V, VI и VII књизи, посебно уз Марковићеве текстове „*Млада Србадија*“, *Предлог за омладинску скупштину* и др.

¹¹⁹ Видети више о овоме у VII књизи.

¹²⁰ Више у делу *Начертаније Илије Гарашанина*, приредио Јосиф Вишњић, 1991, као и *Књига о Начертанију, националном и државном програму Кнежевине Србије* (1844), др Радоша Љушића, Београд, 1993.

¹²¹ Видети истоимени Марковићев рад, књига I, стр. 183; најпотпуније ово Марковић даје у *Србији на Истоку*, VIII књига овог издања.

¹²² Марковић мисли на поремећај односа са бугарским првацима, пре свих са Раковским, који је у Београду издавао и један лист (*Дунавски лебед*). У време кризе после бомбардовања Београда 1862. године формирана је и посебна легија бугарских добровољаца у Београду, али се по споразуму у Канлици односи потпуно мењају (више у: *Историја Српског народа*, V/1, Београд, 1981, стр. 294; видети и Марковићеве радове *Браћи Бугарима* и *Одговор г. Ивану Најденову*, б. уреднику „*Права*“, књ. XI, стр. 93 – 94. и 141 – 144).

¹²³ Видети белешку 93.

¹²⁴ Најкомплекснију анализу и презентацију идеја са широком панорамом догађаја о питањима јужнословенског ослобођења дао је академик др Милорад Екмечић у двотомном делу *Стварање Југославије 1790 – 1918*, Београд, 1989; у овим књигама дата је и веома исцрпна библиографија о овом проблему.

¹²⁵ Ова Марковићева студија изашла је у часопису *Рад*, који је „први у потпуности марковићевски“ (више: др Андрија Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871 – 1918*, књига прва, 1871 – 1895, Београд, 1977, стр. 338 – 360). „Издавалац и одговорни уредник“ био је млади Пера Тодоровић. Часопис је излазио од јуна 1874. године до 24. марта 1875 (у *Прилозима* ће бити више речи).

¹²⁶ Сви овде поменути текстови штампани су у *Прилозима* ове књиге. О сваком од ових текстова биће још речи. Сумарно наводимо да је *Распис* министра просвете Кнежевине Србије Филипа Христића првобитно изашао у службеном делу *Српских новина*, бр. 214, од 28. IX 1874, а потом га је прештампао Светозар Милетић у *Застави* (видети *Прилоге*), уз *Протест* тридесет ђака са Велике школе; према неким подацима

Протест је саставио млади Јован Жујовић, тада студент, касније познат научни радник који се бавио и политиком (тај текст је редиговао Светозар Марковић, видети: Коста Милутиновић, *Прва победа напредне мисли у Србији, Браничево*, 1, 1958, стр. 9). Прилог у *Застави Министров* „Распис“ и ђачки „Протест“ – потиче из пера самог уредника Светозара Милетића (видети *Прилоге*). После тих написа следи и овај Светозара Марковића који коментаришемо: *Вера и наука – и образовање у народном правцу*.

¹²⁷ Ма колико тежили да сажето дајемо напомене у овој едицији у целини, овде нужно морамо дати две опаске, прва ће се односити на ове текстове (више у претходној белешци), а друга на судбину овог Марковићевог текста који коментаришемо.

1. Ретка је прилика, рекли бисмо јединствена, у нас да се на једном месту у веома кратком року сучеле мишљења четири стране о једном веома важном проблему: образовању младих генерација, смислу тог образовања и националним циљевима. Прво је уследило „званично мишљење“ министра просвете, потом најмлађе генерације са Велике школе, да би том проблему придодали своје мишљење најугледнији људи онога доба – лево крило грађанског друштва, Светозар Милетић, па потом, ево, и најжешћи критичар тог грађанског друштва – Светозар Марковић. Ми у овим делима не дајемо оцене текстова који се односе на ово, већ само скрећемо пажњу.

2. Судбина овог Марковићевог текста. У свим освртима на часопис *Рад* (посебно видети у поменутом делу Ј. Скерлића и А. Раденића), наглашава се да је 15. број *Рада* забрањен, понајвише због превода *Историја француског сељака*, од Еркмана – Шатријана, како је првобитно јавила и редакција *Рада* (бр. 17, од 22. X 1874, стр. 270 – 271: *Пријатељи читаоци*). Може се претпоставити да је то био само покушај да се скрене пажња са стварног текста: *Библија или физика*, који је био на удару полиције, тј. овај расправни текст који коментаришемо – касније штампан у *Раду*, али, ево, под другим насловом. Наиме, Пера Тодоровић је у броју 16, стр. 256, у тексту *Нашим уписницима*, само навео: „Полиција узаптила је 15. број *Рада* и спровела га суду, па је и суд забрану одобрио...“ Затим се наводи да су после тога уследиле и друге недаће. Државна штампарија је отказала услуге, па су морали, мада је било скупље, да наставе штампање код Стефановића и дружине, сам уредник Тодоровић „отпутовао је својој кући“, уређивање је преузео Димитрије Николић – уредник *Кореспонденције* – „премда сва одговорност за чланке у листу и опет пада на уредника“, тј. Тодоровића (подвлачења су у оригиналу), итд. У следећем, 17. броју, поменули смо, на скоро две стране говори се о забрани, и то само, тобож, због чланка, заправо превода поменутог романа *Историја једног француског сељака*. Напомиње се тамо и да је то превод не са француског, већ из руског превода, и закључује: „...дакле, оно што је слободно рећи у Француској,

у апсолутној Русији, то се не сме рећи у уставној Србији!“ (подвлачења у оригиналу). Наводи се да имају подршку 200 Београђана, итд. Потом примењују још један маневар. У 18. броју, у напомени уз наставак поменутог романа, додају: „Продужујући *Историју француског сељака* изрично овде морамо да напоменемо нашим читаоцима, да је ова прича о догађајима који су се дешавали у *Француској* и све што се овде говори тиче се онога стања које је било у Француској пред револуцијом. Ово примећујемо с тога, што су наша полиција и наш суд по свом *бистром* схваћању нашли, да ми ово говоримо о садашњим догађајима у Србији, па нам бришу и обустављају лист због ове приче...ми смо принуђени да сваког часа напомињемо, како Дантон није Миле Дамјановић, како Робеспижер и Марат нису Владимир Хаџић, како Париз није Београд а француско *assemblée national* није српска национална скупштина!... Читаоци ће се можда чудити да се још и то мора доказивати да Миле Дамјановић није Дантон; и ми се чудимо, ал тако је!...“ (подвлачења су редовно у оригиналу, скраћивања смо вршили, али ове тачке на крају навода су такође у оригиналу); Миле Дамјановић је био посланик у Народној скупштини, и упорно је настојао, од појаве првог листа *Раденик*, да се са „комунцима“ треба разрачунати без призива). Помисао да је ово био вешт маневар Тодоровића има основе у следећем. Тодоровићу је могло бити пребачено и то што прештампава тај роман. Међутим, *Граничар* (који у Земуну уређује марковићевац Јован Павловић), у бројевима 32, 33 и 36, од 24. и 27. IV и 8. V 1875, пише да је Тодоровић „под судом“ по три основе: због дражења једне класе против друге, нападаја на државне органе, и исмевања вере, и то за чланак *Библија или физика*. У Деловодним протоколима Управе града Београда мада кратко дато, види се такође да Тодоровић одговара „због увреде власти и хуљења вере“ што, наравно, нема везе с романом (видети посебно под бројевима 7885, 9658 и 10898 из 1875). Да је маневар Тодоровића у бројевима 16, 17 и 18 морао наићи на оштар протест власти, види се и отуда што Тодоровић у 18. броју, од 1. новембра, мора да штампа *Исправку*. Ми је, због разрешења овог питања, дајемо у целини: „*Исправка*. У прошлом броју у чланку *Пријатељи читаоци* изостављен је при слагању један читав одељак. [sic!] На име, на стр. 15 после става – Нека о томе мисле сами грађани и т. д. треба да дође ово: Но није само *Историја француског сељака* због које је обустављен 15. број *Рада*. Томе је још узрок и чланак *Библија или физика* у коме смо говорили о распису г. мин. прос. и цркв. дела. Тамо је, говорећи о томе како је нама који смо сиротиња и незналице преча така наука и знање које ће нас, као што смо рекли још у нашем програму научити, како да постанемо богатији и паметнији, поштенији и срећнији, да нам је то, велимо, прече, но метаније и библије, употребљено много *опорих* и *дрских* израза. И полиција и суд су нашли да се тим омаловажава и хули на веру.“ У *Граничару* још стоји да је Тодоровић ослобођен оптужби кривице дражења једног реда против другог и вређања државне власти, а осуђен

због хуљења вере (бр. 36, од 8. V 1875). Но, из свега реченог јасно је да је окосница оптужбе био напис *Библија или физика* (понегде стоји и *Библија и физика*, што је неисправно). Нећемо дуже елаборирати питање да ли је тај чланак истоветан овоме који коментаришемо. Сматрамо то сигурним, прво по подударности тематике, и, друго, у већ наведеној *Исправци* јасно се каже да је у том тексту говорено „о распису г. мин. прос. и цркв. дела“, па о овоме, сматрамо, не треба ни давати друге коментаре. Променом наслова и изостављањем делова које је полиција очито била навела као неприхватљиве, текст се могао штампати, што Тодоровић ево и чини – уместо, дакле, у броју 15, од 8. X, и даље, он излази у бројевима 21, 22 и 23, од 22. XI, 1. и 8. XII 1874. године, са закашњењем више од месец дана. Тодоровић је у означавању инкриминисаних места био ригорозан – тачно су одбројане тачке које означавају словне знаке, а задржана је интерпункција – што ми преносимо дословно.

128 Није Марковићев манир да се овако изражава. Но, чини се да је у тим последњим месецима пред смрт изгубио понешто од оне своје одмерености и строге научне егзактности, па је и он почео ту и тамо да употребљава „опоре речи“, како се то изразио Тодоровић.

129 Отворена алузија на Филипа Христића и његово понашање 1861. године када је био министар спољних послова, и сада, већ „бившег министра просвете“ – јер је од писања расписа до изласка овог Марковићевог чланка пала Мариновићева влада, у којој је он био министар просвете.

130 Опет алузија, сада на чланове Уједињене омладине српске – тада су, поред осталих недаћа отпуштени из службе чланови УОС Милан Кујунџић Абердар и Гига Гершић.

131 Видети крај белешке 127. Овде је изостављена цела једна фуснота (видети 350. страну *Рада*, 1874); ми смо до детаља пренели означавање изостављеног текста које даје Пера Тодоровић.

132 Низ детаља које овде наводи Марковић као да преноси из својих обимних радова: *Реални правац у науци и животу* и *Азбука социјалних наука* (видети III књигу овог издања и стране 1 – 46. у овој књизи).

133 У овом делу текста уочљив је Марковићев приступ хуманистичком реализму.

134 У претходном и овом пасусу уочљиво је да Марковић има податке о још живом сећању покатоличеног и исламизованог дела српског народа, који се тада још увек изјашњава о Србима у две велике царевине – отоманској и хабзбуршкој.

135 Као што је поменуто у белешкама 126 и 127, овај Марковићев текст треба сматрати интегралним са текстовима из бр. 123 и 124 листа *Застава у Прилозима*.

136 Сва подвлачења у писмима преузетим из часописа *Стража* дао је Пера Тодоровић, који се обично држао оригинала.

137 Као што смо то и у XI књизи споменули, ови наслови уз писма преузета из *Страже*, као и поднаслови и тачке које означавају изостављања, дао је Пера Тодоровић.

138 О др Владиславу Јасњевском, лекару, Пољаку, који је један од многих избеглих после устанка у Пољској, на жалост, имамо мало података. У листу *Јавност* помиње се у три наврата, поводом нејасног убиства затвореника пуштеног из пожаревачког затвора; наводно је изгубио службу због датог уверења да је затвореник убијен с леђа – што је Јасњевски јавно демантовао (видети бројеве: бр. 26, од 25. XII 1873; 4 и 5, од 9. и 11. I 1874). Према Скерлићу, био је наклоњен Марковићу, што се види и из ових писама. Он је био посредник у Марковићевој преписци, бринуо о његовом здрављу. Када се има у виду да је Светозарев брат Јеврем био, као и њима блиски Сава Грујић, учесник у пољском устанку, лако се дају објаснити разлози те наклоњености Јасњевског.

139 С обзиром на то да Марковић подстрекава Тодоровића на рад како се не би посао угушио у самом почетку, ово је писмо могло настати, већ јуна или јула 1874. године, када Пера покреће часопис *Рад* и добија прве опомене од власти. У Скерлићевој књизи има доста драгоцених фрагмената али их ми не можемо све давати, мада некада и делови из реченица које наводи Скерлић говоре много. Тако, на пример, на страни 143, истог издања Скерлић каже да је Марковић тражио од Тодоровића Марксов *Капитал* „да поправи нека места о „подели рада у фабрикама, која су код Мила непотпуно изнесена“...“

140 Подвучено код Скерлића.

140а Код Марковића – Питате.

141 Ову, Вишу женску школу, отвориле су сестре Нинковић у Крагујевцу, о чему ће бити више речи у XIV књизи.

142 Подвучено код Скерлића.

143 На другом месту, говорећи о истој теми, Скерлић је записао и следеће: „Марковић је био тврдо убеђен да се тако, „на основу савремене науке“, може дићи *ориџинална словенска друштвена зграда*“...“ (подвучено код Скерлића). Разлажући даље Марковићево мишљење Скерлић наводи делове из писма од 24. XII 1868. (видети I књигу овог издања, стр. 236 – 238; стране код Скерлића 167 и 168).

144 Текст у заградама Скерлићев. Када смо више ових фрагмената преузимали од Скерлића, учинило нам се да је штета да и овај део не пренесемо, макар и овде, у XIII књизи, када то већ нисмо учинили у XI, где би иначе по хронолошком реду припадао. Ми смо предвидели да у XIV књизи дамо оно што је из неких разлога изостало, али ово дајемо овде јер је ипак ближе збивањима о којима се говори.

145 О Пери Ђорђевићу, једном од ретких ентузијаста, присталице покрета Светозара Марковића, којем је оставио и део наследства, видети in metoiam, стр. 260. ове књиге.

146 О великој борби са режимом за опстанак листа *Јавност* видети више у XII књизи.

147 О програмској орјентацији *Јавности* (видети прве чланке XI књиге, као и *Прилоге* XII књиге, посебно прва два).

148 Марковићеве радови изашли у *Јавности*, прештампани и у посебној књижици; ми их дајемо у XI књизи (видети стр. 126 – 140 и 158 – 174).

149 Немамо податак о Марковићевом уделу у састављању овог програмског текста листа *Глас Јавности*; теме које се овде наводе Марковић управо обрађује и објављује у овом листу и часопису *Рад*, који је почео да излази нешто раније од овог листа (о чему ће још бити речи); видети посебно текстове *Суд*, *Срез*, *Финансија*, *Народна скупштина*, па и *Социјализам или друштвено питање*, потом *Вера и наука – и образовање у народном правцу*, у којима је консенквентно дат читав програм друштвеног преображаја Србије.

150 Упорно се и Марковић и његови следбеници враћају у време устанака, па и самоуправе у доба османске власти, када говоре о непосредној демократији – самоуправи (видети и белешку 233 и текст који она прати у XI књизи). Овај пасус је узела полиција за оптужбу уредника листа (видети текст уз белешку 199).

151 О листу *Глас Јавности* нећемо посебно писати, сем онога што је речено у 27. белешци, јер то сматрамо излишним када се већ дају ови материјали који о њему говоре изворно (монографски је овај лист обрадио Андрија Раденић у већ помињаној књизи *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871 – 1918)*, књига прва 1871 – 1895, Београд, 1977, стр. 217 – 235).

152 Прота Јова, Јован Јовановић (1825 – 1894), либерал, левичар, истакао се још у доба кнеза Михаила својим захтевима у Народној скупштини за демократизацију земље; у ово доба помагао марковићевце.

153 Пребацавање проти Јовановићу што напушта дружину (био је и члан Управног одбора Крагујевачке друштвене штампарије) уз подсећање на његово храбро држање поменутих година у Скупштини.

154 Павле Вуковић, тада кмет крагујевачке општине, напустио је свој положај под притиском, и касније, 1876. године он је био један од ватрених марковићеваца (победа на изборима те године довела је до манифестација познатих у историји као „Црвени барјак“ и тада је он био кмет; касније, уз Николу Пашића и остале у радикалној странци

(треба истаћи да је Вуковић своју имовину завештао Краљевској академији наука).

155 Окружни начелник Никола Ђорђевић, онај што је дао налог да се Марковић ухапси (о њему има више података у XII књизи).

156 Да би се ово јасније разумело, треба се подсетити да је кмет по ондашњем праву био истовремено и градоначелник и председник општинског суда, тј. обе те функције обављао је тзв. кмет (подробније *Закон о устројству општина и општинских власти, Зборник закона и уредаба издани у Књажевству Србији, XIX, 1866, стр. 1 – 35*; „Председатељ општинског суда у једно је и председатељ општинског одбора“, прецизира члан 51, овог закона).

157 О Сави Грујићу било је доста речи у XII књизи (видети посебно белешку 172).

158 И у претходном тому посвећивали смо пажњу ономе што пише дописник *Јавности*, сада *Гласа Јавности* из Београда, ово посебно зато што је он долазио до података који су се показивали тачним, као што ће се видети, био је у праву и када је реч о судбини овог листа, о чему овде пише.

159 Даљи део текста изостављамо јер нема ближе тематске везе са нашим радом.

160 Доносимо ову *Званичну исправку* ради илустровања притиска који је вршен на овај лист од почетка (као што се види, „инкриминисани“ чланак је изашао у 2. броју *Гласа Јавности*); овај лист ће за само 8 бројева „стећи“ ни мање ни више до 15 кривичних дела! (према мишљењу ондашњих власти – наравно; у вези са овим важно је видети белешку 199).

161 Ми ћемо овде донети само неколико текстова из грађанске штампе ради илустровања чиме су се они све служили (и каквим речником?!), да угуше „комунце“. Ови наводи су тачни када је реч о цитирању листа *Гласа Јавности*, јер је у броју 7, од 3. августа на 1. и 2. страни дат текст *Јадан „Исток“!* у којем се и ово наводи о „40 дуката месечно субвенције од г. Ристића“. Но, познато је било у оно време, када је тираж листова био мали (сем *Рада* и *Јавности*, односно *Гласа Јавности*, који су досезали тираж око 1000 примерака и више) да их неко суфинансира, а неке и стране државе.

162 *Застава* се помиње зато што су се на овај лист позвали у *Гласу Јавности* у поменутом чланку.

163 Као што се из ових навода види, и владини листови и леви либерали (*Будућност*) на удару су Ристићевог *Истока*, а не само „комунци“.

164 У поменутом тексту *Гласа Јавности* стајало је, поред осталог, и следеће: „Да ли *Исток* мисли да људи не знају како је он предлагао своје услуге садашњој влади односно г. Чумићу само за 10 дуката месечно, па кад је одбијен онда га купили стари власници“ (подвлачења у оригиналу; бес редакције *Истока* морао је бити велики што се ово јавно изнело; „стари власници“, тј. Ристић и његови либерали).

165 Као што је Марковић у више наврата истицао, па и на судском процесу, када су у Србији желели неког да политички сахране у оно доба, најбоље је било прогласити га да ради за Карађорђевиће; *Исток* ово чини штампајући овај део посебним слогом – чак полуфетом!

166 Видети белешку 161 (суфинансирање ондашње штампе; посредно, ово признаје и редакција *Истока*).

167 Може нам се, наравно, замерити што ове ретке уопште објављујемо, но, бежање од истине не може показати праву истину, сматрамо да треба непосредно, изворно, видети ниво тог блаћења, не само редакције *Гласа Јавности*, већ и културног миљеа Србије оног доба у целини.

168 Цео овај пасус односи се на уредника Милићевића.

169 *Исток* овде мисли на текст који смо дали пре овога: *Комунци дижу рогове*, јер је он изашао у *Истоку* од 8. августа, а већ у броју 8, од 7. августа у *Гласу Јавности* био је нов текст у којем се коментарише писање *Истока* и *Видовдана* и односи се на њихове дописе из Сарајева, односно Бјељине, под насловом *Два начелна непријатеља?* (ми, свакако, не можемо давати сав тај обимни материјал, па изостављамо и напise из *Видовдана*, узимајући само неке од њих, као што се види уосталом).

170 Латински – уздржите се од осмеха, пријатељи!

171 И претходно поменут чланак у *Истоку* *Комунци дижу рогове*, и чланак *Два начелна непријатеља?*, као што се може видети, дали смо пре овог текста којим се на њих одговара у листу *Глас Јавности*.

172 И овај смо текст дали у овој књизи.

173 *Глас Јавности* дао је овде напомену *Наставиће се*, што је значило да ће се чланак наставити у следећем броју, но како је овај лист излазио само два пута недељно, средом и суботом, у *Истоку* је изашао нови текст, ми га дајемо после овога, па тек онда тај наставак који је изашао под новим насловом: *У место даљег одговора*.

174 Веома непријатан по *Исток* био је напис у *Гласу Јавности*, који је овога пута разлог написа у *Истоку*. Био је то чланак „*Видовдан*“, „*Омладина*“ и „*Исток*“, у броју 9, од 10. августа на 3. и 4. страни, потписан: *Један из омладине који вас обоје презире*, уз коментар уредништва *Гласа Јавности* да га пуштају иако се слажу са коментаром једног пријатеља „да *Исток* не заслужује ни погледа поштена човека“.

175 Мисли се на Владимира Јовановића и Светозара Милетића, тј. критику у претходно поменутом напису у *Гласу Јавности*.

176 Видети белешку 173. Као што се види, уредништво *Гласа Јавности* неће чак ни да помене име листа *Исток* на који се ово односи.

177 Видети белешку 165.

178 О овоме има неколико прилога у XII књизи.

179 Мисли се на номиналног уредника *Јавности* Димитрија Стојковића и стварног, Светозара Марковића, који је „још у Пожаревцу“ (више у XII књизи).

180 Овај текст је штампан у XII књизи.

181 Видети претходни текст *У место даљег одговора*, па проценити колико је ово тачно.

182 Мисли се на формирање владе Јована Мариновића (више у XII књизи).

183 Мисли се на *Глас Јавности*, часопис *Рад* и *Ново доба*; када се ово објављује у *Истоку*, сва три су излазила.

184 Импертиненција (лат. impertinens) – неучтив, дрзак, безобразан.

185 Видети о овом листу у поменутом делу А. Раденића, стр. 212 – 216 (Winkelbraht – паланачки лист).

186 Лист *Ново доба* формално је уређивао Срећко Алексић, стварно Михајло Никетић, који се овде помиње, раније уредник првог сатиричног социјалистичког листа *Враголан* (1871 – 1872) и *Уједињења* (1872), сарађивао и у листу *Будућност*, контроверзна личност (више о њему у раду др Ђорђа Игњатовића, саопштеном на научном скупу „*О животу и делу Светозара Марковића*“, САНУ, 16 – 19. октобра 1996: *Хумор и сатира – убојито оружје Светозаревог социјалистичког покрета у политичкој борби*, у штампи).

187 Бењамин Калај, аустроугарски посланик у Београду, Урош Кнежевић, уредник *Будућности*. Тешко да је ова оптужба тачна, па се, наравно морао и могао и јавно бранити од таквих подметања.

188 Од листа *Ново доба* није сачуван ниједан примерак па се ови наводи не могу проверити ни лоцирати.

189 И саме ове речи: ... „што је била *Јавност* не може себи приписати у заслуге *Глас Јавности*“, јер ту није променуто само име, него и сама редакција“ – на посредан начин су ипак признање Светозару Марковићу. Ми даље нећемо давати напise о „комунцима“, делом што тиме превише оптерећујемо ова дела, а делом и отуда што сматрамо да смо дали довољно прилога из којих се може сагледати она тешка атмосфера у којој су радили марковићевци.

¹⁹⁰ Треба horribile dictu – страшно је и рећи.

¹⁹¹ Видети текст *У место даљег одговора* одакле се ово преузима и како се овде интерпретира!

¹⁹² Овде се већ назире да се припремало смењивање редакције листа *Глас Јавности*, што ће се ускоро и десити.

¹⁹³ Из чланка *Буне се „Источани“* – видети последњи пасус.

¹⁹⁴ Чланак Светозара Марковића *Одговор г. Ивану Најденову б. уреднику „Права“*, XI књига, стр. 141 – 144.

¹⁹⁵ Видети текст уз белешку 161.

¹⁹⁶ Ово је непознат податак, могуће је да су марковићевци у време кризе *Јавности*, тј. притиска од стране власти, покушавали да придобију редакцију *Истока*, јер је тај лист био у финансијској кризи.

¹⁹⁷ Редакција *Истока* је ово и дочекала, либерали су преузели *Глас Јавности* од 17. броја (видети њихово реаговање: *Лист Исток поводом претимања редакције Гласа Јавности у овој књизи*).

¹⁹⁸ Не можемо а да не споменемо да је уредништво *Гласа Јавности* само једном директно и једном не спомињући име листа полемисало отворено са листом *Исток*, но и ово је сведочанство о објективности. У даљем тексту се помиње писање *Гласа Јавности* о прирезу на логоровање војске. Ово писање *Гласа Јавности* доиста је изазвало посебно интересовање и о томе се писало у више наврата, па је уследила и „званична исправка“, коју смо овде донели. Следећи прилог *Глас Јавности о полицијској пресији* довољно говори о условима у којима је овај лист излазио.

¹⁹⁹ Ево неколико података и наслова чланака за које је био оптужен уредник *Гласа Јавности* Стеван Милићевић:

1. *У Крагујевцу 14. Јула*. бр. 1, од 15. VII, стр. 1; ми смо га прештампали под насловом *Програмски уводник ...* (видети инкриминисани текст – пасус уз белешку 150).

2. „Свршетак уводног чланка“ у 2. броју је пасус из Марковићевог чланка *Суд* (видети белешку 31), који је изашао на месту уводника.

3. *Прирез на логоровање народне војске*, изашао је, као што се и каже, у 2. броју листа од 17. VII, стр. 2. и 3. у којем и чланак *Суд*. Мада се писац чланка позивао на 56. члан Устава, став 2. који говори да „без одобрења скупштине не може се ни у ком случају данак или општи прирез установити или постојећи уништити“, уредник је због овог написа узет на одговорност (видети *Званичну исправку*; и ово је пример из којег се види да је Марковић био у праву када је у више наврата писао да је „бирокарска система“ другим прописом узимала оно што је већ била дала).

4. *Где ће бити скупштина?* уводни је чланак 4. броја, од 24. VII 1874. У овом чланку пишу о овоме јер се, кажу, око тога повела расправа у другој штампи, па се у њему и подсмешљиво говори, поред осталог, и следеће: „Уставом није одређено где се мора држати народна скупштина и по томе влади стоји до воље где ће је сазвати ... може скупштину сазвати где за „пробитачно“ нађе, н. пр. у Трнаву, Паланку или ма где ... или можда Пандирало.“ Са пуно сарказма је овај чланак писао о томе како се говори да ће не само скупштина већ и војска „и радионице војене“ бити пренети из Крагујевца на друго место. Дакако да је овај напис имао и крајње озбиљну поруку. Тако, поред осталог, у њему пише: „Ако је истина да влада неће да сазове скупштину у Крагујевац због штампа-рије и листа, онда она признаје да је штампа код нас већ нека сила, а уједно би дала доказе да се она боји штампе ...“ Овде ћемо споменути да је кнез Милан 21. септембра потписао решење о изборима за сазив скупштине у трогодишњем мандату (1874, 1875. и 1876. године: 24. X избори, 8. новембра скупштина, и то у Београду, лист *Глас Јавности* још пре овог указа био је у рукама либерала).

5. У истом, 4. броју, од 24. јула је и ова пета „кривица“, почетак дописа *Београд месеца Јула*. Ево дела тог текста: „Код нас у Београду којешта може што се код вас у унутрашњости можда никако не би могло. Ето на прилику узмите ово: Ко је почешће пролазио Теразијама и силазио на Саву томе су морали пасти у очи неколицина људи који у цилиндрима, штапићима и рукавицама одају тамо-амо. Ако ко боље заћери ове људе мого је и то приметити да они иду једног дана у немачким, другог опет у турским аљинама па онда опет наново немачке па турске, инглеске, француске и т. д. а по неки пут провири антерија или памуклија испод салонског капута. Па зар је то нешто тешко и чудно? можда ће рећи ко. Није ништа. Но пустите ме да кажем даље. Ти људи не само да мењају аљине но се још и они мењају. Једанпут их видиш пустили браду и бркове, други пут по инглески, са обријаним брковима, трећи пут обријали и једно и друго. Још кад се види како ови људи луњају без икаквог посла ...“

6. Ова кривица је у истом, претходном, чланку који смо делом пренели. Но, сада се односи на део текста који говори о истим тим људима који се могу срести у полицији како иду са протоколом у руци званично, па наставља: „Србија беше огрезла у шпијунима за време пређашњих власника [мисли на доба уставобранитеља]. Читаве легије они су имали. Бојимо се да ово није заоставштина пређашњих власника који су шпијунством развратили народ, јер се зна каква утицаја имају „дугуви анђели хранитељи“ на морал народни и кесу народну. Ко је дао био тој господи право да са шпијунима развраћају народ и арче народње благо. Садања влада изјавила је да јој они не требају. Уосталом и сада на сваком кораку срећете загонетна лица ...“ У вези са овим „шпијунисањем“ видети само стр. 237 – 244. XI књиге где се дају

извештаји доушника намесника Јована Ристића о кретању Светозара Марковића. Не знамо ко је овај дописник *Гласа Јавности* из Београда, овде потписан највероватније псеудонимом: *Ђилас* (помишљали смо да та „кисела мушица“, како га зове *Исток*, може бити сам уредник Милићевић, потом, да би то могао бити и Пера Годоровић, што није искључено, али немамо поуздане податке о овој занимљивој личности).

7. Кривица је нађена у *Одговору на „Званичну исправку“*, који је изашао у 6. броју *Гласа Јавности*, од 31. јула 1874. Овај текст нисмо прештампали понајвише зато што је предугачак, цела 1. и два ступца 2. стране тог броја листа. И *Званичну исправку* смо, уосталом, пренели само ради илустрације притиска на овај лист.

8. „Грех“ је ваљда и најбоља илустрација до које мере се власт поигравала са овим листом. Нађено је, наиме, да се није смело писати тако како је писано, да лист касни јер нису могли наћи начелника, који је „отишао био ноћу“ (!) у обилазак округа. Ова опаска *Читаоцима, Гласа Јавности* изашла је као и претходни текст у броју 6, од 31. VII (овај текст доносимо у копији, видети стр. 222).

9. Кривица, како кажу, има 8 редова у допису *Пожаревац 30. Јула* у 7. броју, од 3. августа. Овде највероватније није реч о осам редова из самог дописа већ о седам редова коментара уз тај допис. Ево их: „*Основа је дакле крива и погрешна, крива је параграфска правда и бирократска система*, и то зло ваља лечити из корена. Овај догађај уколико је знаменит, биће утолико знаменитији, што је многим отворио очи и показао недостатке наших закона и целога система где се може изиграти правда кад год оћеш“ (*ХродовлаŽewa su u originalu*). *ReŽ* је била о *набеђеној краћи од 4000 dukata požarevaŽkog посланика Alek sandra Ni kol ajevi Ca koji je bi o zbog toga pr i tvor en. Глас Јавности* је о томе писао већ од другог броја дајући податке да је то освета за његов став у Народној скупштини, посебно поводом саслушања бившег војног министра Јована Белимарковића (о чему је било речи у XI и XII књизи). И док београдска штампа о томе не „чини ни мукајет“, *Глас Јавности*, је по свему судећи, био затрпан писмима читалаца, од којих је нека и објављивао. Реакцију власти у вези са овим видимо.

10. и 11. Две грешке *Гласа Јавности* нађене су у 8. броју, од 7. VIII. Прва је – као што се и наводи – била у допису *Алексинац*. Како нису наведена „инкриминисана места“, остаје да се нагађа. Ми ћемо само споменути да се у допису говори о прикупљању приреза за логоровање војске, са пуно негативности о томе. Говори се како неки остављају радове, јер је управо највећа сезона летњих радова (као да намерно опонирају *Званичној исправци*), итд. Текст је добро писан, делом га је коментарисала и редакција. Уз остало, каже се и следеће: „Овај је прирез код свију неповољно примљен, и то не услед „ваших чланака“ као што вам „званична исправка“ каже, већ од самог стања ствари ...“ Наводе се примери са цифрама и доказује да толики прирез није потребан за

логоровање, па се тражи начин да се провери куда иде новац не само од овог приреза већ и од других. Очито је ова тема *Гласа Јавности* имала велики одјек. Други грех у овом броју нађен је у тексту *С логора крагујевачког*. Како опет нису наведени конкретни делови, рећи ћемо само толико да се овде наводе неправилности у самом логору. Прозивка није вршена ујутро, када се војска сакупила, већ увече, при свећи. Ово је условило да војницима нису дата одмах обећана 4 гроша дневно за храну, већ тек други дан, а храна за коње дата је тек сутрадан. Осим тога, ко је био на прозивци, добио је по 8 гроша, сељани 10, „чаршилије по рубљу (разуме се који су били на прозивци)“. Начелство је вршило лицитацију за набавку сточне хране тек други дан по сабирању војске. Последња реченица овог чланка гласи: „Од неког времена ствари се код нас тако развијају, да муте човека. Ми не знамо шта се са овим хоће.“

12. и 13. Две штампарске кривице нађене су у 9. броју, од 10. августа. Прва је у чланку *Одговор „Будућности“* објављеном на 1. и 2. страни; друга у чланку „*Видовдан*“, „*Омладина*“ и „*Исток*“. Навешћемо само толико да је у првом полемика са листом *Будућност* о кривици Николајевића, о другом је већ било речи у полемици са *Истком*.

14. и 15. Две штампарске кривице нађене су и у 10. броју, од 14. VIII. Први инкриминисани текст *Ристић и народ* дат је на 1, 2. и делом на 3. страни, потписан знаком *Теразија*. Поводом написа је Ристићева изјава у земунском листу *Гренцботе*, који је излазио на немачком, где се, поред осталог, каже: „Г. Ристић изјављује како су лажни гласови да је он из Србије протеран јер вели, то у Србији без судског решења не може да буде; даље, како би он преко Крагујевца у Гружу, а не у Немачку, кад би њега хтели на силу да протерају“, итд.; очито смишљена политичка изјава старог политичара. Инкриминисани делови нису наведени, али је и само преношење овога исказа на домаћи терен могао бити превелики грех листа, те властима није било ни важно који ће део прогласити непожељним. Други текст, *Буне се „Источани“*, штампали смо у овој књизи па га нећемо ни коментарисати. И за њега немамо ознаке који делови су инкриминисани.

200 Већ помињани претходни окружни начелник у Крагујевцу (видети белешку 155).

201 Ово изузеће Милићевић је вероватно тражио због тога што су ове судије, скоро у истом саставу, судиле и Светозару Марковићу (видети белешку 74 у XII књизи, мада су пре оптужбе, управо судије Лазаревић и Ћирић приватно хвалиле Марковићеве написе – видети белешке 224 и 233 XII књиге и текстове у вези са њима).

202 После оставке Саве Грујића сазвана је скупштина акционара Крагујевачке друштвене штампарије 13. јануара 1874. године на којој је изабран нови управни одбор, а за председника Никола Остојић (о овоме

има исцрпних података у XII књизи, видети о саставу Управног одбора белешке 177 и 193 те књиге).

203 Веома жалимо што нисмо дошли до неких текстова при припреми ових дела. Лист *Будућност* доносио је драгоцене податке, поред осталог и један допис који је изазвао полемике судија који су судили Марковићу (уз остало видети и белешку 248 у XII књизи); тог броја, међутим, нигде нема. Универзитетска библиотека у Београду, која једино располаже комплетом ових новина, нема управо тај, 9. број, напосто је истргнут из комплета! У броју 105, од 22. XII 1874. године изашла је изјава уредника *Гласа Јавности* Стевана Милићевића о овом преврату у редакцији листа; у поменутом комплету листа *Будућност* недостаје само лист, тј. две стране на којима се изјава налазила – такође је истргнут ... У другим библиотекама ове бројеве нисмо нашли.

204 У претходном прилогу речено, да је са 17. бројем од 7. IX 1874. лист „неко време“ престао излазити, као што се видело, због сукоба у самом Управном одбору и разилажења водећих људи тог одбора и саме редакције. Од тог, 17. броја, па до новог, 18, прошло је скоро месец и по дана. Из ове изјаве се сазнаје да промењена редакција са претходном није имала никакве везе. Лист је, како се види из програмске оријентације нове редакције дате у 18. броју, а поготово по практичном раду, добио сасвим другу „боју“. Са новом политиком лист није био дуга века. Претходни је срушио режим а нови – сами читаоци, јер је доживео пораз „на тржишту“. С правом др Андрија Раденић, у већ цитираном делу, замера приређивачима репринт издања *Јавности* и *Гласа Јавности* да ничим нису означили разлику између првих 17 бројева овог листа и његовог наставка од 20. октобра, тј. од 18. до 33. броја, када је 4. XII 1874 године изашао последњи број.

205 Нови лист, *Ослобођење*, покренут је тек од нове, 1875. године, њега је званично и издавао и уређивао Светозар Марковић, о чему ће бити више речи у XIV књизи. У ово време једино марковићевско гласило био је часопис *Рад*, који и доноси овај напис, као и онај претходни.

206 Видети претходну белешку.

207 По обичају, у политичкој борби се не зна за меру и не држи много до доследности. Марковићевце су час окривљавали да су анационални, час комунци, а час карађорђевићевци, тек да се добије на ефекту код публике (видети и речи у *Истоку* уз белешку 165).

208 Овај програмски текст изашао је у „угледном броју“, како то стоји у заглављу првог нумерисаног примерка овог часописа. Како је 1. редовни број изашао 22. јуна 1874. године, сматра се да је и овај угледни број изашао тог месеца. Ради континуитета, како смо то већ истакли коментаришући програмски текст *Гласа Јавности*, праћењу Марковићевих и марковићевских гласила, дајемо и овај текст. Низ података о овом часопису расуто је у *Прилозима* и осталим нашим

белешкама (видети посебно белешку 125). Уз ово, нагласићемо још да је клише *Рада*, тј. његовог насловног дела – главе листа – урађен у две варијанте; први, са пуним ливеним заглављем је очито у штампарији Николе Стефановића и дружине и гласи: *РАД. Лист за књижевност, науку и критику*, а други: *РАД, књижевни и научни лист*, ливен у Државној штампарији. Са првом главом штампани су само угледни број и бројеви 2 и 3, сви остали, па и у 1875. години, имали су ово друго заглавље, без обзира на мењање штампариије (довођење овога у везу са програмском оријентацијом часописа – наравно да је излишно, видети више код А. Раденића у навођеном делу, стр. 338. и даље).

209 Како је Пера Тодоровић дао да се овај текст прештампа у *Гласу Јавности*, бр. 1, од 15. јула 1874. године, стр. 3. и 4, указаћемо на неке детаље. Тамо текст почиње одавде.

210 Овај пасус изостављен је у *Гласу Јавности*.

211 Овде је завршено штампање овог текста а додато је да су већ изашла четири броја, да и редакција *Гласа Јавности* прима претплату, колико лист кошта и сл.

212 Овај прилог дајемо из истих разлога као и уредништво *Рада*, да се види одјек на који је наишао овај часопис, наравно код истомишљеника.

213 Као што смо у XI књизи штампали приказ Марковићеве књижице *Општина суд и правда* (видети стр. 263), тако и овде доносимо овај приказ књижице у којој су прештампани Марковићеве радови *Срез и финансија* (видети стр. 53 и 57 ове књиге). Претпоставља се, сматрамо с правом, да је ове приказе писао лично уредник Пера Тодоровић. У вези са овим приказима видети и белешку 205 у XI књизи. Нигде нисмо споменули да се ни у књижицама ни у приказима, нигде не помиње њихов аутор Светозар Марковић, што само по себи говори колико је његово име било проскрибовано од ондашњих власти.

У претходном тексту је било речи о Марковићевом раду *Срез*, што је, наравно очито, као и то да у даљем наставку следи приказ чланка *Финансије*, оба прештампана у поменутој књижици.

214 Док су претходне две књижице Марковићевих радова *Општина суд и правда* и *Срез и финансија* штампане у Крагујевачкој друштвеној штампарији, ову је, као што смо већ споменули, прештампао Пера Тодоровић у штампарији која је штампала и већи број његовог часописа *Рад*, Штампарији Николе Стефановића и дружине у Београду. Како је рад *Народна скупштина* штампан у овом тому, видети стр. 73; напомене тамо дате важе и за овај текст.

215 Видети белешку 213.

216 Како је уз чланак Марковића *Вера и наука – и образовање у народном правцу* било доста речи и о овим прилозима, то ћемо се овде суздржати од коментара (видети белешке 125 – 135).

217 Већ смо споменули (видети белешку 126) да се сматра да је *Протест* саставио Јован Жујовић а редиговао Светозар Марковић; да је то тако, нама се чини и по стилу и резону, наиме препознатљива је Марковићева реска и јасно дата формулација у овом тексту.

218 Поменули смо, такође (видети белешку 126), да овај текст пише лично Светозар Милетић. Ово делом потврђује и знак једнакости којим се знао потписивати, а и место у листу које је дато – штампани прилог у *Застави* ишао је на месту уводника 124. броја.

219 О суђењу Светозару Марковићу било је доста речи у XI и XII књизи, па и у листу *Застава* који је пратио цео тај процес и чију вест овде преносимо. Како смо у тим два књигама дали доста података о том, како каже *Застава „преском“* (штампарском) процесу, овде само подсећамо да је Марковић изашао из затвора по издржавању пуне казне која му је била досуђена, 16. новембра 1874. године (видети забелешку управника затвора, стр. 116. XII књиге).

220 Када је умро један од најближих сарадника Светозара Марковића, Милош Ђурић, били смо сигурни да је тај текст морао бар у коначној форми дати сам Марковић, ако се однекуд и сумња да је у целини његов (видети стр. 175 – 176. у XI књизи); сада нисмо сигурни да ли је, а ако јесте, у којој мери је Марковић учествовао у састављању овог сећања на једног од најприснијих сарадника, који му је, уз остало, оставио и део наследства да и даље шири „нову науку“. Доста је тешко било шта конкретно рећи. Једно је сигурно – основу текста даје Пера Тодоровић, што се најбоље осећа кроз сентиментални тон којим цео текст одише (подсећамо само на његове ретке када је писао недуго после овога поводом смрти и самог Марковића: „Непуна година и већ три гроба ... Милош Ђурић, Пера Ђорђевић и Светозар Марковић ... Али како да се ожали оно, што се прежалити не може?!“ – видети XVI књигу, стр. 67). Марковић је већ био на слободи, скоро месец дана, вероватно је био и на сахрани. Пера Тодоровић је тешко подносио овакве тренутке; кад је умро Ђурић, он као да бежи неко време из Крагујевца. То је чинио и када су га прогнали за „штампарске кривице“; у судским протоколима стоји да га скоро никада није било у стану када му је требало уручити позив. Овде се већ, може се рећи, доста очеличио, трпео је, како сам каже, удар за ударом. Од смрти Пера Ђорђевића па до изласка овог текста размак је био десетак дана; дакле, било је толико времена да са Марковићем и око тога поразговара, ако није тражио од њега и да учествује и у састављању текста; за неке податке га је, неспорно, морао питати, на пример о томе како (и да ли?) изнети податак о наследству јер се то директно односило на самог Марковића. Превише је терминолошких и садржајних компонената које су марковићевске, но останемо при томе

да је при састављању овог текста Марковић сигурно био консултован, ако већ немамо податке да је и лично учествовао у његовом састављању.

221 Када се ово дешавало, Марковић је био у Србији и о овим догађајима је и посебно писао (видети IV књигу, стр. 71 – 74: *Законитост на Великој школи*).

222 Ово се могло сазнати из Ђорђевићевог причања, но у лето 1872. године Марковић је неко време и сам, наново, борао у Швајцарској па је то могао сазнати и из сусрета са њим.

223 Ст. Мил = Стеван Милићевић.

224 Поменули смо у белешци 85 да ћемо овде штампати најаву која је изашла у листу *Будућност* о предаји Јовановићевог текста СУД-у. Ово чинимо из више разлога, од којих ћемо неке навести. Пре свега, ово говори о пропагандном наступу када је о идејним истомишљеницима реч. Док су се, дакле, марковићевци једва сналазили како да преживе „званичне исправке“ и забране, идеолозима у милости власти, даване су високе награде, унапред су најављивани и хваљени њихови радови. Из садржаја ове најаве види се не само да се најављивани текст већ налазио у рукама аутора те најаве већ се из њега може сагледати и тенденција целог подухвата. Марковић, пак, у свом раду као да и ово има у виду, јер је *Будућност* не само популарисала овај рад Јовановића већ је пре овога давала и делове који су касније, кад сажетије – кад промењено и допуњено, унети у текст.

225 У бројевима 4 – 9 листа *Будућност* Владимир Јовановић штампао је рад у целих шест наставака под насловом: *Међународна и друштвена борба – некада и сада* (видети поменуте бројеве овог листа од 11, 13, 16, 18, 20. и 23. I 1873). У бројевима 6 и 7, од 16. и 18. I 1873, штампао је најављиване „крајности коју неправда у друштвеном свету изазива, позната је особито под именом социјализам или друштвено питање“. Делови тих текстова из *Будућности*, каже се дословно је пренео из ових написа; међутим, то је овај лист тенденциозно написао. Јовановић је те текстове, како смо већ поменули, слободније расуо и на нов начин укључио у овај свој рад. У последњем, 9. наставку, обећао је и следеће: „Остаје још да промотримо како ми Срби стојимо на пољу међународне и друштвене борбе. Но то ћемо да оставимо за други пут.“ Колико знамо, Јовановић то није испунио. Оно што је дао у том раду који су истомишљеници толико хвалили стоји на располагању читаоцима ових дела, па то могу и сами проценити. Ми не само што не сугеришемо никакве процене већ нећемо указивати ни на разлике у погледима ова два писца, Марковића и Јовановића, јер то може сваки читалац учинити и сам када већ испостављамо оба рада. У даљем тексту указаћемо само на неке разлике овог текста и оног објављеног у листу *Будућност* (ово чинимо стога што се сматрало да су ти текстови у потпуности и дословно пренети „у почетку“ овог рада).

226 У *Будућности* овај почетак пасуса гласи: „Али долази питање: како да се раскрсти са овим пакленим светом ...“

227 Почетак текста делом се подудара и у листу *Будућност* и у овој расправи, а овај део је био у четвртом наставку; даље нећемо на ово указивати јер су прераде такве да је то скоро и неизводљиво.

228 Потпуније о целокупном делу Владимира Јовановића може се видети у посебном раду проф. др Андрије Стојковића, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, ЈИЧ, бр. 1–2, 1972, стр 3–47.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА*

- А
 Абердар, видети Кујунџић Милан
 Абердар
 Абу-Бекр, калиф, 34
 Адам (библ.), 280
 Алавантић, видети Милинковић
 Алавантић Јован
 Александар Велики, 19, 26, 32, 38, (14, 20)
 Александар Карађорђевић, кнез, (62)
 Алексић Срећко, (186)
 Али-Бекар, калиф, 34
 Амвросије, 276
 Андрија свети, 74, 75, 87, 150
 Аноним, 183
 Антонијус Марко, 275
 Анфантен, Бартелеми Проспер (Enfantin, Barthélemy Prosper), 292
 Аристид „Праведни“, 272
 Аристотел (о), 94, 233
 Аристофан, 233
 Ахриман, (13)
 Ахурамазда, (13)
 Аца Зуб, 215
- Б
 Бабе Хорема, 24
 Бабеф (Бабев), Франсоа (Babeuf, François), 96, 105, 266, 287-289, 301, 311, (92)
 Базар, 292
 Бајазит, султан, 24, (16)
 Бакуњин Михаил Александрович, 146, 311, (116)
 Бастија, Клод-Фредерик (Bastiat Claude-Frederic), 128, (105)
 Бекон Франсис (Bacon Francis), 283, (86)
 Бен, 176
 Берви, Василиј Васиљевич, Флеровски, 10, 17, 18, 21, 22, 27, 30, 34, (1, 11, 27)
 Бихнер Лудвиг (Büchner Ludwig), 160
 Бјелетић др Добросав, III, VI, VII
 Блан Жил (Blanc Jules), 198
 Блан Луј (Blanc Louis), 303, 304, (98)
 Богосављевић Адам, (60)
 Боднаров Стеван, 168
 Бокелсон Ј. (Јован од Лајда), 281
 Бомон, 312
 Бошковић Јелена, VII
 Бошковић Стојан, 92, 266, (85)
 Брама, 7, 36, 37, 270
 Брион, 313-314
 Брлић-Франић Стеван, (111)
 Бруен, 310
 Брут (ус) Марко Јуније, 275

* У загради су бројеви бележака приређивача

- Буда, 7, 22, 37, 270, (5)
Буонаротти Филип (Buonapotti Philippe Michel), 288, 301
- В**
Вајтлинг Вилхелм (Weitling Wilhelm), 303
Варнава, 276
Васојевићи, 160
Ват Џејмс (Wat James), 8, (9)
Вахабит, 12
Вашеро, 112, 344
Верморел, 311-312, 323
Веспазијан Тит Флавије (Vespasianus, Titus Flavius Sabinus), 27
Владика из Минстера, 281
Владика из Хиерапла, 276
Владимир, видети Владимир Јовановић
Волтер Франсоа Мари Аруе (Voltaire, François Marie Arouet), 311
Вуковић Павле Паја, 192, 193, (154)
Вучковић Драг(омир), 230
- Г**
Газда Јоца, видети: Јоца Газда
Галилеј Галилео (Galileo Galilei), 8, 311, (8)
Гарашанин Илија, (120)
Гершић Гига, (130)
Граx Гај Семпроније (Caius Grachus), 275, 288
Грегор папа=Гргур XIII, 96, (86)
Грујић Сава, 193, 203, 230, (138, 157, 202)
Гутенберг Јохан (Gutenberg Johannes), 8, (9)
- Д**
Дамјановић Миле, (127)
Дамјановић др Перо, III, VII
Дантон Жорж Жак (Danton, Georges Jacques), (92, 127)
Дарвин Чарлс (Darwin, Charles Robert), 7, 8, 9, 12, 16, 233, (6)
Дик-де-Брољи (Duc De Broglie), 99
Димитријевић др Сергије, III
Диринг Еуген (Dühring Eugen), 98, 105, 109, 110, 115, 116, 117, 122, (94, 97)
Дон-Карлос (1545-1568), (114)
Дон-Кихот (књиж.), 153
Дрепер, Џон Вилијам (Draper, John William), 8, 23, (10)
Дроз, 344
Дубовац др Јован, III
- Ђ**
Ђорђевић др Владан, 265
Ђорђевић Никола, 220, (155)
Ђорђевић Пера, 187, 260-265, (27, 145)
Ђурић Милош, (220)
- Е**
Екаријус, Јохан Георг (Eccarius, Johann Georg), 116, (99)
Екмечић др Милорад, (124)
Емилије Папос, 274
Енгел Јохан Кристијан (Engel, Johann Christian von), (27)
Енгелс Фридрих (Engels Friedrich), 97, 124, (89, 102, 110)
- Ж**
Живковић Радомир VII
Жил Блан, видети Блан Жил
Жујовић Живојин, 175
Жујовић Јован, (1, 126)
- З**
Зијад, 34
Зороастар (Заратустра), 19, (13)
- И**
Ибрахим, султан, 26
Игњатовић др Ђорђе, VI (186)

- Ј**
Јакоб свети, (91)
Јаков, поп, 89
Јанковић Милан, 220
Јасњевски др Владислав, 176, (138)
Јеремија, пророк, 231
Јова поп из Врбе, 89
Јова прота крагујевачки, видети Јовановић Јован, народни посланик
Јован апостол, 275
Јован Златоусти 275
Јовановић И. Владимир, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 114, 117, 124, 127, 128, 131, 142, 143, 150, 208, 265, 266, 267-345, (1, 84, 85, 175, 225)
Јовановић Димитрије, 221
Јовановић Јован—„прота Јова“, 192, (152, 153)
Јота, 215
Јоца Газда из Паланке, 102, 103, 108
Јулије Цезар (Caesar, Gaius Julius), 274
- К**
Кабе Етјен, (Cabet Etienne), 105, 301-303
Кавењак генерал (Cavaignac, Jean Baptiste), 304
Каж(ус) Грах(ус), видети Грах Гај Семпроније
Калај Бењамин (Kállay Benjamin), 215, (187)
Калигула Каж (Caligula, Gaius Caesar), 28, (19)
Кампанела Томазо (Campanella Tommaso), 282, 283, 274
Карађорђе Петровић, вожд, 101, 106, (61)
Карађорђевићи, 74, (165)
Карађорђевици, Карађорђевићевци, 200, 210
Карло Велики, (23)
Карне Л. М. де, 309
Карно (Carnot), 306
Касијус Вицелин (Cassius Vecellinus Sptgius), 275
Катилина Луције Сергије (Catilina, Lucius Sergius), (80)
Кери (Керије) Хенри Чарлс, (Carey Henry Charles), 61, 119, (55)
Кимон, 272
Клеопатра, (20)
Кнежевић Урош Црни, 215, (187)
Колумбо Кристофор, (4)
Конт Огист (Compte Auguste), 94, 96, 292
Коперник Никола (Copernicus Nicolaus), 8, 19, (8)
Красус, 274
Крилов Иван Андрејевич, (80)
Кујунџић Милан Абердар, (1, 130)
- Л**
Лавров Пјотр Алексејевич, (27)
Лазаревић Лука, 89
Лазаревић Димитрије, 221
Ласал Фердинанд (Lassalle Ferdinand), 97, 115, 308, 320
Ленкестер, 176
Лењин Владимир Иљич Уљанов, (1)
Леру Пјер (Leroux Pierre), 306-308
Ликург, законодавац, 266, 271, 272
Лок Џон (Locke John), (95)
Луј Блан, видети Блан Луј
Луј Бонапарта (Napoléon III Louis Bonaparte), (89)
Лукачевић Стефан, VII
Лукић др Радомир, III, IV, V, VI
Лутер Мартин (Luther Martin), 280
- Љ**
Љушић др Радош, (120)

- М
- Мабли Габријел Боно де (Mably, Gabriel Bonnot de), 283, 284
- Макијавели Николо (Machiavelli Niccolo), 228
- Макма(х)он Патрис Морис де (Mac-Mahon, Patrice Maurice de), 99
- Малтус Томас Роберт (Malthus Thomas Robert), 133, (109)
- Манкос Курије, 274
- Мара Жан Пол (Marat, Jean Paul), 127
- Мариновић Јован, (129, 182)
- Марковић Јеврем (Јефрем), 180, (138)
- Марковић Јелена, 180
- Марковић Светозар, I, III, IV, V, VI, XI, 18, 72, 85, 151, 156, 168, 171, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 258, 263, 264, (1, 2, 3, 10, 12, 19, 22, 27, 30, 31, 32, 36, 38, 40, 41, 44, 45, 50, 51, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 66, 71, 73, 78, 81, 84, 86, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 109, 111, 112, 116, 118, 121, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 143, 145, 165, 179, 189, 194, 199, 207, 208, 213, 214, 216, 217, 219, 222, 224, 225)
- Маркс Карл, (Marx Karl), 97, 116, 120, 124, 135, 136, 143, (1, 27, 89, 90, 102, 110, 116)
- Матић Душан, академик, III
- Махмут (Махмуд) II, видети: Мухамед Освајач
- Менно Симон, 281
- Мехмед-ага, 21, 27
- Мехмед Алија, турски генерал, 21, 27, (18)
- Мил Џон Стјуарт (Mill John Stuart), 95, 96, 98, 108, 112, 116, (93, 99)
- Милетић др Светозар, 150, 201, 208, 209, (126, 175, 218)
- Миливојевић Мића, 193
- Милинковић Алавантић Јова(н), (30, 36, 42, 44, 45, 47, 48)
- Милићевић Ђ. Милан, 176
- Милићевић (Миличевић) Стева(н), 187, 216, 225, 231, 264, (199, 223)
- Милојевић М. Милош, (85)
- Милош Обреновић, књаз, 73, 74, 245, (61)
- Милошевић Светлана, VII
- Милтијад (V век пре н. е.), 272
- Милутиновић др Коста, 126
- Минк П., 312
- Минцер Томас (Mün(t)zer Thomas), 280, 281
- Мирабо Оноре Габриел (Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti de), 323
- Миртов=Лавров П.А
- Митић Мирослав, VII
- Митровић Ђорђе, III, VI, VII
- Михаило Ландо, 278
- Михаило митрополит београдски, 89, 201, (80, 81)
- Михаило Обреновић, кнез, 152, 201
- Мојсије (библ.), 266
- Молер Николајевић Петар, војвода, 73, (61)
- Мор сер Томас (More или Mogus Sir Thomas), 96, 281, 284, 285, 301
- Морели (Morelly), 96, 283, 284, 285
- Мунзер=Минцер Тома
- Мурат I (1319-1389), (16)
- Мухамед Освајач (1451-81), 26, 27, 34, (17, 21)
- Муције Сцевола Гај, (80)
- Н
- Н. Н. видети: аноним
- Најденов Иван, 217, (122, 194)
- Нанчић Лаза(р), (12)
- Народски, 230
- Насковски-Тешић Емилија, видети Тешић-Насковски Емилија
- Недељковић др Душан, III
- Нерон, 274
- Нестор, „отац Нестор“ (архимандрит)=„поп Никола“, 89, (80)

- Никетић Михаило, 215, (186)
- Николај I, руски цар, 73
- Николајевић Молер Петар, видети Молер Николајевић Петар
- Николајевић, 205, 211
- Николић Димитрије, 248, (127)
- О
- Обрадовић Доситеј, 238
- Обреновићи, 79, (61)
- Овен (Оуен) Роберт (Owen Robert), 290-292, 297
- Одифре, 99
- Омар, калиф, 33, 34
- Омир, видети Хомер
- О'н, видени Овен (Оуен)
- Онанг-иган-хе, 309
- Остојић Никола, 223, 224, 225
- П
- Павловић Јован, (60, 127)
- Папи с. 276
- Паскије, 99
- Пашић Никола, (154)
- Пејић, 230
- Пелагић Василије Васа, 202
- Пелл'рен, 313
- Перера Исак, 105, (90)
- Петар свети, 283
- Пијановић др Петар, VII
- Пилић-Ракић др Вера, VI, (93)
- Писарек др хаб. Хенрик, (89)
- Платон, 94, 233, 272, 273, 274, 283
- Плинијус, Старији (Plinius Secundus Gaius), 276
- Помпеј Гнеј (Pompeius Magnus, Gnaeus), 274, 275
- Поп Лука, видети Лазаревић Лука
- Попов др Чедомир, III, VI
- Поповић др Петар, III
- Поповић Стеван, 92, 266, (85)
- Прудон Пјер Жозеф (Proudhon Pierre Joseph), 96, 97, 108, 110, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 139, 146, 266, 304-306, 312, 323, (103, 104)
- Птоломеји, 7, 32, (20)
- Р
- Раденић др Андрија, (125, 126, 185)
- Рајковић Вељко, 221
- Ракић Мита, 92, 265, (85)
- Раковски, (122)
- Ранковић Драгутин, VII
- Рап (Rapp), 291
- Рејнолд Ј., 306
- Рецепагић др Јашар, III, VI
- Ристић др Јован, 152, 153, 196, 199, 210, 217, 220, 230, (163, 199)
- Рихтер И. И. (Richter I.I.), 301
- Робеспјер Максимилијан (Robespierre Maximilien - François - Isidore de), (92, 127)
- Родриго О. = Родриг Бенжамен - Олинд, сенсимонист, 292
- Русо Жан-Жак, (Rousseau, Jean-Jacques), 286, (95)
- С
- Сезострис, 19
- Семирамида, 25
- Сен-Симон, Анри Клод де (Saint-Simon, Henri Claude), 123, 266, 292-296, 297, 303, 306, 307, 322
- Сенека Маркус (Seneca, Marcus или Lucius Annaeus), 274
- Сидр, 92
- Симон из Фиренце, 278
- Симовић Андрија, 180
- Сисмонди Жан Шарл (Sismondi, Jean Charles Léonard Simon), 289, 290
- Скерлић др Јован, 178, 179, 181, 182, 183, 184, (1, 27, 78, 79, 81, 127, 138, 139, 140, 142, 143, 144)
- Смис=Смит Адам (Smith Adam), 289
- Смис=Смит Џон (Smith John), 302
- Соколовић Васа, 180

Стефан Лазаревић, деспот, (16)
 Срећковић Панта, 103, (60)
 Стефановић Никола, штампар, 85,
 244, (60, 127)
 Стифенсон Џорџ (Stephenson
 George), 8, (9)
 Сторх, 280
 Стојанчевић др Владимир, III, IV,
 V, VI
 Стојковић др Андрија, III, VI, VII,
 (2, 228)
 Стојковић Димитрије, (179)
 Сула Луције Корнелије (Sulla,
 Lucius Cornelius), 275

Т

Тамерлан (Темерлан), 24, (16)
 Телемах, 95, 283
 Темистокле, 272
 Тешић-Насковски Емилија, (1)
 Т(и)јер Луј Адолф (Thiers, Louis
 Adolphe), 99, 292, (88)
 Тиндал Џон (Tyndall John), 233
 Тодоровић др Драгоје, VI
 Тодоровић Пера, 93, 175, 177, 178,
 179, 181, 182, 248, (27, 60, 78, 81,
 88, 117, 125, 127, 131, 136, 137, 138,
 209, 220)
 Трпезић Милош, 221
 Тукидид, 272
 Туцаковић Тодор, 193

Ђ

Ђирић Стеван, 221

У

Уат видети Ват Цемс

Ф

Фабије Максим, римски диктатор
 и војсковођа, 274
 Фабриције Лусцин Гај, римски
 војсковођа и конзул, 274

Фенелон, (Fenelon, François de
 Salignac de la Mothe), 95, 283
 Филиповић Мата, 221
 Фирхов Рудолф (Virchow Rudolf),
 160
 Фљеровски (Флеровски), псеудо-
 ним Бервија В. В.
 Фогт Карл (Vogt Karl), 160
 Фурије Франсоа-Мари Шарл
 (Fourier, François-Marie Charles),
 97, 266, 296-300, 303

Х

Халид, војвода, 2, 4
 Ханриј VIII, видети Хенрик VIII,
 енглески краљ (1509-47), 281, (66)
 Харрингтон (1611-1677), 283
 Харун ал-Рашид, 35, (23)
 Хаџац, војвода, 24
 Хелиогабал, 274
 Хекел Ернст (Haeckel Ernst Hein-
 rich), 158, 160
 Хелмхолц Херман (Helmholtz Her-
 man Ludwig Ferdinand von), 233
 Хифестијон, 26
 Хоббес Томас (Hobbes Thomas), 96,
 282, (85, 86)
 Хомер, 7, 234, (5)
 Хранисављевић, 180
 Христић Филип, 157, 161, 166, 167,
 249-251, (126, 129)
 Христос Исус, 7, 19, 32, 34, 36, 37,
 164, 165, 166, 196, 204, 256, 271,
 276, 280, 282, 283, 293, 302, 307,
 (5, 52)

Ц

Цинцинат Луције (Cincinnatus.
 Lucius Quinctius), 101, 106, 274
 Цицеро(н), Марко Тулије (Cicero,
 Marcus Tullius), 275

Ч

Чернишевски Николај Гаврило-
 вич, 265, (27)

Чкребић инж. Душан, III, VI
 Чумић Аћим, 82, 200, 209, 210, (164)

Ш

Шарло-Ирене-Кастело, 283
 Шемјакин Андреј, (1)

Шерцер, 309
 Шовиер, 312
 Штајн, Л., (Stein Lorenz von), 98
 Шулце фон Делич (Schulze
 Delitzsch Franz Hermann), 97,
 308

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА*

А*

Абдалмамк, 24
 Абисинија, 20, 21
 Абу-Ишак, 24
 Авала, 162
 Аден, 19
 Азија, 6, 7, 11, 17, 19, 20, 22, 24, 26,
 27, 36, 40, 42, 43, 163, 270, (14)
 Александрија, 27, (20)
 Алексинац, 220, 230
 Алжир, 21, 45
 Америка, 3, 5, 6, 23, 29, 40, 42, 45,
 61, 100, 141, 163, 164, 278, 280,
 289, 290, 291, 292, 301, 302, 303,
 319, 32, 343, (4, 10, 55)
 Амстердам, 284, 320
 Анверс, 320
 Ангора (Анкара), 24, (16)
 Антиохија, 27
 Арабија, 7, 11, 19, 20, 21, 23, 25, 27,
 28, 33, 34, 35, 36, 41, 45
 Атина, 4, 45, 272, 307
 Атлантида, 282
 Аустрија, 150, 152, 153, 190, 207,
 228, 280, 309, 320
 Аустро-Угарска, 5, 74, 149, 152,
 175, 202, 211, 218, 236, 320
 Африка, 3, 11, 12, 17, 20, 21, 22, 28,
 34, 274, 280, (14, 26)
 Ахен, 291

Б

Багдад, 35, (23)
 Базел, 310, 319
 Бактрија, 19
 Бал (Швајцарска), 319
 Балкан(ско полуострво), 16, 152,
 153, 154, 155, 165, 236
 Барселона, 320
 Белгија, 118, 316, 318, 320, 322
 Бело брдо (Моравска), 280
 Београд, 53, 59, 60, 82, 85, 87, 168,
 178, 179, 181, 182, 183, 184, 196,
 197, 200, 201, 205, 207, 212, 214,
 215, 216, 220, 225, 236, 243, 244,
 249, 253, 254, 255, 257, 260, (1, 60,
 80, 93, 122)
 Бер-базардик, 27
 Берлин, 308, (94)
 Босна, 142, 150, 152, 153, 154, 164,
 201, 202, 205, 207, 210, 211, 215 (21)
 Брисел, 136, 137, 316, 318, 319, 320,
 321, (111)
 Бугарска, 6, 150, 152, 153, 154, 164,
 229, (122)
 Бухара, 10

В

Вавилон, 25, 42, 44, 223
 Ваљево, (54)

* У загради су бројеви бележака приређивача.

- Велика Британија, 281
Велс, 44
Вервир, 320
Версај (код Париза), 98, (88)
Византија, 28
Виртемберг, 321
Влашка, 6
Врба, 89
Врњачка бања, 264
- Г
Германија, 6, 11, 43
Гибралтар, 34
Граубинден (кантон), 229
Гружа, 230
Грчка, 4, 6, 7, 19, 32, 38, 40, 92, 94, 153, 233, 270, 274, 275, (14)
- Д
Далмација, 149
Данска, 320
Дубровник, 117
Дунав, 152, 154, 200
- Ђ
Ђенова, 320
- Е
Европа (Јевропа, Запад), 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 19, 20, 22, 29, 32, 36, 43, 44, 45, 59, 73, 74, 76, 80, 88, 94, 100, 103, 118, 140, 141, 145, 146, 147, 154, 163, 164, 165, 207, 228, 254, 277, 279, 280, 283, 291, 292, 309, 315, 316, 317, 318, 320, 323, 324, 344, (10, 14, 86)
Египат, 3, 7, 21, 22, 25, 26, 27, 32, 34, 42, 44, 142, 271, 273, (18, 20)
Елада, видети Грчка
Енглеска, 5, 25, 36, 44, 75, 76, 77, 78, 79, 116, 118, 135, 163, 144, 176, 211, 268, 280, 281, 283, 289, 290, 292, 316, 318, 320, 342, 343, (8, 9, 25, 55, 109)
- Ерцеговина=Херцеговина
Есеја, 275
Еуфрат, 34
- Ж
Женева, 289, 316, 317, 319, 320
- З
Загреб, 164
Земун, 175, (60)
Златибор, 76
- И
Икарија, 301
Илиноис, 301
Инглеска, видети Енглеска
Индија, 3, 7, 25, 34, 35, 36, 37, 43, 77, 142, 278, 302
Индијана, 290
Индијско море, 12
Иран, 7
Испахан, 22
Италија, 40, 118, 142, 207, 228, 278, 289, 292, 316, 320, 344, (8)
- Ј
Јава, 7, 43
Јагодина, 175, 224
Јадар, (44)
Јапан, 3, 7, 24, 25, 43
Јапанско море, 19
Јасеница, 59, 101
Јевропа, видети Европа
Јерменија, 34, 163
Јерусалим, 33, 275
Југославија, 152, 308
Јудеја, 198, 231, 266, 270, 275
- К
Каиро, 21
Камбреја, 283
Картагина, 21, 34, 45
Каспијско море, 19

- Кина, (Хина), 3, 6, 7, 19, 25, 43, 45, 154, 198, 255, 309, (16)
Киргизија, 19
Киснахт, 261
Китај=Кина
Колубара, 59
Кореја, 24
Косово, 165, (16)
Крагујевац, 47, 182, 187, 189, 192, 196, 198, 200, 201, 214, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 230, 231, 243, 260, 263, 264, (50)
Крајина (западна), 149
Крит, 271, 307
Крушевац, 230
- Л
Лајпциг, 308, 320, (94)
Лепеница, 193
Лијеж, 320
Липиск, видети Лајпциг
Лозана, 318
Лондон, 308, 316, 319, (102)
- Љ
Љуанг, 22
- М
Маварска, 46
Магдебург, 322
Мадрид, 320
Мађарска (Мацарска, Угарска) 5, 74, 144, 150, 152, 154, 163, 164, 198, 200, 207, 320, (62)
Македонија, 45, 152
Мала Азија, 7, 28
Манџурија, 19
Мареп, 19, 20
Мароко, 43
Маскат, 19
Мачва, 59, (44)
Мека, 20, (15)
Мерв, 19
Менилмонтан, 295
- Месопотамска долина, 7
Милано, 320
Милхаузен, 280, 281
Минхен, 207
Монголија, 6, 19, 24, 28, 40, 43
Морава, 59, 76
Моравска, 266, 279, 280
Мормонија, 301-303
Москва, (1)
Мртво море, 275
Мулација, 27
- Н
Н(е)апољ, 40, 282, 320
Невшател, 318, 319
Немачка, 11, 75, 82, 116, 118, 128, 163, 228, 229, 261, 280, 281, 291, 292, 296, 301, 303, 308, 318, 320, 321, 322, 342, (9)
Никомедија, 27
Нил, 20, 22
Нишанурски округ, 22
Нова Атлантида, 282
Нова (варош), 301
Новгород, 117
Нови Јорк, видети Њујорк
Нови Ламарк, 290
Нови Сад, 175, 177, 180, (2, 27, 118)
Нубија, 21
- Њ
Њујорк, 319
- О
Орлеан, 99
Ос(и)јек, 158
- П
Палма, 320
Панчево, 89, 158, 208
Парагвај, 281
Париз, 98, 129, 145, 266, 283, 303, 304, 312, 313, 319, 320, 322, 324, 342, 345, (88, 98, 113)

- Пелопонез, 272
 Персија, 19, 22, 25, 27, 28, 32, 34, 42, 46, 272, (13)
 Пеховска општина, 117
 Пожаревац, 171, 176, 178, 180, 210, 220, 230, 258, 263, (138, 179)
 Полинезија, 11
 Пољичка општина, 117
 Пољска, 309, 316, 320, (8, 138)
 Португалија, 42, 45
 Поперина, (44)
 Предња Индија, 7
 Пруска, 190
- Р**
 Рим, 4, 6, 7, 11, 21, 25, 27, 29, 32, 35, 42, 45, 74, 81, 94, 272, 274, 275, 277, 281, 282, (19, 20, 80)
 Ротердам, 320
 Румунија, 150, 152, 229
 Русија, 3, 117, 118, 144, 208, 228, 263, 308, 309, 311, 319, 320, (127)
- С**
 Сабејско царство, 19, 20
 Сава, 152, 154, 200
 Саланта; Салетинска монархија, 95, 283
 Самарканд, 19
 Сана, 19
 Сарајево, 202, (169)
 Саудијска Арабија, (15)
 Себе, 19
 Сијам, 22
 Сингапур, 309
 Сион, 89, 90, 281
 Сирија, 7, 22, 28, 34
 Скотска, Скотландска, видети Шкотска
 Слано језеро, 301
 Смедерево, 82, 88
 Спарта, 94, 266, 271, 272
 Србија, 5, 6, 48, 52, 53, 54, 59, 60, 61, 63, 66, 74, 75, 79, 83, 87, 88, 91, 102, 117, 118, 142, 143, 147, 148,
- 149, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 174, 175, 176, 180, 190, 198, 199, 200, 201, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 229, 231, 236, 246, 249, 254, 255, 256, 263, 264, 308, 309, (21)
- Средоземно море, 22
 Стамбол, 27
 Стара Србија, 153, 154
 Стиг, 59, 76
- Т**
 Тарик, 34
 Татарија, (16)
 Ташкент, 19
 Тексас, 301
 Техеран, 22
 Тибет, 7, 22
 Тимок, 59, 76
 Тимор, 7
 Тирингија, 280
 Тихи океан, 10, 11, 20
 Топчидер, (у Београду), 62
 Тунис, 21
 Туран, 19, 20, 28
 Туранска низија, 7, 20
 Туринија, видети Тирингија
 Турска, 5, 6, 10, 21, 24, 25, 26, 27, 40, 45, 61, 75, 80, 89, 103, 142, 144, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 161, 162, 163, 164, 165, 190, 198, 206, 207, 216, 217, (16, 17, 52, 62)
- У**
 Угарска, видети Мађарска
 Уелс, видети Велс
 Ужице, 59, 224
 Узбек Туранска низина, 19
 Ута, (језеро), 301
- Ф**
 Феникија (Финикија), 19
 Фиренца, 278

- Франачка, 280
 Француска, 45, 46, 96, 99, 105, 106, 118, 125, 127, 129, 142, 143, 144, 145, 147, 190, 228, 279, 280, 283, 287, 288, 289, 292, 294, 296, 301, 303, 304, 306, 307, 308, 311, 316, 318, 320, 322, 323, 324, 342, 343, (87, 90, 98, 105, 127)
- Црна Гора, 149, 152, 153, 154, 160
 Црно море, 34
- Ч**
 Чачак, 59
 Чешка, 280
 Чивутија, видети Јудеја
 Чикаго, 319
- Ш**
 Шабац, 82, (36, 42)
 Швајцарска, 81, 100, 141, 150, 151, 163, 164, 179, 208, 228, 229, 261, 264, 280, 289, 303, 316, 318, 319, 320, 342, (1)
 Швапска=Аустрија, Немачка
 Шведска, 320
 Шкотска, 289, 191, (9)
 Шпанија, 3, 34, 35, 40, 42, 45, 118, 142, 147, 281, 282, 320, 323, 345, (114)
 Шпарта, видети Спарта
 Штутгарт, 321
 Шумадија, 165
- Х**
 Хелада, видети Грчка
 Херцеговина (Ерцеговина), 149, 153, 154, 160
 Хималаји, 36
 Холандија, 280, 281, 296, 320
 Хорасан, 22
 Хопент, 19
 Хрватска, 74, 150, 152, 164, 229
- Ц**
 Цариград, 211, (21)
 Цирих, 81, 261, 263, 301, 319
 Црвена река, 301
 Црвено море, 20

RÉSUMÉ

Ce Livre XIII des „Oeuvres Complètes“ de Svetozar Marković contient les mêmes parties que cette édition tout entière.

La *Note préliminaire* indique les principes généraux de la méthodologie de la présentation de cette édition et du contenu de ce Livre. Le Livre XIII est le troisième par ordre des quatre Livres (XI-XIV) de la phase finale, dite de Kragujevac, de la vie et de l'oeuvre de Svetozar Marković. Son contenu principal est le suivant.

LES ARTICLES. D'après l'ouvrage de l'auteur russe progressiste N. Flerovski „L'abécédaire des sciences sociales“ (I-II, 1871), Marković prépare son article dans les mêmes conditions et réussit, d'après les données fournies par le texte étiré de l'original, d'établir certaines régularités et lois dans le développement social (la rédactrice Emilija Tešić-Naskovski a donné, dans sa note no.1, une analyse comparée et détaillée des textes de Flerovski et de Marković). Y font suite les articles sur les établissements sociaux d'alors chez les Serbes (Tribunal, Arrondissement, Assemblée Nationale), sur le clergé et les rapports de la religion et de la science, sur les finances, des articles dont la partie critique complète l'exposé que Marković fait de ses propres aperçus sur le socialisme dans la vie de la société en Serbie. En faisant la critique des conceptions bourgeoises du socialisme telles qu'elles sont présentées par l'économiste libéral Vladimir Jovanović sous le même titre („Le socialisme ou la question sociale“), Marković expose systématiquement ses propres vues marxistes sur l'ensemble de l'organisation de la société socialiste serbe et de l'instruction populaire "d'orientation populaire".

LES LETTRES. -On publie dans ce livre trois lettres de Svetozar Marković adressées aux soeurs Anka et Milica Ninković, quatre de ses lettres à Pera Todorović, une lettre à son frère Jevrem Marković et une lettre-réponse à un destinataire inconnu.

LES CONTRIBUTIONS. On y publie beaucoup de documents qui facilitent la compréhension de cette période de la vie et de l'oeuvre de Marković: sur la fondation et la parution du journal socialiste „Glas Javnosti“ avec les écrits critiques sur lui à cause de son contenu et de ses messages "communistes", sur la prise de la rédaction de ce journal par les libéraux serbes, etc. Ensuite, sur la parution, le programme et le contenu du „journal pour la littérature, la science et la critique“ - „Rad“, première revue socialiste chez les

Serbes, initiée par Svetozar Marković et rédigée par Pera Todorović. – Suivent deux pièces caractéristiques pour l'état où se trouvait la conscience politique des Serbes à cette époque – La circulaire du Ministère de l'Instruction publique et la protestation des élèves à cause du contenu de cette circulaire, avec un commentaire de Svetozar Miletić. On y publie également une partie de l'article de Vladimir Jovanović „Le socialisme ou la question sociale“.

IV. LES NOTES DES RÉDACTEURS. Dans 288 notes on fournit les interprétations de toutes les données essentielles qui ne sont pas assez claires dans les textes publiés, facilitant ainsi aux lecteurs la compréhension du contenu de ce Livre.

Enfin, comme dans tous les autres livres de cette édition, sont donnés, les index des illustrations, noms personnels, toponymes, de même que la Table des Matières.

TABLE DES MATIÈRES

Note sur ce livre	IX
-------------------------	----

I Articles

L'abécédaire des sciences sociales	3
Le Tribunal	47
L' Arrondissement	53
Les Finances	57
L'Assemblée Nationale	73
Le Clergé	88
Le socialisme ou la question sociale	92
<i>I Démocratie et démocratie sociale</i>	99
<i>II Propriété privée et propriété coopérative</i>	108
<i>III Les systèmes sociaux</i>	114
<i>IV Le mutualisme ou le système de mutualité</i>	125
<i>V L'organisation de l'instruction</i>	132
<i>VI L'État social</i>	138
<i>VII La révolution sociale</i>	142
<i>VIII Entretiens avec la jeunesse</i>	148
La religion et la science-et l'éducation d'orientation populaire	157

II Lettres

Svetozar Marković aux soeurs Ninković, Prison de Požarevac, 9.V.1874.	171
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, Prison de Požarevac, 23.VI.1874	176
Svetozar Marković à Pera Todorović, été 1874	178

Svetozar Marković à Pera Todorović, 2.VII.1874	179
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Prison de Požarevac, 11.VIII.1874	180
Svetozar Marković à Pera Todorović, 26.XI.1874	181
Svetozar Marković à Pera Todorović, Kragujevac, fin decembre 1874	182
Svetozar Marković à N. N., 1874	183
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, début 1874	184

III Contribution

La revue <i>Rad</i> sur l'annonce et le commencement de la parution du journal <i>Glas Javnosti</i> (<i>Rad</i> , no. 3, 4 et 7, des 8 et 19.VII. et 8.VIII.1874)	187
Éditorial sur le programme du journal <i>Glas Javnosti</i> , à Kragujevac, le 14 Juillet (<i>Glas Javnosti</i> , no. 1 du 15.VII.1874)	189
Deux nouvelles dans le premier numéro du journal <i>Glas Javnosti</i> sur la mutation des "adversaires de principe" (<i>Glas Javnosti</i> , no. 1, du 15.VII.1874)	192
Beograd, 18 juillet (<i>Glas Javnosti</i> , no. 4, du 24.VII.1874)	196
Rectification officielle (<i>Glas Javnosti</i> , no. 5, du 27.VII.1874)	197
Les communards dressent leurs cornes (<i>Istok</i> , no. 75 du 8.VIII.1874)	198
"Glas Javnosti" ne s'apaise pas encore (<i>Istok</i> , no. 76, du 10.VIII.1874)	202
Les "Istočani" se révoltent (<i>Glas Javnosti</i> , no. 10 du 14.VIII.1874)	204
Celui qui se noie s'accroche même à un fétu (<i>Istok</i> , no. 78, du 14.VIII.1874)	207
En guise de réponse (<i>Glas Javnosti</i> , no. 11, du 17.VIII.1874)	210
L'article „Les communards dressent leurs cornes“ et la presse communiste (<i>Istok</i> , no. 79, du 17.VIII.1874)	213
Les impertinences communistes (<i>Istok</i> , no. 80, du 22.VIII.1874)	214
Les métamorphoses communistes (<i>Istok</i> , no. 81, du 27.VIII.1874)	216
Le journal "Glas Javnosti" sur la répression policière	219
La revue <i>Rad</i> sur la cessation de la parution de <i>Glas Javnosti</i> (<i>Rad</i> , nos. 13 et 18, des 22.IX. et 1.X.1874)	223
La déclaration du collaborateur du journal <i>Glas Javnosti</i> à l'occasion de la prise de la rédaction de ce journal par les libéraux (<i>Rad</i> , no. 14 et 20, des 22.X. et 16.XI.1874)	225
Le journal <i>Istok</i> à l'occasion de la prise de la rédaction du journal <i>Glas Javnosti</i> par les libéraux (<i>Istok</i> , no. 101, du 6.XII.1874)	231
Le programme de <i>Rad</i> . "journal pour la littérature, la science et la critique" (<i>Rad</i> , numero représentatif, juin 1874)	232

Échos à "Rad" (<i>Rad</i> , no. 2, du 1.VII.1874)	237
La présentation de l'ouvrage <i>L'arrondissement et les finances</i> (<i>Rad</i> , no. 21, du 22.XI.1874)	240
La présentation de l'ouvrage <i>L'Assemblée Nationale</i> (<i>Rad</i> , no. 23, du 8.XII.1874)	240
Deux pièces caractéristiques, la circulaire du ministre de l'Instruction publique et la protestation des élèves (<i>Zastava</i> , no. 123, du 8/30.X.1874)	249
Svetozar Miletić, La "Circulaire" du ministre et la "Protestation" des élèves (<i>Zastava</i> , no. 124, du 20.X./2.XII.1874)	254
Svetozar Marković relâché de prison (<i>Zastava</i> , no. 137, du 20.XI/2.XI.1874)	258
Pera Đorđević (<i>Rad</i> , no. 24, du 20.XII.1874)	260
Le journal <i>Budućnost</i> sur la remise de l'article de Vladimir Jovanović à la Société savante serbe (<i>Budućnost</i> , no. 46, du 6.V.1873)	266
Vladimir Jovanović, <i>Le socialisme ou la question sociale depuis les temps les plus anciens jusqu'à présent</i> (<i>Glasnik</i> , SUD, XXXIX, 1873, p. 1-116).	267

IV Notes des rédacteurs	339
-------------------------------	-----

Index des noms personnels	375
Index des toponymes	383
Résumé	389
Table des matières	391
Liste des illustrations	395
Sommaire	397

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Портрет Светозара Марковића из календара <i>Орао</i> 1876.	XI
Насловна страна књиге Н. Флеровског <i>Азбука социјалних наука</i>	18
Портрет Н. Флеровског	30
Насловна страна књиге <i>Срез и финансија</i>	72
Насловна страна књиге <i>Народна скупштина</i>	85
Пера Тодоровић из млађих дана	93
Часопис „Рад“, друго поглавље Марковићевог рада <i>Социјализам или друштвено питање</i>	151
Часопис „Рад“, шесто поглавље Марковићевог рада <i>Социјализам или друштвено питање</i>	156
Биста Светозара Марковића, рад Стевана Боднарова, бронза	168
Прва страна првог броја „Гласа Јавности“	194
Два огласа у првом броју листа „Глас Јавности“	195
Два огласа читаоцима „Гласа Јавности“ (бр. 4, од 24. VIII 1874)	203
Два обавештења читаоцима „Гласа Јавности“ (бр. 6, од 31. VII 1874)	222
Последњи број листа „Гласа Јавности“ (бр. 17, од 7. IX 1874), којег су уређивали Марковићевци	224
Два графичка решења заглавља часописа „Рад“	239
Обавештење редакције „Рада“ о „узашћењу“ 15. броја	248

САДРЖАЈ

Напомена уз ову књигу	XI
<i>I. Чланци</i>	
Азбука социјалних наука	3
Суд	47
Срез	53
Финансија	57
Народна скупштина	73
Свештенство	88
Социјализам или друштвено питање	91
Вера и наука – и образовање у народном правцу	157
<i>II. Писма</i>	
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, Пожаревачки затвор, 9. V 1874.	171
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, Пожаревачки затвор, 23. VI 1874.	176
Светозар Марковић – Пери Тодоровићу, лето 1874.	178
Светозар Марковић – Пери Тодоровићу, Пожаревачки затвор, 2. VII 1874.	179
Светозар Марковић – брату Јеврему, Пожаревачки затвор, 11. VIII 1874.	180
Светозар Марковић – Пери Тодоровићу, 26. XI 1874.	181
Светозар Марковић – Пери Тодоровићу, Крагујевац, крај децембра 1874.	182
Светозар Марковић – Н. Н.-у, 1874.	183
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, почетак 1874.	184

III. Прилози

Часопис „Рад“ о најави и почетку излажења листа <i>Глас Јавности, Рад</i> , бр. 7, од 8. VIII 1874.	187
Програмски уводник листа „Глас Јавности“, <i>Глас Јавности</i> , бр. 1 од 15. VII 1874.	189
Две вести у првом броју „Гласа Јавности“ о размештању „начелних противника“, <i>Глас Јавности</i> , бр. 1, од 15. VII 1874.	192
Београд 18. јула, <i>Глас Јавности</i> , бр. 4, од 24. VII 1874.	196
Званична исправка, <i>Глас Јавности</i> , бр. 5, од 27. VII 1874.	197
Комунци дижу рогове, <i>Исток</i> , бр. 75, од 8. VIII 1874.	198
„Глас Јавности“ још не мирује, <i>Исток</i> , бр. 76, од 10. VIII 1874.	202
Буне се „Источани“, <i>Глас Јавности</i> , бр. 10, од 14. VIII 1874.	204
Утопљеник се и за сламку хвата, <i>Исток</i> , бр. 78, од 14. VIII 1874. ...	207
Уместо даљег одговора, <i>Глас Јавности</i> , бр. 11, од 17. VIII 1874.	210
Чланак „Комунци дижу рогове“ и комунистичка штампа, <i>Исток</i> , бр. 79, од 17. VIII 1874.	213
Комунистичке импертиненције, <i>Исток</i> , бр. 80, од 22. VIII 1874.	214
Комунистичке метаморфозе, <i>Исток</i> , бр. 81, од 27. VIII 1874.	216
<i>Глас Јавности</i> о полицијској пресији, <i>Глас Јавности</i> , бр. 13, 14, 15, 16, од 24, 28, 31. VIII и 4. IX 1874.	219
Часопис <i>Рад</i> о престанку излажења листа <i>Глас Јавности</i> , <i>Рад</i> , бр. 13, од 22. IX 1874.	223
Изјава радника листа <i>Глас Јавности</i> поводом либералског преотимања редакције овог листа I и II, <i>Рад</i> , бр. 14, од 22. X 1874.	225
Лист <i>Исток</i> поводом преотимања редакције <i>Гласа Јавности</i> , <i>Исток</i> , бр. 101, од 6. XI 1874.	231
Програм <i>Рада</i> , листа за књижевност, науку и критику, <i>Рад</i> , јун 1874.	232
Одзив „Раду“, <i>Рад</i> , бр. 2, од 1. VII 1874.	237
Приказ књиге <i>Срез и финансије</i> , <i>Рад</i> , бр. 21, од 22. XI 1874.	240
Приказ књиге <i>Народна скупштина</i> , <i>Рад</i> , бр. 23, од 8. XII 1874.	244
Два карактеристична акта, Распис министра просвете и ђачки протест, <i>Застава</i> , бр. 123, од 18/30. X 1874.	249
Светозар Милетић, Министров „Распис“ и ђачки „Протест“, <i>Застава</i> , бр. 124, од 20. X / 2. XI 1874.	254

Светозар Марковић пуштен из затвора, <i>Застава</i> , бр. 137, од 20. XI / 2. XII 1874.	258
Пера Ђорђевић, <i>Рад</i> , бр. 24, од 20. XII 1874.	260
Лист „Будућност“ о предаји чланка Владимира Јовановића Српском ученом друштву, <i>Будућност</i> , бр. 46, од 6. V 1873.	266
Социјализам или друштвено питање од најстаријих времена па до данас од Владимира Јовановића, <i>Гласник СУД</i> , XXXIX, 1873.	267
IV. Белешке приређивача	347
Регистар личних имена	375
Регистар географских имена	383
Résumé	389
Table des matières	391
Списак илустрација	395
Садржај.....	397

Обим: 25 ³/₄ штампарских табака
Формат: 17x24 cm
Тираж: 2.000 примерака
Слог: „Просвета“ – Ниш
Штампа: ДИГП „Просвета“ - Ниш

РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

1871.

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образовац као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредак. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливљу на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се поглавито кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многоме различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пр-

цијације (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развитака народа. На против: ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стане на пут жудњи појединца да грабе туђу зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развитак. Са изменом економских појмова мора доћи и економски преображај у животу. Људи неће присвајати — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давити друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена организација рада и размене сами тако развију, да сам народ ступи у праву друштвену заједницу; — нам ће главни посао бити: да изучавамо економски живот српског народа

гори зликовац) има изображена и вредна привредника.

Према овоме „Радник“ ће: изучавати данашње просветно стање у Србији у сваком погледу:

Излагати начела и нацрт (план) како да се организује система образовања, према изреченим начелима и према нашим условима и потребама; упознавати читаоце са свима просветним заводима који би се са коришћу могли код нас увести;

пратити критички сваки нов појав у нашој књижевности, који би имао вредности по наше образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање јавног мњења и уопште на наш умни и морални развитак.

По могућству упознавање читаоце и са књижевношћу страном.

3. Држављански одношаји. Ми не повлачимо границу између тако званих држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су одношаји појединца тесно везани једни с другима — једни се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не